DOĞAN AVCIOĞLU

TÜRKLERİN TARİHİ

ÜÇÜNCÜ KİTAP

TEKİN YAYINEVİ

Kapak :
SAİD MADEN

YAYLACIK MATBAASI
I S T A N B U L — 1 9 7 9

DOĞAN AVCIOĞLU

Türklerin Tarihi

ÜÇÜNCÜ KİTAP

TEKİN YAYINEVİ

ÜÇÜNCÜ KİTAP

İSLÂMİYET VE TÜRKLER

I — İSLÂMİYETİN DOĞUŞU VE «ARAPLARIN DİNİ» OLARAK GELİŞMESİ

1 — İslâm dininin doğuşunda ticaretin rolü
2 — İslâmda Arap etnik grubunun üstünlüğü
3 — İkinci sınıf müslümanlar
4 — İslâmiyet ve sosyalizm

II — TÜRKLERİN İSLÂMİYETE DİRENİŞLERİ

1 — Batı Türkistan'ın ekonomik ve toplumsal yapısı
2 — Hıristiyan, budist, zerdüşt ve maniheist Türkler
3 — İslâm-Türk savaşları (Göktürkler, Türgişler)
4 — Abbasî devrimi, ırkçılığın sonu ve müslümanların eşitliği

III — İSLÂM UYGARLIĞI, ÇAĞIN EN İLERİ UYGARLIĞI İDİ

1 — Batı uygarlığı karşısında islâm uygarlığı
2 — İslâm «Ortak Pazarı»
3 — İslâmiyet ve kapitalizm

4 — Dinsel görüntülü emekçi örgütleri ve kentlerde göreceli özyönetim
5 — İslâm feodalizmi ve Batı feodalizmi
6 — İslâm toplumu açısından Asyagil Üretim Biçimi tartışmaları
7 — İslâm toplumunda sınıflar ve sınıf mücadeleleri

IV — İSLÂM İMPARATORLUĞUNUN PARÇALANMASI

1 — İkta sisteminin doğuşu ve evrimi
2 — Halktan çıkma askerî despotluk
3 — Samanoğlu ve Gazneli devletleri
4 — Karahanlılar

V — TÜRKLERİN İSLÂM OLUŞU

1 — X. Yüzyılda şamanist Türkler
2 — Oğuzlar ve Türkmenler
3 — Oğuzların göçü ve Selçuklu Devleti'nin kuruluşu

İSLÂMİYET VE TÜRKLER

I — İSLÂMİYET, İLKİN ARAP'IN DİNİ İDİ; ARAP OLMAYAN MÜSLÜMANLAR KÖLE DURUMUNDA İDİ

ÖTÜKEN'DEN HORASAN'A

Türk tarihinin ağırlık merkezi Hun, Göktürk ve Uygur döneminde çok uzun bir süre, Doğuda bugün Mogolistan dediğimiz bölgede bulunur. Bu dönem hakkında bilgilerimiz, birkaç Türkçe yazıtın dışında, Çin kaynaklarına dayanır ve tarihimiz Çin ile bağlantılı olarak gelişir. Orhun bölgesindeki Ötüken ormanı, Türklerin «il» tuttukları, yâni siyasal birlik kurdukları kutsal yerdir. Fakat Kırgızların 840 yılında Uygurları Ötüken'den çıkartmaları üzerine, Kırgızlar oraya yerleşmezler. Uygurlar Güneye kayarlar, dağılırlar ve giderek yerleşik yaşama geçerler. 942 yılında Orhun bölgesi, Mogolca konuşan Kitan'ların (Kıtay) eline direnişsiz geçer. Kitan'lar, iyi ilişkiler içinde oldukları Uygurlara eski yurtlarına geri dönmeyi önerirlerse de, göçebe yaşamdan uzaklaşan Uygurlar buna yanaşmazlar. Bölge, giderek Mogollaşır. Cengiz Han'ın oğlu Öğedey, başkentini (Ordu-balık) XIII. Yüzyılda Orhun'da kurmayı kararlaştırınca, orada eski Uygur başkentinin yalnızca yıkık duvarlarını ve Uygur Kaganı'nın yazıtını bulur. Mogolların İranlı tarihçisi Cüveynî, Mogol baş-

kenti kurulmadan önce bölgede «ne kasaba, ne de köy vardı» der[1].

Ötüken'den kopan Türk boy toplulukları, biribirlerini otlaklardan çıkararak sürekli göçlerle Batıya doğru kayarlar. Seyhun ve Ceyhun nehirlerini çevreleyen bozkır ve yaylalarda, Aral ve Hazar Denizi çevrelerinde Türkçe konuşan topluluklar çoğalır. Yeni gelenler, eskiden beri orada yaşayan akraba topluluklarla karışır, kaynaşırlar.

Çeşitli Türk toplulukları, Araplar ve islâm dini ile bu bölgede ilişki kurarlar. İlişkiler, ilkin düşmancadır. Türkler X. Yüzyıla değin, bölgenin ufak kent devletçikleriyle işbirliği hâlinde, islâma karşı direniş içindedir. X. Yüzyıldan sonra Türklerin çoğu islâm olur. Müslümanlığın kabulü, Türklerin islâm ülkelerini fethini kolaylaştırır. Türkler, islâm ülkelerinde birçok Türk-İslâm devletleri kurarlar. «Güneş Ülkesi» anlamına gelen Horasan, Selçuklularla Ötüken'in yerini alır ve Türklerin islâm ülkelerinde genişleme ve yayılma merkezi durumuna ulaşır.

Türk-İslâm devletleri sulu tarım, kent ve ticaret yaşamının hayli geliştiği ve âdeta bir «İslâm Ortak Pazarı»nın meydana geldiği bir çevrede kurulurlar ve parlak İslâm Uygarlığı'nın mirasçısı olurlar. Türk tarihi, islâm tarihinin bir parçası hâline gelir. Bu nedenle, islâmiyet çerçevesindeki Türk tarihinin incelenmesine islâm tarihini incelemekle başlamak gerekir.

İSLÂM'DAN ÖNCE ARAPLAR

Ekonomik ve kültürel bakımdan, çağının en ileri uygarlığına damgasını vuracak olan islâm dini ve devleti, pek az bilinen ilkel göçebe kabilelerin yaşadığı, çöllerle kaplı, uygarlıktan uzak bir çevrede meydana çıkar. «Câhiliye» denilen islâm öncesi dönemde, Araplar, ortak bir atadan indiklerine inansalar bile, ufak ve dağınık kabilelerden kurulu bir topluluktur. «Hay» adı

verilen bu topluluklar, birkaç büyük aileden ibarettir ve falan ya da filân oğulları diye anılırlar. Hay, yalnızca kan akrabalığını kapsamaz. Yabancılar da aileden ilân edilip eşit haklar ve yükümlülüklerle kabileye alınabilirler. Hay içinde köleler ve câriyeler de bulunur ve birkaç kuşak içinde özümlenirler. Otlakları, kuyuları (su kaynakları), tanrıları ortak olan hay üyeleri, birlikte göçüp konarlar ve kan dâvâsı dayanışmasıyla yükümlü tutulurlar.

Arabistan'da susuzluk ve açlık, yaşamın bir parçasıdır. Tarım, ancak ufak vahalarda ve çok kısıtlı olarak yapılabilir. Göçebe Arap, tarımcıyı horlar. Örneğin Kureyşliler, tarımcı Medinelileri küçük görürler. Savaşçı göçebeler, zayıf tarımcıları himayelerine alırlar ve bedelini genellikle hurma biçiminde bir «dayanışma vergisi» ile ödetirler. Peygamber, «hurma halanızı sayınız» der. Fakat bedevînin başlıca besini süttür. Susuz çöl, mevsim yağmurlarından sonra biraz yeşillenir. Bedevîler, develeri, keçileri ve aileleri ile birlikte çöle çıkarlar. Bedevî susuzluğunu sütle, hayvanlar ise bitkilerle giderir. Su yokluğunda, temizlenmek için deve sidiği ve kum kullanılır. Çölün yeşermesi birkaç ay sürer. Otlar kuruyunca, kabilecik kendi arazisine döner. Fakat orada da yiyecek birşey bulma umudu sık sık boşa çıkar. Açlık, kabileleri biribirlerini yağmalamaya, karılarını ve çocuklarını tutsak etmeye iter. Kaçırılan kadın ve çocuklar, fidye karşılığı yeniden satın alınabilir.

Gazve denilen bu yağma akınları, eldeki besini artırmasa bile, beslenecek adam sayısını azaltarak, az çok bir nüfus-besin dengesi sağlar. Onun içindir ki, bedevînin yiğitliği, kendi kabilesi için öldürdüğü düşmanın sayısıyla ölçülür. Gazvelere katılma yoluyla «üretici» olduklarından, bütün aileler, bol sayıda erkek çocuk sâhibi olmak isterler. Kız çocuklar ise istenmez. Kur'an'ın Nahl sûresinin 58 ve 59. âyetlerine göre, kız çocuğu olan babanın yüzü kapkara olur, insan

içine çıkmaya utanır. Kız babası kendi kendine sorar :

— Bunu ne yapayım? Hakarete katlanarak alakoyayım mı, yoksa toprağa mı gömeyim?

Gerçekten yeni doğan kız çocuklarının gömülerek öldürülmesi yaygındır. Bu nüfus kontrolü yöntemini Kur'an yasaklar :

«— Kendi evlâdınızı fıkaralık ve ihtiyaç korkusu ile sakın öldürmeyiniz. Biz, onların ve sizin rızkınızı veririz».

Çöl koşulları bu rızkı sağlamadığından, kız çocuklarını öldüren Arap, aç kalınca kertenkele, yılan, çöl faresi, kurt, tilki ve bitki kökleri yer. Çekirge akınları bedevî için bir nimettir. Arap, çekirgeleri tuzla pişirip ya da ateşte kavurarak kendine şölen verir.

Bu açlık koşullarına karşın, Arap konukseverdir, cömerttir. Yiyeceği varken aşırı ölçüde yer ve yedirir. Şaraba çok düşkündür. Peygamber, Arapları şaraptan güçlükle vazgeçirir. Emevîler şarap içilmesine yeniden izin verirler[2]. Abbasîler yasaklarsa da, şarap tutkusu, Halife saraylarında ve şairlerin kasidelerinde yaşar.

Kabilelerin Seyyid ya da Şeyh denilen bir başkanları vardır. Seyyid'in otoritesi yalnızca saygınlığına dayanır. Bir yaptırım gücü yoktur. Seyyid, eşitler arasında birinci (primus inter pares) dir. Kabile genel kurulunda bir tek üyenin vetosu, en önemli bir kararın uygulanmasını önlemeye yeter[3]. Demek ki, «kabile demokrasisi» geçerlidir. Bununla birlikte, herkes tam anlamıyla eşit değildir. Kabilelerin kimisi güçlü ve zengin, kimisi güçsüz ve fakirdir. Aynı kabile içinde de, devesi çok olan, devesi az olan vardır; yâni kabile üyelerinin bâzıları daha zengin, bâzıları daha fakirdir. Zenginlerin köleleri, câriyeleri bulunur. Hatta güzel câriyelerini kiralayarak kadın ticaretinden zenginleşen aile başkanları görülür*.

* Kur'an, «Câriyelerinizi zorla fuhşa sürmeyiniz» âyeti ile bu ticareti sınırlandırır.

KADIN ÖZGÜRLÜĞÜ

Kadın, eşit durumda değildir. Özgür kadın, ancak bir erkek çocuk doğurduktan sonra, kabilenin üyesi sayılır ve kabile içinde az çok bir mevki kazanır. Fakat babası ölen Arap, üvey analarına, kardeşlerinin karılarına sâhip olur. Bir başka deyişle, o, baba ve kardeşin terekesi arasında karılarının da «vâris»i, yâni mirasçısı* sayılır. Bununla birlikte, islâmiyetten önce peçe ve kaç-göç yoktur. Özgür kadınlara hayli geniş cinsel özgürlük tanınır. Özgür kadınlar, gizliliğe dikkat etmek koşuluyla, dost edinme hakkına sâhiptirler. Câhiliye dönemi Arap şairleri, bahar aylarında komşu kabilelerin kadınlarıyla yaşadıkları aşkları şiirlerinde övünerek anlatırlar. Kadın ve erkek, velilerinin izni gerekmeksizin geçici bir süre için evlenebilirler. Geçici evlenmede kadın, kendi kabilesinde kalır. Seçtiği kocaya bir mızrak ve çadır verir. Erkek, kadının kabilesi içinde yaşar ve evli kaldığı sürece, kabilenin bir cins üyesi sayılır. Kadın, evliliğe son vermek isteyince, çadırın kapısını ters yöne çevirir, bunu gören koca, kendi kabilesine döner. Doğan çocuk, kadının kabilesine ait olur. Bunun yanı sıra, Orta Asya'da Akhunlarda gördüğümüz biçimde, kardeşlerin tek bir karı aldıkları görülür. Aile servetini parçalanmaktan korumak için yalnızca büyük kardeş evlenir, öteki kardeşler ayrı karı almazlar; fakat büyük kardeşin karısıyla serbestçe ilişkide bulunma hakkına sâhiptirler**. Bununla birlik-

---

* Kur'an, Orta Asya Türklerinde de görülen bu kuralı, Nisa (kadın) sûresi ile sınırlar: «Ey mü'minler, isteklerine aykırı olarak, kadınlara kendinizi mirasçı kılmanız uygun düşmez».

** «Kapıya şapka asma» öyküsünün eski Araplarda var olduğu anlaşılıyor. Strabon'un anlattığına göre, şeyhlerden biri kızını ondört kardeşi olan bir adama verir. Kadın, geceleri kocası olan büyük kardeşle kalır. Gündüzleri ise, öteki kardeşler kadının evine gelirler. İçeri giren kardeş, öteki kardeşler rahatsız etmesin diye, asasını (bastonunu) kapının önüne bırakır. Asayı gören ötekiler, içeri girmezler. Fakat kadın bu

te, çok sayıda erkeğin bir kadınla yetinmesi yerine, zengin erkeğin çok sayıda karı ve câriye alması daha yaygındır. Mekke zenginlerinin on'dan çok karısı ve pek çok câriyesi bulunur.

ARAP TANRILARI

Arap kabileleri, din ile pek ilgili gözükmezler. Tanrıların sayısı ve herbirine verilen önem, kabileden kabileye değişir. Ama en önemli Tanrılar, bütün Arap Yarımadası'nda saygınlık kazanmışa benzerler. Bunların başında «Allah» gelir. Uzza, Manat ve Lat gibi, görünüşe göre «Allah'ın kızları» sayılan Tanrıçalar onu izler. Mekkeliler, «Allah»ın oğullarını da tanrılaştırmışlardır[1]. «Allah», ulu tanrı'dır. Mekkeliler en büyük yeminlerini «Allah» adına yaparlar. Fakat olagan zamanlarda «Allah»tan çok, öteki tanrılara taparlar. Hayvansal ve bitkisel ürünlerinden «Allah»a ayırdıkları payı azaltarak, onu ikincil tanrılara sunarlar. Bu tanrılardan yardım beklerler. Tanrılarla bağlantılı gördükleri cinlere inanırlar ve onlara sığınırlar. Peygamber, «Allah'tan başka tanrı yoktur» diyerek, «putlar» dediği öteki tanrıları kaldırır. Fakat aynı adı taşısa da, «İslâm'ın Allahı» ile islâm öncesi Arap kabilelerinin «Allah»ı arasında bir ilişki yoktur.

İSLÂMIN KÖKENİNDE TİCARET YATAR

Görülüyor ki, Arabistan koşulları güçlü bir devlet kurulmasına ve bir uygarlığın filizlenmesine hiç elverişli değildir. Yarımadanın son derece kötü doğal ko-

---

aralıksız ziyaretlerden usandığı için, bir asa yaptırarak yalnız kalmak istediği zaman kapısının önüne koyar. Bir gün öteki kardeşlerin tümünün dışarıda olduğunu gören bir kardeş hemen kadının evine koşar, fakat asayı görünce şaşırır. Ortak karılarının «zina» yaptığından kuşkulanır. Kadının babasını çağırtır. Kapı açılınca, kadının yalnız bulunduğu ve kuşkunun yersiz olduğu anlaşılır (Şemsettin Günaltay, İslâmdan Önce Araplar, Belleten Sayı: 60, s. 705).

şullarının biçimlendirdiği toplumsal durumun sonucu olarak, nesnel kültür düzeyi çok düşüktür. Yarı aç yaşayan dağınık kabileler, biribirleriyle sürekli boğuşma durumundadırlar. Gerçi zaman zaman çeşitli nedenlerle kabileler arasında ittifaklar görülür, hatta konfederasyonlar kurulur. Bu kabilelerin aynı atadan indiklerini belirten soy kütükleri düzenlenir. Kabileler kutsal yerlerde toplandıkları zaman, şairler, ortak bir Arap dili geliştirirler. Fakat bu yakınlaşmalar ve ittifaklar, bir devlet kurma düzeyine ulaşmaz. Devlet, yoktur. Üyelerinin eşit haklara sâhip bulunduğu özerk kabileler vardır. Bu kabileler topluluğu, duragan bir yaşam içindedir ve evrime hiç elverişli değildir. Bu durgunluğu bozabilecek tek etken, ticaret gözükür. Zira Batı Arabistan, Uzak Doğu - Akdeniz ticaretini gerçekleştiren kervanların geçtiği yollar üzerinde bulunur ve giderek bâzı Arap kabileleri de bu ticarete katılırlar.

Bilindiği gibi, daha Milâttan önceki yüzyıllarda, Orta Asya üzerinden Çin ve Hint ticareti gelişir. Bunu deniz ticareti izler. Uzak Doğu baharatı ve Çin ipekliler, gemilerle ya Basra Körfezi'ne ya da Kızıl Deniz'e gelir ve oradan Akdeniz ülkelerine ve Avrupa'ya ulaşır. Gerek Orta Asya kara yolu, gerek Basra Körfezi yolu, Sasanî İran Devleti'nin denetimindedir. Sasanîler, bu ticaretten tekelci kârlar sağlarlar. Bizans, bu tekeli kırmak için bir yandan Karadeniz üzerinden ticareti açmak üzere Göktürk Kaganı İstemi ile ilişki kurar, öte yandan Basra Körfezi ticaretini Kızıl Deniz'e ve Güney Arabistan'a kaydırma yolları arar ve Habeşistan'ı destekler.

Güney Arabistan, Orta Arabistan'dan tamamen farklı bir ülkedir. Güney Arabistanlılar ve Yemenliler, kendilerini Arap saymazlar. Dilleri de Arapça değil, Arapçaya akraba bir dildir. Muson rüzgârlarından yararlanan ülke, düzenli yağmur alır. Ustaca bir sulama sistemi ve taraçalar hâline getirilmiş tarlalarıyla, ileri bir tarıma sâhiptir. Bu uygar bölgeye eskiler «Mut-

lu Arabistan» derler. Ülke, tahıl, meyva, sebze ve bağ ürünlerinden başka, günlük çıkarılan ağaçlar yetiştirir, ıtır ve kokular üretir. O sıralarda Akdeniz dünyası, bu ürünler için tükenmez bir pazardır. Ayrıca Hint ve Doğu Afrika ürünleri, uzun süre Güney Arabistan üzerinden aktarılır. Ülkenin büyük limanında Basra Körfezi'nin incileri ile Hindistan'dan gelme fildişi, ipek, pamuk, pirinç ve özellikle baharat ve Doğu Afrika'dan gelme tutsaklar, maymunlar, devekuşu tüyleri, fildişi ve altın külçeleri yanyana bulunur. Bu sâyede Güney Arabistan, İsa'dan en az 800 yıl önce «kent uygarlığı» düzeyine ulaşır, devletler kurar.

ÇÖL GEMİSİ : DEVE

Mezopotamya ve Suriye gibi uygar bölgeler ile Güney Arabistan arasında kervanlar işler. Kervanlar, hem bu bölgenin ürünlerini, hem de bu bölgelere Akdeniz ülkeleriyle Afrika ve Doğudan gelen metaları ulaştırmak üzere durmadan gidip gelirler. Arap kabilelerinin yaşadığı çöl, develerle aşılır. Günde 300 kilometre yol giden, 200 kilo yük taşıyabilen, 50 derece sıcaklıkta susuz 17 gün yürüyebilen deve, Arap şairlerinin deyimiyle, gerçek bir «çöl gemisi»dir. Deve sâhibi bedevîler, bu taşıma işinden yararlanırlar. Güçlü bir devletin askerî birlikleriyle karşılaşmadıkları sürece de, göçebe kabileler, kervanlardan arazilerinden geçiş vergisi alırlar. Öte yandan daha küçük çapta da olsa, göçebe ile yerleşik arasında bir alış-veriş gelişir. Göçebe, hayvansal ürünlerini, yerleşik'in bitkisel ürünleriyle değiştirir. Bu iki yönlü ticaret sonucu, Orta Arabistan'da bâzı pazar ve panayır yerleri meydana gelir. Bunlar arasında özellikle bir kaynağın ya da kutsal bir tapınağın yakınında bulunan pazar ve panayırlar, giderek süreklilik kazanır. Böylece çölde yer yer kasabayı andırır yerleşim merkezleri belirir. Bedevî için bu ticaret o kadar önemlidir ki, uzaktaki kabileler büyük

panayırlara katılabilsin diye, yılın dört ayı kutsal sayılır ve yağmalara ara verilir. Bu kutsal aylarda kervanlar ülkeyi hemen hemen silâhsız geçebilirler.

MEKKE'DE «TÜCCARLAR CUMHURİYETİ»

İran Sasanîleri ile Bizans'ın ekonomik hegemonya kurma yolunda giriştikleri mücadele*, Arap kabilelerinin yararına olur. Güney Arabistan, Bizans destekli Habeşistan'ın, daha sonra İran'ın saldırılarına uğrar. Uzun mücadeleler, Güney Arabistan'ı güçsüz kılar. Bu durum, bedevîlerin önem kazanmasına ve pazarlık güçlerinin artmasına yol açar. Kara ticaret yolu üzerinde aracılık ya da kılavuzluk eden bedevîler arasından kervanlar kurup değerli ürünlerin ulaşımını gerçekleştiren yetenekli işadamları çıkmaya başlar. Güney Arabistan'ı Filistin ve Suriye'ye bağlayan Mekke, bir tüccarlar kenti olur.

Kurak bir vâdide ve çukurda bulunan Mekke, Kureyş kabilesinin yurdudur. Kureyş, «köpek balığı» anlamına gelir. Daha önceleri Mekke'yi çevreleyen çıplak dağlar arasında oturan Kureyşliler, fakir çobanlardır. Ataları saydıkları Kusayy, onları örgütler ve Mekke'yi ele geçirmelerini sağlar. Besinini dışarıdan getirmek zorunda olan Mekke insanları, ne zenaat sâhipleridirler, ne de mülk sâhibi olarak çevre araziden rant alacak durumdadırlar. Kutsal yerlerin geliri dışında, ticaret, onlara kalan tek yoldur. A. Lammens, Mekke için «tâcirler cumhuriyeti» der[5]. Cumhuriyet

* İran, tekelci kârlar sağladığı için, Uzak Doğu ticaretinin Basra Körfezi'nden, Bizans ise, İran tekelciliğinin aşırı sömürüsünden kurtulmak için Kızıl Deniz ve Arabistan'dan yapılmasını ister. Bizans'ın çıkarları ile Arap ticaretinin çıkarları birleşir. Kur'an'daki Rum (Roma) sûresi, bu çıkar birliğinin bilindiğini gösterir. İranlıların Bizans'ı ağır yenilgiye uğratması üzerine, yenik Bizanslıların Tanrı'nın iradesi ile zafere ulaşacakları ve mü'minlerin sevinecekleri «Rum sûresi»nde belirtilir.

deyimi, kabilenin «demokratik» yapısından ileri gelir. Kabile, Umayya, Mahzum, Esad, Haşim, Taym, Adiy vb. gibi büyük ailelerden ya da soylardan kuruludur. Gerçi bu soylar arasında servet ve nüfuz bakımından bir eşitlik yoktur. Umayya ve Mahzum zengin ve güçlüdür. Muhammed'in içinden çıktığı Haşim soyu, Halife Ebu Bekir ve Ömer'in geldiği Taym ve Adiy soyları daha fakir ve zayıftır. Göçebe kabile meclisinin kentteki biçimi olan Mala'da servet sâhibi aileler egemendir. Fakat Mekke işlerini yöneten Mala'nın öğüt vermekten öte bir yetkisi ve zorlayıcı gücü yoktur. Her soy özerktir ve eşit haklara sâhiptir. Ne devlet, ne de polis vardır.

Bu Kureyş soyları, kervan ticaretinde ve para işletmesinde başarılı olurlar. Şirketler kurarlar. Kervan işine para yatıran şirketler, yüzde 50 ilâ yüzde 100 kâr sağlarlar. Sermayenin dolaşım hızı yüksek ve para ticareti canlıdır. Herşeyden önce bir transit merkezi, bir «banka» kenti olan Mekke'de dinar'a dinar, dirhem'e dirhem yüzde 100 faiz alınır. Bu yüksek kazanç ve krediye güven, Mekkelilerin çoğunu faizci ve simsar yapar. Bunlar kredi işlemleri ile geçinirler. Geniş kredi ve ortaklıklar kurma kolaylığı, alt tabakadan kişilerin bile ticarî girişimlere katılmasına olanak verir. İslâm öncesi dönemin bir şairi, kan dâvâsı yükümlülüğünü anlatırken, bir bankacı zihniyetiyle konuşur:

— Öç, kredi gibidir. Krediyi veren çoktan ölmüş bile olsa, kredi, ödenmesi gerekli bir borçtur.

Kur'an'da da Nemil sûresinde mahşer günü için «bu hesap gününün vâdesi nedir» denilerek, bankacı deyimlerine yer verilir.

KADIN TÜCCARLAR

Mekke'de kadınlar bile ticarete yönelir. Zengin Mahzum soyundan Ebu Cehl'in anası, güzel kokulu maddeler ticareti yapar. Kervanlar düzenleyicisi ve yö-

neticisi Umayya ailesinden Ebu Süfyan'ın karısı Hind, Suriye ile ticarette başarılıdır. Peygamber'in ilk karısı Hatice, Kuzeyden Bizans malları getiren bir kervan tüccarıdır. Mekke'den bâzen develerinin sayısı 2500'e varan kervanlar gider gelir. Bu kervanlar, günlük, altın, gümüş, deri, post, kuru üzüm vb. taşırlar. Yemen'den Hindistan ürünleri, Çin ipeklileri, Adenî denilen değerli kumaşlar getirirler. Afrika, altın tozu, fildişi ve köle yollar. Mekke, işçilerini ve ücretli askerlerini Afrika'dan sağlar. Mekke pazarına silâh, tahıl ve bitkisel yağ, Suriye'den ve Mısır'dan gelir.

CENNETTE TİCARET

Lammens, Mekke'de pek çok milyoner olduğunu söyler ve adlarını sayar[6]. Milyonerlerin altında orta halli tüccarlar yer alır. İlk Halife Ebu Bekir, manifaturacıdır ve 40 bin dirhem serveti vardır. Abbasî halifelerinin atası ve Peygamber'in amcası Abbas, zengince sarraflar arasındadır. Peygamber ailesinin öteki üyeleri pek varlıklı gözükmezler. Fakat onlar da kervan ticaretiyle ilgilidirler. Soyun kurucusu Haşim'in Bizans İmparatoru ve Habeş Kralı'ndan bile saygı gören ve Mekkelilerin yılda iki kervan çıkarmasına öncülük eden bir tüccar olduğu ileri sürülür. Peygamber'in babası Abdullah, bir ticaret seferinde ölür. Yetim çocuğu yetiştiren amca Ebu Tâlip, tüccardır. Çocukluğu fakirlik içinde ve çobanlıkla geçen genç Muhammed de, büyüyünce tüccar dul kadın Hatice'nin ticaret işlerini yürütür. Kervanlarına başkanlık eder, Suriye'de onun alış-verişini yapar. Muhammed, Hatice ile evlendikten sonra zengin olur ve ticarete devam eder. Bir sûre, Tanrı «seni yoksul bulup sana servet vermedi mi» diye bu durumu belirtir. Çeşitli hadisler, ticareti ve tüccarı över. Peygamber, «mahşer günü, dürüst tüccarların Tanrı'nın tahtının gölgesinde duracaklarını», onların «yeryüzünde Tanrı'nın sâdık bakıcıları olduk-

larını», «cennete gideceklerini» söyler. «Ticaretten gelen bir dirhem meşru kazanç, başka yollardan sağlanacak on dirhem kazançtan değerlidir» der. Cennette bile ticaret yapılabileceğini düşünür:

«— Eğer Tanrı, cennet sâkinlerine ticaret yapma izni verirse, kumaş ve baharat ticareti yapacaklardır».

Kendisi kumaş ticaretini seçmeye niyetlidir:

«— Cennette ticaret varsa, kumaş ticaretini seçeceğim.»

Ebu Bekir de kumaş tüccarı idi.

İSLÂM DİNİNİN DOĞUŞU

İslâm öncesi günlerde, ticaret ve para işletmeciliği yoluyla gerçekleşen ekonomik dönüşüm, doğaldır ki, görüş ve düşüncelerde de değişiklik yaratır. Yeni yaşam, kabile dayanışmasına değil, ekonomik arz ve talebe dayalıdır. Artık kabile konukseverliği ve cömertliği değil, elisıkılık ve para tutkusu geçerlidir. Ve zenginleşme, kabilenin ortak çabalarına değil, bireylerin çabalarına bağlıdır. Bu koşullarda, giderek kan bağları gevşer, çıkar ortaklığı üzerine kurulu bağlar önem kazanmaya başlar. Öte yandan, hızla zenginleşen varlıklılarla yoksullar arasında ayırım keskinleşir. Kâr fırsatlarını en iyi biçimde değerlendirmekten başka yasa tanımayan ve servetleriyle birlikte hoyratlıkları artan zenginlere karşı genç ve yoksul tabakalarda tepkiler büyür. Fakat artık eski kabile dayanışması ülkülerine dönme olanağı yoktur. Ortam, bireysel kurtuluş ideolojilerine elverişlidir. Bununla birlikte, Mekke ve benzeri birkaç yer, geçim ekonomisine ve dağınık kabile yaşamına dayalı Yarımada'da ancak ufak adacıklar meydana getirirler. Çöldeki öteki kabileler, Mekke tüccarlarına kılavuzluk ve kervancılık yaparlar ve ticarete yardımcı olurlarsa da, yağmacı tutumları ve akınları ile, ticarete aslında zarar verirler. Oysa bedevî kabileler, aralarındaki mücadelelere karşın, orta

bir dile ve panayırlar ve haç ziyaretleriyle pekişen bir ortak geçmişe sâhiptirler. Bu bedevîler, zengin kent tüccarlarına borçlanırlar; bâzen borç yüzünden köle durumuna düşerler. Bâzen de tüccarların bağımlı daimî müşterileri durumuna gelirler. Böylece kentler çevresinde kabile bağlarını gevşeten yeni ilişkiler doğmaya başlar. Bu kabilelerin, kabile dışında ve üstünde bir otorite çerçevesinde birleştirilmeleri, hem ticarete zarar vermelerini önleyecek, hem de tüccarların yabancı devletlerle pazarlıklarında ve ticarî genişlemelerinde bir güç getirecektir.

Maxime Rodinson, «Ne gereklidir bunun için?» der ve soruyu şöyle yanıtlar:

«Bütün Arabistan'ı birleştirerek, edinilmiş servetlerin ve ticaret yaşamının selâmetini sağlayacak ve şimdi bizzat Arapların ticaret yaşamı için tehlike teşkil etmeye başlayan yoksul bedevîlerin hırsını dışarıya döndürecek güçlü bir devlet... Bir Arap ideolojisinden güç alan, hem yeni koşullara uygun, hem de kadroya alacağı bedevî ortamına yatkın, büyük imparatorluklarla eşitlik içinde pazarlık edebilen bir Arap Devleti... Dönemin büyük gereksinmesi işte budur. Bu gereksinmeyi karşılayacak olan deha sâhibine açıktır artık bütün yollar»[7].

ARAPLAR İÇİN YENİ BİR DİN VE DEVLET

Gerçekten islâm dini, ilkin Arap'ın dini olur. İslâm öncesi dönemde, Allah, Arapların ulu tanrısıdır ve Kur'an Arap'ın dilinden gelir. Peygamber, putperest Araplara ya islâm olmak, ya da öldürülmekten başka seçenek tanımaz. Oysa, «kitap sâhibi» sayılan çevre yahudi ve hıristiyanları, islâm himayesine girip dinlerini koruyabilirler. Böylece ilk zamanlar, İslâm Cemaati, Arap cemaati olur. Araplar için bir Arap dini söz konusudur. İbrahim Peygamber, bütün Arapların atasıdır. Öte yandan yeni din, bir devlet kurma çabalarıy-

la birlikte gider. İslâm Arap Cemaati'nin imamı, aynı zamanda kurulan devletin başkanıdır. Devlet ve din birleşir.

Doğaldır ki, Araplara yeni dinin kabul ettirilmesi ve bir devlet kurulması kolay olmaz. Peygamber'in kendi kabilesi bile, islâma direnir. Kabilelerin ayrı ayrı Tanrı-put'lara sâhip olmasına karşı çıkan ve putların kırılmasını isteyen yeni dinin Kâbe gelirlerini azaltmasından ve ticarete zarar vermesinden çekinirler. Bir avuç yandaşıyla (muhacirun-göçmenler) birlikte, Muhammed'i Mekke'den kovan zengin Kureyşliler, ancak Suriye ticaret yollarının abluka altına alınması ve kervanlarının yağmalanması üzerine, kurulmakta olan devletin sağlayacağı ekonomik avantajların bilincine varırlar ve islâm olurlar. Eski bir Arap tapınağı olan Kâbe'nin kıble yapılması, bir ticaret ve gelir kaynağı olan Kâbe'nin ziyaretiyle olanak sâhibi müslümanların yükümlü kılınması, Mekke'deki Kureyşlileri islâma ısındırır. Fakat bunun için Medine'de on yıl süren bir mücadele ve savaşlar gerekir.

MEDİNE'DE PARA SORUNU

Medine'deki ilk yıllarında, Peygamber, bir askerî güçten ve bir malî destekten yoksundur. Medine, tarımcı üç büyük yahudi kabilesi ile Kureyşlilere düşman iki Arap kabilesinin uzlaşarak birlikte yaşadıkları sulak bir vahadır. Biribiriyle boğuşmaktan güçsüz düşen iki Arap kabilesi, Muhammed'i Medine'ye çağırırlar, anlaşmazlıklarında bir cins hakemlik yapmasını kabul ederler; ama Peygamber, kendisiyle birlikte Mekke'den gelen az sayıdaki göçmenlerin şefi olarak kalır. Mekke'deki mallarına el konulan bu göçmenler ve Peygamber, Medine'de açlık çekerler. Tarımdan anlamadıklarından ve hurma ağacı yetiştirmeyi bilmediklerinden, kuyudan su çekmek, ağaçları sulamak gibi ayak işlerinden para kazanarak geçinmeye çalışırlar. Kışın

yakacaksız ve aç kalırlar. Peygamber, yapımına kendisinin de katıldığı üstü ağaçlarla kapalı dört duvardan ibaret mescitte yaşar. Geceleri, mescit duvarının kenarındaki iki karısına ait kulübelerde barınır, gündüzleri ise avluda oturur. Yoksul müslümanlar da avluda yatıp kalkarlar. En önemli sorun, paradır. Muhammed, bağışlar kabul eder. İslâmda faizin, daha doğrusu faizle borç verme biçimlerinden birinin (riba) yasaklanması, bu sırada olur. Yasak, Medine'de sıkıntı içinde olan İslâm Cemaati'ne faizsiz borç para vermek istemeyenlere ve özellikle müslümanları yandaş saymayarak dayanışmadan kaçan yahudi komşulara karşı alınmış olsa gerektir*.

Para sıkıntısı Peygamber'i kervan soygunlarına iter. Amcası Hamza'yı beyaz bir bayrakla Kureyş kervanlarını soymaya yollar. Arap kabilelerinin panayırlar ve haç için savaşı durdurdukları kutsal aylarda bile yağma yapılır. Ebul'ula Mardin, ganimet mal geldikçe, Peygamber'in bunları mescide götürüp hiçbir şey kalmayıncaya kadar cemaate paylaştırdığını, büyük-küçük, özgür-köle, kadın-erkek eşit paylaştırdığını yazar[8]. Fakat bu eşitlik çok sürmez. Bedr savaşında Kureyşlilerin yağmalanmasından hemen sonra inen bir âyet ile ganimetin beşte birinin Allah'a ait olduğu ilkesi gelir :

«— Biliniz ki, ganimetinizden beşte biri Allah'a, resulüne, onun ailesine, yetimlere, yoksullara ve yolda kalanlara aittir».

Gerçi ganimetten bu beşte bir payın ancak beşte ikisi Peygamber ve ailesine kalır, beşte üç sıkıntıdaki

* İslâmda faiz her zaman olmuştur. XVII. Yüzyılda Istanbul'da câmi vakıflarının din adamı yöneticileri, paralarını yüzde 18 faizle işletiyorlardı. Ancak Halife Ömer zamanında, faizsiz kredinin yürürlüğe konduğu iddia edilir. Bu gerçek bile olsa, ancak on yıl sürmüş demektir. En bağnaz dönemlerde bile, bugün Konya'da çok dindar esnafın yaptığı gibi, vâdeli 140 liraya satılan bir malı, peşin 100 liraya geri almak gibi yollarla (hiyal) faiz yasağı daima aşılmıştır.

kişilere dağıtılır. Fakat bir yardımlaşma sandığı niteliğinde de olsa, artık Peygamber'in elinde İslâm Devleti'nin kuruluş hazırlıkları için gerekli bir fon vardır ve paylaşmada eşitlik ilkesinden uzaklaşılarak fon geliştirilir. Beni Nazır yahudi kabilesini arazisinden kovunca, Peygamber, hurma ağaçlarını ve toprakları — Medinelilerin itirazına aldırmadan — yalnızca Kureyşli göçmenlere dağıtır. Giderek kendisine ve ailesine ayırır. Peygamber ve göçmenler, bu özel mülklerini kiraya vererek işletirler[9] ve geçim sıkıntısı sona erer. Artan ganimetlerle cemaat ve Peygamber'in elindeki fon giderek zenginleşir. Yalnız silâhlar, hayvanlar vb. değil, tutsak erkekler, kadın ve çocuklar da ganimettir. Bedr savaşında Kureyşli zengin tutsaklardan varlıklarına göre bin ilâ dört bin dirhem fidye alınır*.

CİHAD

Yağma akınları ve Kureyşlilerle savaş üzerine, ilkin putperestlere karşı dinsel propaganda niteliğinde olan cihad**, savaş anlamını kazanır. Medine'de inen bir sûre, şu buyruğu getirir :

«— Kâfirlere karşı geldiğinizde boyunlarını vurun, onları yenince sağlam bağlayın»[10].

İslâmın «makûs talihi»ni yenen kritik Bedr savaşı sırasında, askerlerini coşturan Muhammed, şöyle haykırır :

«— Büyük Allah adına söylüyorum ki, bugün gerilemeyen, döğüşün çilelerine göğüs geren her savaşçı, eğer ölürse doğrudan doğruya cennete gidecektir»***.

---

* Dirhem, 2.97 gram gümüştür.

** Cihad, zahmet ve çaba anlamına «cehd» kökünden gelir.

*** Anlatılır ki, savaş sırasında bir Arap savaştan uzak durur. Elindeki hurmaları yiyerek savaşı seyreder. Ama Peygamber'in sözlerini işitince, «Demek cennete gitmek için şu heriflerin elinde şehit düşmek yetiyor» diye fırlar, düşman içine dalar ve şehit düşer.

İlginçtir ki, «cann» kökünden gelen cennet, bir bedevînin özlemlerine uygun düşen biçimde, «sık dal ve yapraklarıyla yeri gölgelendiren hurmalık ve bağ» anlamınadır. Cennet, altın ve gümüşten evler, odalar, çadırlarla, çok güzel kokulu, gölgeli ağaçlarla, isteyenlerin yanına kadar sarktığından koparılması kolay bol meyvalarla, zeminlerinden ırmaklar akan, pınarlar fışkıran bağ, bahçe ve bostanlarla doludur. Cennette yaşayanlar için hastalık, sakatlık, ihtiyarlık yoktur. Gönlünün çekeceği her türlü yemek ve etler, türlü koku ve lezzette şerbetler, pâk şarap boldur. «Hûr» denilen cennet kızları vardır. Zafran, misk, amber ve kâfurdan yaratılmış olan bu cennet kızları, o kadar saydamdırlar ki, kemiklerinin iliği yetmiş kat ipekli altından görünür. Cennete giren mümini, bu kızlardan biri karşılar. Daha birçok kız onun hizmetine hazırdır. Mümin, yaptığı hayır işleri oranında, cennet kızlarından her biri ile istediği kadar yaşar; bununla birlikte kızlar daima bâkire kalırlar.

İSLÂM DEVLETİ KURULUYOR

Bütün bunlar Kur'an'da ayrıntılarıyla anlatılır ve Allah ile müminler arasında cennet konusundaki bu anlaşma, bir cins ticarî değişime (Kur'an IX, 112) benzetilir[11]. Kâfirlerin yeri ise, cehennemdir. Bununla birlikte, öteki dünyanın nimetlerinden çok, ganimetin çekiciliği bedevîlerin artan sayıda Peygamber'in ya doğrudan yönettiği, ya da komutanını atadığı savaşlara katılmalarına yol açar. Yeni doğmakta olan devletin lideri de, diplomasi, terör, cezalandırma, çıkar sağlama gibi çeşitli yöntemler kullanarak kabileleri kendine bağlar. Onların çıkar karşılığı yahudi kabileleri ya da Kureyşlilerin safında savaşmalarını engeller. Örneğin, Lihyan oğulları kabilesinin şeyhi, bir fedaî yollanarak öldürülür. 626 yılında çeşitli cezalandırma seferleri yapılarak düşman kabileler sindirilir. Müs-

tâlik oğulları aşiretinden 2000 deve ve 200 kadın ele geçirilir. Şeyhin tutsak kızı Hüveyriye bir savaşçının payına düşerse de, Peygamber kızı savaşçıdan satın alır ve evlenir. Peygamber ile evlenme yoluyla akraba olan kabile, islâma kazanılır. Kureyşlilerle işbirliği yapan Gatâfân ve Fezâra kabilelerine, müttefiklerinden ayrılmaları için, Mekke hurma ürününün üçte biri önerilir. Medine'ye komşu bâzı kabilelerle, kent sınırını aşmamak ve Peygamber'e ait sürülere dokunmamak koşuluyla, islâm olmaları istenmeden, anlaşmaya varılır. Böylece, islâmın savaşçı gücü giderek çoğalır ve zengin Mekkeliler, islâm olmaktan başka çıkar yol bulamazlar. Mekke yakınındaki zengin Taif kenti, müttefikleri Havazin kabileler konfederasyonu ile birlikte yenilgiye uğratılır, malları ve kadınları alınır. Yalnızca kadınları geri verilmek koşuluyla bu kabileler islâm olur. Ganimetten 300 deve gibi büyük pay, düne kadar islâmın baş düşmanı olan Kureyşlilerin başkanı Ebu Süfyan ve oğullarına verilir. Daha çeşitli yollardan Arap kabileleri islâm safına alınırlar ve tanrıların en büyüğü Allah'ı tanımak koşuluyla islâm olmuş sayılırlar. Uzlaşmaz sayılan yahudi kabileleri ise, Medine'den ve daha sonra Halifeler döneminde Arabistan'dan kovulurlar. Kendilerini Arap saymayan ve dilleri farklı olan Güney Arabistanlılar, hızla Araplaştırılırlar. Yarımada, Arap ve islâm olur. Yarımada'da islâm olmayanların barınmasına izin verilmez. Arabistan'da — düzenli bir ordusu ve polisi bulunmasa da — artık bir Arap Devleti'nden söz edilebilir. Devletin hazinesi ile Peygamber'in kişisel serveti arasında bir ayırım yapılmaz. Bu hazine, ganimet payının yanı sıra, varlıklı müslümanların dinsel bir yükümlülük olarak ödedikleri zekât ile beslenir. Ayrıca pazarlık ve anlaşma yoluyla kazanılan ganimetin tümü, Peygamber'e gider. Kuruluş hâlindeki devletin daimî memurları ve bir bürokrasisi yoktur.

KUREYŞ KABİLESİNİN ÜSTÜNLÜĞÜ

Yeni devlet, Tanrı'nın ve Peygamberinin koyduğu kurallara (Kur'an ve sünnet) dayanır. Fakat bir hukuk sistemi henüz meydana getirilmiş değildir. Kurallar daha çok özel hukukla, bireylerin yaşamı ve mallarının korunmasıyla ilgilidir. İslâm, bireylerin Tanrı önünde eşitliğini tanır, bireylerin özel mülkiyetini ilke alır ve İslâm Cemaati'ni meydana getiren bireyler arasında toplumsal dayanışmayı düzenler. Özerk kabilelerin ve kabile hiyerarşisinin yerini, hukuk bakımından eşit bireyler alır. Kabile dayanışması ya da asabiyeti, cemaat asabiyetine dönüştürülmek istenir. Bununla birlikte, islâmın bireyci eğilimi ve kabile çerçevesini aşan ve onu kaldırmayı amaçlayan «İslâm Cemaati asabiyeti», kabile bağlılıklarını ve kavgalarını yok edemez. Peygamber, hiç değilse kabile kan dâvâlarını ve öcü sınırlamaya yönelir. Alınan öcün, yapılan kötülüğü aşmasını ve öcün yeni bir öce yol açmasını yasaklar. Hatta kan bedellerini çok kez kendisi öder. Fakat kabile kavgaları yüzyıllar boyu sürer. Hatta Kuzeyli ve Güneyli diye ayrılan kabile grupları arasındaki rekabet, şiddet kazanır. Muhammed'i Medine'ye kabul eden Avs ve Hazreç kabileleri Güneylidirler. Mekke sâhibi Kureyşliler, Kuzeylidirler. Peygamber ölünce, Ensar (Peygamber'in yardımcıları) denilen Medine kabileleri, özellikle Hazreçler, yeni devlet başkanının ve dinsel liderin (imam) kendilerinden olmasını isterler. Kureyşliler karşı çıkarlar. Belki de sonradan icad edilmiş Peygamber sözleri ile, Kureyş kabilesinin ayrıcalığını savunurlar :

«— Kureyşliler, bu yönetimin başkanlarıdır. İmamlar, Kureyşlilerden olmalıdır».

«— Yeryüzünde iki müslüman kalıncaya kadar iktidar Kureyşlilerin elinde olacaktır».

Çatışmayı Kureyş kabilesi kazanır, fakat Kuzey ve Güney kabileleri rekabeti şiddetlenir. Hele iktidar, Kureyşlilerin islâma şiddetle karşı çıkan ve son dakikada islâm olan Umayya soyuna geçince «İmamlık, Muhammed ailesi elinde kalmalı» diyen Ali yanlıları (şiîler) ve imamın herhangibir Arap kabilesinden olabileceğini ileri süren hariciler, yeni yeni bölünmelere ve çatışmalara yol açarlar. Fakat bütün Araplara zenginleşme yollarını açan ve islâm içinde Arap kabilelerini egemen kast durumuna getiren fetihler sâyesinde bu bölünmeler az çok önlenebilir Fetihten en basit askere bile önemli pay düşer. İslâm Cemaati'ni meydana getiren fâtih Araplar, aldıkları ganimet ve vergilerle, fethedilen ülkeler halklarını birlikte sömürürler. Ortak bir geçmişe sâhip olma, dil birliği ve islâm dininin getirdiği ideolojik birliğin yanı sıra, bu ortak sömürü, Arap etnik grubuna, «acem» dediği yabancılardan onu ayıran bir ortak bilinç getirir. Maxime Rodinson, hatta bir etnik grubun ortak çıkarlarının bilincine varması anlamına bir «etniko-nasyonal» bilinçten söz eder*[12]. Prof. Z. N. Zeine, «Siz en iyi tek bir ümmetsiniz» diyen Peygamber'in Araplarına «kimlik bilinci, gurur ve üstünlük duygusu» verdiğini ileri sürer[13]. Ne var ki, dinsel cemaat ilkesine dayalı yeni devlet, Pey-

* İslâm'ın ilkel kabilelerden bir Arap ulusu oluşturduğunu ileri süren yazarlar vardır (Niyaz Ahmed Zikria, Les principes de l'islam et la democratie, Paris 1958, s. 20-21). Marksist yazarlardan da — ulusun meydana gelişi ve kapitalizm arasındaki bağlantıyı yadsıyarak — islâmın yükseliş döneminde, tüccar-savaşçı sınıfın türdeş Arap etnisine dayalı olarak kurduğu devletin bir Arap ulusu meydana getirdiğini ileri sürenler vardır (Samir Amin, Le développement inégal, Paris 1973, s. 21-24). Oysa sağlam bir ekonomik birlik ve bilinç daha yoktur. Kabile gerçeği güçlüdür. Abbasi'den sonra ise, islâm ümmeti içinde Arap etnisi, onun yalnız bir ögesidir. Arap ulus ve ulusçuluğunun XIX. Yüzyıldan sonra meydana çıktığı kanısındayız.

gamber ölünce dağılma tehlikesi geçirir. Kabile anlayışına göre, Muhammed'e bağlılık yemini eden kabileler, kendilerini yeni liderlere bağlı saymazlar. Hatta bâzı kabilelerde kadın olsun, erkek olsun peygamberlik iddiasında kişiler çıkar. Bu ayaklanmalar şiddetle bastırılır ve iç kavgalar, fetihler yoluyla dışa çevrilir.

FETİHLER

Filistin, Suriye, Mısır ve Irak kolayca fethedilir. Helen ve Pers dünyasının büyük kentlere, gelişmiş bir tarım ve ticarete dayalı bu uygar bölgeleri, on yıl içinde Medine Devleti'nin egemenliğine girer. İmparator Yezdigerd, bin aşçısı, bin müzisyeni, bin doğancısı, bin leopard bakıcısı, kadınları ve adamlarıyla İran içlerine kaçar. İmparatorun hazinesi, Arapların eline geçer. Hazinede Türk kaganı'nın zırhları ve kılıçları da vardır. Halife'nin beşte bir payı ayrıldıktan sonra, 60 bin kişilik Arap ordusundan her savaşçıya 12 bin dirhem ganimet düşer[14].

Bu fetihler sâyesinde Medine Devleti'nin ve Arap savaşçılarının hızla zenginleşmesine karşın, fethedilen bölge halklarının düzeninde herhangibir değişiklik meydana gelmez. Yöresel yönetim işleri, yerli memurların elinde kalır. Kayıtlar, Arapça değil, Farsça ve Yunanca tutulur. Hatta memurlar üzerindeki devlet denetimi, eski döneme göre daha gevşektir. Halk vergi işlerinde eskisi gibi yöresel memurlarla karşıkarşıya kalır ve alıştığı vergiyi öder. Arap kabile liderlerinin bürokratik bilgi ve alışkanlığı olmadığından, yöresel yönetimin tamamen yerli elinde kalması doğaldır. Halife Ömer, fethedilen eyalete yalnız bir yönetici atamakla yetinir. Bâzen yöneticinin yanına, doğrudan Medine'ye bağlı bir maliyeci (âmil) atanır. Mekke'nin ve Taif'in büyük tüccarları, artık ticareti bırakıp bu işleri yüklenirler ve islâmın ilk askerî komutanları ve yöneticileri olurlar. Merkezden hayli bağımsız olan yö-

netici (emir), hem savaşı, hem de namazı yönetir. Namaz, basit bir cami yapılmadan önce, kilisede bile kılınır. Kilise, geçici olarak hıristiyanlarla paylaşılır.

Arap yarımadasında tüm halk zorla islâm yapıldığı halde, uygar bölgelerde, halka dinsel özgürlük tanınır. Bunlardan yalnızca İslâm Devleti'ne bağlılıklarını simgeleyen vergiyi ödemeleri istenir. İslâm Devleti, vergi karşılığında onların koruyuculuğunu yüklenir. İslâm olmayan uyruklara verilen «zımmî» adı, bu koruyuculuğu belirtir. Vergisini ödeyen zımmî, mülkünü korur. Lambton'a göre, islâm, özel mülkiyeti dokunulmaz sayar[15]. Ancak eski devlete ait arazi ve sâhibi bulunmayan mülkler, Araplara ve bir dalgalanma döneminden sonra İslâm Devleti'ne geçer.

Yerli halk için tek değişiklik, eski soylular yerine vergiyi kendi yararına alan bir işgal ordusunun varlığıdır. Fethedilen yerlere Arap savaşçılarından kurulu askerî garnizonlar yerleşir. Yoğun kentler bulunan Suriye gibi yerlerde, emirler ve ileri gelenler, surlarla çevrili kentlerin iç mahallelerine yerleşir, ama Arap savaşçı çoğunluğu surlar dışında kalır. Başka yerlerde, örneğin Irak ve Mısır'da Arap savaşçıları ve aileleri için «mısr» ya da çoğul biçimiyle «emsar» denilen ordu kentleri kurulur. Kûfe, Basra ve bugünkü Kahire'ye bitişik Fustat, bu ordu-kent'lerin en ünlüleridir. Kûfe ve Basra, Halife Ömer'in buyruğu ile, ekili ovalarla çöl arasında, çöle yakın biçimde planlanır. İlkin kuru çamurdan yapılan bu ordu-kent'lerde, yirmi yıl sonra tuğla kullanılmaya başlanır. Savaşçılar, kabilelere göre mahallelere yerleşir ve mahallelere kabilelerinin adını verirler. Kabile içinde kan bedeli dayanışması eskisi gibi sürer, iç güvenliği kabile şefi sağlar ve savaşçıların ganimetten alacaklarını paylaştırır.

ÖMER, DEVLETİN EKONOMİK TEMELLERİNİ KURAR

Çok geçmeden savaşçı Araplar ve halife arasında ganimet tartışması çıkar. Savaşçılar, taşınmaz mallar gibi, ele geçen arazinin de gelirleriyle birlikte paylaştırılmasını isterler. Nitekim ilk zamanlar paylaşırlar. Halife Ömer, bu arazinin savaşçı bireylere değil, bütün İslâm Cemaati'ne, hatta gelecekteki cemaate ait olduğunu ileri sürerek paylaşmaya yanaşmaz. Bu arazi, eski devletlerde olduğu gibi, yerli köylü tarafından ekilecek ve vergisi (haraç) cemaate gidecektir. Ömer, bunun için Kur'an'daki «Allah'ın, köylerin halkına ait iken resûlüne geçirdiği fay'lar» biçimindeki âyete dayanır. Gerçekten Peygamber, Hayber yahudilerini yenince, arazilerini ganimet diye dağıtmaz, yahudileri eskisi gibi ekmeye bırakır, ama ürünün yarısını ve hurmaları alır. Bu gelirden uygun biçimde cemaati yararlandırır. Hayber, islâm arasında «fay» olur. Ama fay ve ganimet ayırımı tepkiyle karşılanır. Fethedilen toprakları paylaşma alışkanlığında olan bâzı savaşçılar diretir :

— Sen, bizim kılıçlarımızla fethettiğimiz toprakları ne hakla savaşa katılmayanların ve bizden sonra geleceklerin de yararlanacağı biçimde haraca bağlı bir duruma sokmak istiyorsun?[16]

Direniş, ganimet zâten bol olduğu için kırılır*.

* Konu daha sonraki yüzyıllarda islâm hukuku (fıkıh) bilginleri arasında tartışılır. Şafiîler, fethedilen bölge tarla ve arazisinin ganimet olarak yenenler arasında paylaştırılması gerektiğini savunur. Malikiler ise karşıt görüşü, yâni bu arazinin bütün islâma ait fay olduğunu savunur. Hanefiler ise, fay ya da ganimet saymayı, imam'ın (devlet başkanının) yetkisine bırakır. Ömer'in fay görüşüne karşın, fethedilen ülkelerde bâzı müslüman Araplar, büyük arazi sâhibi olurlar. Cambridge İslâm Tarihi, bu mülk edinişin ne yoldan olduğunun bilinmediğini yazar: «Bol köle var; kölelere ekilmeyen araziyi ektirerek mi, verimli devlet arazisini ele geçirerek mi,

Arazinin bireysel savaşçılara paylaştırılmasının, her türlü genel örgütlenmeyi ve bütün devlet örgütlenmesini olanaksız kılacağı açıktır. Böylece geniş arazinin geliri, bireysel savaşçılar yerine, vergi olarak devletin eline geçer. Devlet, bu geliri cemaat yararına kullanır. Zâten en önemli gider, ganimetin yanı sıra savaşçılara verilen ödenektir. Gerçi savaşçı deyimi, savaşmayanları kapsayacak kadar geniş tutulur. Ömer'in hazırlattığı ödenek almaya hak sâhibi kişilerin listesinde (Divan) başta Peygamber'in karısı Ayşe ve öteki Peygamber ailesi üyeleri, ilk müslümanlar vb. islâm oluşlarındaki kıdeme göre yüksek ödenek alırlar. Fakat yine de ordu-kent'lerdeki (emsar) sâde savaşçılara bile bol ödenek düşer. Bunlar, ganimetin yanı sıra 200 ilâ 2500 dirhem yıllık ödenek ve yeterli miktarda yiyecek alırlar. Ebu Bekir ve Ömer zamanında ücretler bol ödendiğinden önemli sorun çıkmaz. Hızla zenginleşen Arap toplumu, ilk iki halife döneminde, hiç değilse görünüşte, Muhammed zamanındaki sâdeliğini sürdürür. Medine'de oturan halife, cemaatin öteki üyelerinden fazla ayrılmaz. Halife, herkesin yanına kolayca yaklaşabileceği, sorunlarını açabileceği bir dinsel lider ve cemaat başkanıdır. Halife, cemaatin oyu ile ve seçimle işbaşına gelir. Gerek Ebu Bekir, gerekse Ömer, Kureyş kabilesinin ikinci plandaki daha fakir ailelerindendirler. Bunlar, islâma bağlılıkları, dürüstlükleri ve Peygamber'e yakınlıkları nedenleriyle seçilirler. Kısaca, islâmın ilk zamanlarındaki «demokratik» eğilim, ilk iki halife döneminde sürer. Fakat Ömer'in Basra Vâlisinin kölesi tarafından 644 yılında öldürülmesinden sonra, hızlı gelişmenin ve zenginleşmenin yarattığı sorunlar, Kureyş'in zengin ve güçlü Umayya soyundan inen Halife Osman zamanında patlak verir.

---

yoksa çok zengin olduklarından satın alarak mı büyük arazi edindiler?» (Cilt I, s. 65). Devletin örgütlenme yetersizliği, bâzen de bile bile fetih arazisinin özel mülk yapılmasına göz yumulması bu duruma yol açmışa benzer.

«İSLÂM SOSYALİSTİ» EBU ZERR

Ödeneklerin çekiciliği, fethedilen ülkelerdeki ordukent'lere Arap savaşçı akımını artırır. Ödenek alan Arap savaşçı sayısı hızla çoğalır ve bunlara para ödemek güçleşir. Eyalet emirleri, yönetim giderleri ve savaşçıların ödeneklerini karşıladıktan sonra, topladıkları vergilerden ve öteki gelirlerden artanı Medine'ye merkezî hükümete yollar iken, bütün gelirin kendilerine kalmasını isterler. Arap kabile savaşçılarına dayalı eyalet emirleri, böylece, bedevî savaşçının isteğini dile getirmiş olurlar. Bu savaşçılar ayrıca fay-ganimet ayırımının kaldırılmasını, fethedilen yerlerdeki zorla alınan arazinin, hiç değilse gelirinin kendilerine verilmesini savunurlar. Halife Osman, işlerin yürütülmesinde hayli özerk durumda olan eyalet vâlilerini, görevlerinden almakla karşılık verir. Yerlerine, daha güvenilir bulduğundan, kendi ailesinden adamlar atar. Örneğin islâmın 630'lara kadar en azılı düşmanı bilinen Umayya soyunun şefi Ebu Süfyan ile karısı Hind'in oğulları olan Muaviye'yi Şam Eyaleti'nin başına getirir. Osman, aile kayırıcılığıyla ve aileyi zenginleştirmekle suçlanır. Öte yandan, savaş tehlikesinin dışında, hazineden gelen bol ödeneklerle keyif çatmaya alışır gibi olan başkent ileri gelenlerine karşı hoşnutsuzluk artar. Bu hoşnutsuzluğu, Peygamber'in yakını olan ilk müslümanlardan (sahabe) Ebu Zerr el-Gifarî dile getirir. Günümüzde «İslâm Kardeşler» tarafından islâm sosyalizminin kurucusu[17] sayılan, hatta bâzı Arap marksistlerince de sosyalizmi islâm geleneğine bağlamak için yüceltilen Ebu Zerr, herkesin servet ve gelirinin pek azıyla geçinmesini ve geri kalanını hayır işlerine harcamasını ister. Ebu Zerr, Kur'an'daki hıristiyan ve yahudi din adamlarının açgözlülüğünü ve para hırsını suçlayan bir sûreye dayanarak, bu suçlamanın islâmın kudretlilerini de kapsadığını ileri sürer. Dininde ve ibadetinde tam bir müslüman diye tanınan ve tarikatlarca uzun

süre baş tâcı edilen[18] Ebu Zerr, bu yüzden sürgüne yollanır. Fakat islâm ileri gelenlerinin gerçek islâmlıktan ayrıldıkları yolunda islâmı uzun süre çalkalandıracak olan bir toplumsal eleştirinin tohumları Ebu Zerr ile atılmış olur.

İSLÂMIN MERKEZİ, ESKİ UYGAR HIRİSTİYAN ÜLKESİNE TAŞINIR

Bu çeşitli hoşnutsuzlukların meydana getirdiği bir koalisyon tarafından Halife Osman öldürülür. Yeni halife Ali, Peygamber'in amcasının oğludur, en yakınıdır ve kızı Fatma yoluyla Peygamber soyundan inen torunların babası ve Peygamber soyunun tek sürdürücüsüdür. Bütün bu niteliklerine karşın, Ali, İslâm Cemaati'nde ilk bölünme (fitne) meydana gelir. Ali, halife seçilir seçilmez Medine'den çıkıp Irak'ta Kûfe'ye gider ve bir daha ilk başkente dönmez. Suriye'de Muaviye, öldürülen Halife Osman'ın öcü için Ali ile mücadeleye girer. Bir hakem hilesiyle Muaviye, kendini halife ilân ettirmeyi başarır. Haricî denen akım ise, hem Ali'ye, hem de Muaviye'ye karşı cephe alır. Haricîlerle savaşan Ali, bir haricî tarafından öldürülür. Böylece Muaviye kazanır ve Emevî sülâlesinin kurucusu olur. Bu mücadele sırasında islâmın merkezi, Arap Yarımadası ve Medine olmaktan çıkar. Ali Irak'ta, Muaviye Suriye'dedir. Muaviye ile islâmın başkenti Şam olur. Arap Yarımadası, Medine ve Mekke, İslâm İmparatorluğu'nun bir dış eyaleti durumuna düşer. Arabistan'ın rolü, Claude Cahen'e göre, insanlığa bir peygamber ve bir ordu sağlayarak yeniden eski karanlıklara dönmek olur[19].

Fırat vâdisi ile Fırat'ın denize döküldüğü yer, aynı egemenlikte birleşince, Çin ve Hindistan ticaret yolu, Arap çölünün çevresinden geçen sapa yolu bırakır. Ticareti elinden giden verimsiz Mekke vâdisi, babadan oğula kervancı ve tüccar olan eski halkı barındırmaz

olur, giderek mağazalar ve dükkânlar kapanır. Ancak zenginleşen Kureyşli imparatorluk yöneticilerinin işlerini bırakıp servetlerini atalarının yurdunda harcamaya başlamaları, şair ve müzisyenleri toplamaları ve devletin yatırımlara yönelmesiyle islâmın ilk doğduğu yerler canlanır. Mekke, zevk ve sefa kenti olur.

Başkentin Suriye'ye geçişiyle, seçimle gelen «Dört Halife Dönemi» kapanır ve Muaviye, Bizans'ın etkisiyle, babadan oğula geçen bir sülâle kurar. Artık İran-Bizans modeline göre biçimlenecek bir imparatorluk kurmak söz konusudur.

«İSLÂMIN ALTIN ÇAĞI» İNANCI

Sunnîler, «Dört Halife Dönemi»ni ideal sayarlar. Çeşitli din reformcuları da, daha sonra islâmdan uzaklaşıldığını ileri sürerek, gerçek islâma, yâni ilk islâm dönemine dönülmesini isterler. İslâm sosyalistleri, bu dönemi, sosyalizmlerine model alırlar. Onlar özel mülkiyetin kaldırılıp arazinin topluma mal edildiğini ve eşitlikçi bir toplum düzeninin kurulduğunu düşünürler. Sonraki gelişmeleri daha iyi izleyebilmek için, «devr-i saadet» (mutluluk dönemi) ve «altın çağ» denilen bu ilk islâm dönemini kısaca değerlendirmek yararlıdır.

Gördük ki, bir «tüccarlar cumhuriyeti» çerçevesinde doğan islâm, ticareti iyi gözle görür. Haç sırasında bile ticaret yapmayı gerekli bulur ve ticarî kazancı «Tanrı'nın bağışı» sayar. Fiyatların arz ve talebe göre serbestçe oluşması, tanrısal iradeye uygun görülür. Besin maddeleri üzerinde karaborsacılık kınanırsa da, Halife Ömer zamanında Mekke tüccarları Mısır buğdayı üzerinde spekülasyon yaparlar.

Kur'an'da özel mülkiyete karşı hiçbir şey yoktur. Mülkiyet hakkına getirilen sınırlamalar, özel mülkiyetçi Roma Hukuku sınırlamalarını aşmaz. Roma'da da komşuların çıkarları ve kamu yararı adına mülkiyet

sınırlanır. Keşfedilen maden, mülk sâhibinin iradesine bakılmaksızın işletilir. Hatta Roma'nın gerileme döneminde, arazilerini ekmeyen çiftlik sâhipleri mülkiyet haklarını yitirirler*. İslâmda da mülkiyet üzerinde benzer sınırlamalar vardır. Fakat bu sınırlamalar, hakkın özüne pek az dokunur. Fetihler sırasında, arazi özel mülkiyettedir. Peygamber, halifeler ve ilk müslümanlar (sahabe), arazi sâhipleridirler ve arazilerini belli bir bedel karşılığı kiraya verirler. Ücretli çalışma da kiralamanın özel bir biçimi sayılır. Ev ve arazi kiralar gibi, iş gücü de kiralanabilir. Kur'an, köleliği yasaklamaz. Fetihler bol köle getirir.

Arazi mülkiyeti konusunda fetihler, bâzı değişiklikler getirir. Fakat orada da, haraç vergisi karşılığı, arazinin eski sâhiplerinin elinde kalmasına çalışılır. Bununla birlikte, özellikle Yukarı Mezopotamya'da, Araplara ait haraç ödemeyen özel arazi mülkleri meydana gelir. «Fay» sayılıp İslâm Cemaati'ne mal edilen araziler de, aslında eskisi gibi köylülerin işletmesine bırakılır, alınan haraç, İslâm Cemaati için harcanır. Devletin eline geçen arazi de, ekme ya da ektirme koşuluyla, özel kişilere verilir. Buna «katâi» denilir ve bu tür toprak tasarrufu da özel mülkiyete çok yaklaşır ve miras yoluyla çocuklara geçer. Arazi düzenindeki temelli değişiklikler, çok daha sonra meydana gelir.

Özel mülkiyet ve ticaret, servet farklılaşması yaratır. Kur'an, bütün müslümanları Tanrı önünde eşit sayar, fakat servet eşitsizliklerini hoşgörü ile karşılar. Hesaplaşma günü servetin yararsızlığını belirtmekle birlikte, servet farklılıkları konusunda «*Tanrı'nın bâzı kişilere ötekilerinden fazla olarak verdiklerini arzulamayınız*» der. Hatta Cennette de, başka ölçülerde bi-

* İslâmda mülkiyet hakkına getirilen bir sınırlama, yaşama hakkı ile ilgilidir. Açlıktan ölen insan, zorla bile olsa, yetecek kadar besini sâhibinden alabilir. Şiîler daha ileri gider. Onlarda aç insana besin vermemek, öldürme suçuna katılma, yâni suç ortaklığı sayılır.

le olsa, insanlar arasında daha büyük bir farklılaşma olacağını belirtir[20]. Bununla birlikte, Kur'an, varlıklılara zekât ödeme yükümlülüğü getirir, zengin-fakir arasında bir toplumsal dayanışmayı, günümüzün kapitalist toplumlarının «Welfare State» ülküsüne benzer biçimde öngörür.

Kur'an'ın sosyal devlet ülküsü şöyle özetlenebilir: Tanrı'nın açıkladığı ilkelere göre yönetilen, bütün müminlere Tanrı'nın yasası önünde eşit davranan, İslâm Cemaati içinde zengin ve fakir arasında ileri bir yardımlaşmayı gerçekleştiren devlet*.

Bu ülküyü, «İslâm, sınıfsız toplumdur» diye yorumlayanlar vardır. Fakat bu, Cumhuriyet'in yasa önünde herkesi eşit sayması, «imtiyazsız, sınıfsız, kaynaşmış bir kitleyiz» demesi ve Fransız Burjuva Devrimi'nin soylu, râhip ve ötekiler gibi üç gruba bölünmeyi kaldırıp sınıfsız toplum kurduğunu ileri sürmesi biçiminde bir sınıfsızlıktır. İslâmda da kadı, şeriat önünde eşitliği uygulamaya çalışır. Ama özgür-köle, arazi sâhibi-ortakçı köylü, zengin-fakir ayırımları varlığını sürdürür.

İlk halifeler dönemi, islâm ülküsüne en çok yaklaşan düzen sayılır. Bunun gerçeği pek yansıtmadığı, hızla zenginleşmenin büyük servet farklılıkları mey-

* Nitekim şii liderlerden Ayetullah Ruhanî, Paris-Match dergisinin «Siz kapitalizme karşı çıkıyor ve islâmcı sosyalizm öneriyorsunuz» sorusuna karşı, kapitalizmde karşı çıktıklarının «işletmelerin kötüye kullanılması» olduğunu söyler ve islâm sosyalizmini yukarıdaki tanımlamaya uygun biçimde açıklar. «İslâm, herkesin hakkını almasını ve fakirin zengin üzerinde hakkı bulunduğu ilkesini savunur. İslâmcı sosyalizm ise, Kur'an üzerine kurulmuştur ve her müslümanın sene sonunda kârının beşte birini islâm devletine vermesini öngörür. Devlet daha sonra bunu âdil biçimde fakirlere dağıtmak zorundadır» (Hürriyet, 7.2.1979). Modern kapitalist devletler, kârların yarısından çoğunu aldıklarına ve özellikle İsveç gibi kapitalist ülkelerde bütçenin büyük kısmını toplumsal dayanışmaya ayırdıklarına göre, Ayetullah'ın islâm sosyalizmi bir kapitalist «Welfare State» ülküsünden ibarettir.

dana getirdiği, yaşam biçimini değiştirdiği, Ebu Zerr'in eleştirilerinden ve Halife Osman'ın akrabalarını kayırma ve zenginleştirme suçlamalarıyla öldürülmesinden anlaşılabilir. Fakat yine de ilk halifeler döneminde, bedevî kabilelerin göreceli eşitlik ülküsünün güçlü kaldığı, Kur'an'ın Tanrı önünde eşitlik ilkesi ile toplumsal dayanışma ülküsünün bunu pekiştirdiği düşünülebilir. Öte yandan fetihlerin getirdiği büyük zenginliklerden en basit bir asker bile önemlice pay alır. Kabile kökenli savaşçılarına bağımlı olan askerî şefler, onların bağlılıklarını sürdürebilmek için, birliklerinin iyi pay almasına çalışırlar. Bütün bunlar, Cemaat'a karşı izlenen politikada belli bir eşitlik bulunduğu görüntüsünü verebilir. Ne var ki, bu İslâm Cemaati, henüz az sayıdaki fâtih Arapların cemaatidir. Fâtih Arap, imparatorlukta egemen kast durumundadır ve göreceli eşitlik, fethedilen ülkeler halklarının sömürülmesi ve cemaat dışında tutulmasıyla sağlanır.

CUMHURİYETTEN MONARŞİYE!

Cemaat içindeki bu göreceli eşitlik dahi, yeni devletin başkentinin Arabistan dışına kayması ve Bizans-İran tipi bir devlet kuruluşuna yönelinmesi ile silinmeye başlar.

Emevî sülâlesinin kurucusu Muaviye, Suriye'deki eski ve yeni Arap kabilelerine dayanarak güçlü bir ordu kurar. Bol ganimet ve vergi geliri sâyesinde, Suriye Ordusunun rahatına ve donatımına özen gösterir, ödeneklerini iki katına çıkarır ve ordu maaşlarını o zamana değin görülmemiş bir düzen içinde gününde öder. Kız alarak Suriye'deki Güneyli Arap kabileleriyle akrabalık kurar. Kabile başkanlarına ayrıcalıklar tanır. Onları yönetime kattığı izlenimi verir. Suriye Danışma Meclisi'nde kabile başkanlarının görüşlerini dinler ve onlara karşı «eşitler arasında birinci» kişi gibi davranır. Aslında «eyleme dönüşmedikçe söz beni il-

gilendirmez» diyerek bugün dahi uygulamasını beceremediğimiz bir düşün özgürlüğü kuralını dile getiren Muaviye, kabileleri okşayarak disiplin altına alma ve bir sülâle kurma çabasındadır. Nitekim bu okşamalar karşılığı, «babadan oğula geçen sülâle kurma» görüşünü, monarşik gelenekten yoksun kabilelere benimsetir. Vergileri saptar, ödenmesini düzenler. Devlet hazinesini fâtihlerin istedikleri gibi kullandıkları bir yardımcı kasa olmaktan çıkarır. O vakte kadar, müslümanların bir ortak serveti ve bir sosyal güvenlik fonu (mal almüslimin) niteliğinde olan hazineyi, devlet harcamalarını ve savunma giderlerini karşılamaya yönelik bir devlet hazinesine (mal Allah) dönüştürür[21]. Yerli hıristiyanlarla sıkı ilişkiler kurar ve yönetimde hıristiyanları kullanır. Hıristiyan desteğiyle, Suriye'de başarı sağlayan yönetim usullerini imparatorluğa yayar. Bu nedenledir ki, birçok Batılı Emevî tarihi inceleyicileri, gerçek devleti, «islâm öncesi Mekke Tüccar Cumhuriyeti'nin işadamı kafasına sâhip» Muaviye'nin kurduğunu söylerler. Abbasî dönemi islâm yazarları da, Emevîleri, teokratik devlet düzeni ruhundan ayrılarak, halifelik yerine mülkü, yâni devleti geçirmekle suçlarlar[22].

EMEVÎ İSLÂM İMPARATORLUĞU, ARAP DEVLETİ OLUR

İslâm bilinci zayıf kalmış gözükse bile, Emevîlerde «Araplık bilinci» güçlü kalır. Wellhausen, Emevîler ile ilgili klasikleşmiş yapıtına, «İslâm İmparatorluğu» değil, «Arap Devleti» adını verir. Gerçekten savaşçı Arap, bol ücretli ve ayrıcalıklıdır. Savaşçılık, Arap'ın tekelindedir. Örneğin Uzak Horasan'da VIII. Yüzyıl başında Türklere karşı geniş fetihlere yönelinirken, 47 bin kişilik İslâm Ordusu, Arap kabilelerinden kuruludur. 47 bin kişilik ordunun yanı sıra ancak 7 bin kişilik yardımcı bir Horasanlı kuvvet vardır. Yerli halklar,

savaşçılıktan uzak tutulur. Onlar, Arap savaşçının küçük gördüğü ya da beceremediği işlerde çalıştırılır. Arap tarlada çalışmayı ve dokumacılık gibi zenaatleri horlar. Savaşçı Arap, ekonomi ve yönetim işlerini bıraktığı halkları, vergilemekle yetinir. Vergi gelirlerini azaltacağı kaygısıyla, Kur'an'da «ehl-ül-kitap» sayılan, yâni Tevrat, İncil gibi tanrısal kitaplara sâhip yahudi ve hıristiyanların din değiştirmesi istenmez. Hatta Emevîler döneminde, islâm olmak isteyen bâzı hıristiyan ve yahudiler falakaya çekilir. Kitap sâhibi kapsamı dışında kalan zerdüştler, Harran putperestleri ve Belh budistleri, «öldürülme ya da islâm olma» ikileminden «kitap sâhibi» sayılarak kurtarılır. Hıristiyan Mısır'da Yakubî, yâni Kıpti kilisesi geliştirilir. Ağır biçimde vergilendirilen yerli halkların islâmlaştırılması önemsenmez iken, Emevîlerin en büyük devlet başkanı sayılan Abdülmelik (685-705) zamanında, Arap dili, imparatorlukta resmî dil yapılır. O tarihe kadar Farsça ve Yunanca tutulan devlet belgeleri ve özellikle vergi defterleri, Arapçaya çevrilir ve Arapça tek resmî dil olur. Hıristiyanların ve yahudilerin devlet yönetiminden uzaklaştırılmasına çalışılır. Bizans altın parası ve Sasanî gümüşü dolaşımdan kaldırılır, altın dinar (4,25 gram) ve gümüş dirhem (2,97 gram) yürürlüğe konur. Böylece Bizans para tekeli son bulur ve Haçlı Seferleri'ne kadar, altın dinar, günümüzdeki dolar gibi enternasyonal para birimi olur.

Arap diline üstünlük tanınması, kısa sayılacak bir sürede, geniş bir bölgenin Arap dilini benimsemesine ve giderek Araplaşmasına yol açar. Irak Aramîleri, Mısır Kıptileri, Kuzey Afrika Berberîleri ve bir ölçüde Kürtler, Araplaşırlar. Arap dilli ülkelerde yahudi ve hıristiyan azınlıklar da Arap dilini kabullenirler. Kıpti papazlar Arapça yazmaya koyulurlar. Böylece Mezopotamya'dan Atlantik'e kadar uzanan 14 milyon kilometrekare bir alanda, konuşma dillerinde farklılıklar bulunmakla birlikte, bir tek yazı dili egemen olur.

Araplaştırma, doğaldır ki, islâmlaşmayla birlikte gider. Fakat islâm olma, Arapla eşit statüye ulaşma anlamına gelmez. Arap olmayan Türk ve İranlı müslümanların bir tür köle statüsünden kurtulup Araplarla eşit duruma gelmesi, ihtilâlleri gerektirir.

Emevîler döneminde ilk islâm olanlar, mevalî (tekili mevlâ) denen gruptur. Mevlâ bir efendiye, bir patrona «valâ» bağıyla bağlanıp onun himayesine ve hizmetine giren kişilere denilir. Bu, Roma'da, Ortaçağ'da Batıda görülen «kliyantel, patronaj» ilişkilerine benzer. «Valâ» kurumu, kaynağını islâm öncesi Arap kabilelerinde görülen bağımlılık ilişkilerinden alır. Türk ve Mogollardaki unagan-bogol kurumu gibi, Araplarda da zayıf bir kabile, güçlü bir kabilenin himayesine girer. Bu himayeye giriş, bireysel de olabilir. Bir kabile üyesi, bir özgür adamı, bir köle ve tutsağı kendi ailesine alabilir, o kişi kabilenin üyesi olur. Katılan kişi, köle ya da tutsak ise, onu kabileye alan adamın mevlâsı olur[23]. İşte bu Arap kabile geleneğinin ölçüsüz biçimde genişletilmesiyle yeni «valâ» kurumu doğar ve mevalî, «azatlı köle» anlamını da kazanır.

İlk fâtihler kuşağı çevresinde toplanan mevalîler, iki kökenden gelir. Bunların ilki, serbst bırakılan savaş tutsaklarıdır. Ülkeleri fethedilen ve böylece Arap İmparatorluğu'nun bir cins uyruğu durumuna gelen bu tutsaklara, İmparatorluğun dışındaki ülkelerde ele geçirilen tutsaklar gibi davranılmaz. Tutsak, efendisine bağımlı kalmak ve islâm olmak koşuluyla azat edilir. İkinci grup mevalî ise, özgür kişilerdir. Çeşitli düzeydeki kişiler, bir Arap kabilesine ve genellikle bir Arap ileri gelenine kendi istekleriyle bağlanmak isterler. Böylece mevkilerini korumak ve kendilerini güvene almak amacını güderler, bir efendiye bağlanma yoluyla islâm olurlar.

Araplar, o sırada garnizon kentlerine yerleşmiş ordu durumundadırlar. Mevalî, bu kentlerde çoğalır.

Çevresinde bir mevalî kitlesi toplamak, Arap ileri gelenlerinin de işine gelir. Çok sayıda mevalîsi olan Arap ileri geleni, siyasal ve toplumsal ağırlık kazanır. Eşit ve özgür Araplarla yürütemiyeceği politikaları, bağımlı mevalî gücü sâyesinde uygulayabilir. Ayrıca Arap'tan daha ileri bir kültür çevresinden gelen mevalî, devlet işlerinde deney sâhibidir. Yöresel memurlukları, mevalîler doldurur. Ne var ki, Arap'tan kendini daha yetenekli ve bilgili gördüğü halde, mevalî, Arap'ın karşısında ikinci sınıf müslümandır. İslâm Araplar gibi ödenekten yararlanmadıktan başka, vergi ve yasa karşısında aşağı durumdadır. Oysa islâm dini, cemaatin eşitliği ilkesine dayanır. İslâm mevalî, yeni girdiği dine dayanarak, Arap olmayan müslümanların Araplarla eşitliğini savunur. İran'da «Şuubiye» denilen, Arap üstünlüğüne karşı çıkan, hatta Arap'ı hor gören akımlar gelişir. Mevalî deyimi, İranlı ve Horasanlı islâm anlamını kazanır.

İKİNCİ SINIF İSLÂMIN ŞİÎ AYAKLANMASI

Araplar arası bir halifelik mücadelesi biçiminde başlayan alevî muhalefeti, Kerbelâ olayından sonra Kûfe'de giriştiği ilk ayaklanmada, kentte çok sayıda bulunan İranlı mevalî'ye dayanır. Ayaklanmanın lideri Muhtar, Arap eşrafından yeterli destek görmeyince, Kûfe mevalîsinden destek arar*. 685-687 yılları arasın-

* M. Hartmann, İslâm Ansiklopedisi'nde şiî-İranlı ilişkisini özet olarak şöyle açıklar: «Ezen kitle Arap idi. Bunlar İranlıları aşağı görürlerdi. Ayrıca İranlılar, Arap ailelerinden birine yanaşmak zorunda idi. Gördükleri kötü davranış, İranlıları, egemen Arapların ve hükümetin zulmüne uğrayan Şi'at Ali'ye, yâni Ali yandaşlarına yaklaştırmış idi. Her iki grubun karşıkarşıya kaldığı ortak acı, onların birliğini güçlendirdi. İlkin yalnızca Arap olan Şi'at Ali, İranlı nitelik kazandı. Giderek İranlı ve şiî eş anlamlı sözcükler oldu (İslâm Ansiklopedisi, Cüz 47, s. 677). Görüş, daha çok İranlı köylüler için doğru olabilir ve şiiliğin köylüler arasında yayılması bile çok uzun zaman alır.

da bunlar ellerinde sopalarla savaşırlar ve Kâfir-kubat (kâfirlere özgü sopa) adıyla anılırlar. Böylece Hüseyin'in öcünü almak için girişilen eylem, mevalî eşitliği dâvâsı niteliğini kazanır ve ayrıcalıklı Arap eşrafına yönelir. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra yapılan acımasız kırım, Arap eşrafının ayrıcalıklarını yitirme korkusunu yansıtır. Arap ve Arap olmayan islâmların hukukî eşitliğini sağlayan Horasan kökenli «Abbasî Devrimi» de, bir Horasan mevalî hareketi* sayılabilir.

* Kûfe ve Basra ordugâhlarında bedevî ögeler arasında başlayan ve sonraları Irak, İran, Arabistan, Kuzey Afrika'ya yayılan haricî hareketi de, Arap olmayan islâmlara yönelir. Hâricîlere göre, halife olabilmek için, Kureyş kabilesinden ya da Peygamber ailesinden gelmek gerekmez. Her yetenekli müslüman, cemaatin dileğiyle, imam (halife) seçilebilir. Siyah bir tutsak bile imam olabilir. Doğru yoldan ayrılan halife de, görevinden uzaklaştırılabilir. Hâriciler, Emeviler döneminde Irak'ta ardarda kanlı ayaklanmalar ve yıpratıcı gerilla savaşları yaparlar. Daha sonra orduya alındıkları halde, kendilerini yine de ikinci sınıf islâm gören Kuzey Afrika berberileri arasında ve İran'da Seistan'da demokratik niteliği nedeniyle haricîlik yayılır. Berberiler arasında İsmailî hareketi de, eşitlikçi toplumsal ögeleri nedeniyle yandaş bulur.

II — TÜRKLERİN İSLÂMİYETE DİRENİŞLERİ

TÜRKLER VE İRANLILAR

İslâmiyet Türklere, genellikle İranlı olan Horasanlılar, Harizmliler ve Soğdlular aracılığıyla gelir. İranlılar ile Türkler arasında çok eskiden beri ilişkiler vardır. Her ne kadar Firdevsî'nin ünlü Şehnâme'si iki etnik grup arasında sürekli savaş ve düşmanlıklardan söz ederse de, Türkler ve İranlılar arasında sıkı ekonomik ve kültürel ilişkiler sürdürülür. Savaşlar ve yağmalar, buna engel değildir.

Birçok Batılı tarihçi, eski dönemlerde Türklerin Altay ve Tanrı dağları Doğusunda yaşadıklarını ileri sürerler ama, Türklerin Milâttan önceki dönemlerde Volga kıyıları ve Kafkaslar gibi, Aral gölü ile Seyhun ve Ceyhun nehirleri çevresinde de yurt tuttukları giderek anlaşılmaktadır. Sovyet araştırıcılarından Rauf Husseinov, dil, tarih, etnografya ve tiponomi verilerinin Türkçe konuşan boyların, İsa'dan önce Kafkaslara gelmeye başladıklarını ortaya koyduğunu belirtir[24]. Harizm'de kazılar yapan P. Tolstov, en az 2500 yıl önce Türklerin Horasan ve Harizm'e değin yayıldıklarını kesin sayar*[25]. Hatta Prof. Zeki Velidî Togan, Türklerin ana-

* Prof. Bahattin Öğel, Seyhun ve Ceyhun arasına bronz çağında gelen Soğdluların atalarını, Türklerle bağlantılı gördüğü Altay'daki brekisefallerle çok yakın akraba sayar ve bunları Turanî antropolojik tip diye adlandırır (Türk Kültür Tarihi, s. 6). Bununla birlikte Soğdluların dil ve kültür bakımından İran etki alanında kaldıkları açıktır.

yurdunun Tanrı dağı Batı ve Kuzey yamaçları ile Aral gölü bölgesi olduğunu düşünür[26]. Togan'a göre, Ceyhun nehrinin orta bölgeleri Oğuzların, Aral gölüne doğru Ceyhun'un aşağı yatakları ise, Harizm, Peçenek ve Alanların yurdudur[27].

Bölgede Türk ve İran dilleri konuşan boylar, giderek biribirlerine karışırlar. Tolstov, Oğuz ve Peçeneklerin atalarının çok eski yüzyıllarda Doğudan gelen Türk-Mogol toplulukları ile bölgenin İranlı topluluklarının karışmalarından meydana geldiği kanısındadır. 568'de Istanbul'a giden Türk elçisinden söz eden Bizans kaynağı, Türklere eskiden Mesaget (İran kökenli, İskit) denildiğini yazar. Turâ (Turan) adı, Saka, Tohar, Kışan, Uar-hun ve Türk gibi çeşitli topluluklara bir genel ad olarak verilir[28]. Oğuz Han Destanı, Saka ve Hun geleneğini yansıtır[29]. Oğuzlar, Doğuda Mogollara yaklaşan çekik gözlü soydaşlarından, İranlılara benzer düz yüzleriyle ayrılır.

Yukarıdaki görüşler tartışma götürebilir. Fakat hiç değilse, Seyhun nehrinin orta yataklarının Kuzeyinde bulunan bugünkü Güney Kazakistan bozkırlarının Türk ve İran kökenli kabilelerin buluşma yeri olduğu söylenebilir. Buraları, Alanlara bağlanan İran kökenli As'ların, sonra Avrupa'ya göçmeden önce Hunların Akhun dediğimiz Uar-hun'ların, Bizans kaynaklarında Ogur diye geçecek olan Ting-ling (Töles) Türklerinin ve İran kökenli Choalit'lerin (Harizmli) yurdu olur.

Uar-hun'lar, M.Ö. II. Yüzyılda Doğu Hunların baskısıyla Çin Kuzeyinden Batıya göçen ve Hint-Avrupa kökenli sayılan Yüe-çi'ler (Tohar) gibi, Seyhun ve Ceyhun bölgelerine yayılırlar. Onlar gibi, Orta Ceyhun Güneyinden Hindikuşlara uzanan bölgede (Toharistan) egemen olurlar. Hindistan ve İran içlerinde, bugünkü Doğu ve Batı Türkistan'da genişlerler. Toharlar ve Sakalarla karışan bu Uar-Hun'lar, V. Yüzyılın ikinci yarısında başlarına geçen soyun adıyla Heftal ya da Akhun diye anılırlar. Akhunlar, Merv-Rûd ve Herat ile

birlikte birçok Horasan kentini alırlar, Sasanî İmparatorluğu'nu haraca bağlarlar.

Yine V. Yüzyılın ilk yarısından, Arap ve Pers kaynaklarının ayırımsız Türk dedikleri göçebe boyların Horasan'ın Merv kenti Kuzeyine yerleştikleri ve oradan İran içlerine akınlar yaptıkları görülür. Bu göçebe savaşçılar da, büyük bir olasılıkla, Uar-Hun'lardır. Firdevsî, her ne kadar İran-Turan sınırını Ceyhun nehrinde gösterirse de, Merv Kuzeyi bozkırlarında Türklerin varlığı, sınırın daha ilerilerde bulunduğunu kanıtlar. Birunî ve Bel'amî, Turan sınırının Meşhet-Serahs arasındaki «Marz-i Turan» olduğunu yazarlar. Gerçekten göçebe savaşçı baskısı artınca, Sasanîler, Ceyhun nehri kıyılarına değil, daha gerideki Murgap nehri çevresine çekilirler[30].

Öte yandan kaynaklar, yine Uar-Hun kökenli olabilecek Şul Türklerinden söz ederler. Şul Türkleri, Yezdigird II. (438-457) döneminde Hazar Denizi'nin Güneydoğusunda ve Hazar'a akan Curcan nehrinin Kuzeyinde bulunan Dihiştan bölgesinde görülürler. Bu göçebe savaşçıların akınlarından kurtulmak için, Hazar ve Curcan nehri Doğusunda uzun surlar yaparlar. Ama göçebe baskısıyla VI. Yüzyılda Curcan hattını bırakırlar, daha içerilerde Esterabad Güneybatısında denizden dağlara uzanan yeni surlar meydana getirirler. Araplar geldiğinde, Türk Şul, Curcan egemenidir ve bu Türkler herhalde Sasanî döneminde zerdüşt dinini almışlardır. İslâm tarihçileri, Curcan bölgesinin 717 yılında Türklerden fethedildiğini yazarlar. Barthold, bu bilgilere dayanarak, Hazar Denizi Doğusundaki bozkırların daha Sasanîler döneminde Türklerin elinde bulunduğu sonucuna varır[31]. VII. Yüzyıl tarihçisi Ermeni Sebeos, Dihistan bölgesini Türkistan'da sayar.

Bölgede VI. Yüzyılın ikinci yarısında Göktürkler görülür. Ötüken'den kendine ait boylarla Batıya ilerleyen İstemi Kagan, orada sonradan Onok adını alacak olan Türk boylarını örgütleyerek yeni bir siyasal

kuruluşun temellerini atar. İstemi Kagan, ünlü Sasanî İmparatoru Hüsrev Enuşirvan ile Akhun ülkesini 563-567 döneminde paylaşır. Taşkent, Semerkant, Buhara, Keş ve Nasaf gibi Batı Türkistan eyaletleri, Göktürklerin payına düşer. Ceyhun nehri, kısa bir süre Türk-İran sınırı olur. Fakat sınır, kısa sürede aşılır. İstemi, İran içlerine, Horasan kentlerine akınlar yapar. Göktürkler, Ceyhun'u geçip Toharistan bölgesini imparatorluğa katarlar.

Göktürkler, göçebe savaşçılardır. Pek çok kentleri ve yerleşik alanları egemenliklerine almakla birlikte, çadırda göçebe yaşamlarını sürdürürler. Kentlerin yönetimini genellikle yöresel egemenlere bırakırlar ve vergi işlerini düzenleyecek bir «tudun» atamakla yetinirler. Göktürklerin en Batıdaki boyları, Çinlilerin Nuşi-pi diye adlandırdıkları Talas vâdisindeki boylardır. Bu boyların başındaki küçük kagan, Taşkent Kuzeyindeki bozkırda kurduğu karargâhından Batı bölgelerini yönetir. Bâzen kagan soyundan prenslerin eyalet yönetimine getirildikleri de görülür. Örneğin Taşkent eyaleti egemenini cezalandırmak gerekince, Aşına soyundan bir Tegin, yöresel egemen olur. Yapıtını X. Yüzyılda yazan Narşahî, efsanevî biçimde, «Büyük Yabgu» Kara Çurin Türk'ün, oğlunu Buhara egemeni yaptığını, kenti onun kurduğunu yazar. 630'dan önce de Ceyhun Güneyi ve Belh Doğusundaki Kuzey Afganistan bölgesinde Batı Göktürk Kaganının oğlu egemendir. Daha birçok Türk soyundan prensler Yukarı Ceyhun'un iki kıyısındaki bölgelerin ve Güneyde İndüs nehrine değin uzanan eyaletlerin egemenleri olurlar. Batı Göktürk Devleti, VII. Yüzyıl ortalarında yıkıldıktan sonra, prensler, yöresel egemenler olarak kalırlar. Fakat bu, Türklerin henüz yerleşik yaşama geçtikleri anlamına gelmez. Bununla birlikte yöresel Türk prenslerinin meydana çıkışları, göçebe Türklerin de çevredeki otlaklara yayılmalarına yol açar. Örneğin Yukarı Ceyhun'un kolları olan Penç (Aksu), Surhab, Surhan vb.

gibi nehirlerin çevresindeki otlaklar Türk boylarını çeker. Buralarda çoğu Türk kökenli sayılan Karategin, Huttal, Şaganiyan gibi yöresel egemenler vardır. Sonraki islâm yazarları, bu yöresel egemenlere gerektiğinde yardımcı olan Kumiçi ve Kencine Türklerinden söz ederler. Hududul-âlâm'a göre, Huttal ve Şaganiyan arasında aşılması güç dağlarda yaşayan Kencine Türkleri, kervan soygunları ve yağma ile yaşarlar. Huttal ve Şaganiyan egemenlerine bağlılık gösterirler. Yakınlarındaki Kumiçi boyları da savaşçı ve yağmacıdır. Gerektiğinde yöresel egemenler onlardan yardım isterler[32]. Harizmî, Kencine Türklerinin Akhunların kalıntıları olduğunu söyler. Kumiçiler de, eski Sakaların ya da Heftalitlerin ardılları olabilir. Ceyhun'un Güneyinde Şugnan ve Bedahşan bölgesinde yöresel egemen, Humar Beğ'dir. «Şikina Türkleri» diye geçen buradaki Türkler, kervan ticaretine yardımcılık ederler. Yabancı tüccarların nehrin öteki yakasındaki tepe üzerinden işaret vermesini beklerler, sonra nehrin öteki yakasına geçip yabancı tüccarlar ile eşyalarını alıp getirirler ve onları Çin ya da Hint'e doğru yola çıkarırlar.

Bedahşan Batısında, eski Heftalit (Akhun) başkenti Kunduz'da Göktürk soyundan Yabgu oturur. Çinliler, 660'larda bölgeyi himayelerine aldıktan bir süre sonra, bu Göktürk soyuna «Toharistan Yabgusu ve Heftalit Kralı» unvanını verirler. Çin kaynaklarına göre, halkı Tohar ve Heftalit karışımıdır. 630'larda Yabgu, kuramsal olarak, aslında hayli özerk bulunan 27 prensliğin egemenidir. Bu prenslikler, Hindikuş dağlarını aşarak Hint'de İndüs bölgesine kadar uzanırlar. Daha Heftalitler döneminde, Kabul vâdisindeki eski Greko-budik merkez olan Kapisa ve Gandara eyaletlerinde bir Heftalit tegin egemendir. Kabul tegini, oradan Hindistan içlerine yayılır. Daha sonra da Kabul bölgesinde bir Türk beyi egemendir. VIII. Yüzyıl başlarında bir Çinli gezgin, Kabul ve Sind nehirleri boyunca geniş bölgeye egemen budist bir Göktürk kralına

rastlar. Kralın kardeşi de Gazne'de egemendir. Birunî, Kabul vâdisine egemen olan soya Türk-şahî der. Bu soyun bir kolu, Gazne'den itibaren Güneybatıya doğru İran içlerinde Seistan'a (Saka ülkesi) değin egemendir. Çin kaynaklarında bu soy, Zabulistan ve Bamyan ülkesi egemeni diye geçer. Halkının Göktürk (Tukyu), Kapisa ve Tohar karışımı olduğu belirtilir[33]. İslâm kaynaklarında tehlikeli bir düşman diye belirtilen bu egemen, Rutbil ya da Zunbil diye adlandırılır. Bu egemenin Kuzeybatısında Herat ile güzel otlaklara sâhip Badgis bölgesinde islâm saldırılarıyla karşıkarşıya kalan Akhun egemeni Neyzek Tarhan ve Akhun soyluları vardır.

AFGANİSTAN'DAKİ HALAÇ TÜRKLERİ

Bu yöresel prensliklerle birlikte, Ceyhun Güneyinde Türk varlığı artar. Toharistan'da bir kısım Karlukların ve hatta bir Karluk Yabgusunun varlığından söz edilir. Gerdizî, Akhun ve Karluk arasındaki iyi ilişkileri belirtir. Bugün bile Kuzey Afganistan Özbekleri arasında bir Karluk boyu geçer[34]. Daha önemli bir grup olarak, Halaç Türklerinin, hatta belki de Oğuzların varlıkları görülür. Marquart'a göre, Kuzeyde Toharistan'dan ve Bedehşan'dan Güneyde Bust'a kadar göçebelik eden Oğuz ve Halaç Türkleri, Ceyhun Kuzeyinden getirilmiş Türk halklarının parçalarıdır. Bu Türkler, Akhun konfederasyonu çerçevesinde Afganistan'a gelmişlerdir. Fuat Köprülü, bu görüşe katılır ve Sasanîlerin son zamanlarında onlarla ilişkide bulunan Türkler arasında ve Akhun siyasal kuruluşu içinde özellikle Halaçların varlığını kesin sayar[35]. X. Yüzyıl yazarı Harizmî ise, Kencine Türkleri gibi Halaçları da, Akhunların kalıntısı diye değerlendirir. Buna karşılık Kaşgarlı Mahmut, Halaçları Oğuzların ünlü 24 boyu içinde gösterir. Kaşgarlı'ya göre, Halaçlar iki Oğuz boyudur, fakat Oğuz konfederasyonundan ayrıldıkları için,

onlar artık Oğuzlardan sayılmazlar. Bu nedenle Oğuzlar 24 değil, 22 boy kalırlar. Oysa Reşidettin, 24 Oğuz boyunun adını verir ve onların içinde Halaçlar yoktur*. Bununla birlikte Oğuz destanlarında Halaçlar, Oğuzlardan ayrılmış bir boy olarak gösterilir ki, bu, Kaşgarlı'nın görüşüne uygun düşer.

İslâm kaynakları, Seyhun Kuzeyinde Karluklarla komşu yaşayan bâzı boyları varsa da, Halaçların çok eskiden Ceyhun Güneyine geçmiş Türkler olduklarını belirtirler. İstahrî, Halaçlar için şöyle der :

«Halaç, eski günlerde Gur gerisinde, Hindistan ve Seistan arasındaki bölgeye gelmiş bir cins Türktür. Onlar görünüş, giyim ve dil bakımından Türk olan hayvan yetiştiricileridir».

X. Yüzyılın ilk yarısında yazan Mes'udî, Halaçların bu bölgede Oğuzlarla birlikte göçebelik ettiklerini belirtir. Bir kısım Oğuzların Ceyhun Güneyine, Halaçlar gibi «çok eskiden» gelip gelmedikleri belli değildir. İbn ul-Esîr, bâzı Horasan tarihçilerine dayanarak Oğuzların VIII. Yüzyılın ikinci yarısında Doğudan Ceyhun bölgesine geldiklerini belirtir. IX. Yüzyıl başlarında Oğuzların Ceyhun Güneyinde bulundukları, Kabul'daki Türk-Şahî'nin Horasan'daki islâm egemenine her yıl 2 bin Oğuz köle vermesinden anlaşılabilir. Bununla birlikte, Oğuzlardan farklı olarak Gazne bölgesindeki Halaçlar, giderek yerlilerce özümlenirler, budist olurlar ve dillerini unuturlar. 1200-1220 yıllarında yazılmış «Cihanname», Halaçların «havanın sıcaklığı nedeniyle görünüşlerinin değiştiğini, derilerinin renginin siyahlaştığını ve dillerinin değiştiğini» yazar. Ama bugün hâlâ Tahran Güneyinde yaşayan Halaçlar, dil bilgini Doerfer'e göre, eski Türkçeye ve hatta bir ölçüde ana Türkçeye pek yakın bir dil konuşurlar. Doerfer, şimdiye kadar bilinen altı Türk dili grubuna (Çuvaş, Yakut, Oğuz,

* Ünlü Sovyet bilgini Tolstov ise, Oğuzları Akhunlar, yani Heftalitlerle bağlantılı görür. Heftalitler, Ceyhun bölgesinde İran kökenli topluluklarla karışmış Hunlardır.

Kıpçak, Güney Sibirya dilleri), Halaç dilinin yedinci grup olarak katılmasını ister[36].

Konumuz bakımından önemli olan, Gazne bölgesinde X. Yüzyılda bir Türk devleti kurulmadan birkaç yüzyıl önce, geniş anlamıyla Toharistan'da Türk ögelerin bulunduğunun saptanmasıdır[37]. Bu Türklerin büyük bölümünü, Afganistan'dan İran içlerine Seistan'a kadar uzanan bölgedeki Halaçlar meydana getirir. İslâmın ilk yüz yılında bölgede Araplarla çarpışan başlıca kuvvetlerden biri Heftalit prensleri safındaki Halaçlar olur*.

SEYHUN TÜRKLERİ

Şimdi yeniden Seyhun nehri Kuzeyindeki bölgeye dönersek, Göktürkler çağında buradaki Türk toplulukların yoğunlaştığı görülür. VI. Yüzyılda Seyhun, Talas ve Çu nehirleri arasındaki bölgeye yoğun Türk sızması olur. Bu yoğunlaşma giderek bölgenin İran dili konuşan topluluklarının Türkleşmesine yol açar[38]. Orhun yazıtları, VIII. Yüzyılın başında, Orta Seyhun kıyılarından Aral gölüne doğru Peçenek boylarının bulunduğunu belirtir. Yazıta göre, Bilge Kagan ve Kültegin Onokların başında bulunan Turgiş Kaganını yendikten sonra, Soğd ülkesini düzenlemek için Seyhun nehrini geçer ve Ceyhun nehri yakınlarına kadar iler-

* Prof. Zeki Velidi Togan, Halaçların Araplar geldiği vakit, Ceyhun ve Seyhun nehirleri bölgesi dışında, İran içlerinde de iyice yayıldığını, elindeki yazma yapıtlara dayanarak ileri sürer. Togan, Halaçlar «Türklerin İran ve islâm âlemine yakın olarak ve biribirlerinden aralanarak yaşayan en büyük Türk boyu olmuştur. Bunların bir kısmı Horasan'da Bâvurd yanında ve daha Sasaniler zamanında Merv yanında yaşamışlardır» der. Doğu İran'ın Kuhistan eyaletinde Tabasin, Kayın ve Nişapur kentleri arasındaki çöllerde, Kürt, Halaç ve öteki koyun besleyen göçebe toplulukların yaşadığını ileri sürer (Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 169). Köprülü bu görüşlere katılmaz (İslâm Ansiklopedisi, Halaç maddesi).

lerler. Bu sırada yenilen Turgiş boylarından bir kısmı, sık sık savaştıkları düşmanları Kengeres'lerin yanına gider. Kül-tegin bunlarla ve daha sonra Onokların Batı kolu olan Nu-şi-pi'lerden Kuşu boyu ile savaşır. Burada sözü geçen Kengeres ya da Kenger'ler, Peçeneklerin üç soylu boyunun adıdır. Doğu Göktürk ordusunun izlediği yol, Kenger'lerin Soğd ülkesi sınırında ve yine yazıtlarda adı geçen Kengü-Tarban kenti çevresindeki Orta Seyhun kıyılarında yaşadıklarını gösterir[39]. Seyhun'a Taşkent bölgesinden sonra Kenger ya da Kangar nehri adının verilmesi de bölgenin az çok eski bir Peçenek yurdu olduğunu kanıtlar. Birunî de Peçeneklerin Aral gölü çevresinde Harizm'e komşu yaşadıklarını yazar. Peçenekler, Seyhun nehri Kuzeydoğusundaki Talas ve Çu nehri havzalarında yaşayan Batı Göktürklerin Nu-şi-pi boylarının komşularıdırlar. Daha sonra Karluklar, Nu-şi-pi ülkesinde boy gösterirler. Birunî, Peçenekler ile Karlukların bir süre komşu yaşadıklarını söyler. Eğer Oğuzlar, Faruk Sümer'in güçlü bir olasılık saydığı biçimde, Nu-şi-pi boylarının ardılları ise[40], Karluk itişiyle Peçenek yurduna gelirler. Fakat tarihçilerimize göre bu göç, VIII. Yüzyıl sonlarına doğru olur.

Bütün bunlarla belirtmek istediğimiz, Ceyhun ve Seyhun bölgelerinde, Soğd ülkesi sınırlarında gittikçe artan sayıda göçebe Türk topluluklarının bulunduğudur. Hatta Kaşgarlı Mahmut, Seyhun-Ceyhun arasındaki bölgenin bir zamanlar Türklerin arazisi olduğunu belirtir[41].

GREK TİPİ KENT DEVLETÇİKLERİ

Buralarda uzun süredir dil ve kültür bakımından İranlı olan tarımcı ve tüccar Harizmliler ve Soğdlular yaşarlar. Harizmliler, çöllerle çevrili Aşağı Ceyhun çevresindedirler. Soğdlular, Seyhun-Ceyhun nehirleri arasındaki Zerefşan nehri çevresinde otururlar. Kültürel

bakımdan Sasanî İmparatorluğu'na bağımlı olmakla birlikte, Soğd ve Harizm siyasal bakımdan İran'dan bağımsızdır. Büyük İskender ve Helen döneminden beri, eski Grek sitelerini andırır biçimde, kent devletçikleri bölgeye egemendir. Bu dağınık siyasal yapıyı, tarımsal koşullar geniş ölçüde belirler.

Soğd ve Harizm'de, daha Milâttan önceki yüzyıllarda, kentler henüz kurulmamış iken, su bulunan yerlerde, vahalarda sulu tarım yapılır. Yapay bir sulama sistemi geliştirilir. Çöl ve bozkırla çevrili bölgede, nüfus bu vahalarda yoğunlaşır. Bölge topografyasında temel birim rustak'tır. Rustak, yapay sulamanın yapıldığı bölgesel bir bütündür ve genellikle bir vaha ile çakışır. Rustak çerçevesinde birçok köy ve bir de yönetim ve ticaret merkezi olan bir büyük köy ya da kasaba vardır. Köyler, bu merkez kasabanın hinterlandını meydana getirirler.

Rustak, bir ekonomik bütün sayılabilir. Hatta rustak halkının kendine özgü bir lehçesi, ayrı ağırlık ve uzunluk ölçüleri vardır. Bununla birlikte, bâzı rustaklar, daha geniş bir eyalet birimi içinde yer alırlar. Örneğin Semerkant eyaleti, 12 rustaktır. Eyaletin başkenti olan Semerkant, hem uluslararası ticaretin, hem de bölgesel sanayi ve ticaretin merkezidir.

TÜRKİSTAN'DA ŞATO SÂHİPLERİ EGEMENLİĞİ

Rustakların ve eyaletlerin egemenleri, büyük arazi sâhipleridir. Bunlara dihkan denilir. Dihkan'lar, hem büyük arazi sâhibi, hem sulama lideri, hem de yönetici ve savaş lideridir. İran'ın Türklerden uzak Batı bölgelerinde de yaygın bir dihkan sınıfı vardır. Fakat oralarda dihkanlar, sınırlı araziye sâhiptirler ve daha çok küçük soyluluğu meydana getirirler. Güçlerini, Osmanlı İmparatorluğu'nda görülen âyanlar gibi, devlet ile köylü kitlesi arasında özellikle vergi işlerinde aracılık etmekle sağlarlar. Çok sayıda olan bu dihkanlar, kendi

arazileri küçük de olsa, yöresel yönetimin ailelerinin tekelinde bulunan alt kademe görevleri nedeniyle, önem kazanırlar ve Sasanî bürokrasisinin temelini teşkil ederler. Ama gerçek kudret, geniş araziye sâhip ve devletin yüksek görevlerini ellerinde tutan yedi büyük soylu aileye aittir. Seyhun ve Ceyhun nehirleri bölgesinde ise, dihkan egemenliği ağır basar. Bu bölge dihkanları, yüksek kulelerle çevrili berkitilmiş şatolarıyla, Batı Avrupa'da Karolenj İmparatorluğu yıkıldıktan sonra X. Yüzyıldan itibaren görülen «şato sâhipleri» egemenliğini anımsatır[42]. Sovyet bilgini Tolstov, ünlü Harizmli bilgin Birunî'den esinlenerek eski Harizm'e «berkitilmiş şatolar ülkesi» adını verir[43]. Tolstov'a göre, Harizm, Batı Avrupa'dan çok önce, IV. Yüzyıldan itibaren «feodalleşme» süreci içine girer. Merkezî devlet ve krallık, III. Yüzyılda çöker. Eskiden vahaların girişinde, rustakları koruyan güçlü devlet kaleleri yıkılır ve yerlerini sulama kanallarının kavşak noktalarına dikilmiş, yüksek kuleleriyle tehdit edici dihkan şatoları alır. Orta çiftçiler de daha küçük şatolarda yaşarlar. Bunlar, ufak dihkanlar sayılabilirler. Tarlaların ortasında ise, berkitilmiş küçük çiftlikler görülür. Bunlar henüz daha özgürlüklerini koruyan köylülerdir. Fakat Tolstov'a göre, özgür köylülerin serfleştirilmesi yolundaki kanlı ve zâlim bir iç savaş, VIII. Yüzyıl başındaki Arap fethine değin sürer[44].

Bu toprak soylusu dihkanların arasındaki hiyerarşi, mevki ve rütbeler hakkında pek birşey bilmiyoruz. Fakat bir hiyerarşinin varlığı kuşkusuzdur. Kazılarda ele geçirilen Soğd diliyle yazılmış bâzı belgeler bunu kanıtlar. Dihkan Divastic'in şatosu olduğu anlaşılan Muğkale'de bulunan mektuplarda bu dihkan Soğd ve Semerkant egemeni diye geçer. İslâm kaynaklarında bu unvan «Soğd İhşidi ve Semerkant Afşini» diye belirtilir. Divastic'in daha sonra Türk hakanlarından alma Tarhan ya da Tarhun unvanını taşıdığı görülür. Divastic, kuşkusuz o da bir dihkan olan vasali Ferman-

dar'a yazdığı bir mektupta, ondan armağanlar ister. Fakat bu Fermandar'a yazılan bir mektupta, mektup sâhibi kendini «Fermandar'ın kulu» olarak gösterir ve ona «Tanrı Hükümdar» anlamına unvanlar verir[45]. Belge, Soğd dihkanları arasında kişisel bağımlılık ilişkilerinin varlığını gösterir. «Buhara Tarihi» yazarı Narşahî'den öğreniyoruz ki, egemenlerin saraylarında soylu gençler, sırayla egemenin muhafız birliğinde bulunurlar. «Hizmetkâr» anlamına «şâkir» denilen bu soylu gençler, Barthold'a göre, Batı Avrupa kral ve dük saraylarında hizmet gören şövalye oğullarından farklı değillerdir[46]. Bununla birlikte, arazi sâhibi bütün soylular dihkan sınıfındandır. Yöresel egemen birinci soyludur, ama en güçlüler gibi onların bağımlıları da dihkandır. Dihkanlar, Semerkant egemeni Divastic'i, Arap'a haraç vermeyi kabul etti diye ülkeden kovarlar, o Turgiş Kaganına sığınarak başka bir yerde, Fergana'da dihkanlık elde eder.

Arazi sâhibi dihkan sınıfının karşısında, küçük arazi sâhibi özgür köylüler bulunur. Bu köylülerin ne ölçüde özgürlüklerini koruyabildikleri belli değildir. Fakat özgür köylülerin arazi vergisi ödemelerinin yanı sıra, sulama kanallarının düzenlenmesi ve bakımı, büyük şatoların yapımı gibi işlerde «angarya emek» sağladıkları ve kendi silâhlarıyla savaşa katılmakla yükümlü oldukları açıktır. Ayrıca, Sasanîlerin İran'ında olduğu gibi, özgür köylülerin yanı sıra köle ve serf durumunda köylüler vardır. Görgü tanığı Bizans yazarı Ammianus, Sasanî dönemi İran soylularının, köleler ve köylüler üzerinde «ölüm ve yaşam hakkı»nı kendilerine tanıdıklarını ve bunların «kaderleri sonsuza dek köle kalmakmış gibi» ücretsiz yaya askerlik yaptıklarını, toprağa bağlı olduklarını ve angaryaya koşulduklarını yazar[47]. Seyhun ve Ceyhun bölgelerinde durumun tamamen farklı olduğunu düşünmek için bir neden yoktur. Sasanî prensi Şâpur, Buhara'ya kaçar, burada kendine ait arazide su kanalları açar ve köylüleri iskân

ederek arazisini bir rustak'a dönüştürür[48]. Köylülerin rustak egemenine hayli bağımlı bulunduğu düşünülebilir.

«TÜCCAR» SENYÖRLER

Demek oluyor ki, Göktürkler çağında, Seyhun ve Ceyhun'un yerleşik bölgeleri, Batı Avrupa'dan çok daha önce, bir feodalleşme süreci içindedir ve siyasal bakımdan da Batı feodalizmine hayli benzeyen bir yapıya sâhip gibi gözükür. Bir ya da birkaç rustak'ı kapsayan kent devletçikleri, küçük ve bağımsız prenslikler dir. Çin kaynakları, Soğd prenslerinin Yüe-çi (Tohar) kökenli Çau-vu ailesinden olduklarını, Semerkant, Buhara, Taşkent, Harizm vb. egemenlerinin bu aileden indiklerini yazarlarsa da, bu yöresel egemenler arasında belki de eskiden var olan bir siyasal birlik artık yoktur. Aralarında sık sık boğuşurlar. Gibb, Çin ipek ticaretindeki ortak çıkarlar nedeniyle aralarında çok gevşek bir konfederasyon bulunduğunu ileri sürer[49]. İslâm yazarı Tabarî'ye göre, ancak Arap tehdidi artınca, yöresel egemenler, Harizm'e komşu kentlerden birinde toplanarak aralarındaki anlaşmazlıkları silâha başvurmadan barışçı yollardan çözmek için sözleşirler ve Arapla mücadelede güçbirliği yapmayı kararlaştırırlar. Fakat Barthold, «verilen sözlerin ne ölçüde tutulduğunu her yıl toplantının yinelenmesi gösterir» der[50]. Bu gevşek siyasal üst yapı, Batı feodalizminin siyasal üst yapısını andırır. Ne var ki, Batı feodal soylularından farklı olarak, Soğd ve Harizm dihkanları yalnız tarımla yetinmezler, uluslararası ticaretten önemli kazanç sağlarlar. Büyük arazi sâhibi dihkanlar ile büyük tüccarlar biribirinden pek ayrılmazlar. Narşahî, Çin ile sürekli ticarî ilişkileri bulunan Buhara eyaletindeki arazi sâhiplerinin ticaret işlerini ayrıntılarıyla anlatır. Eyalet egemeni Buhar-hudat, hem büyük arazi sâhibidir, hem de Buhara kentinin birçok ticaret evleri ona aittir. Ta-

barî, tüccarları egemenlerle aynı mevkide gösterir. Dihkanlar gibi büyük tüccarlar da köşklere, geniş arazilere sâhiptirler. Buhara, Araplara teslim olunca yapılan anlaşmaya göre, kentteki ev ve malikanelerin yarısının Araplara verilmesi kararlaştırılır. «Kaş-kuşan» denilen Buhara'nın zengin tüccarları kentteki evlerinin tamamını bırakırlar ve kent dışında kendilerine 700 saray yaptırırlar. Sarayların her birinin önünde bir bahçe ve hizmetçi dairesi bulunur. Tüccarlar büyük sayıdaki kul ve adamlarını buraya yerleştirirler. Sarayların kapılarında sâhiplerinin putları bulunur. Yine Narşahî'ye göre, daha önceki bir tarihte, bölge egemeni Abruy'a kızan bir grup dihkan ve tüccar, Talas bölgesine Yabgu Kara Curin Türk*'ün ülkesine giderler ve orada yeni bir kent kurarlar. Bu nedenlerledir ki Barthold, «para aristokrasisi, dihkanlardan pek ayrılmaz» der ve onların çıkarlarının toprak aristokrasisinin çıkarlarıyla aynı olduğunu söyler[51]. Batıda ticaret burjuvazisi XI. ve XII. yüzyıllarda feodal egemenlerin denetimi dışında özerk kentlerde gelişirken, Batı Türkistan'da daha V. ve VI. yüzyıllarda, büyük arazi sâhibi dihkanlarla kaynaşmış biçimde çok zengin tüccarların meydana çıktığı saptanır.

Soğdlular ve Harizmliler, Orta Asya ticaretine egemen gözükürler. Harizmliler, İran ve Orta Asya ile Hazar ülkesi ve Doğu Avrupa ticaretinde etkindirler. Hazar başkentinde ve Kırım'da ticaret kolonileri kurarlar. Soğdlular ise, Türklerin egemen bulunduğu bölgelerden geçen Çin ticaretinin Batı Asya'ya ulaşmasını sağlarlar. 627-647 döneminde on büyük ticaret kervanı, Orta Asya'dan Çin'e gider. Çin'den ipek gelir. İran'dan ise Çin soylu kadınlarının yüksek fiyat ödedikleri sürme, değerli taşlar, halı, Orta Asya narkotikleri vb. yollanır. Bu nedenledir ki, Çin kaynakları, Soğdlu kent halkını «doğuştan tüccar» diye niteler :

* Marquart, bu efsanevi sayılabilecek Türk yabgusunun İstemi Kagan olduğunu düşünür.

«Semerkant halkı yetenekli tüccardır. Beş yaşına gelince bir çocuğa kitap okumak öğretilir. Anlamaya başlayınca ticareti öğrenmeye yollanır.... Ticarette üstündürler ve kazancı severler. Yirmi yaşına gelen bir kişi, komşu krallıklara gider. Her para kazanılan yere giderler»[52].

Bu ticarî yayılma sonucu, bozkırda Türklerin yaşadığı bölgelerin içinden, yâni Isık göl Güneyi ve İli vâdisinden Çin'e giden ticaret yolları üzerinde Soğd kolonilerinin yaşadığı kentler bulunur. 630 yıllarında Orta Asya'dan geçen Çinli budist din adamı, Çu nehri kıyılarına kadar uzanan Soğd kentlerini anlatır. Çu nehri kıyısında Balasagun, tipik bir Soğd kentidir ve Türkleşmesi XI. Yüzyıldan sonra olur. Isık göl kıyısında Barshan, Göktürk çağında bir Soğd kentidir. Isık göl ve Tanrı dağları çevreleri berkitilmiş Soğd yerleşme bölgeleriyle doludur. Daha Batıda, Yukarı Seyhun bölgesinde Fergana eyaletinin çevresi Türk atlı göçebelerle doludur, fakat Fergana'nın tarımcı ve tüccar yerleşik halkı İran kökenlidir. Prof. Öğel'e göre, Fergana yerleşik bölgesine Göktürk kültürü ancak VII. Yüzyılın ikinci yarısından sonra girmeye başlar[53]. Bölgede Pencikent, Göktürklere bağımlı bulunmakla birlikte, tam bir Soğd tüccar kentidir. Daha Kuzeyde Batı Göktürk boylarının yaşadıkları Talas bölgesindeki kentlerde de Soğdlular otururlar. Talas vâdisindeki V-VIII. yüzyıllara ait kalıntılarda kentlerde zerdüşt Soğdlulara, yaylalarda ise Göçebe Türklere ait yapıtlar çoğunlukla ele geçer[54]. Talas Kuzeydoğusunda, Çu havzasında, Göktürk çağında yerleşme bölgeleri ve kent sayısı büyük ölçüde artar, fakat bunlar esas itibariyle Soğd yerleşme bölgeleri olarak kalır.

SOĞDLU-TÜRK KAYNAŞMASI

Özetlersek, Göktürk çağında Aral gölü ve Seyhun-Ceyhun nehirleri kıyılarından Tanrı dağlarına kadar

uzanan bölgede Soğd yayılması artarken, onları çevreleyen yayla ve bozkırlarda Türk nüfus yoğunlaşır. Bu iki topluluk arasındaki ilişkiler, daima savaş ve düşmanlık ilişkileri değildir. Düşmanlık ve dostluk ilişkileri içiçedir. Yerleşik bölgeler, kuşkusuz, göçebelerin aralıksız akın ve yağmalarına uğrarlar. Bu nedenledir ki, Soğd köy ve kentleri, surlar, kaleler ve kulelerle çevrili, berkitilmiş yerlerdir. Her köy, hem bir tarım alanı, hem de berkitilmiş kaledir. Çin kaynakları, Buhara eyaletinde surlarla çevrili 40 kent ve bin berkitilmiş yerleşim birimi bulunduğunu yazarlar. Köy ve kent halkları, silâhlı ve savaşçıdır. Çu vâdisinde ekicilerin zırh giydiklerini Çin kaynakları belirtir. Yine bu kaynaklara göre, Semerkant halkı yılın altıncı ayının ilk gününde kral başta yeni giysiler giyer, saç ve sakal keser ve başkentin Doğusundaki ormanın kıyısında at üzerinde ok atma eğitimi yapar. Son gün, bir kâğıt yaprak üzerine altın bir para konur ve parayı okla vuran kişi bir gün için kral olur. Fergana'da yılın ilk günü, soylular ve kral, ikiye ayrılır. Her biri karşısındaki zırhlı bir savaşçıyı seçerek döğüşür. Halk, taş ve tuğlalarla bu savaş oyununa katılır. Tabarî'nin yazdığına göre de, her yıl Semerkant'ta Soğd ülkesinin en yiğit savaşçısı için yiyecek ve şarapla dolu bir masa hazırlanır. Yiyeceğe başka biri dokunursa, masanın sâhibi şövalye onu döğüşmeye çağırır. Yeni bir iddia sâhibi çıkana değin, rakibini öldüren savaşçı, en yiğit kişi tanınır.

Bu şövalye esprisi, çok eskiden beri sürüp gelen yerleşik-göçebe savaşının sürekliliğini ve şiddetini yansıtır. Bâzen de yöresel egemenler, göçebe boylar ile ya da kendi aralarında yaptıkları savaşlarda dostluk ilişkisi kurdukları bazkır şeflerinin yardımına başvururlar. Narşahî'ye göre, Buhara dihkan ve soyluları, yöresel egemenle çatışınca, Türk Yabgusuna başvururlar ve Yabgunun oğlu Buhara'da 25 yıl egemen olur. Turgiş Kaganı, Soğd ve Harizm dihkanlarının islâmla savaş-

larında en büyük destekleri olur. İslâma direniş, ancak Türklerin desteğiyle gerçekleştirilebilir. Çin kaynakları, VIII. Yüzyıl ortalarında Çu havzasındaki çeşitli ailelere (dihkanlara) ait binlerce Göktürk askerinin bulunduğunu belirtirler[55].

İlişkiler yalnız askerî planda değildir. Daha İstemi Han zamanında, Soğdluların Göktürklerin siyasal işlerinde rol oynadıkları görülür. Sasanî İmparatorluğu'nun Çin'den Soğdlular aracılığıyla gelen ipek ticaretine el koyması ve çok yüksek fiyatlarla Bizans'a satması, yalnız bu devletin değil, Soğdluların da, Göktürklerin de çıkarlarına aykırı düşer. Hatta bir ara İran, ipeğin ülkesinden Bizans'a geçişini yasaklar. Bu, Soğdlu tüccarların iflâsı demektir. Onun içindir ki, Soğdlu danışmanlarının etkisiyle, İstemi Kagan, Bizans'a İran'dan geçmeyen bir ipek yolu arar. Hazar Denizi Kuzeyinden geçen Karadeniz yolu canlandırılmak istenir. İstemi Kagan'ın Hazar bölgesindeki boyları düzenlemesi, Karadeniz kıyılarına doğru genişlemesi bu yeni ipek yolu arayışıyla ilgili olabilir. İstemi, Istanbul'a Soğdlu bir Türk elçisi yollar. Elçi, ipek ticaretinde İran tekelini kırmada ortak çıkarı olan Göktürkler ve Bizans arasında ittifak kurmaya ve Sasanî İmparatorluğu'na karşı birlikte savaşmalarını sağlamaya uğraşır. Tasarı, beklenen sonucu vermezse de, ipek ticaretinde Soğd-Göktürk çıkar birliğini kanıtlar.

Göktürk İmparatorluğu yıkıldıktan sonra da, Isık göl Güneyi ve İli vâdisinden geçen iki Çin ticaret yolunun açık tutulması, Soğdlu tüccarlar için yaşamsal önemdedir. Bu yollar, Türk boylarının denetimi altındadır. Bu nedenle, tüccar Soğdlular, Türk boyları ile iyi geçinmek, anlayışlı ilişkiler kurmak zorundadır. Öte yandan bozkırda koloniler kuran Soğdlu tüccarlar ile bozkır arasındaki ticaret ilişkilerini küçümsememek gerekir. Bozkır yaşamının başlıca özelliklerinden biri, göçebenin yerleşikle ticaret yapmaya yerleştikten daha çok gereksinme duymasıdır. Tarımsal ürünler, bir

kısım demir silâhlar ve kumaş yerleşikten sağlanır. Göçebe soyluluk arasında lüks tüketim eğilimi arttıkça, bozkırın bu ticarete duyduğu gereksinme çoğalır. Göçebe boylar bu gereksinmelerini yağma akınlarının yanı sıra, yerleşiklere hayvan, deri, kürk ve köle satarak karşılarlar. Bozkır boylarının kendi aralarındaki savaşlardan elde ettikleri tutsaklar, Yakın Doğu pazarlarında gittikçe daha çok aranan değerli bir ticaret metaı olur.

HIRİSTİYAN, BUDİST VE ZERDÜŞT TÜRKLER

Soğdlularla Türk boyları arasındaki bu askerî, siyasal ve ekonomik ilişkileri, kültürel ve dinsel ilişkiler izler. Prof. Bahattin Öğel'e göre, Yedisu bölgesinde iki kültür bütünleşir :

«Soğd kolonileri, özellikle Yedisu bölgesinde çok sık olarak yerleşmişlerdi. Göktürklerin egemen olduğu alanlarda görülen İran kültür ve sanat etkilerinin yayılmasında bu Soğd kolonilerine ait sanatçıların rolü büyük olmuştu. Yedisu dolaylarında elde edilen buluntular, burasının atlı göçebe kültürlerle yerleşik Soğd kültürünün biribirine karıştığı ve biribirlerini tamamladıkları bir yer olduğunu göstermektedir»[56].

Kültür yakınlaşması, en çarpıcı biçimde dinsel alanda görülür. İran devlet dini olan zerdüşt dini, Soğdlular aracılığıyla Türkler arasına girer*. Prof. Öğel,

* İranlılar tarih sahnesine çıktıklarında, yerleşik ve uygar kabilelerin yüksek tanrısı Mazdah (bilge)'dır. Zerdüştlük, bu eski mazdeizm dininin reforme edilmiş biçimidir. Zerdüşt, büyük bir olasılıkla İsa'dan önce VII. Yüzyılda Afganistan'da yaşar. Zerdüştlük, Sasanî İran'ın resmî dini olur. Bu dinin Sasanî döneminde aldığı biçimi çok kabaca özetlersek, şunu söyleyebiliriz: Bu din, iyilik ve kötülük ilkelerinin mücadelesine dayanır. Mücadele, sonunda iyi ruhun yengisiyle biter. Bu büyük savaşta insanın da misyonu vardır. İnsan, iyi düşünce, iyi söz ve iyi eylemlerle ve özellikle toprağı iyi işleyerek, İyilik Tanrısının safında yer alır. Sasanî döneminde, İyi-

Göktürklerin Bizans elçisini ateş üstünden atlatmasını, zerdüşt dininin etkisine bağlar. Ölünün etlerinin kemikten sıyrılması ve kemiklerin «ossuarium» denilen bir kaba konularak gömülmesi, bir zerdüşt geleneğidir. Bozkırda «ossuarium»ların ve zerdüşt tapınakları olan «ateşgede»lerin çoğalması, zerdüşt dininin yayıldığını kanıtlar. Prof. Öğel, zerdüşt göçebelere ait tapınakların, daha çok arabalı çadırlar üstünde bulunduğu ve Horasan ve Batı Türkistan'daki Göktürk şad ve yabgularının zerdüşt olduğu kanısındadır[57].

Seyhun-Ceyhun bölgesinde, Sasani İran'da olduğu gibi bir devlet dini bulunmadığından öteki dinler de bölgeye kolaylıkla girerler. Hindistan'dan, daha doğrusu Tohar, Saka ve Akhunların yurdu olan Toharis-

---

lik Tanrısı, ışık dünyası Ohrmoz'dur, Kötülük Tanrısı karanlık dünyası Ahriman'dır. İki dünya binlerce yıl savaşırlar. İyilik ve kötülük karışımı olan insan, bu mücadele sırasında doğar ve her iki safta savaşlara katılır. İyi yolu izleyenler, ölünce bir köprüden geçer ve cennete gider. Kötüler geçerken ise, köprü daralır, bir bıçak gibi incelir ve kötü insanlar cehenneme düşer. İyi ve kötü eylemleri eşit olanlar ise, ne acı ve ne de mutluluk bulunmayan bir yerde kalırlar. İnsan dünyasının başlamasından üç bin yıl sonra Zerdüşt, insanlara iyi dini öğretmek için meydana çıkar. Zerdüşt'ten sonra her bin yılda bir kez Zerdüşt tohumundan bir kurtarıcı gelir. Bu kurtarıcıların üçüncüsü doğunca, son savaş başlar. Bütün ölüler dirilir. Bir kuyrukluyıldız düşer, yer tutuşur. Eriyen bütün madenler, yakıcı bir sel gibi yeryüzüne yayılır. Dirilen ölüler ile yaşayan bütün insanlar, bu seli geçmek zorundadırlar. Bu ateş seli iyiler için sıcak süt gibidir, temizlenip cennete giderler. Kötüler ise yok olur ve sonsuza değin karanlığa itilirler. Dünya, sonsuza dek temiz ve barış içinde kalır. Bu dinde Türk boylarının doğa dininde olduğu gibi, doğa ögeleri büyük önem taşır. Hunlarda ve Göktürklerde olduğu gibi, Güneş, tanrıdır. Oğuzlar gibi Zerdüştler de suyu ve ateşi kirletmekten kaçınırlar. Su ile yüzlerini bile yıkamazlar. Her ailenin, kabilenin, köyün, eyaletin ve kralın ateşi vardır. Ateş bayramları yapılır. Tapınaklarda kutsal ateş bulunur. Ölülerin ruhlarının aile ocaklarına döndüklerine inanılır ve onlara yiyecek sunulur, evlerin damlarına içkiler konur.

tan ve Kabul vâdisinden gelen budizm, çok eskiden bölgeye yayılır. Ceyhun Güneyindeki Türkler, budist olurlar. Akhunlar ilkin budist kırımına girişirlerse de. sonradan bu dini benimserler. Toharistan'daki Göktürk yabguları ve hatta bâzı Göktürk kaganları budist olurlar. Hindistan-Çin ticaret ve misyoner yolu, Kabul vâdisi ve Pamir dağlarından geçerek Doğu Türkistan'a ve Çin'e uzanır. Bu yolun etkisiyle Doğu Türkistan kent ve vâhaları budist olur. Bunlarla ilişkili bulunan bâzı Doğu Göktürk kaganları, budizmi benimserler. Bilge Kagan'ı budist olmaktan Tonyukuk zorlukla vazgeçirir. Budizm, Soğd kanalıyla da Orta Asya'ya yayılır. Fakat VII. Yüzyılda Seyhun-Ceyhun bölgesinde budizm geriler, zerdüşt dini egemen duruma gelir ve Türkler arasında yayılır.

Bizans'tan kovulan Nasturî hıristiyanlığı da İran'da, Seyhun ve Ceyhun bölgesinde yerleşir. Burada hıristiyanlığın bâzı Türkleri etkilediği görülür. Bizans destekli Hüsrev ile Behram Çuhin arasındaki taht kavgası sırasında Behram'ın ordusunda Göktürklerden sağladığı Türk askeri vardır. Savaşta Behram yenilince, alınlarında haç işareti var diye Türk tutsaklarını Hüsrev, Bizans'a teslim eder. Haç işaretini, bir salgından kurtulmak için misyonerlerin öğütleriyle hıristiyan olan annelerinin yaptığı anlaşılır. Olay, VI. Yüzyıl ortasında Nasturîliğin Soğd ülkesinde yayıldığını ve oradan Türklere geçtiğini kanıtlar. VII. Yüzyılda Nasturî misyonerleri Çin'e ulaşırlar. Ve islâmın Türkistan'da yayıldığı bu sırada Öngüt, Nayman,, Kereyit, Kun ve kısmen Merkit gibi Türk ve Mogol boyları, Nasturî hıristiyan olurlar. İslâma komşu bulunan Çu havzasında da XIII. ve XIV. yüzyıllarda bir hayli Türk hıristiyan mezarları görülür. XIII. Yüzyıl yazarı Kazvinî, Oğuzlar arasında hıristiyanlığın yaygın olduğunu iddia eder. Daha eski yüzyıllarda Ebu Dülef, Oğuzların içinde put bulunmayan tapınağından söz eder.

Soğd ülkesinden, hıristiyanlık gibi, İran dininin ye-

ni bir biçimi olan mani dini Türkler arasında yayılır. Nasturîlik gibi, mani dini de Fırat-Dicle bölgesinde doğar. Nasturîler gibi, maniciler de Bizans baskısı altında İran'a ve oradan Soğd ülkesine sığınırlar. Hatta orada Fırat ve Dicle bölgesindeki dinsel lideri tanımayıp özerk kilise kurarlar. Kutsal kitaplarının yazıldığı Süryanî dilini bırakırlar. Soğd dilini kullanırlar. Soğd dili zâten Orta Asya'nın enternasyonal ticaret ve kültür dilidir. Mani misyonerleri, Çin'e kadar genişlerler. Çin'de mani misyonerlerini tanıyan Uygur Kağanı, 762 yılında mani dinini kabul eder. Orhun bölgesinde mani kilisesi Uygur devlet dini olarak kurulur. Uygur kağanları, Çin ve Doğu Türkistan'da mani dinini yayarlar. Çin kaynaklarına göre, Uygurlar, «hükümet işlerini daima mani râhiplerine danışırlar». Soğd dilinde din kitapları, Uygur diline çevrilir. Uygurlar, Göktürk alfabesini bırakarak Soğd alfabesinden türeme Uygur yazısını kabul ederler. Beyaz giysileri içindeki mani râhiplerini gösteren İran minyatürleri Uygur ülkesinde gelişir. Mani dini, Doğu Türkistan kentlerinde ve hatta Altaylardaki Göktürk kalıntısı boylar arasında yandaş bulur. 789 tarihli bir Çin kaynağı, Uygur'a bağımlı «beyaz giysili» Tukyu'lardan (Göktürk) söz eder[58]. Bu beyaz giysi, mani dinini simgeler ve VIII. Yüzyılın ikinci yarısında Türklerin desteklediği resmî islâma karşı şiîlikten esinlenmiş bir ayaklanma, «beyaz giysi giyenlerin hareketi» adını taşır*.

---

* Hıristiyanlık, budizm ve Güney Anadolu'da gelişen gnostik akımın etkilerini taşıyan mani dini, mazdeizm gibi iyilik ilkesi ile kötülük ilkesinin çarpışmasına dayanır. İyilik ve kötülük karışmış olarak barınır. İnsanda kötülüğü simgeleyen vücudun içinde iyiliği simgeleyen tanrısal ruh hapsedilmiş bulunur. Uzun çarpışmalardan sonra, iyilik ilkesi egemen olur. Mani dininin zerdüştlükten farkı, kötülükleri yenmek için, «bir lokma, bir hırka» zihniyetini taşımasıdır. Zerdüştlük ise, çalışmayı, özellikle toprağı işlemeyi, zenginleşmeyi över. Ölçülü şarap içmeyi «yaşamı tatlı kılar» diye iyi karşılar. Mani dini ise, hiç değilse dinin «seçkin»lerinden «bir lokma, bir hırka»

İşte islâm, İran'ı ele geçirip Ceyhun ve Seyhun bölgesinde fetihlerle genişlemeye başladığı zaman, Türk boyları içinde — eski şamanist din, egemenliğini sürdürmekle birlikte — Soğd ülkesinde öteki dinlerin de az çok etkinliği vardır. Fakat gerek Soğdlular, gerek Türkler dinsel nedenler yüzünden değil, ama daha çok Arap fethinin sömürgeci niteliği ve ortak ekonomik çıkarlar nedeniyle islâma karşı uzun süre direnirler. Ortak ekonomik çıkar, Çin ticaretidir ve Çin, islâma karşı Soğdlu-Türk direnişini cesaretlendirir.

İLK İSLÂM-TÜRK SAVAŞLARI

İlk islâm ilerleyişinde, İran'ın Batı bölgelerindeki Sasanî büyük soyluları (vaspuhr'lar), ciddi bir direniş göstermezler. Arazilerini korumayı yeğ tutarlar ve Arap generali Ebu Musa el-Eş'arî'ye teslim olurlar. Halife Ömer'in ele geçen araziyi ganimet diye paylaştırmayıp

---

zihniyeti bekler. Mani ahlâkına göre, ağızdan kötü ve pis söz çıkması yasaktır. El, iyiliğe zarar verecek eylemden kaçınır. Gönül, kötü şehvet duygularına kapılmaz. Mani dininin ağız, el ve gönül diye belirtilen bu üç ahlâk yasağı, bektaşilerin «eline, beline, diline sâhip çıkma» ilkelerini andırır. Mani dini seçkinleri, iyilik ögelerine zarar verecek işler yapamazlar, zenginlik ve konfor arayamazlar. Şarap içmeleri, hayvan eti yemeleri yasaktır. Hatta ışık (iyilik) ögelerine zarar verebileceği için bitki toplamaları bile yasaktır. Seçkin, mal edinemez. Ancak bir günlük yiyeceğe ve bir yıllık giyeceğe sâhip olabilir. Cinsel ilişkide bulunamaz ve evlenemez. İnsanlara temiz yaşama çağrısı yapmak için dünyayı dolaşır. Seçkinlere uygulanan bu sert yaşam, dindar kitleden istenmez. Onlar işiyle gücüyle uğraşabilir, kendisi öldürmemek koşuluyla et yiyebilir, evlenebilir. Ama ahlâk kurallarına uygun yaşar, dünyaya fazla bel bağlamaz. Her ay yedi gün oruç tutar, günde dört kez dua eder. Çalışmayan seçkinleri bağışla besler, onlar için bitki toplar ve diz çökerek sunar. Seçkin, dualar ederek onların bitki toplayarak işledikleri günahı bağışlatır. Bozkır yaşam koşullarına hiç uymayan bu dinin, göçebe Türk boyları arasında nasıl bir uyarlamaya uğradığı konusunda bilgimiz yoktur.

eski sâhiplerinin elinde bırakması, teslimiyeti kolaylaştırır. Horasan'da direnmek isteyen son Sasanî İmparatoru Yezdigirt ise, Merv'deki İranlı vâliden destek görmez. Vâli, bugünkü Afganistan'ın Kuzeybatısında bulunan Badgis eyaletindeki Akhun yöresel egemeni Neyzek Tarhan ile anlaşır. Tarhan, Sasanî imparatorunu ele geçirmek için Türk askerleri yollar. Yezdigirt, 651 yılında öldürülür. İmparator ailesinden çok kişi, kendi arazilerine sâhip olarak Irak'ta Arap egemenliğinde yaşamakta devam eder. Ama Yezdigirt'in oğlu Firuz, Toharistan'da Göktürk kökenli yabgunun desteğiyle, Çin yardımını da araştırarak Sasanî tahtını ele geçirmeye uğraşır.

Çin kaynaklarına göre, 690'larda Toharistan Türk yabgusu, 27 prensliğe ayrılmış ülkeye egemendir. 718 yılında da 14 yıldır Çin sarayında oturan ve umduğu yüksek unvanları elde edemeyen yabgunun kardeşi Tegin Pulo, Çin hizmetinde güçlü bir krallığa sâhip bulunduklarını belirtir :

«Büyük kardeşim Toharistan Yabgusuna bağımlı 212 kral, vâli, bölge yöneticisi vardır. Zabulistan Kralı 200 bin askerli, Heftalit vb. 50 bin askerlidir. Dedem ve babamdan beri bunların egemeniyiz, Çin'e bağlıyız... Çin'in Batı müstahkem mevkiiyiz»[50]. Gerçekten yabgu, Çin'e bağlıdır. Çin'e sürekli elçiler, armağanlar, devekuşları vb. yollar. Fakat yabgunun öteki krallıklar üzerindeki egemenliği simgesel gözükür. Örneğin Araplarla sürekli işbirliği yapan Ceyhun'un kolu Surhan nehri vâdisindeki Şaganiyan eyaleti egemeni Şagan-Hudat, yabgunun önünde Çin usulü yere eğilerek bağımlılığını bildirir, ama yabguya karşı Araplarla birleşmekte bir sakınca görmez, bunu rahatlıkla belirtir. 200 bin askere sâhip denilen Zabulistan Kralı ise, Birunî'nin Türk kökenli, başka kaynakların Kuşan kökenli dediği «Türk Şahî» kralıdır. İslâm kaynaklarında Rutbil diye geçen bu kral, Sint ırmağı ile Hindikuş arasında kalan ve Kabil'in Doğusundaki çetin dağlık böl-

geden Bust-Kandahar'a ve belki de Seistan'a kadar uzanan yerlerin egemeni gözükür. Araplarla yabgudan çok, bağımsız biçimde bu Rutbil savaşacaktır. Rutbil gibi, Arapla mücadeleye girişen ikinci egemen, Herat bölgesinde ve Herat Kuzeyindeki Badgis bölgesi yaylalarında egemen bulunan Neyzek Tarhan olacaktır. Neyzek Tarhan da, Rutbil gibi, yabgudan çok daha güçlü bir egemendir.

Araplar, 650'den sonra Horasan içlerine ilerlerler. İlkin bir direniş gözükmez. Nişapur ve Serahs teslim olur. Merv, 2 milyon dirhem haraç ödeyip barış yapar. Herat ve Badgis Akhunları da ilkin direnmez, bağımlılığı kabul eder. İlerleyen Arap kuvvetlerinin komutanı El-Ahnaf'a karşı ilk direniş, Murgab nehrini geçince görülür. Batı Toharistan egemenlerinin Türklere dayalı ortak gücü, «çarpık bacaklı» unvanını taşıyan El-Ahnaf'ı durdurur*. Biraz sonra Arapların Tohariştan içlerine akın yaptıkları, hatta 653'te El-Ahnaf'ın Belh'i aldığı ileri sürülür. 654'te Ceyhun geçilip Buha-

* Arap geleneğine göre, El-Ahnaf, Hâlife Ömer zamanı 642 yılında Ceyhun'u geçer ve Türklere ilk darbeyi indirir. İddiaya göre, Ömer, Türk arazisine doğru girişilen bu istilâya şiddetle karşı çıkar. «Türk yakasına geçme. Ceyhun nehrinin öteki kıyısının gerisinde kal» buyruğunu verir (Zekeriya Kitapçı, The Turks in the works of al-Jahiz, Giriş). Ne var ki, Ceyhun'u ilk geçiş, bir yağma akını için 654'te olmuşa benzer. Bu konuda Peygamber'in de bir hadisi ileri sürülür. Peygamber, hadiste «Türkler ile karşılaşılacağını, fakat Türkler karşı koymazlarsa onlarla savaşılmayacağını» buyurur. Ama Arap davranışı, hadise uygun düşmez. Yüz yıl kadar sonra, Türk dostu diye bilinen Arap yazarı Cahiz, Halife Ömer'in «Türk ülkelerine saldırmayın» buyruğunu şöyle yorumlar: «Türkler dehşetli saldırgandır, ama onlardan alınacak ganimet zahmetlere doğmeyecek kadar azdır.... Türkler, yağma için savaşırlar, ama ellerine geçen mal ve serveti toplayıp biriktirmezler. Bu yüzden hiç kimse onların mal ve mülkünü ele geçirme hırsı duymaz» (Z. V. Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, s. 102-105). Cahiz'in görüşü, ileride ele alacağımız üzere, Halife Ömer'den çok Abbasîlerin bozkır Türklerine karşı tutumunu yansıtır.

ra yakınlarına bir akın yapılır. Ama bu sefer fetih değil, ganimet sağlama amacı güdülür. Akınların kimisi başarılı, kimisi başarısızdır. Ova savaşlarında başarılı olan Araplar, alışık olmadıkları dağ savaşlarında pek başarılı gözükmezler. Bu sırada Horasan bölgesinde de Arap işgaline karşı genel bir ayaklanma vardır. Ayaklanmanın başında, Sasanîlerin yedi büyük ailesinden Karin'in adını taşıyan bir İran soylusu bulunur. Bölgedeki bir köy, onun adını taşır. Karin yenilirse de, Ali-Muaviye çatışması nedeniyle, Araplar Horasan'ı bırakmak zorunda kalır. Halife Ali, Horasan'a akınlar yaptırmakla yetinir.

SASANÎ SOYU, ŞİÎ GELENEĞİNE BAĞLANIR

Ali-Muaviye mücadelesi sırasında, Çinliler, Batı Göktürk siyasal birliğini parçalarlar. Son Batı Göktürk yabgusu Ho-lu, Taşkent egemeni Şad'a sığınırsa da, o, yabguyu Çin'e teslim eder. Çin, 659 yılında Göktürk boylarını ve Karlukları ayrı ayrı yönetim birimleri hâlinde düzenler ve kendine bağımlı kılar. Toharistan'daki Sasanî prensi Firuz, Arap çekilmesinden yararlanarak İran tahtını yeniden ele geçirmek ister. Toharistan ordusunun desteğiyle, Firuz, Seistan bölgesinde Pers Kralı yapılır. Türk Yabgu, kendi isteğiyle Çin egemenliğini tanır. Toharistan, 661 yılında 16 yönetim bölgesine ayrılıp Çin usulü düzenlenir. Toharistan'ın Göktürk yabgusu, Çin vâlisi atanır. Sasanî Firuz da, Çin'in Pers vâlisi olur. Fakat Yabgu ve Firuz'un Çin'den bekledikleri unvanlar değil, askerî destektir. Çin'den askerî destek gelmez ve kısa bir süre sonra Doğu Türkistan'da ilerleyen Tibetliler, Çin'in bölgeyle bağlantısını keserler.

Ali ile mücadelesini kazanan Muaviye, 661 yılında Horasan'ın yeniden fethi buyruğunu verir. Fetih, sert yöntemlerle yapılır. Sertlik, Badgis, Herat ve Belh'te ayaklanmalara yol açar. Belh'e zorla boyun eğdirilir.

Kentteki ünlü budist tapınağı Nevbahar yıkılır. Tapınak ve ona ait 1568 kilometrekare arazi, Bermek ailesine aittir. Arazisi yakılıp yıkılan bu Bermek ailesi, sonradan Abbasîlere en kudretli vezirleri sağlar.

Merv'i merkez yapan Araplar, Toharistan içlerine çeşitli cezalandırma ve sindirme seferleri yaparlar. 667 yılındaki bir dizi sefer sırasında, Toharistan Türklerinin desteğiyle Sasanî tahtını ele geçirmeye çalışan Firuz kuvvetleri bozulur. Firuz Çin'e kaçar. İlginçtir ki, şiî efsanesi Firuz'un kızı Şahrbanu'yu, Halife Ali ile Peygamber'in kızı Fatma'nın oğlu olan Hüseyin ile evlendirir. Böylece Hüseyin'in ardılları, hem Peygamber ailesine, hem de İran imparator soyuna bağlanmış olur. Şiîlik ve İran arasında bu yoldan da bağlantı kurulur. Fakat Sasanî soyu, İran tahtını ele geçirmeyi başaramaz. Firuz'un oğlu Narses, 678'de bir Çin generaliyle birlikte tahtı almaya gelirse de, general, onu Talas bölgesindeki Türklere bırakır. Narses, yirmi yıl Toharistan'da Türk yabgular ve Akhunlar desteğiyle şansını dener, ama başarılı olamaz. Ne var ki, Arap yönetimine karşı ayaklanmalar sürer. Akhun Neyzek Tarhan, ayaklanmanın başını çeker. Ayaklanan Belh kentine boyun eğdirilir. Neyzek Tarhan, İran içlerindeki dağlarda savaşlar verir, başarı sağlayamaz. Araplar, Ceyhun nehri kıyısında Batı Türkistan'a geçiş yolu olan iki önemli yeri ele geçirirler. Ve Arabistan'dan 50 bin aile getirip Horasan kentlerine yerleştirirler. Böylece Batı Türkistan fethinin dayanakları hazırlanmış olur. Ama yine de Arap fâtihler bir süre daha yağma akınları yapıp kışın Horasan'a çekilmeyi yeğ tutarlar.

BUHARA'DA TÜRK-İSLÂM SAVAŞLARI

Horasan Vâlisi Ubeydullah, 674 yılında Ceyhun'u geçer. İslâm yazarları, bu olayı farklı anlatırlar. Fakat hepsinin birleştikleri nokta, Buhara dihkanlarının Türklerden yardım istedikleridir. Kimlikleri belirtilme-

yen bu Türkler, Seyhun nehri kıyılarındaki Peçenekler ya da daha önce Seyhun-Ceyhun arası bozkırlara ve Buhara yakınlarına göçmüş başka Türk boyları olabilir. Kesin gözüken, Soğd dihkanlarının müttefikleri Türklerle birlikte islâm ilerleyişine direndikleridir.

Buhara'da Buhar-hudat Bidun adlı bir dihkan egemendir. Bu soydan bir prens, Çin İmparatoru'na yazdığı bir mektupta, atalarının 22 kuşaktan beri Buhara'da egemen olduğunu övünerek söyler. Surla çevrili Farahşah, ailenin özel mülküdür ve yılda 20 bin dirhem gelir getirir. X. Yüzyılda Türk diye bilinen bu Soğdlu aileden Bidun, Arap tehlikesine karşı Buhara kalesini berkitir. Fakat 674 istilâsına yakın ölür. Yerine üç aylık çocuğu Tuğşada geçer. Onun adına anası Kabaç Hatun, kaynaklara göre 15 yıl bu eyaleti yönetir. Arap ordusu ilkin «tüccarlar kenti» denilen ve Ceyhun geçiş yolunu denetleyen şad yönetimindeki Baykent'i kuşatır, ganimet alır, sonra Buhara'ya yürür. Belazurî'ye göre, kentteki Hatun, Türklerden yardım ister, ama yardıma gelen Türkler yenilgiye uğrarlar. Tabarî'ye göre, Arap Vâlisi, Buhara'nın iki bin usta okçusunu tutsak alıp Basra'ya yollar ve onları özel muhafızı yapar. Dihkan soyu, haraç ödemeyi kabul eder ve yerinde bırakılır.

İki yıl sonra yeni Arap Vâlisi Said, Soğd ülkesine bir akın düzenler. Belazurî'ye göre, Said Ceyhun'u geçince, Hatun ilkin bağımlılığını bildirir, ama Soğdlu ve Türklerden kurulu bir ordunun ilerlediğini görünce cayar. Said, Buhara'ya girer, Semerkant'a yürür. Hatun'un ordusu da ona katılır. Soğdlu-Türk karma ordusu yenilir. Üç gün kuşatılan Semerkant, haraç ödemeyi kabul eder. Arap ordusu dönüşte Buhara-Belh yolu üzerinde, Ceyhun kıyısında ve Şaganiyan eyaletinde önemli bir kale olan Tirmiz'i ele geçirir. Said, Hatun'dan haracı aldıktan ve Şaganiyan'ın Doğusun-

daki Huttal egemenini* de haraca bağladıktan sonra Horasan'a döner.

Ceyhun'u geçerek Soğd ülkesinde ilk kışlayan Arap Vâlisi, Selm b. Ziyad (681-683) olur. O, Semerkant'ı alır, kış karargâhı yapar. Semerkant dihkanı, 718 yılında Çin İmparatoru'na yazdığı mektupta «Araplarla mücadelenin başlayışından beri 35 yıl geçti» diyerek, mücadeleyi Selm dönemine rastlatır. Demek ki, Soğd dihkanı, daha önceki Arap akınlarını alışık olduğu bozkır akınlarına benzetir, onları gelip geçici ve az tehlikeli sayar.

Selm'in gelişi, islâm kaynaklarından pek iyi izlenememekle birlikte, hayli karışıklıklara yol açmışa benzer. Araplar, Seyhun kıyısında Hocend'e doğru bir akın yaparlar, yenilirler. Yenilgiyi islâma karşı bir Soğd ayaklanması izler. Ayaklanma lideri, Bandun adıyla geçer. Ayaklanmaya Buhara da katılmış gözükür. Selm, Buhara'ya yürür. Buhara egemeni Hatun, evlenme vaadiyle, Semerkant egemeni Tarhun'dan yardım ister. Soğd'da ayaklananlar, Hatun'a yardıma gelirler. Türkistan'dan ordu toplarlar. Sert çarpışmalardan sonra Araplar, «kâfir» Türk ve Soğdluları bozguna uğratırlar, ayaklanma liderini öldürürler. Seferden sağlanan ganimet boldur, her Arap atlısının payına 2400 dirhem ganimet düşer. İslâm kaynaklarına göre, Hatun, bu yenilgi üzerine Arap yenilmezliğine inanır, barış ister ve ağır haraç ödemeyi kabul eder. Fakat bu başarılardan hemen sonra, Arap'ta iç savaş başlar. Rakip halifeler çıkar. Horasan'da Arap kabileleri biribirine girer.

* Huttal, Ceyhun'un yukarı mecrasında, ona Kuzeyden katılan iki kol arasında bir eyalettir. Egemeni, islâm kaynaklarında Huttalan-Şah ya da Şir-Huttalan diye geçer. Çin kaynaklarında ise, İrkin, İlteber gibi Türk unvanları taşır. Ülkesinde kara-tuz çıkan dağ, kızıl leopard ve at bulunur. Arap'a haraç ödemekle birlikte, Çin'e bağlılığını sürdürür. 733'te oğlu Tarhan'la birlikte Çin'e bir kadın orkestrası yollar. Arap ilerlemesi karşısında da, 750'lerde ilkin Fergana'ya, sonra Çin'e kaçar. Çin ona yabgu unvanını verir.

Kays kabilesinden Horasan Vâlisi Abdullah b. Hazım, Emevî Halifesi Abdülmelik'i tanımaz ve 684 yılında ayaklanır. Abdülmelik, Horasan gelirini yedi ya da on yıl için vâliye vererek bağlılık yemini etmesini isterse de, kendi adına altın paralar basan vâli, buna yanaşmaz. Tamim Arap kabileleriyle kavgaya tutuşan güçlü vâli, 692 yılında öldürülürse de, 689'da Tirmiz'i alan oğlu Musa, yerli egemenler ve Türklerle işbirliği yaparak güçlenir ve 714 yılına kadar Tirmiz bölgesinde tutunur. Batı Toharistan egemenleri ve Akhunlar, Horasan içlerine akınlar yaparlar, Nişapur'a kadar ilerlerler.

BİLGE TONYUKUK VE İSLÂM

696'da Arap karşı saldırısı başlarsa da, Arap ordusu Ceyhun ötesi bir seferde yok olmaktan güçlükle kurtulur. İkinci bir sefer, eski Horasan Vâlisi Bukayr'ın isyanıyla yarıda kalır. Horasan ileri gelenleri, vâlilerin ağır vergi ve baskılarından kurtulmak için, Kureyş soyundan güçlü vâli isterler. Umayya yollanır. Bukayr, ayaklanır. Bukayr, yandaş kazanmak için, islâm olan Horasanlılardan haraç alınmayacağını açıklar. Pek çok Horasanlı islâm olur. Fakat Bukayr, isyanı sonuçlandırınca, Araplar haracı yeniden koyarlar, hoşnutsuzluk artar. Bir Arap alpı olan ve bölge dihkanları gibi yerli soylulardan kendine «şakir» denilen muhafız gücü toplayan Sâbit b. Kutba, vergi dâvâsında yerlilerin sözcülüğünü yapar, sonuç alamaz. 699'da Ceyhun'u geçen Araplar, Soğd'da yağma akınlarını ve savaşları sürdürürler. Bu sırada Doğu Göktürkler, Soğd'da görünürler. 698 yılında Onokların başındaki Turgiş Kaganını bağımlı kılarlar ve Onok'u düzenleyip Doğu ve Batı Göktürk ordularıyla 700-701 yılında Soğd'a sefer yaparlar. Ordunun başında Bilge Tonyukuk vardır. Bu Soğd seferinin, Soğd dihkanlarının çağrısıyla olup olmadığı belli değildir. Bu sırada Keş kentinde bulu-

nan Arap Vâlisi Muhalleh'in düşman bir çevrede olduğu görülür. Muhalleh, Horasan'la bağlantı yollarının güvenliğini bile, yerli halktan rehine alarak sağlamaya çalışır. Çevre, Arap'a düşmandır. Fakat Tonyukuk'un anlatışına göre, Göktürk seferi, basit bir yağma akını gibi gözükür. Araplarla ciddi bir savaş verilmişe benzemez.

René Giraud, Tonyukuk'un sefer yolunu çözmeye çalışır[60]. Tonyukuk, Çu nehrini izleyerek, bugün Kızıl Orda denilen yerde Seyhun (İnci) nehrini geçer. Kızıl Kum çölünü aşar. Benli Ak Dağ (Bengilig ek tagıg) dediği Buhara Kuzeyindeki Akdağ'ı aşar. Zerefşan nehrini geçip Semerkant ve Buhara arasındaki bölgeden ilerler. Keş kenti Batısından Tonyukuk, «Demirkapı» denilen yere ulaşır. Bu kentlerdeki Araplarla bir savaş vermişe benzemez. Kentleri kuşatmayı da denemez. Tonyukuk, «Demirkapı»dan Seyhun nehri orta yatağı Kuzeyindeki Karaçuk dağlarında kendisini bekleyen Kapgan'ın oğlu Küçük Kagan'ın yanına döner.

Demirkapı, âsi Arap soylusu Musa'nın bulunduğu Ceyhun üzerindeki Tirmiz kalesinin çok yakınındadır. Belh - Buhara - Semerkant yolu üzerindeki Tirmiz'den Kuzeye doğru üç günlük bir yolculukla Demirkapı'ya varılır. Demirkapı, 12 ilâ 20 metre genişliğinde 3 kilometre uzunluğunda bir geçittir.

İSLÂM VERGİ TAHSİLDARLARI BÖLGEDEN KOVULUR

Eğer Tonyukuk geri dönmeyip Ceyhun'u aşsa idi, Araplarla sert bir mücadeleye girişen Akhunlar, Oğuzlar ve Halaçlar ile karşılaşacaktı. Türk-şahî Rutbil, 698-699'da Seistan Arap vâlisini ağır bir yenilgiye uğratır. Vâli, 700 bin dirhem fidye vererek canını kurtarır. Emevîlerin Orta Asya işlerinden sorumlu Irak'taki güçlü yöneticisi Haccac, görkemli biçimde donatıldığı için «Tavus Ordusu» denilen bir ordu yollar, bu

ordu başarı sağlar, Rutbil ordusunu yener. Ama «Tavus Ordusu»nun komutanı eski Kinda Arap kralları soyundan Abdurrahman, Haccac'a karşı ayaklanır ve Rutbil ile ittifak yapar. Rutbil, gerektiğinde Abdurrahman'a asker vermeyi ve ona sığınak sağlamayı kabul eder. Abdurrahman kendini halife ilân eder ve Irak'a ilerler. İlkin başarılı da olur. Güçlü Emevî halifesi Abdülmelik, kendisi kadar güçlü Irak ve Orta Asya yöneticisi Haccac'ı feda etmeyi ve uzlaşmayı bile önerirse de, Abdurrahman yanaşmaz. Tonyukuk, Demirkapı Güneyindeki bu sorunlarla ilgilenmez, Tirmiz'deki Akhun destekli Musa direnişiyle de ilişki kurmaz. Bu doğu Göktürk yöneticisi, kendisi için diktirdiği yazıtta Araplar, Akhunlar ve Soğdluları belirterek «Tezik, Tokar ve Suk başlı Soğdak budun hep geldi, baş eğdi» diyorsa da, öteki kaynaklardan elde edilen bilgiler bunu doğrulamaz. Tonyukuk, Soğd ülkesinden «bol miktarda sarı altın, ak gümüş, eğri deve, kız ve kadın» toplayarak bölgeden geri döner. Oysa Tonyukuk'un geri döndüğü sırada önemli bir isyan patlak verir. Emevîlerin islâm olan Horasanlılardan yeniden haraç almasına karşı çıkan ve yerlilerin sözcüsü durumuna gelen Sâbit b. Kutba'nın kardeşi haraç yüzünden kırbaçlanır. Yöresel güçlerce desteklenen iki kardeş, Tirmiz'deki Kays kabile kökenli Musa ile işbirliği yaparlar. Toharistan'daki yabguya hiç değilse biçimsel olarak bağlı olan Şaganiyan egemeni ile Herat-Badgis bölgesi Akhun egemeni Neyzek Tarhan, Musa çevresinde toplanırlar. Sasanî tahtı peşindeki Firuz da Toharistan'dadır. Böylece, resmî islâma karşı şamanist Türk, budist Akhun ve yöresel egemenlerle müslüman Kays'lar koalisyon yaparlar. Bu sâyede Musa, resmî islâmın bütün vergi tahsildarlarını, Seyhun-Ceyhun bölgesinden kovar. Haracı Musa alır. Ne var ki, Musa, «islâm olan yerliden haraç alınmasın» savını başarıyla savunan Sâbit b. Kutba ve kardeşiyle bozuşur, koalisyon dağılır. İki kardeş ölür ve resmî islâm, bu kez Türk, Akhun

ve Soğd desteğiyle 704 yılında Tirmiz'i alır, Musa'yı öldürür.

Koalisyonun dağılışı, eski «Tavus Ordusu» komutanı olan ve kendisini halife ilân eden Abdurrahman'ın Irak'ta yenildikten sonra Seistan'da denediği mücadeleyi de başarısız kılar. Rutbil'e ulaşmak isteyen Abdurrahman, Bust kentinde yakalanıp zincire vurulur. Antlaşmasına bağlı kalan Rutbil, gelip Abdurrahman'ı kurtarır, onu ülkesine götürür. Abdurrahman, ordusunun başında bir kez daha şansını dener, başaramayınca Rutbil'in yanına döner. Ama Haccac bastırır, vaad ve tehditlerle Arap şefinin teslimini ister. Rutbil boyun eğer. Abdurrahman, 704 yılında yolda götürülürken bir kalenin üstünden atlayarak intihar eder.

HALİFELERE PARA, DİNDEN TATLI GELİR

Böylece 705 yılında Kutayba'nın yönettiği Arap fethine yol açılmış olur. Görüldüğü üzere, 705 yılına değin, islâmı yayma ve Seyhun-Ceyhun bölgesini fethetme yolunda bir Arap niyeti yok gibidir. Arap'lar, daha çok ganimet ve haraç almakla ilgilidirler. Mücadelenin koşullarına göre, islâm ve islâm olmayan rahatlıkla biribiriyle birleşmekte, dinsel bir sakınca duymadan aralarında boğuşmaktadır.

Geniş köylü kitlesinin islâm olması, hem islâm olan dihkanların, hem de Arap yöneticilerin işine gelmez. Bunun çarpıcı örnekleri, Haccac zamanı (694-714) Irak'ta ve Horasan'da görülür. Irak'ta çok sayıda köylüler islâm olurlar ve haraçtan kurtulmak için işledikleri araziyi bırakıp kentlere kaçarlar. Zira kuramsal olarak islâm dinine girme, haraçtan kurtarırsa da, vergi sistemi birçok durumda buna olanak vermez. Zira köy topluluğu, bir bütün olarak, belli miktarda vergi ödeme durumundadır. Arazisinin başında kalarak islâm olan köylü haraç ödemezse, bunun yükü islâm olmayan öteki köylülere binecektir. Köy topluluğunun bunu

hoş karşılamayacağı ve din değiştirene köy topluluğu içinde kötü gözle bakılacağı açıktır. Onun için islâm olan köylüler, işledikleri araziyi köy topluluğuna bırakıp kentlere gitmeyi yeğ tutarlar. Fakat köylerden büyük miktarda bir göç olunca, Haccac, kentlerde yakaladığı bütün köylüleri zorla eski yerlerine yollar ve din değiştirmeyi yasaklar!

Horasan'da da, 670'lerde 50 bin Arap ailesinin yerleştirilmesinden sonra, önemli sayıda köylünün islâm olduğu görülür. Fakat vergi aracılığı yapan dihkanlar, Sasanî döneminde aldıkları vergileri toplamaktan vazgeçmezler. Dihkan, anlaşmayla Arap'a bağlanır, islâmı kabul eder. Vergi toplama ayrıcalığı yine bu dihkana bırakılır. O, Arap yönetimiyle yıllık belli bir miktar vergi üzerinde anlaşır. Ama kendisi, vergisini toplamakla yükümlü olduğu köylülerden Sasanî döneminde olduğu gibi arazi ve kelle vergisi alır. Topladığı fazla gelir kendisine kalır. Daha sonraları Arap yöneticileri, «islâm olan köylüden kelle vergisi almayın» derlerse de, dihkanlar bunu dinlemezler. Hatta islâm olan köylüyü, olmayandan daha ağır vergilendirirler! Emevî döneminin son zamanlarına ait bir belgeye göre, 80 bin kâfir köylü ödemediği halde, 30 bin islâm köylünün haksız yere kelle vergisi ödediği saptanır[61]. Dihkanların kendileri islâm da olsalar, vergilerini topladıkları köylülerin islâm olmasına tahammülleri yoktur. Barthold, bunu vergi sorununun dışında, dihkanların aristokratik tutumuna bağlar. Zira Sasanî dönemi İran'ında kesin bir soylu - soylu olmayan ayırımı vardır. Soylu olmayanın giyimi, kuşamı, davranışı, herşeyi soyludan ayrılır Soylu olmayanlara, soyluların arazisini satın almak bile yasaktır. İslâm dini ise, Tanrı ve şeriat önünde bütün müslümanları eşit sayar. Barthold, «yeni din daha demokratik niteliğini yitirmediğinden» köylülerin islâm oluşu, dihkanların soyluluk anlayışına ters düşer, der[62].

Horasan'da sık sık değişen Arap yöneticileri de, en

kısa sürede keselerini doldurma çabasındadırlar. Bu tutum, Arap işgaline karşı yaygın bir hoşnutsuzluk yaratır. Barthold, «Türkistan» adlı yapıtında hoşnutsuzluk nedenlerini şöyle yorumlar :

«Halkın sık sık ayaklanması, Emevî Arap egemenliğinin niteliğiyle açıklanabilir. Emevîler, Abbasîlerden farklı olarak, henüz geniş emperyal ülkülere sâhip değildirler. Onlar, herşeyden önce, gaza peşindeki Arap topluluğunun liderleridir ve yalnızca Araplar üzerinde otoritelerini tutmak, bağımlı halklardan vergi toplamak ve vasal egemenlerden haraç almakla ilgilidirler. Emevî memurların dikkati de zorunlu olarak aynı amaçlara yönelmiştir. Bir sınır bölgesinde hızlı zenginleşme olanağı, buraya en sabırsız Arap ögelerini çeker. Vâlinin durumu özellikle güçtür. Horasan eşrafı, Abdullah b, Hazım öldürülünce, «ancak bir Kureyş soylusu, karışıklıklardan sonra Horasan'da düzeni kurabilir» düşüncesiyle Emevî bir vâli isterler.. Vâliler, genellikle yetersizdir ve sık sık değiştirilir. Bu nedenle kısa süreli görevi sırasında en büyük kâr peşinde koşar. Mümkün olduğu kadar çok mülk edinmeye çalışır. Zira görevinden alındıktan sonra, bâzı durumlarda mülkünü kendisi ve evlâtları ellerinde tutabilir»[63].

İSLÂMA KARŞI TÜRKİSTAN KOALİSYONU

İşte bu koşullarda 705 yılında, Irak ve Orta Asya egemeni Haccac'ın Horasan Vâlisi Kuteybe'nin Ceyhun-Seyhun bölgesini sistemli fetih eylemi ve Soğdlu-Türk ortak direnişi başlar. Kuteybe, işe ilkin biribirleriyle boğuşan Arap kabilelerini birleştirmekle başlar. İranlı Mevalîden memurlar, vâliler atayarak, Arapları kızdırmak pahasına da olsa, yöresel güçleri kazanmaya çalışır ve 705-715 döneminde Ceyhun-Seyhun bölgesinin sistemli fethine girişir.

Kuteybe, ilkin ayaklanmış bulunan Belh'e yürür. Yıkıntı hâlindeki bu budizm merkezi kente boyun eğ-

dirir. Şimdiye kadar budistler, hıristiyanlar ve yahudiler gibi «ehl-i kitap» sayılmazken, Kuteybe, halkı az çok kazanabilmek için onlara da hoşgörülü davranır. Belh boyun eğince, komşusu Şuman ve Akharun* egemenleriyle kavgalı olan Şaganiyan egemeni, Arap desteğini arar. Kuteybe, Şuman'a sefer yaparak müttefiki Şagan-hudat'a destek getirir. Batı Toharistan'ın güçleri böyle bölününce, Arap'a karşı ayaklanmanın merkezi olan Herat Kuzeyindeki Badgis'te Akhun Neyzek Tarhan yalıtılmış durumda kalır. Kuteybe'nin İranlı danışmanı, onunla teslim koşullarını konuşur. Neyzek Tarhan, Kuteybe'nin Badgis'e girmemesi koşuluyla teslim olur ve Horasan'daki Arap başkenti Merv'e gider. Ama Kuteybe, Tarhan'ın Arap seferlerine katılmasını sağlamayı başarır. Horasan'a yayılan ayaklanma böylece daha çok diplomatik yoldan bastırılmış olur. Toharistan desteğiyle Sasanî tahtını ele geçirmeyi uman Firuz'un oğlu Narses'e, daha iyi zamanları beklemek için Çin yolunu tutmaktan başka çâre kalmaz.

Kuteybe, birkaç kez kuşatıldığı halde ele geçirilemeyen Buhara seferine artık başlayabilir. Buhara dihkanları, aralarında iktidar mücadelesi içindedirler. Buhara egemeni Tugşada'nın küçüklüğünde eyaleti annesi Kabaç Hatun yönetirken, öteki dihkanlar, eyaleti ele geçirmeye kalkışırlar. Vardan-hudat, Buhara kenti dâhil, arazinin çoğuna el koyar. İddiaya göre, Vardan-hudat bir Sasanî prensidir. İran'dan kaçıp Buhara'ya yerleşir, arazi alır, şatosunu yapar ve Vardana köy ve rustakını kurar. Vardan-hudat soyu, kendini Buhara egemeni Buhar-hudat'lara rakip sayar. Zayıf görünce de arazisinin bir kısmını ele geçirir. Öteki bölgeler de Hunuk-hudat adıyla geçen başka bir dihkanın eline düşer. Kuteybe, önce, bu mücadeleler sırasında yalnız ka-

* 630'larda bölgeden geçen Çin gezginine göre, Ceyhun nehri Kuzeyindeki vâdi ve yaylalardaki bu iki prenslikte bir Hi-sou Tukyu egemendir. Yâni buralarda Göktürklerden Hi-sou soyu vardır.

lan tüccar kenti Baykent'e saldırır. İki aylık bir kuşatmayla kenti alır. Orada ufak bir askerî garnizon bırakarak Merv'e dönmek için yola çıkar. Garnizon bırakılması, eskisi gibi yalnızca haraç ve ganimet almakla yetinilmiyeceği, işgalin daimî nitelik taşıyacağı izlenimini verir. Kent halkı, bu nedenle Kuteybe gidince Arap garnizonunu kovar. Kuteybe döner, kenti yakıp yıkar, savaşçıları öldürür ve kadın, kız tutsak alır. Bol sayıda zırh ve silâh ele geçer. Ama Narşahî'ye göre, yıllık Çin kervanından dönen zengin ve güçlü Baykent tüccarları, tutsaklar için fidye öder ve kenti daha sonra yaptırırlar.

Baykent'in yakılıp yıkılması, aralarında çekişen dihkanları ve tüccarları uyandırır. Vardana-Buhara çatışması giderilir ve Vardan-hudat, islâma karşı mücadelenin liderliğini yüklenir, çevre egemenlerinden kuvvet toplar. Fergana egemenleri bile, yardıma gelirler. Kuteybe, 707 yılında Buhara yakınındaki Numişket ve Ramitan kentlerine saldırır. Ama bağlantı yollarının direnişçilerce kesildiğini görür. Demirkapı'dan hızlı bir yürüyüşle geri döner, artçı savaşlarıyla yok edilmekten kurtulur. Tabarî'ye göre, dönüş yolunda Kuteybe'ye 200 bin savaşçıyla Türkler saldırır. Kuteybe, Türkleri güçlükle yenerek bu saldırıdan kurtulur. Türklerin başında Çin hükümdarının yeğeni vardır. Marquart ve Chavannes, bu kişinin Doğu Göktürk Kaganı Kapgan'ın yeğeni Kül-tegin olduğunu düşünürler. Fakat Orhun yazıtlarında 707 yılında bir Soğd seferinden söz edilmez. Cahavannes, savaş yenilgiyle bittiği için yazıtlarda yer almaz, der. Bununla birlikte 707 Kül-tegin seferi, zayıf bir olasılıktır. Bu Türklerin Turgişler olduğu da ileri sürülür. Ama görünüşe göre, Kuteybe savaşları, artçı savaşlarıdır[64]. 200 bin kişilik ordu öyküsü son derece abartmalıdır. Kuteybe ile savaşanlar, büyük bir olasılıkla yöresel Türklerdir[65].

Yok edilmeden Merv'e dönüşü başaran Kuteybe, ertesi yıl yine Ceyhun'u geçerse de, direnicilerin ortak

güçleri karşısında başarı sağlayamaz, Merv'e geri döner. Kudretli Haccac, başarısızlığa çok kızar ve harita üzerinde planlar yapar. Kuteybe'ye «Keş'i ez, Nasaf'ı yok et, Vardan'ı geri püskürt» der.

709 istilâsı başarılı olur. Bilemediğimiz nedenlerle direniş güçleri dağılmış gözükür. Direnişi örgütleyen Vardan-hudat ölmüş ve ittifak dağılmış olabilir. Kuteybe, bir çırpıda Buhara'yı kuşatır. Semerkant seyirci kalır. Bu durumda Buhara daha fazla direnemez. 200 bin dirhem haraç öder ve Buhara kalesine bir Arap garnizonu yerleştirilmesine rıza gösterir. Buhara zaferi üzerine, Semerkant egemeni Tarhun Divastic, savaşmak yerine uzlaşmayı yeğ tutar. Tarhun ağır haraç ödemeyi ve garanti olarak rehineler vermeyi kabul eder. Dihkanlar haraç ödemekten hiç hoşlanmazlar. Bu yüzden Tarhun, çok geçmeden tahtını yitirir. Bu Semerkant dihkanı, Arap kaynaklarında öldürülmüş ya da intihar etmiş diye geçerse de, bulunan Soğd belgelerinden onun Doğuya gittiği, Türk kaganlarından aldığı Tarhan unvanıyla 721 yılına değin Pençkent'te* oturduğu ve Fergana'yı yönettiği görülür[66].

ŞAM'A SÜRÜLEN GÖKTÜRK YABGUSU

Buhara ve Semerkant boyun eğerken, Ceyhun Güneyinde Toharistan'da direniş başlar. Kuteybe'nin elinde bulunan Akhun egemeni Neyzek Tarhan kaçar. Belh, Mervrud, Talaban, Faryab ve Cuzcan egemenleriyle mektuplaşarak baharda bir ortak ayaklanma düzenlemeye çalışır. Neyzek Tarhan, Göktürk kökenli Toharistan yabgusunu ayaklanmaya katar. Kuteybe, ordusunu

* Bir zamanlar Semerkant'ı yöneten Penckent egemeni Divastic'in, Tabariye dayanarak, Halaç Türklerinden olduğu ileri sürülür. VII. ve VIII. yüzyıllarda Penc'te egemen üç bey ve iki hatun, bir iddiaya göre, bu Halaç soyundandır (Emel Esin, Türk Hakan Şehri, Tarih Araştırmaları Dergisi, 10-11, s. 155). Fakat kökenleri ne olursa olsun, bunlar İranlılaşmış ögelerdir.

kışın Belh kentine yollayarak direniş planlarını bozar. Baharda saldırıya geçerek yöresel egemenleri bağımlı olmaya ya da kaçmaya zorlar. Kuteybe, yönetimi yeniden düzenler. Yöresel egemenleri yerlerinde bırakmakla birlikte, yetkilerini atadığı Arap vâlilere devreder. Kuteybe, Neyzek Tarhan'ı kovalar, tutsak alır. İslâm komutanı, canının bağışlanacağına söz verdiği halde, Haccac'ın buyruğuyla, Neyzek Tarhan öldürülür. Haccac ve Kuteybe, «Kâfire verilen söz, islâmı bağlamaz» kuralını uygularlar.

Neyzek Tarhan'ın sahneden silinmesiyle, Arap otoritesi, ilk kez Göktürk yabgusunu ve onun Ceyhun havzasındaki yakın vasallerini kapsar. Göktürk yabgusu, Şam'a sürgün yollanır ve Toharistan'ın itaatte kalması için elde rehin tutulur. Hartmann, «Suriye'nin gördüğü ilk Çinli, daha doğrusu Çin Türkü, yabgu olmuştu» der[67]. Kuteybe, ayaklanmalara karşı sert davranır. Göktürk kökenli Şuman egemeni ayaklanınca, ona kuşatma toplarıyla saldırılır, egemen öldürülür, askerleri kılıçlanır. Kuteybe 710 yılında, Halaç askerleriyle Seistan bölgesine sık sık akınlar yapan Kabul egemeni Rutbil üzerine yürür. Çin ile de ilişkilerini sürdüren Rutbil, boyun eğer ve haraç öder.

Ceyhun Güneyi itaate alınınca, Ceyhun Kuzeyindeki Semerkant ve Buhara bölgesini düzenlemek kolay olur. Kuteybe, Buhara'ya gelir. Dihkanlar arasındaki çekişmeyi Kabaç Hatun'un genç oğlu Tuğşada yararına çözer. Rakibi Hunuk-hudat öldürülür ve Tuğşada, Buhar-hudat unvanını yeniden kazanır. Buhara'da Arap garnizonu ile halk arasında devamlı sürtüşme vardır. Kuteybe, yeni askerî koloni getirir ve bu Araplar kent halkının evlerine yerleştirilir. Buhara'nın zengin ve gururlu tüccarları, daha önce de belirttiğimiz üzere, evlerini Araplarla paylaşmaya yanaşmazlar. Kent dışında kapılarına putları asılı 700 köşk kurarlar ve yeni bir kent meydana getirirler. Bu pasif direnişe ses

çıkarılmaz. Fakat Semerkant dihkan ve soylularının, Arap ile anlaşan egemen Tarhun'u devirmeleri ve yerine Gurek'i seçmeleri, Kuteybe'ye hakaret sayılır ve Semerkant seferi hazırlanır.

İSLÂM BİRUNÎ, HARİZM UYGARLIĞININ YOK EDİLİŞİNİ KINAR

Bu sefer hazırlığı sırasında, Kuteybe, orduyu da düzenler. Orduya daha çok yerli asker almaya yönelir. Araplar, savaşçı kast olarak yerlilerin orduya alınmasına karşıdırlar. Kuteybe'nin Horasan ordusu, 47 bin Arap askerinden kuruludur. Bu 47 bin Arap'ın dışında, mevalîden ancak 7 bin asker vardır. Kuteybe, bundan sonra her fetihte 10 bin ilâ 20 bin kişilik yöresel asker kullanır. Savaşçı ve silâhlı Batı Türkistan halkının bu niteliklerinden yararlanır. Fetih, böylece kolaylaşır.

Yerli asker kullanma yöntemi, Buhara'dan sonra Harizm'de uygulanır. İki kardeş arasındaki taht mücadelesinden yararlanarak, Harizmşah'ın haraç ödemesi ve 10 bin asker vermesi kararlaştırılır. Ama Harizmliler ayaklanırlar ve hain saydıkları krallarını öldürürler. Kuteybe'nin öcü müthiş olur. Baykent ve Şuman gibi, Harizm de acımasızca yıkılıp yakılır, halk kılıçtan geçirilir. Kazılardan da anlaşıldığı üzere, çok eski ve parlak bir uygarlık merkezi olan Harizm'in tarih yıllıkları bile yakılır, tarih hazineleri yok edilir. Harizm'in büyük Türk bilgini Birunî, Harizm uygarlığının yok edilişini acıyla anlatır :

«Kuteybe, her çâreye başvurarak, Harizmlilerin yazılı dilini bilenleri, geleneklerini koruyanları, bütün bilginleri yok etti. Böylece herşey karanlıklara gömüldü. İslâm, Harizmlilerin içine girerken, onların tarihi hakkında bilinenleri artık öğrenme olanağı bırakmadı»[68].

Yakılıp yıkılan Harizm'de şah yerinde bırakılır,

ama Arap kolonisi yerleştirilir. Harizmli yöresel asker de alınarak Semerkant fethine çıkılır. Alınan ganimet o kadar boldur ki, Arap askeri dövüşmek yerine, evine dönmek ister. Ama Soğd güçleri dağınık durumda bulunduğu için, Kuteybe, bir şaşırtmacayla Semerkant'a yürür. Semerkant dihkanlarının Arapla anlaşıp haraca bağlandı diye devirdikleri Tarhun yerine Semerkant egemeni seçilen Gürek, kenti savunur. Taşkent ve Fergana'dan, Semerkant savunmasının onların geleceği için de büyük önem taşıdığını belirterek yardım ister.

Arap kaynakları, Semerkant olaylarını çeşitli biçimde anlatırlar. Bir iddiaya göre, Arap'a sürpriz saldırı için Taşkent egemeni* güçlü kuvvet yollar, ama Taşkent ordusunu Araplar gece tuzağa düşürür, yok eder. Kuşatılan Semerkant'ın yardım alma umudu azalır. Sürekli bombardıman nedeniyle kent surlarında gedikler açılması üzerine, Semerkant egemeni Gürek, barış istemek zorunda kalır. Kuteybe, hafif koşullar ileri sürer :

— Değişen miktarda yıllık haraç ödenecek ve savaşlarda güçlü Soğd birlikleri yardım için verilecektir. Kent, savaşçılardan arındırılacak ve Araplar câmi yapacaklardır. Bu koşullarda Gürek, Semerkant egemeni kalacaktır.

Ne var ki, Kuteybe, kente girince verdiği sözleri tutmaz. Semerkant'ı Gürek'e vermeye yanaşmaz. Ken-

* Taşkent eyaleti, Türklerin gittikçe yoğun biçimde göçtüğü Seyhun ötesi bir eyalettir. Batı Göktürkler, 605-616 döneminde Taşkent egemenini öldürerek ülkeyi bir ara «Tegin» unvanlı prensler eliyle doğrudan yönetmişlerdir. 659'da Çin egemen olunca, Taşkent'e «tudun»lar atar. 713-741'de ülke egemeni, Çin'in «adalete uyan kral» unvanını verdiği Bagatur Tudun'dur. Tudun soyu, Göktürklerden olabilir. Fakat bozkır Türkleriyle içiçe olan yerleşikler, VIII. Yüzyıl başında çoğunlukla Soğdlularla bağlantılı yerli halktır. 741 yılında Taşkent Tudunu olan belki de Göktürk kökenli egemen, Çin'e şöyle yazar: «Göktürkler, artık Gökçe Kagan'a (Çin'e) bağımlı oldu. Şimdi yalnız Arap belâ. Onları cezalandırınız».

te kardeşi Abdurrahman'ın komutasında güçlü bir Arap garnizonu yerleştirir. Ayaklanabilecek ögelere karşı sert önlemler alır. Sıkı denetim altında tutulamayan «kâfirler»i Semerkant'tan kovmaya yönelir. Gürek, Tuğşada gibi kukla durumuna düşmek istemez. Dihkanlar ve tüccarlar ile birlikte bir kısım adamıyla Semerkant'tan ayrılır ve biraz uzakta yeni bir kent kurar.

KÜL-TEGİN'İN İSLÂMLA SAVAŞI

Kuteybe'nin verdiği sözden dönmesini ve ikiyüzlülüğünü gizlemek isteyen başka bâzı Arap kaynaklarına göre ise, Kuteybe kuvvetleri, Buhara yakınında toplanırken, Gürek kuvvetleriyle karşılaşırlar. Taşkent, Fergana ve Türk birlikleri, Gürek'in safındadır. Gürek kuvvetleri, sürekli artçı savaşları vererek Semerkant'a çekilir. Arap ordusu, Semerkant varoşlarında kesin savaşlar yaparak kente zorla girer. Bu görüş, bir ölçüde, Gürek'in Çin İmparatoruna daha sonra yazdığı mektuba uygun düşer. Gürek, ilkin Arap'a karşı başarı sağladığını, ama sonra Arap ilerlemesini durduramadığını ileri sürer.

Bâzı Arap kaynakları, Gürek'in yardıma yalnız Taşkent egemenini değil, Türk kaganının oğlunu da çağırdığını yazarlar. Bu kagan oğlunun Kül-tegin olduğu düşünülür. Orhun yazıtlarında da 710-711 yılında Batı Göktürk boylarını yenip Turgiş kaganını öldürdükten sonra, «Soğd budunu düzenlemek için Seyhun nehri geçilerek Demirkapı'ya kadar bir sefer yapıldığı» belirtilir. Ama bu düzenleme ve Araplarla savaş hakkında bir bilgi verilmez. Barthold, Orhun yazıtlarındaki bilgiyi, Yakubî'nin verdiği bilgiyle birleştirir. Yakubî şöyle yazar :

«Kuteybe, kardeşi Abdurrahman b. Müslim'i Semerkant Vâlisi yaptı. Ama Semerkantlılar, hileli biçimde ona karşı ayaklandılar. Türklerin kaganı kral da

Abdurrahman'a saldırdı. O, Kuteybe'ye yazdı. Kuteybe, kış bitene kadar bekledi. Sonra kardeşine ulaşmak için ilerledi ve Türklerin ordusunu bozdu».

Barthold, Orhun yazıtlarındaki Soğd seferini, bu yukarıda anlatılan sefer sayar ve Göktürklerin güçlü oldukları bir dönemdeki başarısızlığını, yakılıp yıkılmış bir ülkede girişilen kış seferinin felâketli etkilerine bağlar. Kışın yol açtığı yıpranma, baharda dinlenmiş taze güçlerle saldırıya geçen Kuteybe karşısında Kültegin'in yenilgisine yol açar[69].

Gibb, öteki islâm tarihçilerinin yer vermediği, yalnız Yakubî'de bulunan bu görüşü kuşkuyla karşılar. Gibb, elde bir kanıt bulunmamakla birlikte, Orhun yazıtlarının «Soğd budunu düzenleme» iddiasını, Araplara boyun eğen Semerkant dihkanı Tarhun'un indirilip yerine Gürek'in seçilmesiyle ilgili sayar. Soğd ticareti, Doğu Göktürk arazisinden geçer. Bu ticaretin denetimini Arapların ele geçirmesi, Türklerin çıkarlarını zedeleyebileceğinden, Gibb'e göre, Kül-tegin Arap yanlısı Tarhun'un devrilip Arap'a karşı Gürek'in geçirilmesinde rol almış bulunabilir. Gürek de Arap'a karşı Doğu Göktürk kaganından yardım istemiş olabilir. Ama artan Turgiş gücü karşısında, Türk desteği çok kısa süreli kalır[70].

Arapla savaştan söz etmeyen, Soğd seferiyle ilgili olarak daha çok Turgişler ve Peçenekler üzerinde durulur. Düşman olan bir kısım Turgiş boylarının Peçeneklere doğru gittiği, Göktürk kuvvetlerinin saldırıya uğradığı belirtilir. Göktürk askerinin «atlarının zayıf olduğu, yiyeceğinin bulunmadığı» yazılır. Bu nedenle, durumlarını tehlikede görüp «pişmanlık» duyduklarını, belki de ordunun çekilmesini güvenlik altına almak için artçı olarak Kül-tegin'i «az erle eriştirip gönderdikleri» anlatılır. Artçı savaşı veren Kül-tegin, Turgişleri ve Onokların bâzı boylarını yenerek geri döner. Bu bilgilere göre, Semerkant'ı korumak için Kuteybe'nin islâm kuvvetleriyle savaşmış bile olsa, Batı Göktürk boy-

larının ve Peçeneklerin tehdidi altında bulunan Doğu Göktürk ordusunun iki ateş arasında kaldığı ve bu işten çabuk vazgeçtiği düşünülebilir. Zâten 713 yılından sonra Karlukların ve Oğuzların ayaklanmalarıyla Doğu Göktürk siyasal birliği zayıflar ve Göktürkler bir daha Batı işleriyle ilgilenemezler.

TÜRKLER İKİ ATEŞ ARASINDA

Böylece, Semerkant'ın ikinci kez fethinde Kuteybe'nin önünde engel kalmaz. Tabarî'ye göre, Semerkant halkı kenti tam boşaltmak zorunda kalır. Boşaltma sırasında Kuteybe, Kur'an'dan bâzı kabilelerin yok edilişini anlatan sûreler okur. İşgal serttir ve Arap egemenliği, Semerkant'a yerleştirilen güçlü bir Arap garnizonu sâyesinde sürdürülür.

Kuteybe, Semerkant'tan Türk boylarının giderek yoğunlaştığı Seyhun ötesi bölgelere ilerler. Taşkent ve Fergana'ya ulaşır. Yöresel egemenleri yerlerinde bırakır. Ama hem askerî lider, hem de vergi tahsildârı olan Arap vâliler atayarak yönetimi elinde tutar. Türklerle işbirliği hâlinde bir Soğd ayaklanması olursa da, sonuç vermez. Türklerden umudunu kesen yöresel egemenler, 713'ten itibaren Orta Asya'da genişlemeye başlayan Çin'den askerî yardım istemeye koyulurlar.

Bir yandan Çinliler, öte yandan Kuteybe, Orta Asya içlerindeki ilerlemelerini sürdürürler. Görünüşe göre, Kuteybe, Türk bölgesinden geçen Çin ticaret yoluyla ilgilidir. Soğd tüccarlarının yeni patronu olarak, fetihlerini Onokların Nu-şi-pi boylarının oturduğu Talas çevresine doğru genişletir. İsficab'a kadar ilerler, Fergana'ya yürür. Ama Haccac'ın ölümüyle bu ilerleme durur. Ordusu biribirine giren Kuteybe öldürülür. Rutbil, haraç ödemeyi durdurur. Çinliler, 715'te Kuteybe'nin Fergana'ya atadığı egemeni devirerek eski egemeni yerine geçirir ve Batı Türkistan işlerinde ağırlıklarını duyururlar. Karluklar ve Onok, Çin'e bağımlı

olurlar. Taşkent ve Semerkant, elçiler yollayıp **Çin'e** bağımlı olmak ister.

ARAZİ MÜLKİYETİ SORUNU

Halife Ömer II. (717-720), Seyhun-Ceyhun bölgesinden çekilmeyi düşünür. Buhara ve Semerkant'taki Arap kolonileri çekilmeye karşı çıktıklarından, bu iş gerçekleşmez. Dindar diye tanınan Ömer, Soğd egemenlerine, islâm olsunlar diye elçiler yollar. Soğdlular kabul etmiş gibi görünürler. Gürek, Halifeye yolladığı elçiye «Kuteybe bize zâlim davrandı. Allah, şimdi adalet ve eşitlik getirdi» dedirterek islâm olmuş gözükür. Daha önce sözünü ettiğimiz Penc'te egemen Tarhun Divastic, Horasan Vâlisine «Mevlanızım» diyerek mektup yazar ve mektubunu «Allah'tan başka tanrı yoktur» sözleriyle sürdürür. Fakat ele geçirilen Divastic ile ilgili Soğdça belgeler, onun ve çevresinin eski dinlerinde ayak dirediklerini açıkça gösterir[71]. Esasen «Ben din yayıcısıyım, vergi tahsildarı değilim» diyerek, Arap yöneticilerinin vergi gerekçesiyle bağımlı halkların islâm olmalarını engellemekten vazgeçmelerini isteyen Halife Ömer, Arapların haraç arazisi satın almasını yasaklayarak vergi gelirinin düşmesine karşı çıkar ve bir haraç kuramı geliştirir.

İslâm olmayan kişilerin özel mülkü olan haraç arazisinin yüksek mülkiyeti, Arap bilginleri arasında tartışma konusu olur. Bâzı bilginler, haraç arazisinin yüksek mülkiyetinin islâm topluluğunda olduğunu, arazinin eski sâhiplerine kiralandığını ve haracın kira bedeli sayılması gerektiğini ileri sürerler. Bu arazi el değiştirebilir, satılabilir. Fakat bu el değiştirme, toprağın mülkiyet hakkının sonucu değildir. El değiştiren ve satılan arazi değil, üzerindeki binalar ve bitkilerdir. Bâzı bilginler ise, haracın kira bedeli değil, satış bedeli olduğunu, arazinin mülkiyetinin haracı ödeyene ait bulunduğunu söylerler. Halife Ömer, haraç arazi-

sinin herşeyden önce islâm topluluğunun ortak mülkiyetinde bulunduğunu belirtir. Ama cemaat, bu arazinin tasarrufunu, haraç karşılığı, üzerinde oturanlara bırakmıştır. O halde cemaata ait bu haraç arazisinden parçalar ayrılarak vergiden bağışık özel mülkler yapılamaz. Araplar da haraç arazisi satın alamazlr.

Halife Ömer, islâm olan köylülere ancak ufak bir ödün verir. Daha önce belirttiğimiz üzere, Haccac, köylülerin arazilerini bırakmalarını ve islâm olmalarını yasaklamıştı. Ömer — herhalde tarımda yeterli işgücü bulunduğunu saptayarak —, islâm olan köylülerin kente göçmeleri yasağını kaldırır, ama bu müslüman köylüler arazilerinde kalırlarsa yine haraç ödeyeceklerdir*. Bu nedenle, Ömer'in «Ben misyonerim, tahsildar değil» sözü, boşlukta kalır. Türklerin elinden fidye ödeyerek güçlükle kurtulan Ömer'in vâlisi Cerrah b. Abdullah, «Horasan, ancak kılıç ve kamçı ile yönetilebilir» der. Onun içindir ki, Ömer'in Seyhun-Ceyhun egemenlerini islâm dinine çağırışı, bölgenin Arap'a karşı düşmanca tutumunu değiştirmez. Soğd ülkesi, hâlâ Semerkant ve Keş kentlerindeki güçlü askerî garnizonlarla elde tutulan düşman arazisidir.

BATI TÜRKİSTAN BEYLERİNİN İSLÂM EGEMENLİĞİ HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ

Seyhun ötesi Taşkent, Fergana gibi bağımsız eyaletler ise, güçlenen Turgişlerle ve Çinlilerle işbirliği hâlinde, açıkça Arap'a karşıdırlar. Nitekim 717-731 döneminde Çin'e Soğd 11, Toharistan 5, Buhara 2 elçilik

* Tabarî, Ömer'in islâm olandan haraç alınmasına izin vermediğini yazarsa da, olaylar bunu doğrulamaz. Tabarî, ayrıca Halife Ömer'in islâm olanı sünnet etme zorunluluğunu kaldırdığını söyler. Sünnet olma işinin hayli sorun yarattığı görülür. İddiaya göre, Basmıl liderliğindeki bâzı Türk boyları islâm olmaya hazırdırlar, ama sünnet olma korkusuyla kaçarlar ve Çin sınırına giderler.

kurulu yollar. Bu egemenler, Arap'a karşı Çin'in askerî müdahalesini isterler. Arap'a en yakın gözüken ve oğluna Kuteybe adını veren Buhara egemeni Tuğşada, 718 ya da 719 yılında Çin İmparatoruna özetle şöyle yazar :

«Atalarımızın çiğnediği toprak ve çayırlar gibi kölenizim.... Son zamanlarda her yıl Arap haydutlarının istilâ ve yıkımlarından acı çekiyoruz. Ülkemizde huzur yok. Beni bu güçlüklerden kurtarmasını İmparatorun lûtfundan beklerim.... Ayrıca Turgiş'e yardımıma gelmesi için emir vermenizi dilerim. Atlarımın ve askerlerimin başına geçeceğim. Uygun buluşmada Arapları baştan aşağı ezeceğiz».

Çin kaynaklarının Tukyu Yen-t'o (Göktürk Tarduş) soyundan dedikleri Toharistan Kuzeydoğusundaki dağlarda yaşayan Karategin egemeni, Arap vergilerinden kurtarılmak için Çin İmparatoruna başvurur :

«Arap yıkım yapıyor. Toharistan, Buhara, Taşkent, Fergana hepsi Arap'a bağımlı oldu. Krallığımda hazinelerime, depolarıma, halkımın zenginliklerine Arap el koydu. Bunları alıp gittiler. Araplara emir verin de krallığımdan aldıkları müsadere vergilerinden vazgeçsinler».

Semerkant egemeni Gürek ise, bölge Türklerince de paylaşılan bir görüşü dile getirir ve yüzüncü yıl dolduğunda Arap egemenliğinin artık son bulacağını belirtir :

«Size sadakatla bağlıyız. Otuzbeş yıldır Arap haydutlarına karşı aralıksız savaşıyoruz. Her yıl sefere büyük yaya ve atlı orduları çıkardık, ama yardımınızı alma mutluluğuna kavuşamadık. Altı yıl önce, Emir Kuteybe'yi bozguna uğrattık. Ama Arap çok sayıda kuvvetle beni kuşattı. Asker yollayınız. Araplar, toplam yüz yıl kudretli olacaklar. Bu yıl, yüz yıl doldu. Çin askeri gelirse, ben ve benimkiler, Arapları yeneceğiz».

Çin askeri gelmez. Ama Batı Göktürk boylarını egemenliğinde birleştiren Turgiş Kaganı Su-lu, belki de Çin'in teşvikiyle, 720 yılında patlak veren Soğd ayaklanmasını asker yollayarak destekler. Su-lu'nun Külçur unvanlı komutanı ufak bir birlikle Seyhun'u geçip Soğd ülkesine gelir. Bütün ülke, Arap'a karşı silâhlanmıştır. Yöresel egemenlerin hemen tümünün desteklediği Türk birliği, Semerkant'a yürür. Yöresel askerlerine güvenemeyen Arap komutanları seyirci kalırlar. Bir kaledeki ufak bir garnizon dahi güçlükle boşaltılabilir. Kül-çur, Soğd'da dirençsiz ilerler. Protestolar üzerine, «hanımefendi» adı takılan Arap vâlisi, Türklerle savaşa çıkmak zorunda kalır, ama ağır yenilgiye uğrar ve Semerkant yakınlarına çekilir. Türkler, kenti kuşatacak güçte değildir. Bir akın yapıp çekilirler.

721 yılında gelen yeni Arap vâlisi, asîleri itaate çağırır. Ama Arap yönetiminden hoşnut olmayan çok sayıda tüccar ve dihkan, Fergana'ya göçe hazırlanır. Çoğu Hocend'e yerleşir, bir kısmı Soğd ülkesindeki kalelere çekilir. Fergana egemeninin ikiyüzlülüğünden yararlanan Arap vâlisi, Hocend'de tüccar ve dihkanları kuşatır, hafif koşullar ileri sürerek teslim alır. Ne var ki, vâli sözünü tutmaz, soyluları ve askeri kırıma uğratır. Gizli servetlerini ele geçirmek için 400 tüccarı öldürmez. Kırımdan kurtulanlar, Turgiş Kaganına sığınır ve yeni göçmenlerle sayıları çoğalarak Araplarla savaşta özellikle başarı sağlayan bir birlik meydana getirirler. Bundan sonra Arap vâlisi, Buhara-Semerkant yolu üzerindeki kalelere çekilen dihkanları, çoğu kez hileyle teslim alır ve sözünü tutmayarak onları öldürür. Eski Semerkant ve daha sonraki Penc-kent egemeni Tarhan Divastic de öldürülenler arasındadır. Penckent halkı ile bir kaleye çekilen Divastic, canı bağışlanmak koşuluyla teslim olur. Vâli onu iyi karşılar, bir süre yanında gezdirdikten sonra öldürür. Kafası Irak'a

gönderilir, sol kolu ise onu teslim alan Arap görevliye verilir. Ama Divastic ailesi Gazneli ve Selçuklu zamanında, Nişapur'un en kudretli ve zengin dihkan soyu olarak görülür.

Bu sert önlemler üzerine ortalık yatışmış gibi gözükür. Fakat Araplar, genel bir Horasan ayaklanmasından korkarlar. Yeni vâliye «Mevali ile barış içinde ol» direktifi verilir, yeni memurlar atanır. Örneğin zerdüşt Bahram Sis, Merv yöneticisi yapılır; ama genel hoşnutsuzluk sürer.

TURGİŞLER KURTARICI SAYILIYOR

Arapların Seyhun ötesinde yeniden genişleme çabaları da Onokların başındaki Turgişler tarafından durdurulur. Seyhun'u aşan Arap ordusunu, Turgiş güçleri geri püskürtür. Araplar yeniden Seyhun'u geçer, Fergana'yı kuşatır. Meyva ağaçlarını keser, ekini yok eder. Fakat Turgiş Kaganının ilerlediği haberi gelince, Arap vâli Müslim, kuşatmayı kaldırır ve acele geri çekilme buyruğu verir. Turgiş Kaganının oğlu, çekilen Arapları kovalar. Ağır yitik verdirir. Araplar, bir milyon dirhem değerindeki yüklerini yakmak zorunda kalırlar. Seyhun nehrine ulaşınca da, Araplar, yollarının 721 yılında ülkelerinden Türklere kaçan Soğdlu göçmenler tarafından kesildiğini görürler. İki ateş arasında kalan islâm ordusu kalıntıları, güçlükle Semerkant'a kaçabilirler. «Susuzluk günü» diye adlandırılan bu yenilgi, Arap fetihlerinde bir dönüm noktası teşkil eder. Araplar, uzunca bir süre artık saldırıda değil, savunmadadır. Ama savunma da başarılı olmaz. Ceyhun ötesi bölge giderek yitirilir.

Arap yenilgisinin sonucu, Soğd ve Toharistan'da pasif direniş olur. Genel ayaklanma için bir aktif destek yeterlidir. Bu aktif destek, Türklerdir. Gibb, durumu şöyle değerlendirir :

«Bu zamandan itibaren, hatta daha önceden be-

ri, bağımlı yöresel egemenler, Turgişlere Çin'in görevlendirdiği kurtarıcıları olarak bakarlar»[72].

Göktürk kökenli Toharistan yabgusunun üç yıl sonra, 727 yılında, Çin İmparatoruna yolladığı mektup, bu görüşü doğrular :

«Köleniz, atasına karşı kabahatlidir. Sevgili babam Araplarca bağlandı ve hapsedildi*. Gök Kagan'dan (Çin İmparatoru) bir buyruk aldım :

— Arap size zulüm ederse, saldırırsa, kuvvetlerimi vereceğim, diyordu.

Hâlen Araplar tarafından ağır biçimde vergilendirildim. Zulüm ve sefalet, gerçekten aşırı ölçülerdedir. Gök Kagan'ın yardımı beni kurtarmazsa, köleniz kendini kurtaramıyacak, krallığı yok olacak, parçalanacaktır. Benden istendiğinde, Gök Kagan'ın mülkünün Batı kısmını artık koruyamıyacağım. Alçak gönüllülükle umarım ki, Gök Kagan bana acıyacak ve bir kurtuluş yolu bulması için kölesine bir kısım askerini verecektir. Ayrıca öğrendim ki, Gök Kagan, Turgiş Kaganına şu buyruğu vermiş :

— Uç Batı işlerini sana havale ediyorum. Arapları yok etmek için hemen asker yolla.

Eğer gerçekten böyle ise, Gök Kagan, hakkımda bir karar alma lûtfunda bulunmuş olacaktır. Araplar ağır vergilendirdiklerinden, size sunacak değerli hiçbir armağan bulamadım».

Gerçekten yardım, Çin'den değil, Çin'den bağımsız olan ve Soğdlularla ortak ticaret çıkarları bulunan Türklerden gelir. Türk boyları artık Soğd ülkesinde çok sayıdadırlar. Semerkant önlerinde bile görünürler ve Arapları yıpratıcı gerilla savaşları yaparlar. Arapların elindeki Semerkant yalıtılmış bir bölge olarak kalır. Harizm'de de 723'te Araplara karşı Kerder halkı, Türklere dayanarak, ayaklanır. Arap şairi Arfaca, ayaklan-

* 711 yılında Şam'a sürgün gönderilen Göktürk Toharistan yabgusu.

manın bastırılmasını, Merv'in fethine denk bir başarı sayar :

«Biz Arplar, Merv halkının ve ötekilerin hakkından gelebildik. Kerder halkı ile Türkleri de oradan kovabildik»[73].

Harizm ve Soğd ülkesi gibi, Toharistan da Arap'a karşı direniş içindedir. Arap vâli Esed b. Abdullah (724-727), Toharistan'a boyun eğdirmek isterse de, seferleri başarılı olmaz. Turgiş Kaganı, Arapları püskürtür. Bu genel hoşnutsuzluk içinde Horasan ve Batı Toharistan'da Emevî soyunu devirmeyi amaçlayan şiî ve Abbasî propagandası, verimli bir alan bulmaya başlar.

İSLÂM OLMA ÇAĞRISI, GENEL AYAKLANMAYA YOL AÇAR

Yeni vâli Aşras (727-729), Seyhun-Ceyhun bölgesi halkını islâm yapmaya yönelir. İranlı ve Arap misyonerler yollar. İbn ul-Fakih'e inanmak gerekirse, Halife Hişam (724-743) zamanı bir Arap elçisi islâmı yaymak için Turgiş Kaganına da gider. Elçi, Kaganın yanına geldiğinde, onu eyer yapmakla uğraşırken bulur. Kagan, işini bırakmadan elçi ile konuşur. Elçi, gece «eti çok, fakat ekmeği az» bir evde ağırlanır. Ertesi gün Kaganın askerleri «yaşa» anlamına «cahcah» diye haykırarak bir geçit töreni yaparlar. Kagan, askerlerini göstererek elçiye şöyle der :

— Bunlar doktorlukla, pabuççulukla ve terzilikle uğraşan insanlar değillerdir. Müslüman olurlarsa (yâni Araplarla barış yapıp akınlardan vazgeçerlerse), nereden yiyecek bulurlar?[74]

Türkler, islâm olmaya yanaşmazlar. Fakat vâli Aşras'ın «islâm olandan haraç alınmayacak» sözü üzerine birçok Soğdlu islâm olur. Ne var ki, dihkanlar ve vergi tahsildarları, gelirleri azalacağı için, bu karardan hiç hoşlanmazlar. Aşras, verdiği sözden geriler. «İslâmın kudreti haraçta yatar» inancıyla, haraçtan kurtulacak

islâmın sayısını sınırlamak ister. Haraçtan kurtulmak için «sünnet olmak, namaz kılmak ve Kur'an'dan bir sûre okumak gerektiğini» ilân eder. Yanıt şu olur :

— Bütün yerliler gerçekten islâm oldu, câmi yapımına başlandı. Böylece bütün halk Arap oldu, kimseden vergi alınmamalı...

Vâli Aşras, bu durumda sözünden döner ve «eskiden vergi alınan herkesten vergi alınması» kararlaştırılır[75]. Genel bir ayaklanma olur. Vâlinin hilekârlığı karşısında Aşras'ın islâm misyonerleri dahi ayaklananları desteklerler ve tutuklanırlar. Ayaklanan dihkanlar ve köylüler, Türkten yardım isterler. Turgiş Kaganı, Soğd halkıyla birlikte, Arapları Ceyhun ötesine sürer. Buhara bile düşer. Ancak Semerkant, Kamarca ve Debusia gibi bir iki ufak kale ile birlikte Arapların elinde kalır. Semerkant egemeni Gürek, Arap'ı destekler görünürse de, oğlu Muhtar, Turgiş'e katılır.

Tehlike, aralarında mücadeleler olan Arapları birleştirir. Fakat onlar, Türkler ve Soğdlular karşısında üç ay Ceyhun nehrini geçmeyi başaramazlar. Daha önce nehri geçmiş olan Kuteybe'nin oğlu Katan kuşatılır. Türkler, Ceyhun'u geçip Horasan içlerine akınlar yaparlar. Aşras, sonunda nehri geçmeyi başarır, Katan ile birleşerek Baykent'e doğru ilerler. Arap ordusu, susuz bırakılır ve daha büyük çapta bir «Susuzluk günü» yaşamaktan güçlükle kurtulur. Buhara'dan Semerkant'a doğru çekilen Turgiş Kaganı, orada Kamarca kalesini kuşatır. Kaganın yanında Sasanî tahtında iddia sâhibi son kişi olan Firuz'un oğlu Husrev vardır. Husrev, kaledekilerin teslim olmalarını, bağışlanacaklarını ve Sasanî Devleti'nin yeniden kurulacağını söyler. Fakat Soğdlular, Sasanî İmparatorluğu'nun yeniden kurulmasıyla ilgili değillerdir. Kagan Su-lu ise, kaledeki Arapları ücretli asker yapacağını söyler. Fakat kale direnir. Sonunda Kagan, kaledekilerin Debusia'ya gitmelerine rıza gösterir ve sözünü tutar. Su-lu, kış yaklaştığından Seyhun ötesine çekilir. Ertesi yıl, 730

baharında Türk saldırısı yinelenir. Aşras azledilir, yerine Cüneyt atanır. Ceyhun'u geçen Vâli Cüneyt, sert direnişle karşılaşır ve eski vâliden yardım istemek zorunda kalır. Araplar, zor savaşlar verirler. Buhara ve Semerkant'a egemen olduktan sonra, Cüneyt Horasan'a döner. Fakat 731 yılı başlarında Türkler ve Soğdlular Semerkant'a yürürler. Semerkant egemeni Gürek de Turgişle birliktir. Semerkant'ın Arap vâlisi Savra, Cüneyt'ten yardım ister. O, az bir güçle Ceyhun'u geçer. En değerli komutanı vâliyi uyarır:

— Bir Horasan vâlisinin 50 binden az askerle nehri geçmesi doğru değildir.

Cüneyt, Keş'e gelir, oradan asker toplar ve Semerkant'a yürümeye hazırlanır. Semerkant'a çölden ya da dağdan iki yol vardır. Türkler çöl yolunu tutmuş, su kuyularını kapatmıştır. Cüneyt, dağ yolundan ve savaşmadan Semerkant'a ulaşmayı dener. Fakat Semerkant yakınlarındaki dağ geçitlerinde Kagan Su-lu karşısına çıkar. Şiddetli çarpışmalarda zor duruma düşen Cüneyt, «Ordu yok olursa, Semerkant da elden gider. İki felâket yerine bir felâket olsun» düşüncesiyle, Semerkant'ı savunan kuvvetleri yardıma çağırır. Semerkant kuvvetleri ağır bir yenilgiye uğrar, ama bu çarpışmadan yararlanan Cüneyt, Semerkant'a girer. Halife Hişam'a felâketi bildirir. Halife hemen 20 bin asker, bol silâh ve para yollar.

Semerkant'tan ayrılan Türkler, Buhara'yı kuşatır. Cüneyt, moralsiz askeriyle, isteksiz ve yavaş ilerler. Turgiş Kaganı kış yaklaşınca geri çekilir. Cüneyt, Buhara'ya girer. Arap'ın elinde yalnız Buhara, Semerkant ve Keş vardır. Cüneyt, bununla yetinir ve başka sefer yapmaz*.

---

* Anadolu köy odalarında Türklerin okudukları Battal Gâzi destanı gibi, bir de Cüneyt Gâzi destanı vardır. Fakat orada bu Emevî vâlisi Cüneyt, Orta Asya içlerinde Türklerle savaşan bir yiğit olarak değil, Rum serhat savaşçısı olarak gözükür (K. V. Zettersteen, İslâm Ansiklopedisi, Cüneyt maddesi).

HORASAN'DA GERÇEK İSLÂMA DÖNÜŞ ÇAĞRISI

733-734 yıllarında Horasan ve Merv'de şiddetli bir kıtlık vardır. Merv'in ek besini Soğd ülkesinden gelir. Soğd'da kalabalık Türk askerlerinin bulunması, ekinin gelmesini engeller. Cüneyt, Tabarî'ye göre, kıtlığı «Merv'in şimdiye kadar ekinini sağladığı eyaletlerde kâfirlerin iktidara gelmesine» bağlar.

Kıtlık koşullarında, Emevî soyuna karşı gizliden gizliye yürütülen muhalefet, Horasan'da açık isyana dönüşür. 734 yılında Haris b. Surayc, «Allah'ın kitabı ve Peygamberin sünneti» adına Belh'te isyan bayrağını kaldırır ve islâm olmayan «zımmî»lerin korunacağını, islâm olanlardan haraç alınmayacağını ve kimseye zulüm edilmeyeceğini ilân eder. Bu program, yeni islâm olmayanları Haris'e kazandırır. Belh'in Arap vâlisi tarafından kırbaçlanan Haris, komşu yöresel egemenlerden destek görür. Belh'e yürür ve alır. Merv'deki yeni vâli Asım ile uzlaşır. Asım ve Haris'in halifeye temsilciler yollaması ve «Peygamberin emrine uymasının istenmesi» kararlaştırılır. Görüldüğü üzere, isyan, «gerçek islâma dönüş» adına yapılır. Gerçek islâma dönüş çağrısına halifenin yanıtı, vâlinin görevden alınması olur. Hişam, eski Horasan vâlilerinden Esed b. Abdullah'ı (735-738) atar. Esed geldiğinde Doğu Horasan ve Merv, asîlerin elindedir. Esed Belh'i alır, Abbasî misyonerlerini öldürür. Yeni vâli, Belh'i başkent yapar. Haris, Bedehşan'a çekilir. Gürek ise, Turgiş desteğiyle Semerkant'ı alır.

TURGİŞ KAGANI İLK KEZ CEYHUN GÜNEYİNE GEÇER

737, Turgiş Kaganının ilerleme yılı olur. Huttal egemeninin yardım istemesi üzerine, Su-lu Kagan, Çu vâdisindeki karargâhı Suyab'dan 27 gün içinde Huttal'a gelir. Kaganın ilerlediğini öğrenen Esed, Ceyhun

nehrinin Güneyine geçmeye hazırlanır. Turgiş Kaganı, nehri geçerken yakaladığı Araplara ağır yitik verdirir. Çekilen Arapların peşindeki Türkler de Ceyhun Güneyine geçer. Su-lu, Arap birliklerinin ağırlıklarına saldırır. Araplar, Belh'e çekilir. Su-lu, ülkesine dönmeyerek kışı Toharistan'da geçirir. Burada ona «gerçek islâma dönüş» savaşçısı Haris katılır. Haris, Kagana Arap kuvvetleri dağılmış iken kış akını yapmayı öğütler. Kagan, Soğd ve Toharistan'da ona bağımlı yerlerden asker toplar. Tabarî'nin verdiği Kaganın asker listesi, Seyhun-Ceyhun bölgesinde Arap'ın yerini Türklerin aldığını gösterir. Listede Turgiş Kaganı ve Haris'in askerlerinin yanı sıra, Yabgu'nun, Soğd, Usruşana, Şaş ve Huttal egemenlerinin askerleri vardır. Kagan kışın Belh yakınlarına kadar ilerler. Sonra Cuzcan'a yürüyerek başkenti alır. Orada bekler ve her yana akıncı atlılar yollar. Gibb'e göre, seferin amacı Merv'i almak değil, Batı Toharistan'ı Arap'a karşı ayaklandırmaktır. Ama Cuzcan egemeni, Arapla birleşir ve Esed, yanında az bir kuvvet bulunan Su-lu'yu Haristan'da bastırır. Kaganın kuvveti 4 bin kişi kadardır. Su-lu ve Haris güçlükle kaçarlar. Kar fırtınası ve yağmur, Esed'in kovalamasını engeller. Gibb, Turgiş yenilgisini bir dönüm noktası sayar:

«Savaş önemlidir. Çünkü Maveraünnehir'de ve belki Horasan'da hiç değilse yakın gelecekte Arap egemenliğine son verecekti. Batı Toharistan egemenleri, Esed safında idi ama, Su-lu yengisi, onları kuşkusuz Haris ve Türklerin yanına çekecekti. Ceyhun eyaletleriyle desteklenen Belh, üsleri olacaktı. Bu tehlikeden Arap, Esed'in kararlılığı ve Belh'i başkent seçişiyle kurtuldu»[76].

Yenilgi, savaşçılığı nedeniyle Arapların Ebu-Müzahim (boğa) adını verdikleri Su-lu Kaganın da sonu olur. İlk yıllarda kendisi pay almayarak bütün ganimeti boylara paylaştıran Su-lu Kagan, son yıllarda ganimet dağıtmadığından Türk boyları arasında hoşnut-

suzluk çıkar. 736'da Çin'e, 737'de Esed'e yenilince, boylar ayaklanır ve bir boy beyi olan Baga Tarkan, bir gece Su-lu'nun karargâhını basarak onu öldürür. Kaganın öldürülmesi, karışıklıkları artırır. Sarı Turgiş denilen boylar, Kara Turgiş denilen boylarla boğuşur. Baga Tarkan ve birçok Onok beyi, bu boğuşmalar üzerine Çin'e bağımlı olmak için başvururlar:

«Kaganlarımız öldüğünden saldırılara uğruyor ve birbirimizi öldürüyoruz. Çin'e bağlanmak ve daimî dış bağımlılar olmak istiyoruz».

İstek, kabul edilir. Çin, Isık göl ve İli vâdisi bölgesine yeniden egemen olur. Tokmak'ta Çin tapınakları yapılır. Böylece, Seyhun-Ceyhun bölgesindeki Arap'a karşı Türk direnişi zayıflar. Çin, unvanlar dağıtır, ama askerî destek getirmez.

TURGİŞ DİRENİŞİ SONA ERİNCE ARAPLAR GERİ GELİR

Desteksiz kalan ve devamlı savaşlarla fakirleşen, kârlı ticaret olanaklarından geniş ölçüde yoksun kalan bâzı dihkanlar, Arap yöneticilerinin de daha anlayışlı davranmaları üzerine, islâm olmaya yönelirler. Örneğin Semerkant ve Buhara bölgesinde en parlak islâm devletini kuracak olan Saman köyünün sâhibi dihkan Saman-hudat islâm olur, oğluna Horasan Vâlisi Esed'in adını verir. Belh'te Nevbahar tapınağını yöneten ve 1568 kilometrekare genişliğindeki bir malikâneyi işleten büyük ve zengin Kavan köyünün sâhibi Bermekî ailesi, büyük olasılıkla bu sırada islâm olur. İslâmlaşma, henüz bağımsız Soğd egemenlerini kapsamaz.

İSLÂM OLANININ VERGİSİ AZALTILIR

Yeni vâli Nasr b. Sayyar, bölgede Arap egemenliğini yeniden kurar. Vâli Esed gibi o da Horasan'da bir

köy sâhibidir ve ülkeyi iyi tanır. Nasr, Soğd ülkesini direnişsiz ele geçirir. 739'da Semerkant'a yeniden Arap garnizonunu ve yönetimini yerleştirir. Taşkent ve Fergana seferleri yapar. Taşkent egemeni Tudun, Çin İmparatoruna «Türkler artık Çin İmparatoruna bağımlı oldu. Çeşitli krallıklar için şimdi yalnız Araplar belâ. Onları cezalandırınız» diye başvurur, ama Çin'den bir destek gelmez. Taşkent ordusu, Haris ve bâzı Türk birlikleriyle birlikte, Seyhun nehrini geçişi engellerse de, Tudun, Nasr'a boyun eğmek zorunda kalır. Bir Arap vâlisi kabul eder ve Haris'i Nasr'ın isteğiyle ülkesinden kovar. Fergana da aynı biçimde boyun eğer. Buhara'da dihkanların beğenmedikleri egemenleri Buhar-hudat Tuğşada'yı öldürüp Arap egemenini kovmaları sonuç vermez. Tuğşada'nın oğlu Kuteybe, Arap'a bağımlı olarak babasının yerine geçer. Taşkent'ten kovulan Haris, Otrar'a gider. 741 yılında Haris, Türklere sığınan Soğdlu göçmenler adına koşullarını kabul eden Nasr ile uzlaşır. Anlaşmaya göre, önceden islâm olan, ama sonra atalarının dinine dönenler, baskıya uğramayacaklardır. Geri gelenler, göçten önceki özel borçlarından ve vergi kalıntılarından bağışlanacaklardır. Aldıkları müslüman tutsakları, kadı kararı ve hukukun öngördüğü sayıda tanık ifadesi olması koşuluyla serbest bırakacaklardır. Halife, anlaşmayı isteksiz onaylar. Nasr, eleştirilir. Ama o, bu cesur savaşçılarla uzlaşmaktan başka yol olmadığını belirtir.

Öte yandan Nasr, bir vergi reformunu gerçekleştirerek çeşitli hoşnutsuzluk ve patlamalara yol açan islâm olan ile olmayanın vergi ayırımı sorununu düzenler. Arazi vergisi ve kelle vergisi (cizye) ayırımını getirir. O ana kadar haraç ve cizye eş anlamda kullanılır. Gerçi vergi toplayıcı dihkanlar, Sasanî örneği üzere hem cizye, hem de arazi vergisi toplamaya devam ederler, fakat bu, Arap maliyesine yansımaz. Nasr, islâm olanların da, olmayanların da arazilerinin büyüklüğü ölçüsünde vergi ödemeleri ilkesini getirir. İslâm olmayan

zımmîler ise, arazi vergisinin yanı sıra, cizye (kelle vergisi) ödeyeceklerdir. Bu zımmî, islâmiyeti kabul ederse, arazi vergisini eskisi gibi vermekte devam edecek, ama cizye ödemekten kurtulacaktır. Bu vergi reformu, islâm olmanın vergi açısından çekiciliğini azaltır, fakat köyden göçmeden kitle hâlinde islâm olma olanağını verir. Uygulama, soylu dihkanların hoşuna gitmez. Tabarî'ye dayanarak daha önce de belirttiğimiz üzere, dihkanlar, islâm olanı olmayandan daha ağır vergilendirirler. 30 bin islâm haksız yere vergilendirilirken, 80 bin islâm olmayan vergiden bağışık tutulur. Nasr, bu vergi yükünü 30 bin islâmdan 80 bin «kâfir»e kaydırmaya yönelir. Giderek bu uygulama yerleşir. Ne var ki, dihkanlar, halkın hızla «Araplaşmasından» ilkin hiç hoşlanmazlar ve Soğd egemenleri Çin destekli bağımsızlık umutlarını sürdürürler.

PEYGAMBER AİLESİNİ İKTİDARA GETİRME ÇABALARI

Öte yandan Araplar arasındaki mücadele, «paylaşılacak pasta» büyümediğinden, şiddetlenir. Arabistan'da «imparatorluk pastası»ndan yeteri kadar pay alamadıklarını düşünenlerin hoşnutsuzlukları artar. Aynı nedenle, Irak ve Suriye Arapları arasında Emevî dönemi başından beri görülen mücadele kızışır. Fetihler artık durmuş gibidir. Ordu giderleri ise, giderek artar. Ordu ücretlerini ödemede güçlükler çıkar. Nasr b. Sayyar, askerin ücretini para ile değil, Halife Velid için toplanan altın ve gümüş kaplar ile ödemek isteyince, askerler ayaklanır. Ayaklanma, kabileler arası savaş niteliği kazanır. Ayaklanmanın başına Yemenli kabilelerden Cuday b. Ali el-Kirmanî geçer. Nasr ise, Muzar kabilesinin lideridir. Bu mücadelede Nasr, Türklere sığınmış olan Haris'i kazanmak ister. Haris, bu kavgada hakem rolüne bürünür. Hakemlik sonuç vermeyince Haris, Cuday ile birleşir ve Merv'i alır. Nasr ise

Nişapur'dadır. Cuday ve Haris, çok geçmeden çatışırlar. Haris öldürülür.

Bu Araplar arası kavga, Arap olmayan Mevalî'yi de ilgilendirir. Çarpışan Arap şefleri, Mevalî'yi kazanmak isterler. Mevalî'nin oynadığı rolün önemi artar. Fakat Mevalî hâlâ Arap ile eşit değildir. Vergi, yasa ve efendileri karşısında Mevalî'lerin durumu kararsızdır. Mevalî, dindaşlar arasında eşitliği öngören islâm adına, Arap üstünlüğüne karşı çıkar.

Gerek Araplar, gerekse Mevalî içindeki bu toplumsal hoşnutsuzluklar, ideolojik planda, Peygamber ailesi çevresinde düğümlenir. «Dinsel alanda, toplumsal alanda yakınmalar varsa, bu, iktidar meşru sâhibi elinde olmadığı içindir» denilir. İktidar, meşru sâhibine, yâni Peygamber ailesine dönerse, Tanrı'nın yücelttiği ve yönettiği bu soy sâyesinde güçlükler ve adaletsizlikler yenilecektir. Peygamber'in amcası Ebu Tâlip'in oğlu Ali soyu ve yine Peygamber'in amcası olan Abbas'ın soyu ve bu amcalardan inen başka kollar, yâni Haşim soyu, hile ve zorbalıkla iktidarı alan ve meşru soya zulmeden Emevîlere karşı, iktidarın meşru sâhipleri olarak görünürler. Gerçek islâma ve adalete dönüş ideolojisi, böylece, «siyasal» bir soruna dönüşür.

GİZLİ ABBASÎ İHTİLÂL ÖRGÜTÜ

İlk zamanlar Abbas soyunun pek adı işitilmez. Meşruiyete dönüş eylemleri, Ali soyu adına yapılır. Ali oğlu Hüseyin'den sonra, Muhtâr'ın İranlı Mevalî'ye dayalı isyanını yine Kûfe'de 740'ta Hüseyin oğlu Zeyd'in ve Ali'nin kardeşi Cafer'in oğlu Abdullah b. Muaviye'nin ayaklanmaları izler. Zeyd ayaklanması bastırılırsa da, Kûfe'den İran'a atlayan Abdullah ayaklanması Ahvaz ve Kırman'da 746-750 yılları arasında sürer. Abbas soyu ise, ortalıkta pek gözükmez. Araştırmalar, Abbas soyu örgütünün çekirdeğinin, Ali'nin el-Hanefiye adlı karısından olan oğlu Muhammed b. el-Hanefiye

adına Muhtar'ın yürüttüğü eylemin ezilmesinden sonra, kırımdan kurtulanlarca meydana getirildiğini gösterir[77]. Kırımdan kurtulanlar, el-Hanefiye'nin oğlu Ebu Haşim çevresinde toplanırlar. Ebu Haşim, erkek çocuk bırakmadan ölünce, bu Ali yanlıları, Abbas soyundan Muhammed b. Ali'yi lider tanırlar. Bu yandaşlar, gizli bir örgüt meydana getirirler. Örgüt başındaki «imam»ın, yâni liderin kim olduğunu açıklamadan Peygamber ailesini iktidara getirmeye çalışırlar. Kûfe'de bir mevlâ, öteki mevalî ile birlikte, imam adına örgütü yönetir. Fakat Kûfe'de bir sonuç alınamayacağını anlayan örgüt, islâm ülkesine, özellikle Horasan'a yayılır. Şiîler henüz Horasan'da zayıftır. Abbas soyu örgütü, propagandacılar yollayarak Horasan'da güçlenir. Lider Muhammed b. Ali ölünce, yerine oğlu İbrahim geçer. İbrahim, 745-746'da kölesi, daha doğrusu mevlâsı olan genç Ebu Müslim'i örgütün Horasan yöneticiliğine atar. Bir İranlı olan Ebu Müslim, Kûfe eşrafının ve Acl kabilesi ileri gelenlerinden İdris ve İsa kardeşlerin mevlâsıdır. İdris, onu Muhammed'e armağan eder. Muhammed de oğlu İbrahim'e verir. «Dâhi bir örgütçü» denilen Ebu Müslim, Horasan'da kısa sürede güçlenir. İddiaya göre, islâm ve yerlilerin inançları arasında özellikle ruhların bir vücuttan ötekine geçmesi konusunda bir uzlaşmaya giderek köylüleri ve dihkanları kazanır. Merv yakınında bir günde 60 köyü peşine taktığı, dihkanları islâm yaptığı söylenir. Ebu Müslim, Horasan'da özellikle Batı Toharistan ve Merv-Rud bölgesinde güçlü destek sağlar. Yöresel egemenler ve Belh'in kudretli ailesi Bermekî'ler ona katılır. O, Araplar arasındaki mücadelelerden yararlanmasını bilir. Cuday oğullarını, Yemenli kabileleri safına çeker, bütün Emevî soyu düşmanlarını birleştirir. Yetenekli vâli, yaklaşan fırtınayı görmekle birlikte, kendine bağlı Muzarî kabileleriyle yalnız kalır. Abbas oğlu İbrahim adına Horasan'da ihtilâl hazırlandığını çok iyi bildiği, Emevî Halifesi Mervan'a yazdığı mektuba eklediği şiirden anlaşılır:

«Küller arasında ateş ışıltısı görüyorum / Parıldaması da beklenebilir / Kavmin akıllıları (Emevî yöneticileri) onu söndürmezlerse / Bu ateşin koru, cesetler ve kelleler olacaktır / Ateş iki çöp ile parlar / Savaşın başlangıcı da sözdür* / Şaşkınlıktan bunalarak dedim ki / Bilsem acaba Umeyye oğulları uyanık mı, yoksa uyuyorlar mı? / Eğer uyuyorlarsa onlara de ki: / Kalkınız, kıyam zamanı gelip çatmıştır»[78].

Uyarı üzerine, Emevî Halifesi, İbrahim'i ortadan kaldırırsa da, durum değişmez. İbrahim, küçük kardeşi Ebu'l-Abbas'ı imam atamaya vakit bulur. Yeni imam, Kûfe'de güvenli yerde gizlenir. Ebu Müslim ise, Horasan'da siyah bayrağı açar. Horasan ihtilâlcisi, 747 yılı sonunda Merv'e girer. Merv halkına Peygamber soyundan adı söylenmeyen bir halifeye bağlılık yemini ettirir. Nasr, kaçmaktan başka çâre bulamaz. Ebu Müslim'in Kahtaba komutasındaki ordusu, Emevî ordularını yenerek Irak'a doğru ilerler. Son Emevî Halifesi Mervan ve Emevî soyu kırıma uğratılır. Peygamber ailesinden yeni halife Ebu'l-Abbas, al-saffah (kan dökücü) lâkabını alır. Emevî soyundan kurtulan tek kişi, ancak İspanya'da Emevî halifeliğini sürdürebilir. Abbas soyu, o ana kadar, iktidarı kendi ailelerinin tekeline almak dâvâsı gütmezler. Peygamber ailesinin, daha doğrusu Umeyye oğullarına karşı Haşim oğullarının iktidarını savunurlar. Doğaldır ki, Peygamber'in kızından inen Ali soyu, yüksek prestiji ve Peygamber'e yakınlığı ile halifeliğe kendini lâyık görür. Ebu'l-Abbas, bir oldu-bittiyle 749 yılında kendini halife ilân eder. Irak'ta Muhammed soyunun veziri unvanını taşıyan Ebu Seleme, Ali soyundan birini halife yapmak için tertiplere girişince, Ebu Müslim'in buyruğuyla öldürülür.

---

* Ayaklanmalar, propaganda ile başlar anlamına.

BUHARA'DA ŞİÎ HALK AYAKLANMASI

Ali soyundan yüksek ödeneklerle saygın, fakat politika dışında bir yaşam sürmesi beklenir. Abbas soyu, «Peygamber ailesi, Abbas soyunu ve Ali ile Cafer'in babası Ebu Talip'in soyunu kapsar. Bu soylar eşittir, hiçbiri olaganüstü değildir» diyerek iktidar tekelini meşrulaştırmaya çalışır. Fakat Abbasî yengisinden hemen sonra, şiî muhalefeti başlar. İlk ayaklanma 750-751 yılında Buhara'da patlak verir. «Kan dökmek ve adaletsizlik yapmak için Peygamber ailesinin peşinden gitmedik» diyen Şarik b. Şeyh, Ali soyu adına ayaklanır. Bu ayaklanmanın belirgin bir sınıfsal nitelik taşıdığı görülür. Buhara'nın fakir halkı, Şarik çevresinde toplanır. Sınıfsal çıkarları söz konusu oluncsa, Buhara egemeni Hudat Kuteybe ve islâm Araplarla evlerini paylaşmamak için kent dışında 700 şato yaptıran büyük tüccarlar, Ebu Müslim'in isyanı bastırmak için yolladığı komutanı Ziyad b. Salih safında yer alırlar. Kent üç gün yakılır ve ayaklanma acımasız bastırılır. Tutsaklar kent kapısında asılır. Narşahî, benzer bir ayaklanmayı Ziyad'ın Semerkant'ta da bastırdığını söyler.

ÇİNLİLER TAŞKENT'E İLERLER

Soğd ülkesinde bu karışıklıklar olurken, Seyhun ötesindeki bölgeye Çin egemendir. Turgiş'i üstüste yenilgiye uğratan ve şeflerini öldüren Çin ordusu, Fergana ve Taşkent egemenlerini, kendine bağımlı kılar. Hazar Denizi Güneyindeki Toharistan egemeni dahi, kendi isteğiyle Çin'e bağımlı olur. Öte yandan Çin, Tabaristan bölgesinde genişler. Çinli budist hacılar ile tüccarların kullandığı, Kaşgar'dan gelip Pamir geçitlerinden İndus'a uzanan Hint ticaret yolunun açık tutulmasına en büyük önemi verir. Bölgedeki Göktürk kökenli Toharistan yabgusu, Kaşmir egemenleri ve Ka-

bul'deki Türk Şahî soyu, Çin egemenliğini tanır ve yolun güvenliği için Çin'e yardımcı olurlar. Fakat islâm Araplarla da sık sık işbirliği yapan Tibetliler, Hint-Çin ticaret yolunu sürekli tehdit ederler, dağlık bölgelerdeki Tibet'e bağımlı yöresel egemenlerin desteğiyle Pamir geçitlerini kapatırlar. Çin, yabgunun çağrısı üzerine, bölgeye iki kez sefer yapar. Zenginliği ve cömertliğiyle tanınan Koreli general, Karakurum geçitlerini aşar. Koreli general, oradan 750 yılında Taşkent üzerine yürür. Sefer, Çin'e bağımlı Taşkent tudununun, uç bölgede Çin'e karşı yükümlülüklerini yerine getirmeyişiyle ilgili gözükür. Taşkent egemeni, önerilen koşulları kabul ederse de, yakalanıp Çin'e gönderilir ve öldürülür. Çin kaynakları, bu seferi şöyle anlatır:

«750 yılında Taşkent seferine çıkan Gav Şien-Çi, çok geçmeden Taşkent egemenini tutsak olarak Çin İmparatoru'na teslim etti. Ayrıca Taşkent'i yağmalayarak değerli taşlar, altınlar ve atlardan ibaret oldukça zengin ganimet aldı ve bunların çoğunu İmparatora ve çevreye armağan sundu.... İşte bu başarısının ve cömertliğinin karşılığı olarak kendisine Hı-Şi Vâlisi unvanı ile Sarı Nehir'in Batısındaki ülkelerin yönetimi verildi»[79].

ÇİN-ARAP SAVAŞI

Taşkent tudununun öldürülmesi üzerine oğlu Tudun, yöresel egemenlerden ve Ebu Müslim'den yardım ister. Ebu Müslim, fırsatı kaçırmaz, generali Ziyad'ı gönderir. Çin kaynaklarına göre, Araplar ile yöresel egemenlerin ortak ordusunun amacı, Doğu Türkistan'daki Kuça, Karaşar, Hotan ve Kaşgar gibi Çin'e bağımlı eyaletlere baskın yapmaktır. Koreli general, bu saldırıyı daha ilerde karşılamak için, 20-30 bin kişilik Türk ve Çinlilerden kurulu bir orduyla 700 kilometre Batıya, Talas yakınına gelir. Karluk ve Fergana askeri gibi yardımcı kuvvetlerle, Çin ordusu, 70 bin askere

ulaşır. Arap generali Ziyad'ın Arap, Türk ve Soğdlulardan kurulu ordusu, Çin-Türk karışımı Koreli generalin ordusu ile Temmuz 751'de Talas yakınında karşılaşır. Savaş çetin olur ve beş gün çarpışılır. Çin ordusunun gerisindeki Karluk güçlerinin Arap safına geçmesiyle Koreli general bozguna uğrar ve birkaç bin kişiyle kaçmayı başarır. Çin kaynağına göre, Koreli general, yenik düştüğü halde savaş alanından çekilmek istemez. Generalin yardımcısı Li-Şi-Ye, çekilmenin zorunluluğunu anlatır :

— Generalim, biz memleketten çok uzaklaştık. Geriden yardım alma olanağımız pek az. Şimdi yenik durumdayız. Durumumuzu öğrenen öteki küçük Türk devletlerinin de bize saldırmaya kalkışacaklarından kuşkum yok. Tek çâremiz, Aktaş eteğine çekilip savunmaya geçmektir. Böylece savaşı kazanmasak bile, durumu bir ölçüde yararımıza çevirmiş oluruz.

General, yardımcısının önerisini kabul etmez. Ertesi gün için saldırı planları hazırlar. Ancak uzun ısrarlardan sonra çekilmeye yanaşır. Çekilme, güç koşullarda gerçekleşir :

«Çekilme sırasında orduda bulunan Türkler, ön safta yer alır ve bir süre sonra zâten geçilmesi hayli zor olan dar yolun tıkanmasına neden olur. Bunun isteyerek yapıldığını sanan Li-Şi-Ye, yolun tıkanan yerindeki askerleri tartaklayarak ve döverek yolu açar ve Koreli general, böylece çekilmeyi başarır»[80].

«TÜRK TARİHİNİN AKIŞI DEĞİŞİYOR»

751 Talas yenilgisi, Orta Asya tarihinde bir dönüm noktası olur. Batı Türkistan'a doğru Çin genişlemesi son bulur. Gerçi Soğd yöresel egemenleri, ilkin Çin yenilgisini kesin saymazlar ve Çin'e karşı olan geleneksel bağlılık tutumlarını sürdürürler. Hatta Buhara, Keş, Soğd ve Uşrusana egemenleri, Arap'a karşı ortak bir ayaklanma düzenlerler. Ebu Müslim'in Semerkant'ta

bulunuşu, egemenleri ürkütürse de, ayaklanma Keş'te patlak verir. Keş egemeni ve öteki birçok dihkan öldürülür. Buhara egemeni Kuteybe ve öteki Soğd dihkanları da suç ortağı sayılarak idam edilirler.

Bu sırada Çin, iç karışıklıklar içindedir. Çin İmparatoru'na yardım için Uygur ve Toharistan yabgusunun kuvvetleri Çin'e gider! Çin'den yardım gelmesi umudu kesilir. Daha önemlisi, Horasan ordusuna dayalı «Abbasî Devrimi», herşeyden önce, mevalî'nin yengisidir. Ebu Müslim, ordudaki en güçlü Arap şeflerini öldürmüş, ücretli yerli bir ordu kurmuştur. 749-750 yılında en önemli devlet görevlerinden biri olan Abbasî Haraç Divanı'nın başında Belh'in ünlü dihkan ailesi Bermekî'ler vardır. Mevalî, artık Arap'la eşittir ve genişleyen islâm pazarı, Seyhun-Ceyhun bölgesinin dikbaşlı tüccar ve dihkanlarına eskisinden çok daha büyük olanaklar getirir. Emevî İmparatorluğu, Arap Devleti iken ,Abbasî İmparatorluğu bütün islâmların devleti olur. Çoğu toplumsal kökenli ayaklanmalar olursa da, islâmın bölgeye yerleşmesi için artık koşullar elverişlidir. Böylece 751 Talas savaşı, bir dönüm noktası sayılabilir. Hatta Çinli bir bilim adamı, bu savaşın Türk tarihinin akışını değiştirdiğini yazar :

«Talas savaşının en önemli etkilerinden* birisi de Türk tarihinin akışını değiştirmesi olmuştur. Çin orduları savaştan yalnız yenik ayrılmakla kalmamış, Orta Asya'nın egemenliğini de Araplara bırakmıştır. Böylece müslümanlık kısa zamanda Orta Asya'da yayılmak ve benimsenmek olanağını bulmuştur.... Eğer savaş Arapların yenilgisiyle sonuçlansaydı, eminim, müslümanlığa vurulacak darbenin tâmiri çok güç olacaktı.

* Talas savaşının sonuçlarından biri de, Semerkant'a kâğıt sanayiinin girmesi olur. Araplar, tutsak Çinlileri Semerkant'a götürürler. Bunların arasında kâğıt yapmasını bilen ögeler, yerlilere kâğıt yapımını öğretirler. Semerkant, kâğıt sanayii merkezi olur. Mısır'ın papirüs tekeli böylece yıkılır. X. Yüzyılda Mısır bile, papirüs'ten kâğıda geçer.

Belki de Orta Asya'da yaşayan Türklerin çoğu, hatta tümü budistliği kabul etmek zorunda kalacaktı»[81].

Bununla birlikte Abbasî soyunun iktidara gelişi ve Çin yenilgisiyle bölgenin hemen yatıştığı, Türklerin islâma yöneldiği sanılmamalıdır. Samanoğlu Devleti kurulana değin, bölgede mücadele sürer ve genellikle dinsel görüntü kazanan bu mücadelelere islâm olmayan bozkır Türkleri destek getirir.

ABBASÎ İHTİLÂLİNİ GERÇEKLEŞTİREN EBU MÜSLİM, ŞİİLİĞİN SİMGESİ OLUR

Abbasî egemenliği kurulunca, Horasan yönetimi, Ebu Müslim'in elindedir. Abbas soyuna imparatorluğu kazandıran Ebu Müslim, güçlü ve hayli bağımsızdır. İkinci Abbasî Halifesi Mansur'a karşı Suriye'de ayaklanan ve kendisini halife ilân eden amcası Abdullah, 754 yılında ancak Ebu Müslim tarafından yenilebilir. Fakat Ebu Müslim, Abdullah'ın hazinesini Halife Mansur'a yollamaz. Şam'a atandığı halde kabul etmez ve izinsiz Horasan'a döner. Mansur, bu bağımsız Horasan yöneticisini 755 yılında yalan sözler ve hile ile kandırarak öldürtür. Oysa Ebu Müslim, Horasan'da yalnız mevalîden bir yönetici ve askerî lider olarak değil, bir dinsel lider olarak da çok popülerdir. Ebu Müslim, daha önce gördüğümüz üzere, Buhara'daki şiî eylemini ezer, Irak'ta Abbas soyu yerine Ali soyunun iktidarı almasını engeller. Nişapur'da zerdüşt öğretiyi reforme etmek için çıkan Bihafridî'ler eylemini bastırır. Buna karşın, zerdüştler ve şiîler arasında Ebu Müslim çok tutulur. Barthold, bu tutuluşun nedenini, onun Horasan'da gizli örgütlenme ve propaganda eylemini yürütürken, islâm inançlarıyla eski halk inançlarını bağdaştırmasına bağlar. Ebu Müslim, özellikle ruhların bir insandan ötekine geçtiği inancını yayar ve tanrısal bir ruh taşıdığının propagandasını yapar*[82]. Bu nedenle

* Daha sonraki yüzyıllarda Babek ve hürremîler, batınîler (is-

Ebu Müslim öldürülünce, zerdüştler, Sinbad liderliğinde ayaklanırlar. Selçukluların ünlü veziri Nizamülmülk'ün Siyasetnâme'sine inanmak gerekirse, Sinbad, «kadın ve mal ortaklığı»nı savunan Mazdek yanlılarını, zerdüştleri ve şîîleri birleştirir. Mazdek yanlılarına, «o şiî idi» der ve Ebu Müslim'in kanını dâvâ için, şîîlerle birleşmelerini ister. Zerdüştlere «Kâbe'yi değil, güneşi kıble edineceğiz» propagandası yapar. Sinbad, Nişapur'da ayaklanır, Rey'e gelir, Arap vâliyi öldürür, orada bulunan Ebu Müslim hazinesini ele geçirir ve onun elçisi olduğunu ilân eder. Sinbad, halka «Ebu Müslim ölmedi, bir ak güvercin oldu, uçtu. Şimdi bakırdan bir kalede Mehdî ve Mazdek'le birlikte oturuyor. Her üçü dışarı çıkacak, Ebu Müslim, Mehdî'nin önünden gelecek ve veziri Mazdek olacak» der. Bu sâyede üç grubu birleştirir ve 100 bin kişi toplarsa da, yenilir ve öldürülür[93].

BEYAZ GİYSİLİ ŞİÎ TÜRK AYAKLANMALARI

Seyhun-Ceyhun bölgesinde de Ebu Müslim yanlılarının eylemi sürer. O öldürülünce, «Türk İshak» ayaklanır. Okuma-yazma bilmeyen İshak'ın, Ebu Müslim zamanı Türklere bir görevle yollandığı için Türk lâkabını taşıdığı belirtilir. Türk olmasa bile, Türklerle ilişkisi olan ve belki de Türkçe konuşan bir kişidir. Onun 743 yılında Hazar Denizi Güneydoğusunda ayaklanan Ali soyundan Yahya b. Zeyd'in ardılı olduğu, Türklerin ülkesinde dolaştığı, şiîlik yoluyla Türkler

---

mailîler) inançlarının kökenini Ebu Müslim'e dayandırırlar. Fütüvvet ehli ve âhiler, onu tarikatlarının kurucusu sayarlar. Âhilik ve şiîliğin yayıldığı Anadolu'da da halk, Ebu Müslim'i kutsal kahraman sayar. Onun için yeniçeri ve öteki asker ocaklarında, daha sonra eşraf odalarında okunan romanlar ve destanlar meydana getirilir. 15-20 cilt tutan Ebu Müslim romanı ve destanı Istanbul kütüphanelerinde bulunur (Yınanç ve Barthold, İslâm Ansiklopedisi, Ebu Müslim maddesi).

arasında islâmı yaydığı ileri sürülür[84]. İshak, aynı zamanda kendini Zerdüşt'ün ardılı sayar ve onun yaşadığını, dinini yaymak için yakında ortaya çıkacağını söyler. Yardımına Türkleri çağırır. İshak yanlıları, Ebu Müslim'in yerini alan Abbasî vâlisini 757 yılında öldürürler. Gelen yeni vâli ise, ayaklananlara katılır ve siyah bayraklı Abbasî'ye karşı beyaz bayrağı kaldırır. Ayaklanma bastırılırsa da, beyaz elbise giyen beyaz bayraklıların eylemi durmaz. Yüzünü örttüğü için «el-Mukanna» denilen Ebu Müslim'in hizmetinde çalışmış bir kişi, 776 yılında ayaklanır. O, tanrısal ruhun Adem, Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammed, Ali, Ali oğlu Muhammed b. el-Hanefiye ve Ebu Müslim'den sonra kendisine geçtiğini ileri sürer. Ölümlü insanların yüzünden yayılan ışığa dayanamayacakları için yüzünü örttüğünü söyler. Köylüler ve Türkler, el-Mukanna safında toplanırlar. Keş ve Nasaf eyaletlerinde «beyaz giysililer» en büyük başarıyı sağlarlar. Buhara ve Soğd'da güçlüdürler. Buhara egemeni Buhar-hudat Buniyat bile, el-Mukanna'ya katılır. O, Türklere başvurur. Türkler, ayaklanmada yer alır. İbn ul-Esîr, bu Türklerin Uzak Doğu'dan gelen Oğuzlar olduklarını ve islâm olup el-Mukanna'nın safında yer aldıklarını yazar :

«Oğuzlar, Türklerin en uzak yerlerinin sınırlarından Halife Mehdî dönemi (775-783) Maveraünnehir'e göçen bir kabiledir. İslâm oldular ve inanılmaz yalanlar ve hilelerin ustası el-Mukanna, Oğuzlardan yardım istedi».

Çin kaynakları, o tarihlerde Altaylarda «beyaz giysili» Göktürklerin varlığından söz ederler. Horasan ve Seyhun-Ceyhun bölgesinde de 755'ten sonra «beyaz giysililer» görülür. Her iki grup arasında bir bağlantı kurma olanağı yoksa da, Turgişlerin yıkılmasından sonra dağılan Batı Göktürklerin, Horasan ve Seyhun-Ceyhun bölgesindeki resmî islâma karşı ayaklanmaları destekleme yoluyla islâmın ortodoks olmayan biçimlerine ilgi duymaya başladıkları düşünülebilir.

Daha çok köylere yerleşen ve aşırı şiî görüşlerle ezilen köylünün toplumsal isteklerini dile getiren, şamanizmden esinlenmiş pratiklerle bozkır Türklerini kazanan el-Mukanna'nın «beyaz giysililer» ayaklanması, islâma karşı gerçek bir kutsal savaş niteliğinde dört yıl sürer. Yandaşlarını gizli bir dinsel örgütte toplayan el-Mukanna için, islâm kırımı meşrudur. Sonunda dağlarda bir kalede kuşatılınca, karılarını zehirler ve kendini de bir fırına atar. Eylemi destekleyen Buhara egemeni öldürülür. Fakat «beyaz giysililer» XII. Yüzyılda bile köylerde etkinliklerini sürdürürler ve giderek ortodoks olmayan islâm akımları içinde erirler.

Seyhun-Ceyhun bölgesinde eski Horasan Vâlisi Nasr b. Sayyar'ın torunu Rafi'nin başlattığı genel ayaklanmada da Türkler görülür. Yerlileri kazanan Rafî, Semerkant Vâlisini öldürür, kenti ele geçirir. Nesef eyaleti halkı ondan yardım isteyince, Rafî, Türk askerlerine sâhip Taşkent egemenini yollar. Karluklar ve belki de Oğuzlar ayaklanmaya destek getirir. Ayaklanma, Türklerin çekilmesiyle, 810 yılında son bulur.

İslâm, Horasan ve Seyhun-Ceyhun bölgesi ayaklanmalarına sürekli destek getiren ve böylece ayaklanmalara olanak sağlayan Seyhun ötesi egemenlerini ve Türkleri kendine bağlayamaz. Fergana'ya sürekli seferler yapılır. Karluk yabgusunun askerlerini püskürtmek için ordular yollanır. Horasan'da Me'mun 811 yılında kardeşi Halife Emin'e karşı mücadeleye girişmeden önce, ancak 805-806 yılında islâm olan İranlı veziri Fazl b. Sahl'a şöyle yakınır :

— En elverişsiz zamanda mücadeleye başlamak zorundayım. Karluk yabgusu itaate yanaşmıyor. Tibet egemeni kagan da öyle. Kabul kralı, ülkesi sınırındaki Horasan bölgesini istilâya hazırlanıyor. Otrar* egeme-

* Orta Seyhun nehri Kuzeyinde Peçenek ve Oğuz bölgesi. Orhun yazıtlarında geçen Kengü-Tarban, Farab adıyla da geçer. Sovyet bilgini Klyaştorniy'e göre, Farab ve Taşkent, halife egemenliğini yıkmaya yönelik her eyleme katılmaya hazır

ni eskiden ödediği haracı ödemiyor.

Vezir öğüt verir :

— Yabgu ve kagana mektup yaz. Hâlen yönettikleri eyaletleri onlara bağışla. Öteki egemenlerle mücadelelerinde yardımcı olacağını söyle. Kabul kralına armağanlar yolla, barış öner. Otrar egemeninin haracını bir yıl ertele[85].

ABBASİLERİN TÜRKLERE KARŞI SAVUNMA POLİTİKASI

Me'mun Horasan'a dayanarak kardeşi Emin'i yener ve halife olur. Tahtını borçlu olduğu Horasanlıların yanlısı kesilir. Bağdat'ta egemenliğini Horasan ordusuna dayandırır. Horasan'a ve Seyhun-Ceyhun bölgesine Tahirî ve Samanî gibi fiilen bağımsız yerli egemenler atar. Dihkanlar ve tüccarlar yararına bir yönetim kuran ve hızlı bir gelişme sağlayan bu yerli soylular yönetiminde Horasan, Buhara ve Semerkant, islâmın en parlak merkezleri olur.

Horasan ve Seyhun-Ceyhun bölgesini çevreleyen bozkırdaki Türklere karşı ise, Abbasî halifeleri saldırı yerine savunma politikası izlerler. Sasanîlerin yaptıkları gibi, kırsal alanları da kapsayan surlar yapımına yönelirler. Abbasî Horasan Vâlisi, 783-788 döneminde Buhara Emiri'ne buyruk verir :

— Türklerden kurtulmak için sur inşa edeceksin.

Yerli halkın angarya emeği ve varlıklıların parasıyla kurulan Buhara suru, 12 fersah* boyunda ve 12 fersah genişliğindedir. Sur, Buhara eyaletinin 22 böl-

---

beyliklerdir. Bu gibi eylemlerin askerî, politik ve ekonomik temelini, bölgede etkin olan Seyhun Türkleri ile birliğin varlığı meydana getirir (Belleten 69, s. 95).

* Fersah, İran ölçüsüyle 6232. Arap ölçüsüyle 5762 metredir. 12 fersah aşağı yukarı 72 kilometre eder ki, ufak çapta bir Çin seddidir.

gesinden 15'ini korur. Yapımı gibi, bakımı da halkı ezen bu yükten halk, Samanîler döneminde kurtulur.

Araplar, Buhara gibi, Taşkent bölgesinde de büyük bir sur yaparlar. Taşkent eyaleti, Seyhun nehrine akan Çirçik suyu vâdisinde kuruludur. 776 yılında burada, Türk akınlarından korunmak için, dağlardan Seyhun'a kadar uzanan bir sur yapılır. Bu uzun duvar, Taşkent kentinin 12 kilometre uzağında Çirçik nehrine ulaşır. Buhara suru gibi, Taşkent suruna da — belki de her zaman işe yaramadığı için — «ihtiyar kadın duvarı» adı verilir. Bunun yanı sıra, Türk akınlarından korunmak için «ribat» denilen binlerce berkitilmiş yer yapılır. Taşkent Kuzeyinde Türklerle çevrili İsficab bölgesinde gönüllü gâzilerin koruduğu 1700 ribat'ın var olduğu söylenir! Yine Buhara-Horasan yolu üzerindeki Baykent çevresinde Karakurum Oğuzlarına karşı yüzlerce ribat kurulur ve Horasan ulaşım yolunu korumak için Buhara vâdisi köylüleri, ribatlarda savaşçılık yapmakla görevlendirilir. Horasan Kuzeyinde de bozkırla çevrili Merv-Serahs ticaret yolu, Türk akınlarına karşı ribatlarla doldurulur. Abbasî vâlileri Hazar Denizi Güneybatısında Dihistan bölgesinde de Sasanîlerin Şul Türklerine yaptıkları gibi kaleler kurarlar. Arap coğrafyacıları, yalnız Seyhun-Ceyhun bölgesinde 10 bin ribat bulunduğunu ileri sürerler*.

---

* Ribatlar, sınırlarda askerî amaçlarla yapılmış berkitilmiş yerlerdir. Gönüllüler, gâziler İslâm uğruna savaş yapmak için bu berkitilmiş yerlerde barınırlar. İçlerinde yatacak yerleri, ambarlar, mescit ve hamamlar, ahırlar bulunan ribatlar, sınırlarda bir savunma sistemi biçiminde uzanırlar. Bu nedenle berkitilmiş surlarla ve surlar üzerinde kulelerle donatıldıkları görülebilir. Düşmanı gözleyen kulelerinden ateşle verilen işaretler sâyesinde, haberleşebilirler. Ribatlardan ticaret amacıyla da yararlanılır. Sınır bölgesi olmaktan çıkan ribat, yolcu ve tüccârlar için kervansaraya dönüşür. Sınır ribatlarından da yolcu ve tüccarlar aynı biçimde yararlanırlar. Ribat yanında pazar yerleri kurulabilir ve askerî amaçlar ile ticarî amaçlar bağdaştırılabilir.

Sur ve ribatlarla savunmaya geçiş, göçebeden sağlanacak ganimetin külfetine değmeyeceği inancını yansıtır. Câhiz, «Türkler, ellerine geçen mal ve serveti biriktirmiyor, bu yüzden hiç kimse onların mal ve mülküne göz dikmiyor» derken, bu Abbasî görüşünü dile getirir. Bununla birlikte göçebe ile savaş, değeri gittikçe yükselen bir meta ticaretine kaynak sağlar ki, o da kölelerdir. Türk köleler, Abbasî saraylarında ve ordularında artan ölçüde aranır. Köle elde etmek için bozkıra akınlar yapılır, ya da bozkır boyları köle sağlayıp sınır pazarlarında satmak için biribirleriyle savaşırlar. Oğuzlar, baskınlarda yakaladıkları Çığıl, Tuhsî ve Karluk Türklerinden gençleri, islâm tutsak pazarlarında satarak büyük kazanç sağlarlar[86]. Bağımlı egemenler, yükümlü bulundukları haracı köle olarak öderler. Kabul'deki Türk Şahî egemeni, Horasan'daki Abbasî vâlisine her yıl iki bin Oğuz köle sağlar. IX. Yüzyılın İranlı coğrafya bilgini İbn Hurdâzbih, iki bin Oğuz kölenin bedelini 600 bin dirhem hesaplar ki, bir kölenin değeri 300 dirhem eder. X. Yüzyıl Arap coğrafyacısı İbn Havkal, çok abartılmış biçimde, Türk kölelerin fiyatlarının müthiş yüksek olduğunu söyler:

«En değerli köleler, Türklerin arazisinden gelenlerdir. Dünyadaki bütün köleler içinde Türklerin eşi yoktur. Değer ve güzellikte ötekilerin hiçbiri onlara erişemez. Horasan'da bir köle çocuğun 3 bin dinara satıldığını sık sık gördüm. Türk köle kızları, 3 bin dinara kadar ulaşır. Dünyanın hiçbir yerinde ister Rum, isterse köle statüsünde doğmuş biri olsun, bu kadar pahalı köle ve kız görmedim»[87].

Kölelerin bu kadar değerli olması, bir «köle bilimi» bile geliştirir. Ziyarî hanedanından Emir Keykavus b. İskender, oğluna devlet yönetimi ve soylu yaşam kurallarını öğretmek için yazdığı ünlü Kâbusnâme'sinde kölelerin çeşitleri, yetenekleri, etnik özellikle-

ri vb. hakkında uzun bilgi verir. Köleleri, eğlence ve dostluk için alınanlar, kâtipler, şarkıcı ve oyuncular, savaşçılar, hadımlar, hayvan bakıcılar, işçi ve hizmetçiler diye sınıflara ayırır, bunların boyu posu, kaşı gözü hakkında bilgiler verir. Etnik bakımdan da Kıpçaklar ve Oğuzları en sert ve kötü huylu bulur. Karlukları, Hotanlılar ve Tibetlilerle birlikte, «en yumuşak ve tatlı huylu, işret meclislerinde hizmete elverişli» sayar. Kaylar, Tatarlar, Çiğil ve Yağma Türkleri ise, yiğit ve cesurdur[88].

ABBASİLERİN TÜRK KÖLE ORDUSU

İslâm saraylarında Türk köleler, Kafkaslarda Hazarlar ile yapılan savaşlarda alınan tutsaklarla başlar. Fakat islâm ordusu ilkin ayrıcalıklı bir cins Arap «vatandaş» ordusudur. «Vatandaş Arap», silâh taşıma hakkına sâhiptir ve bu özelliğiyle dolgun ücret ve ganimet alır. Horasan Vâlisi Kuteybe zamanında ancak Horasanlılar ve Seyhun-Ceyhun bölgesi halkı geniş çapta orduya alınırlar ve ödenek almaya hak kazanırlar. Bağdat'ı kuran Mansur, kente «sülâlemizin temel dayanağı» diye Horasanlı asker getirir. Kentin dört çevresine yerleştirilen bu askerler, Cürcan, Harizm, Huttal, Seistan vb. gibi eyalet adlarıyla anılır ki, içlerinde Horasanlı Arap ve İranlıların yanı sıra herhalde Türkler de vardır. Bunlar ücretli askerlerdir. En yüksek sivil memur 300, en küçük memur 30 dirhem alırken, kıdemli ordu subaylarına 2 bin, kıdemsizlere 80 dirhem ödenek ayrılır. Bütçe giderlerinin en büyük kısmını ödenen ücretler meydana getirir ve bu gider, eyaletlerden alınan vergilerle karşılanır[89]. Hârun Reşit (786-809) artan İranlı mevalî egemenliğine karşı, kendine tam bağlı saray personeli arar. Böylece onun zamanında Bağdat sarayında azatlı Türk kölelerden hizmetliler[90] görülür. Ordudaki özgür Arap savaşçılarının ücretleri azaltılır, bunların orduya çağrılmaları

sürüncemede bırakılır, böylece kazanılan parayla Türk köle asker satın alınır. Hârun'un oğulları Emin ve Me'mun zamanındaki taht kavgası, tam sâdık ve dinsel kavgaların dışında ordu zorunluluğunu gösterir. Mu'tasım (833-842), Türklerden köle ordu kurmaya yönelir. O, daha vâliliği sırasında, Arapları kovarak kendi muhafız birliğini köle kökenli 4 bin Türkten kurar. Mes'udî, Mu'tasım'ın Türk birliğini renkli bir dille anlatır :

«Mu'tasım, büyük bir istekle Türkleri arıyor, Türk tutsakları toplatıyor ve satın aldırıyordu. Bu yoldan 4 bin tutsaktan kurulu bir birlik meydana getirdi. Bunlara kılaptanlı el işlemesi kumaştan giysiler giydirdi, sırma işlemeli kemerler bağlattı ve birliği özel üniformalarıyla ordunun öteki birliklerinden ayırdetti.... Horasan ve özellikle Fergana ve Usruşana halkından kimseleri donatarak ordusuna aldı».

Mu'tasım halife olunca at ve ok kullanmada usta Türk askeri sayısını hızla artırır. Slav ve Berberî asker de alır. İddiaya göre 70 bin kişilik köle ordu kurar. İran ve Arap kökenli Horasan askerî gücü, giderek azaltılır. Mu'tasım'ın getirdiği sistem, Balkanlarda Osmanlıların hıristiyan çocuklara dayalı «devşirme» sistemine benzer: İslâm partileri arasındaki kavgalara bulaşmamış, islâm olmayan çevrelerden savaşa yetenekli genç çocuklar toplanır, islâm edilir ve özel eğitimden geçirilir. Bunlar halifenin kişisel olarak kendisine bağımlı kullarıdır. Hazar Denizi Güneyindeki dağlarda yaşayan Deylemliler ve Türkler, bu ordunun temelini teşkil ederler.

836 yılında Mu'tasım, Türklerin çoğunlukta olduğu ordusuyla Bağdat'tan ayrılır ve XIV. Louis'nin Paris dışında Versailles'i seçişi gibi, Samara kentini kurar. Bu göçte, çok nüfuslu ve kavgacı bir kent hâline gelen Bağdat halkının ayaklanmalarından duyulan korku rol oynasa gerektir. Türk atlıları ile halk arasında çıkan kavgayı vesile ederek, Mu'tasım, arazi satın alıp

yeni kent kurmaya yönelir. Türk komutanı Aşnas, kentin temellerini atar. Mu'tasım, satın aldığı araziyi komutanlarına paylaştırır, onlar da birlik ve kökenlerine göre, yeni kentin ayrı mahallelerine yerleşirler. Halife, askerlerinin halkın dışında, bir cins «ghetto»da yaşamalarına özen gösterir. Sivil ile asker ayrı tutulur. Türk askerin yerlilerle evlenmesi yasaktır. Ancak halifenin bu amaçla getirttiği genç Türk kızlarıyla evlenebilirler ve onları boşayamazlar. Bu kızlara da hazineden belli bir ödenek verilir. Böylece askerin halk ayaklanmalarından ve dinsel kavgalardan uzak duracağı, halifeye sâdık kalacağı umulur.

Türk askerlerinin komutanları, genellikle azat edilmiş kölelerdir. Aralarında Türk ya da Soğd kökenli yöresel egemenler de görülür. Semerkant Doğusunda, Seyhun kıyılarındaki Usruşana eyaleti egemeni Afşin, bu soylulardan biridir. Bizans'a karşı seferleri ve Babek'in dinsel görüntülü köylü hareketini ezmesiyle büyük ün kazanan bu komutan, halifeye sâdık kalmaz. «Gizli din taşımak, sünnetsiz olmak, boğulmuş hayvan eti yemek» gibi bahaneler icat edilerek, bu İranlılaşmış Türk prensi Afşin öldürülür. Fakat sâdık sayılan köle kökenli Türk komutanlar da bir süre sonra halifeler için büyük sorun olur. Gerçi yeni ordu, Emevîlerin yıkılmasında etkin olan Araplar arası kabile kavgalarının önemini yitirmesini sağlar, ama bir süre sonra bâzı halifeler Türk komutanların elinde kukla durumuna düşerler. 847 yılında Muhtadî halife yapılmak istenince, Samara'daki Türk komutanı engel olur. Mütevekkil geçirilir, ama Türk komutanı Vâsıf, halifenin oğlu Muntasır ile birleşerek 861'de onu ve kudretli saray yöneticisi Türk al-Feth b. Hakan'ı öldürtür. Kukla Muntasır, birkaç ay tahtta kalır. Onun yerini alan Mustain, kendi ordusuna karşı sığınak bulmak için Bağdat'a kaçar. Bunun üzerine Türk komutanları hapisten çıkardıkları Mu'tez'i halife yaparlar. Bağdat kuşatılır, Mustain öldürülür. Ne var ki, Mu'tez, Türk askerinin

ücretini ödemez. Asker silâhlanarak halifenin kapısına dayanır, ücret ve tayın ister. Halife parayı sağlayamayınca asker saraya girer, hakaretle halifeyi tahttan vazgeçirir ve ölüme bırakır. Yerine geçen Muhtedî'yi Türk komutan Musa b. Boğa, halifelikten vazgeçmediği için işkenceyle öldürtür. Bu ayaklanmalar sık sık görülür ve halifeye tam bağlı ücretli köle ordu yapma denemesi bekleneni tam vermez.

Köle kökenli komutanlar, giderek eyalet vâliliklerine atanırlar. Sonra oralarda bağımsız sülâleler kurarlar. Örneğin Mısır'ın Tulunoğlu Devleti'ni kuran Ahmet'in babası, Samara'da Dokuz Oğuzlar'dan bir köle askerdir. Oğlu Mısır'a vâli atanır. Mısır gelirini yollamayıp bu para ile köle ordu kurar ve bağımsızlığını kazanır. Böylece kölelikten hükümdarlığa yol açılır.

Özetlersek, Türklerin islâm içine girişi, ilkin kul askerliği yoluyla olur. Yazar Câhiz, Türkleri öven yapıtında bunu belirtir:

«Sasanî Persler, devletleri yönetme sanatında bütün ülkelerin üstündedir. Çinliler zenaatçılıkta, Grekler bilimde ve Türkler savaş sanatında aynı durumdadır».

Bununla birlikte, Abbasî halifeliği döneminde önemli rol oynayan Türk asker ve komutanların bir etnik bilinç taşıdığı sanılmamalıdır. Onlar, başka devşirme askerler gibi, kabile kökenlerinden koparılmış ve özel olarak eğitilmiş kişi ve gruplardır. İslâm dünyasına Türk bilincini, bozkırdaki Türk boyları ve Türkmenler getirecektir ve Bağdat'a giren Tuğrul Bey, orada Türk komutanı Besasirî'nin ve Türk köle askerinin direnişiyle karşılaşacaktır. Fakat Türk tarihinin bu bölümüne geçmeden önce, büyük bir ekonomik, kültürel ve bilimsel gelişmeye yol açan islâm uygarlığını, toplumsal yapısını ve kurumlarını incelemek gereklidir. Zira bundan sonraki Türk tarihi, Cumhuriyet'e kadar, islâm tarihinin bir parçasıdır.

III — İSLÂM UYGARLIĞI, ÇAĞIN EN İLERİ UYGARLIĞI İDİ...

Emevîlerin temel dayanağı, Bizans eyaleti olan ve Akdeniz'e açılan Suriye idi. Emevîler, Suriyeli Arap askerlerine dayanarak alevî ve haricî ayaklanmalarının ocağı olan Irak'ı, âdeta bir cins askerî işgal altında tutmakta idi. Irak ve Horasan ayaklanmalarıyla iktidarı ele geçiren Abbasîler ise, Akdeniz'e değil, askerî gücünü sağladığı İran'a — geniş anlamıyla Horasan'a — dönüktürler. Abbasî Devleti, Horasan desteğiyle, Irak'ta kurulur. Yeni devlet, Sasanî İmparatorluğu'nun başkenti olan Ktesifon'a yakın bir yerde Bağdat kentini kurar ve onu başkent yapar.

Klasik islâm toplumu, siyasal kurumları ve klasik islâm kültürü, Abbasî döneminde Irak'ta, İran kültür çerçevesi içinde biçimlenir.

HALİFELİĞİN EVRİMİ

Emevîler gibi, Abbasîler de babadan büyük oğula ya da babanın atadığı oğula geçen bir monarşi kurmaya yönelirler. Bunda başarılı oldukları söylenemez. Monarşik anlayış, Arap kabile zihniyetine ters düşer. Türk topluluklarında da yürürlükte bulunan devletin egemen soyun «ortak mülkü» olduğu anlayışı yaşar ve ailenin bütün üyeleri devletin başına geçmekte kendilerini hak sâhibi sayarlar*. Bu yüzden Emevî dönemi

* Avrupa'da Germenler, Franklar, Anglosaksonlar ve İspanyollarda da durum farklı değildir. Krallık, ailenin kollektif

gibi, Abbasî döneminde de egemen aile içindeki iktidar kavgaları kanlı biçimde sürer: Devletin kurucusu Abbas ölünce, yerine kardeşi Mansur geçer. Fakat amcası Abdullah, halifeliğini ilân eder. Yeğen İsa da taht dâvâsındadır. Amca, savaşla yok edilir. İsa ise, Mansur'un oğlu Mehdî'den sonra halife olma vaadiyle yatıştırılır. Fakat Mehdî, zorla İsa'yı hakkından vazgeçirir; oğlu Hâdi'yi veliaht atar, Hâdi'den sonra da küçük oğlu ünlü Hârunreşit'in geçmesini kararlaştırır. Ne var ki, Hâdi halife olunca kardeşi Harun'u hapseder, kendi oğlunu veliaht yapmak ister. Hârun, ancak Hâdi'nin ölümüyle başa geçer. Hârun da oğlu Emin'i birinci veliaht, öteki oğlu Me'mun'u ikinci veliaht atar. Hatta büyük bir olasılıkla, taht kavgalarını yatıştırmak için, imparatorluğu oğulları arasında paylaştırır. İran arazisini, anası İranlı olan ve İran usulüyle yetiştirilen Me'mun'a, Arap ülkelerini anası Arap olan ve Arap usulüyle yetiştirilen Emin'e verir. Fakat bu paylaştırma da çözüm getirmez. Emin, kendi oğlunu veliaht yapmak ister. Me'mun, Horasan ordusuyla kardeşini yener ve öldürür. Kısaca Fatih Sultan Mehmet'in «kardeşlerin öldürülmesini yasalaştırarak» çözmeye çalıştığı bu soruna bir çözüm bulunamaz. Bununla birlikte, Haşim'den inen Ali soyunun da Abbas soyu kadar halifelikte hak sâhibi olduğu propagandasıyla işbaşına gelen Abbas soyu, halifeliği aile tekeline almayı başarır. Ali'nin oğlu Hasan soyundan Muhammed ve İbrahim kardeşlerin ayaklanmaları bastırılır. Mehdî, halifeliğin Abbas soyuna ait olduğunu açıkça belirtir. Halife ailesinin öteki Arap ailelerine üstünlüğünü tanıtmak için, Abbas soyu, öteki Arap ailelerinden kız al-

---

tekelindedir. 893'te Reims Arşöveki «Frankların töresi, kral ölünce yerine kral ailesinden birinin seçilmesidir» der (M. Bloch, La société féodale, s. 530). Ülke, birçok kez kral ailesi arasında paylaştırılır. Krallığın birliği ve büyük oğula geçişi kuralı, giderek yerleşir. Almanya'da XII. Yüzyılda bile, büyük oğul kuralının tam yerleştiği söylenemez.

maktan vazgeçer. Hârunreşit'ten sonra halifelerin hemen hepsi, İranlı, Türk vb. kökenli köle kadınların çocukları olurlar. Aile böylece kendini öteki Arap ailelerinden ayırır. Esasen Abbas soyunun ordusu da, bürokrasi de Horasanlı'ya, daha geniş anlamıyla Arapla eşit duruma gelen mevalîye dayanır. Özellikle askerî alanda ayrıcalıklarını yitiren Araplar, rejimin hoşnutsuzları arasına itilirler. Ne var ki, Araplar, orduda önemlerini yitirdiklerinden bu hoşnutsuzluk ve Arap kabile kavgaları, eskisi gibi önemli olmaz. Ama haricî ayaklanmaları ve alevî hoşnutsuzluğu etkinliğini sürdürür ve giderek uç bölgelere ve öteki etnik gruplara yayılır. Horasan'da oturan Halife Me'mun, belki de Ali ve Abbas soyu arasındaki kavgayı sona erdirmek için, şiîliğin sekizinci imamı Ali el-Rıza'yı kendine veliaht atar. Halife askerlerinin Abbasîlerin rengi olan siyah yerine, alevîlerin rengi olan yeşil giysi giymelerini buyurur. Ne var ki, hilâfetin Ali soyuna geçişi, çıkarları Abbasî soyuna bağlı çevrelerin tepkilerine yol açar. Bağdat halkı ayaklanır; Abbas soyundan İbrahim, halife ilân edilir. Olay, Ali el-Rıza'nın yolda ölmesiyle kapanır. Alevîler, Meşhed kentinde gömülen Ali'nin zehirlendiğini ileri sürerler. Me'mun ise, Ali'nin yasını tutar, kürsüde Ali'nin «Peygamber'den sonra insanların en yetkini» olduğunu söyler; alevîlerin yeşil rengine bağlı kalır. Ama halifeliğin Ali soyuna geçirilmesinden bir daha söz edilmez. Ali'nin yeşil renginin yerini, birkaç yıl sonra yine Abbas'ın siyah rengi alır.

Halifeliği tekeline alan Abbas soyu, Emevîlerden farklı biçimde, Sasanî tipi bir saray yaşamı ve hükümdarlık anlayışı geliştirir. Daha önce gördüğümüz üzere, Muaviye, Arap kabile şeflerine danışır, onlara kendisiyle eşitmiş gibi davranırdı. Abbasî ile halife, Arap soyluluğundan kopar. Soyun gücü, vasallerine, daha doğrusu bol sayıdaki kölelerine, mevlâlarına ve aileye

sadakatla bağlı yandaşlarına dayanır*. Alevîlerin güçlü olduğu Kûfe'yi bırakıp Bağdat kentini kuran Mansur, kendisi için kentin göbeğinde, halktan yalıtılmış ve berkitilmiş ayrı kent yapar. Halk, bu asıl kentin dışına yerleştirilir. Daire biçimindeki hükümdar kentinde halife, haremi, sarayı ve devletin büyük idarî büroları bulunur. Bu hükümdar kentinin dört kapısının her birini bin'er güvenilir asker korur. Tüccarlar, Bizans Elçisinin «Pazariara herkes girebilir, câsuslar tüccar kılığıyla iş çevirebilir» biçimindeki uyarısı üzerine, kent dışında ayrı bir mahalleye yerleştirilir. Tüccarların, «cuma namazı» bahanesiyle hükümdar kentine girmelerini engellemek için onlara ayrı Ulu Câmi yapılır. Pazarların kent dışına atılmasında, pazarları denetlemekle görevli devlet yetkilisinin 774 yılında çoğu şiî olan pazar halkıyla birleşip ayaklanması da rol oynamışa benzer[91].

Sıkı güvenlik önlemleri altında yaşayan halife, Sasanî imparatorları gibi, artık huzuruna kolayca çıkılamayan, yanına yaklaşılamayan bir kişi olur. Halifenin yanına girişi düzenleyen saray görevlisi hâcip, rejimin en önemli kişisi durumuna gelir**. Halife, nedimlerinin dar çerçevesinde, İran geleneğine uyarak, görülmedik

---

* Batı Avrupa'da da Ortaçağın özelliği, kişisel bağımlılık ilişkileridir. Horasan ordusunun yanı sıra, Abbas soyuna ve halifeye kişisel olarak bağımlı kalabalık aileler vardır. Bunlar, o soya «intisap» etmişlerdir, frenk deyimiyle o soyun «clientèle»idir. Mevkileri, askerî komutanların üstündedir ve halifenin işlerinin yürütülmesinde kullanılırlar. Ayrıca Abbasoğulları iktidar mücadelesine katılan ve ebna (oğullar), doğrusu «dâvâ oğulları» denilen kalabalık bir bağımlı grup daha vardır.

** İbn Haldun, «İslâmiyet, halifeyi görmeye gelenleri kapıdan çevirmeyi yasaklamıştır» der. Bunun için ilk zamanlar halifelerin kapısında kapıcıbaşı (hâcip) yoktur. Fakat halifelik, hükümdrlık biçimini aldıktan ve hükümdarlık törenleri ve lâkapları kabul edildikten sonra, ilk önce kapıya önem verilmiş, halkı halifenin katına sokmamak için kapıcılar atanmıştır (Mukaddime, I, Üçüncü Bölüm, 35. fasıl).

bir lüks ve eğlence içinde yaşar. İbn Taktakî'ye göre, halife ve öteki ileri gelenler, özel gece partileri düzenlerler. Genç oğlan ve cariyelerin hizmet ettiği bu partilerde kırmızı, sarı ve yeşil renkte özel ipekli elbiseler giyilir, bol şarap içilir ve eğlenilir. Elçilerin gelişi ve dinsel bayramlar nedeniyle ender yapılan kabul törenlerinde, halife, en görkemli biçimde muhafız askerleri ve yalınkılıç taşıyan cellâdı ile kuşatılmış olarak tahtına kurulur, cömertlik ve lüks gösterisi yapar. Artık demokratik kabile gelenekleri ve Peygamber ile ilk halifelerin sâde yaşamı çok gerilerdedir. Halife, Sasanî imparatorlarından farksız bir görünüştedir*. Oysa Abbas soyu, yakınılan adaletsizliklerin, islâma dönüş ve Peygamber ailesinin iktidara gelmesi ile giderileceği propagandasını yaparak Emevîleri devirip iktidara gelmiştir. Bu nedenle, Emevîlerden farklı olarak, Abbasîlerin, Tanrı'nın yasasına uygun bir yeryüzü düzeni kurmak gibi bir dinsel misyonu vardır.

REJİMİN İSLÂMLAŞTIRILMASI

Abbas soyu, ilk islâmın adalete uygun «eşitlikçi» düzenini geri getiremezse de, rejimi islâmlaştırmaya çalışır. Abbasî halifesi, Peygamber ailesinin mirasçısı ve Peygamber'in vekilidir, sırtında Peygamber'in hırkasını taşır. O, basit bir hükümdar değil, «Emir-ül-müminin»dir, yâni müslümanların prensi ve askerî şefidir. Aynı zamanda onların imamı, yâni dinsel şefidir. Cuma namazını kıldırır, câmide hutbe verir ve Tanrı'nın yasasının uygulanmasını gözetir.

İslâm toplumunun temel koşulu, Tanrı'nın yasa-

---

* İslâm yazarları bunun bilincindedirler. Tarihçi Mes'udî, Abbasilerin Sasanî saray düzenini taklit ettiklerini yazar. Sasanî geleneklerini iyi bilen Câhiz, Arapların idare usullerini ve devlet teşkilâtını, Acemlerden öğrendiklerini söyler. Câhiz ve İbn Haldun, Sasanî etkisinin yanı sıra, Bizans etkisini de eklerler.

sına göre düzenlemiş bir toplum düzeninin kurulmasıdır. İslâm, hıristiyanlık tarafından bir ölçüde paylaşılan Roma Hukuku'nun devletin kendiliğinden meşruiyeti görüşünü paylaşmaz. Devletin, Tanrısal iradeye dayandırılmadan doğrudan yasalar yapabilmesini kabul etmez. Tanrı, Kur'an ile yasasını açıklamıştır. Halife, kuramsal olarak, yasanın uygulanmasını düzenlemekle yükümlüdür*. Kuşkusuz, pratikte Kur'an karşılaşılabilecek bütün durumları öngörmez. Kur'an'ın yanısıra, serbestçe düzenlenebilecek bir «siyasal alan» halifeye kalır. Fakat islâm rejiminin «serbest alan»ı olanaklar ölçüsünde dar tutması, hiç değilse onu Tanrı yasası ile bütünleştirmeye çalışması gerekir. Tanrı yasası değiştirilemezse de, kamu yaşamının gereklerine göre yorumlanabilir ve geliştirilebilir. Halife bunu sağlamakla yükümlüdür. Ne var ki, Tanrı yasasını geliştirme ve derinleştirme işi halifenin tekelinde değildir. Bu iş, bütün İslâm Cemaati'nin katkısına açıktır. Fakat pratikte, Tanrı yasası üzerinde düşünmüş ve çalışmış kişiler, Cemaat'ten farklılaşırlar, bu «ilim»in uzmanları olurlar. Halife, ilim sâhipleriyle işbirliği yapmak ve onlara rejiminde yüksek mevki tanımak durumundadır.

Tanrı yasasına, daha doğrusu yasanın buyruklarının tümüne «şeriat» adı verilir. Tanrı yasası ilmini genelde inceleyenlere «ulema» denilir. Yasanın özellikle buyruklarıyla uğraşanlar «fukeha»dır, uğraş alanları «fıkıh»tır. Fıkıh, «hukuk» diye çevrilebilirse de, bugünkü anlamıyla hukuk kavramını aşar ve toplumsal

* İslâmda hükümdara karşı bile «şeriat isteriz» demek hakkı vardır. Bu, bir cins direnme hakkına da dönüşür. Şeriata uymayan hükümdara karşı, müslümanlar direnişe çağırılabilir. «Şeriat isteriz», yâni «islâmın temel hukuk kurallarının uygulanmasını, adaleti isteriz» sloganı, birçok halk ayaklanmalarında kullanılır. Ondördüncü Louis, «Devlet ben'im» diyebilir, fakat islâm hükümdarı, şeriat ve ulema fetvaları ile sınırlanır.

buyrukların yanı sıra, ibadet ile ilgili yükümlülükleri da kapsar.

İşte islâm devleti kurma çabasındaki Abbasî halifeleri, Emevîler döneminde emekleme döneminde bulunan fıkıh ilminin meydana getirilmesi yolunda çaba gösterirler.

İSLÂM HUKUKUNUN GELİŞTİRİLMESİ

Emevîler, belki de henüz pek az gelişmiş olduğu için, fıkıh ile ilgilenmezler. Onların zamanında Arap gelenekleri yürürlüktedir. İslâm öncesinde Araplar, atalarının sünnetini izlerler. Sünnet ya da sunna, «izlenmesi âdet olan yol» anlamına gelir ki, Türklerin «töre»sinden farklı değildir. İslâm olunca, atalarının sunna'sına, Peygamber'in sunna'sı eklenir. Müslümanlar, Peygamber'in ve yakınlarının söz, eylem ve davranışlarını örnek almakla yükümlü tutulur. Ne var ki, sunna, belli durumlarda genel bir yön gösterir ve bir imparatorluğun örgütlenmesi için gerekli teknik ayrıntılara pek az girer. Bu ayrıntılar, Emevîler zamanında, fethedilen ülkeler halklarının geleneklerinden ödünç alınarak ve bunları halife ve vâlilerin girişimleriyle yerleşen kurallarla harman ederek yavaş yavaş biçimlenir. Fakat bu girişimler daha çok idare ve politika alanlarına yöneliktir. Özel hukukta, çeşitli halkların çeşitli gelenekleri yaşar. Çok çeşitli ve gittikçe karmaşık sorunlarla karşılaşan kadılar, bunları kendi akıllarına ve kişisel kanılarına (rey) göre çözmeye çalışırlar. Rey, kararların biribirini tutmaması tehlikesini yaratır. Bu tehlikeye karşı kadılar, uzmanların o konudaki oybirliğini araştırırlar ki, buna «icmâ» denilir. Ama icmâ da, katoliklerde olduğu gibi dinsel bir kurulun empoze ettiği katı kurallar değildir, özel niteliktedir ve bölgeden bölgeye değişir. Emevîlerin son zamanlarında, uzmanların bu değişen görüşleri üzerine, kararları, daha eski ve köklü bir otoriteye dayandırma geleneği güç

kazanır. Bu yüksek otorite, Peygamber ve yakınlarının söz ve eylemlerinde aranır, görüşler onların söz ve eylemlerine dayandırılır. Böylece «hadis» ilmi gelişir. Bir konuda görüş bildiren islâm hukukçusuna sorulur :

— Bu ilim midir, rey midir?

Eğer o rey, geçmişteki bir örneğe dayanıyorsa, «ilim» olduğu söylenir. Geçmişteki bir örneğe dayanmayan rey, ikincil değerde görülür. Ne var ki, gelenekçilerin etkisiyle hadise dayanma görüşünün üstünlük kazanması, hadislerin bilerek değiştirilmesine, hadisler uydurulmasına yol açar. İslâm Ansiklopedisi'ne göre, bâzı islâm çevrelerinde rağbet gören İncil'den ve çeşitli din kitaplarından, yahudi düşüncelerinden, Yunan filozoflarının kuramlarından vb. aktarma herşey, hadislerde Peygamber'in sözleriymiş gibi yer bulur[92]. Kur'an'da ancak dokunulup geçilen kıssa'lar, Peygamber'in ağzından tamamlanır. Siyasal amaçlı uydurmalara gidilir. Örneğin Abbasîlerin devlet kuracaklarını Peygamber'in önceden bildirdiği iddia olunur. Selçuklular islâm dünyasına egemen olunca, Kaşgarlı Mahmut'un yazdığı üzere, «Doğuda benim askerim var, onlara Türk denilir. Herhangibir kavim, benim gazabıma uğrarsa, ben onların başına Türkleri musallat ederim» hadisi piyasaya çıkar. Bu nedenledir ki, daha sonraki dönemlerde hadislerin gerçekliklerini araştırma yolunda çaba gösterilir, hadisler doğruluk derecelerine göre sınıflanır, hadislerin dayandırıldıkları kaynak kişilerin inanılırlığı araştırılır.

Demek oluyor ki, yalnızca Tanrı'nın yasasına ve Peygamber'in sünnetine dayanma yanlısı gelenekçilerin rey'i, yetersiz ve tehlikeli saymaları hadis enflasyonuna yol açar. Bu enflasyona karşın, kadılar, hadislerde bütün sorunlarına yanıtlar bulamazlar. Ama Peygamber'in sünnetinin üstünlüğü inancına karşı çıkamadıklarından fıkıh bilginleri, pozitif hukuku değiştirmek istemedikleri ölçüde, onu bir hadisle haklı göstermeye, hatta gerekirse bir hadis yaratmaya yönelir-

ler, ya da başka bir olaya uygun düşen hadis sonuçlarını, karşılaştırma yoluyla inceledikleri olaya uygularlar ki, bu yönteme «kıyas» denilir. Kıyas, salt rey ve hadisin yanı sıra, hukuk düşüncesinin üçüncü bir kaynağı olur. Şu ya da bu yoldan kişisel bir çabayla bir görüşe ulaşmaya «içtihad» adı verilir. Örneğin Kur'an ve sünnete kıyas kullanmak yoluyla içtihad gerçekleştirilir. Zamanla «mezhep» denilen hukuk okulları meydana çıkar. Bu okul kurucuları, mutlak içtihad sâhibi (muctahid) sayılırlar ve onların görüşleri yasa niteliği kazanır, sonunda «içtihad kapısı» kapanır*.

HUKUK OKULLARI

Bu hukuk okulları, Abbasî döneminde meydana çıkmaya başlar. Medine'de Mâlik (720-796), Mâlikî mezhebini geliştirir. Mâlik'in yapıtı, bir hukuk pratiği amacıyla, Medine'de geçerli olan hadislerin sistemli biçimde toplanmasına dayanır. Bu hukuk okulu, Mısır

* Şiilikte hâlâ mutlak mucdahid'ler vardır. Bunlar, kayıp âlemine karışan ve bir gün ortaya çıkacak olan İmam'ın organları sayılırlar. Onun içindir ki, dinsel lider olan Şah İsmail'in Safavî'ler soyundan sonra gelen şahların hareketlerini serbestçe eleştirebilirler ve denetleyebilirler. Sunnî uleması ise, genellikle hükümetin uysal bendeleri olarak kalırlar (İslâm Ansiklopedisi, Cüz 50, s. 928). Nitekim XIX. Yüzyıl sonlarında Türkiye ve İran'da tütün ticaretini yabancı tekeline veren Tütün Reji'leri kurulmak istenir. Türkiye'de ulemadan bir tepki gelmez. İran'da ise şiî mucdahid ve ulema, Tütün Rejisi'ne karşı halkı ayaklandırır. Ünlü Afganlı Cemalettin de ayaklanmayı destekler. Şah'ın tahttan indirilmesi, ülkenin yönetici sınıfların zulmünden kurtarılması, ekonomiden yabancıların kovulması istenir. Şah, 1896 yılında öldürülür. 1906'da anayasa ilânı ve meşrutiyet kurulmasında da İranlı mucdahid ve mollaların katkısı vardır. Türkiye'de ulema 1908 hareketinde yok gibidir, 31 Mart'ta ise az çok vardır... İran'da bir halk ayaklanmasıyla islâm cumhuriyetinin kurulması, şiiliğin bu kendine özgü tarihsel gelişmesiyle bağlantılıdır. Ayrıca dinsel vergiler yoluyla şii din adamlarının denetiminde önemli bir fon oluştuğunu belirtelim. Şah, bu özerk dinsel örgütü dağıtma gücünü kendinde görememiştir.

yoluyla islâmın Batı bölgelerine yayılırsa da, Doğuda etkili olmaz.

Abbasî rejimiyle bağlantılı olan hukuk okulunu Ebu Hanife (699-767) kurar. Hanefî mezhebinin kurucusu Arap değildir. Atası bir Arap kabilesi tarafından Afganistan'dan satın alınmış, zerdüşt dininden bir köledir. Devecilik yapan bu köle, islâm olunca azat edilir ve Kûfe'ye göçer. Ebu Hanife, Arap kabilesinin mevlâsı olarak Kûfe'de doğar, ticaret yapar. Basra ve Kûfe'de kendini eğitir. Hocalığa yönelir, dört bini aşan hukuk öğrencisi yetiştirir. Devlet görevi almayışı ve sâde yaşamı, ona saygınlık kazandırır. Emevîlerin Irak Vâlisi, ona yüksekçe bir görev vermek isteyince, sert biçimde geri çevirir. Alevî eylemlerini destekler. Abbasî hukuk okulunun bu kurucusu, Abbasîler döneminde cezaevinde ölür. İşkence edilip zehirlendiği söylenir. Ebu Hanefî'nin hukuk öğretisi, «genel kuramsal tutarlılığı ve bâzen yenilikçi cür'etiyle» dikkati çeker[93]. Bu hukuk okulu, öğrencileri Ebu Yusuf (715-798) ve Şeybanî tarafından somut sorunlara karşılık verecek biçimde geliştirilir. Hârunreşit'in başkadısı olan Ebu Yusuf, onun isteğiyle Haraç (arazi vergisi) kitabı yazar. Kitap, devlet gereksinmeleri ile şeriat öğretisini bu önemli vergi konusunda uzlaştırır. Hanefî hukuk okulu, mevcut hukuk pratiğine ve devlet gereksinmelerine bağlı kalışıyla öteki okullardan ayrılır. İslâmla pek açık çelişkiye düşmemek için gerekli değişikliklere yer vermekle birlikte, gerçekçi bir tutum Hanefî okulunda ağır basar.

Şâfiî ve Hanbelî'nin hukuk okulları, kıyas ve rey'e geniş yer veren Hanefî okuluna bir ölçüde tepki sayılabilir. Şâfiî'nin yapıtı, fıkıh alanında gelenekçi düşüncenin sistemleştirilmesi sayılır. Şâfiî, kişisel kanıyı, yâni rey'i yasaklar ve hukuku, kıyas yoluyla yorumlanan hadis ile sınırlandırır. Kur'an'ın belirsiz kalan bâzı formüllerini, gerçekliği kuşkulu hadislerle açıklamakta sakınca görmez. Şâfiî okulunun başarısı, Hanefîleri de

çözümlerini hadise dayandırmaya zorlar. İbn Hanbal, Şâfiî'den de ileri gider. Hadisin olduğu gibi kabul edilmesini ve yorumundan olanak ölçüsünde kaçınılmasını ister. Ardılları, bu kuralı daha sonra en katı biçimde uygularlar. Günümüzde Suudî Arabistan, bu geleneği sürdürmek ister.

Bu dört hukuk okulu da, «hak» sayılır. İlkelerde biribirlerinden ayrılmadıkları, ancak ayrıntılarda farklılık gösterdikleri kabul edilir*. İçlerinden biri seçilip devletin resmî yasası ilân edilmez. İslâm anlayışına göre, Tanrı yasası karşısında devletin ilke olarak kendine özgü bir ayrıcalığı yoktur**. Uzun yüzyıllar her kentte, dört hukuk okulundan resmî kadılar bulunur. Şiîler de kendi hukuklarını geliştirirler. Şiîler Ali ve yandaşlarından aktarılan hadisleri, daha güvenilir bulurlar. Zeyd ve Câfer es-Sâdık, şiî hukuk okulunun kurucuları sayılırlar. Doğaldır ki, şiî okul, devlet hukukunda (halifelik sorunu), sunnîlerden ayrılır***. İslâm

---

* Bizim için önemli olan arazi hukuku konusunda, Şafii'ye göre, savaşla alınan ve sâhibi gitmiş bulunan arazi ganimettir ve öteki ganimetler gibi savaşçılara dağıtılması gerekir. Mâlik'e göre, bu arazi bütün İslâm Cemaati'ne aittir ve savaşçılara dağıtılamaz. Ebu Hanife ise, gerçekçi bir tutumla, devletin başkanına serbestî tanır. İmam, bu araziyi isterse savaşçılara paylaştırır ve bu, öşür (zekât) ödeyen arazi olur, isterse ilk sâhibinin elinde bırakır, haraç alır; isterse İslâm Cemaati'ne bırakır ve mülkiyeti islâma ait olur. Pratikte Hanefî okulunun gerçekçi tutumu ağır basar. Ebu Yusuf'un Haraç kitabı, hemen hemen yarı resmî bir nitelik kazanır.

** İslâm devletinin ilk yüzyıllarında görülen bu aşırı liberal çoğulcu tutum ilginçtir.

*** Sunnî islâmın halifelik görüşü, XI. Yüzyıl ortasında, gerçek bir kamu hukuku yapıtı olan Maverdî'nin «el-Ahkâm el-Sultaniya»sı ile son biçimini alır. Maverdî, halifeliği Abbas soyunun tekeline vermez. Halifenin Kureyş kabilesinden çıkması gerektiğini ileri sürerek, Emevîleri de halifeliğe lâyık görür. Ne var ki, Maverdî, halifenin seçimle gelmesini zorunlu sayar. Oysa bütün halifeler ardıllarını kendileri atarlar. Seçim koşulu, ileri gelenlerin halifeye bağlılık yemini ettikleri biat töreniyle yerine getirilmiş sayılır. Kamu hukuku alanın-

olmayanlarla ilişkiler ve evlenmeler, özel bâzı bayramlar ve ibadete ait bâzı sorunlar, sunnîlerden ayrı ise de, uzmanlara göre şiî ve sunnî arasındaki şeriat hükümleri anlaşmazlıkları, dört sunnî hukuk okulu arasında görülen uyuşmazlıklardan derin değildir[94].

İSLÂM HUKUKU AKILCIDIR

Yukarıda anlatılanlar, islâm hukukunun akılcı değil, nakilci olduğu ve toplumsal gerçeklerin dışında dondurulduğu izlenimini verirse de, bu görüş ekonomik gerileme dönemine girildiği çok daha sonraki yüzyıllar için doğru olabilir. Cahen'in de belirttiği üzere, islâm uygarlığının gelişme döneminde, fıkıh, gerçeğin zorunluluklarına ve özellikle ekonomik yaşamın tüm yönlerine yanıt getirir[95]. En büyük hukukçuların bir fıkıh hükmünü gerçekteki farklı bir uygulama ile uzlaştırmak için geliştirdikleri usulleri açıklayan «hiyal» adlı inceleme yapıtları ve çözümü zor gerçek sorunlarla ilgili müftü fetvaları, islâm hukukunun toplumsal gereksinmelere uymasını sağlar. Ortaçağın ortalarında fetvaları toplayan kitaplar, bir cins yargıtay kararları kolleksiyonu gibi, hukuk sorunlarının çözümünde kullanılır.

Maxime Rodinson, temel ögelerinden biri akılcı hukuk olan akılcı devletin yalnız Avrupa'da Roma hukukuna dayalı biçimde çıktığını, kapitalizmin bu yüz-

---

da şeriat ilkeleri her zaman geçerli olmaz. Şiîlerde ise, halifelik Kureyş kabilesinin değil, Ali-Fatma ailesinin tekelindedir. Onlar, Zeyd kolu dışında, seçimi tanımazlar, Ali'yi doğrudan Peygamber'in halife atadığına ve islâm dininin gizli (batınî) yönlerini yalnız Ali'ye bildirdiğine inanırlar. Bu gizli ilim, imam'ın kendi atadığı oğluna geçer. Bu gizli ilmin sâhibi olan en yüksek dinsel lider, tartışılmaz kişisel otoriteye sâhiptir. Cemaatin yönetiminde yanlışlar da yapsa, Tanrı'nın yönettiği imam sorumlu tutulamaz, mâsum sayılır. Kısaca, şiilikte otoriter liderlik anlayışı vardır.

den yalnız Avrupa'da geliştiğini ileri süren ve islâm hukukunu küçümseyen Weber'i, islâm dininin kapitalizme açık olduğunu savunan yapıtında eleştirir. Weber'e Roma hukukunun XII. Yüzyıldan önce Avrupa'da var olmadığını, Bizans ve islâm ile temas sonucu Avrupa'nın Roma hukuku kaynaklarına döndüğünü ve kapitalizmin beşiği İngiltere'nin hiçbir zaman Roma hukukunu tanımadığını hatırlatır. İslâmın yükseliş döneminde Avrupa'da keyfî kararlara geniş ölçüde açık geleneksel hukuk egemendir. Senyörler ve adamları çıkarlarına uygun biçimde hukuku uygularlar, ya da zorbalığın adına hukuk derler. Oysa islâmda «Batı geleneksel hukukuna göre, çok daha iyi sistemleştirilmiş, birleştirilmiş ve akla dayandırılmaya çalışılmış* büyük fıkıh koleksiyonu» vardır[96] ve kadılar, ilk olarak bu hukuka bağlıdırlar.

---

* Maxime Rodinson, Kur'an'ın akılcı olduğunu savunur. Tanrı sürekli kanıtlar ileri sürer, usa başvurur. Kur'an'da 50 kez «akala» fiili geçer ki, «fikirleri bir bütünde bağlamak, düşünce yürütmek, bir fikir dizisini anlamak» anlamına gelir. 13 kez bir fikir dizisi açıklandıktan sonra ara nağme gibi «Ey hâlâ anlamıyor musunuz» ya da «Hâlâ düşünemiyor musunuz» denir. Kâfirler, düşünmeyi bilmeyen, entellektüel bir çaba gösteremeyen hayvan gibi varlıklar sayılır. Kuşkusuz, akıl herşeyi anlayamaz. Aklın gücünün erişemeyeceği bu şeylerin bir kısmını Tanrı, Kur'an yoluyla açıklar. Akla aykırı bu inanç kavramı, her dinde elbette vardır. Ama hıristiyanlıkta inanca, İslâmdan çok daha fazla ağırlık verilir. Kur'an, hıristiyanlığın baba-oğul ve kutsal ruh biçimindeki üçlü dogmasını yadsır. Zira Muhammed, tarihe inanır ve İsa'nın tanrısallığı yadsıdığını tarihe dayanarak söyler. Sonra, «Allah nasıl çocuk sâhibi olabilir» diye düşüncesini sürdürür. «Herşeye kâdir olan, babalığa muhtaç olur mu» der. Ona göre, İsa üstün nitelikli bir peygamberdi, annesi de azize idi, ama ikisi de yemek yiyorlardı. «Bu da gösterir ki, onlar doğan ve ölen insan durumunda idiler. Ve Allah onları öldürdü». Maxime Rodinson, Kur'an'ın akılcılığı ile Mekke'nin Kureyşli tüccarlarını akılcılığı arasında bağlantı kurar. Ona göre, hesap adamı olan kâr peşindeki Kureyşli tüccarlar, sonuçlarını gördükleri, kudret ve etkinliklerini ölçtükleri şeylere inanırlar (Islam et capitalisme, s. 94).

Hukuk, mal ve can güvenliği ile birlikte gider. IX. Yüzyılda Batı Avrupa'dan Kudüs'e giden hıristiyan hacıları, can ve mallarının islâm ülkesinde kendi ülkelerine göre daha güvenli olduğunu belirtirler[97]. Gerçekten X. ve XI. yüzyıllar Batı Avrupasında can ve mal güvenliği yoktur. Senyörler ve şövalyeler, baş yağmacı ve soyguncudurlar. Kilise can ve mal güvenliğini korumaya değil, sınırlamaya çalışır. Örneğin 1023'te Fransa'nın bâzı bölgelerinde haftanın belli günleri şiddet yoluyla hak elde etmekten kaçınılması istenir ve buna «Tanrı Mütarekesi» adı verilir. Yine aynı yıl Beauvais'de askerî şeflerin köylülerin hayvanlarını ancak kendilerini ve hayvanlarını beslemek için öldürebilmeleri kararlaştırılır. 990'larda Fransa'da bir eyalet yöneticisi olan dinsel şef, şövalyelerini ve köylülerini toplar ve onlardan kilisenin ve fakirlerin mallarına dokunmamalarını, aldıkları malları da geri vermelerini ister. Onlar kabul etmezler. Dinsel şef, askerlerine dayanarak bu zorbalara zorla barış yemini etirir. Kişileri rehin tutmakla yaptırıma bağlanan bu toplu yeminler «Barış Paktı» adıyla Batı Avrupa'ya yayılır. Bu yolda halk meclisleri kurulur. Bütün bunlar, Batı Avrupa feodalizminin geliştiği dönemde can ve mal güvensizliğinin ne ölçülere ulaştığını göstermeye yeterlidir.

TANRI ÜZERİNDE TARTIŞMALAR

Din adamları bir yandan islâm hukukunu geliştirmeye çalışırlarken, islâmın dinsel ve felsefî düşüncesini de meydana koymaya yönelirler. Tanrı'nın niteliği, Tanrı-evren, Tanrı-insan ilişkileri, tanrısal irade ve insanın özgürlüğü, iman sorunu vb. hıristiyan, yahudi, zerdüşt, mani vb. dinleri bilginlerinin, ya da bu eski dinlerini unutamayan yeni müslümanların katıldığı toplantılarda çok canlı biçimde tartışılır. Basra ve Bağdat, fikir yaratıcı çok hareketli merkezler olur. Hıristiyan Johannes Demascenus (Yuhanna'l-Dımaşkî),

Tanrı incelemesini, hiç ayrılmadığı islâm ülkesinde meydana getirir. Yunan felsefesi, büyük ilgi çeker. E. Renan'ın bir İspanya müslüman yazarına dayanarak anlattığı öykü, islâm merkezlerindeki canlı entellektüel yaşamı iyi anlatır. Bu İspanya müslümanı, Bağdat'ta her din ve mezhepten teoloji bilginlerinin (mütekellimîn) katıldıkları bir toplantıda bulunur. Herkesin biribirine karşı çok saygılı olduğu toplantıyı, islâm olmayan bir din bilgini şu söylevle başlatır:

«— Düşünmek, akıl yürütmek için toplandık. Hepiniz koşullarımızı biliyorsunuz. Siz müslümanlar, Kitap'ınızdan aktarılmış, ya da Peygamberinizin otoritesine dayanan düşünceler ileri sürmeyeceksiniz. Çünkü biz, ne birine ne de ötekine inanıyoruz. Herkes akla dayalı kanıtlarla kendini sınırlamalıdır»[98].

Bu sözler alkışla ve genel onayla karşılanır. İşte bu canlı ortamda islâm teolojisi (kelâm ilmi) geliştirilir. Dinini derinleştirmek isteyen sâde müslümanı, doğaldır ki, herşeyden önce, islâmın gözünde inançtan ne anlaşılacağı ilgilendirir. Bu soruya «m'urcia» denilen akımın yandaşları, iman'ı, Tanrı'yı tanımak, onu gönülden sevmek ve Tanrı'ya karşı alçakgönüllü davranarak kibirliliği bırakmak yanıtını getirirler. Bunlardan bâzıları, ibadetin iman ve müslümanlıkla ilgili bulunmadığını, imansız ibadetin boş olduğunu, iman sâhibinin günahının hoş görüleceğini ileri sürerler. M'urcia'ya karşı çıkan «vaidiye» akımı yandaşları ise, ibadeti, iman'ın ögesi sayar ve büyük günah işleyenlerin islâmdan çıkacaklarını söyler. 661 yılından itibaren mümin-fâsık ve mümin-kâfir statüleri canlı biçimde tartışılır.

Düşünen müslümanı yakından ilgilendiren başka bir önemli konu, insanın eyleminden sorumlu bulunup bulunmadığıdır. Kur'an'da «herşeyin Allah'ın iradesiyle olduğu», dolayısiyle insanın eylemlerinden sorumlu tutulamıyacağını belirten sözler yer aldığı gibi, insanın kendi isteğiyle davranabileceği (ihtiyar) anlamına

gelen sözler de vardır. İnsanın ihtiyarı sorunu, büyük tartışmalara yol açar. İnsandan özgürlüğü tamamen kaldıran ve onu ahlâkî sorumluluklarından soyutlayan akım, «cebriye» adını alır. İnsana belli bir özgürlük ve ahlâkî sorumluluk tanıyan akım, bugün anladığımız anlamıyla kaderciliğin tam karşıtı olan «kaderiye» diye anılır. Sonradan bütün tarikatların kendi şeyhleri saydıkları Basra okulunun ünlü kişisi Hasan Basrî (642-728), «kaderî»lerin kurucusu sayılabilir. O, insanın yaptıklarından tam sorumlu olması, bunu düşünerek günahtan kaçınması gerektiğini savunur. Mümin için iman'ı yeterli gören m'urcia yanlılarını, büyük günahlar işleyen ve dinin yasakladığı şeyleri yapanları (fâsık) müslüman saydıkları için kınar[99]. İnsanın belli bir özgürlüğü görüşünü, akılcılar diyebileceğimiz «mûtezile» akımı geliştirir. Onlara göre, Tanrı, adalettir, o ancak hayır, iyilik isteyebilir. Kötülük, ancak insan boyutunda bir anlam kazanır. İnsanın belli bir özgürlük alanı olduğu içindir ki, kötülük doğar. Bu akılcılara karşı nakilciler, yâni Kur'an ve sünnetin sözüne olanak ölçüsünde bağlı kalmaya çalışan Şafiî ve Hanbelî okulları temsilcileri ortalama bir yol seçerler. Bu akımın baştemsilcisi olan ünlü kelâm bilgini Eş'arî (873-936), cebriye yandaşları gibi insana irade ve özgürlük tanımaz, fakat onda yaptığı işleri kazandıran bir güç (kesb) bulunduğunu kabul eder. Kesb sâyesinde, insanın yaptığı işler, Tanrı tarafından meydana getirildiği, yaratıldığı halde, insanın kendi işi olur. Eş'arî, bu dolambaçlı yoldan insana ahlâkî sorumluluk tanır. Hanefî okulu yolunu izleyen ve öğretisi Seyhun-Ceyhun bölgesi Türkleri arasında yayılan Maturidî ise, «Bütün işler Allah'ın iradesiyle olur, fakat Allah'ın rızası ancak iyilikle ilgilidir, kötülükle değil» diyerek, insana kendi isteğiyle etkin biçimde davranabileceği bir alan tanır.

Din bilginlerini en çok uğraştıran konulardan biri, Tanrı'nın zâtı sorunu olur. Kur'an, Allah'a birçok

sıfatlar, adlar verir. Bu adlar soyut, metafizik deyimler olduğu gibi, Tanrı'yı insana da benzetebilir. Örneğin Kur'an'da Alla'hın iki elinden, gözlerinden, yüzünden söz edilir, ona melik (padişah) denilir ve dokuzuncu gök tabakasında (arş) oturduğu belirtilir. Kur'an'ı yorumlamadan, söylendiği gibi kabul edenler «sıfatiye» adını alırlar. Bu akım, giderek «müşebbihe» ve «mücessime» gibi, Allah'ı insan biçiminde düşünen akımlara yol açar. Hanbelî'ler ile Horasan ve Batı Türkistan'da yayılan Kerramiye akımlarının aşırı kolları, Allah'ı arş üzerinde otururak evreni yöneten elli, ayaklı, etli, kanlı, başlı, gözlü kabul ederler*.

Bu tehlikeli gelişmelere karşı, Kur'an ve sünneti olduğu gibi kabul eden daha ciddi din bilginleri, Allah'ın birliğini koruyacak, Allah'ın sıfatlarının insanın sıfatlarıyla karışmasını önleyecek yollar ararlar. Gerçekten Allah'ın birliği ilkesi ve sıfatlarını bağdaştırmak, güçlükler yaratır. Örneğin Allah, hakkıyla bilen (el-âlim)dir. Bu nedenle, zorunlu olarak, «ilim» sıfatına sâhiptir. Bu ilim zâtı, yâni kendisi konusunda mıdır, yoksa kendinden başkalarıyla mı ilgilidir? Eğer zâtı ile ilgili ise, zâtında ikilik olur; eğer zâtından başkası ile ilgili ise, ilmi, zâtından başkasıyla ilgili olduğu için mutlak olamaz, dolayısiyle sıfatın sâhibi, yâni Allah da mutlak olamaz. Bu nedenle, islâmın en önemli ilkesi olan Allah'ın birliği ilkesini korumak için, ona herhangibir olumlu sıfat vermekten kaçınmak zorunluluğu ortaya çıkar[100]. «Şu ya da bu değildir» denebilir, fakat «şudur ya da budur» demekten kaçınmak gerekir. Bu noktada islâm dinsel düşüncesi ayrı yönlerde gelişme gösterir. Gelenekçiler, Kur'an ve hadis-

* Halifenin şamanist Oğuzları müslüman yapmak isteyen temsilcisi İbn Fadlan'a Oğuz ileri geleni, «Allah'ımızın karısı var mı?» diye sorar. İbn Fadlan, bu sözü büyük bir günah sayarak tövbe ve istiğfarda bulunur. Oğuz şefi de onun gibi tövbe eder ve «Estağfırullah» der (İbn Fadlan Seyahatnâmesi, Bedir Yayınları, s. 31).

te söylenenlerin olduğu gibi kabulüne yönelirler. Bu söylenenlerin akıl yoluyla eleştirilmesinden, ya da akla uydurulmasından kaçınılmasını isterler. Örneğin Kur'an'da Allah'ın arş üzerinde kurulup oturduğu okununca, buna olduğu gibi inanmalı ve akıl yürütmeye kalkışılmamalıdır. Allah'ın kurulup oturuşunu, insanın oturuşuna benzetmekten uzak durulmalıdır. Bu inanca göre, Allah'ta olan herşey, insanlarda benzer adlarla tanınan şeylerden ayrıdır. Bu tutum, «tenzih» (uzak tutma) deyimiyle anlatılır.

Gelenekçi akıma karşı çıkan akılcılar, yâni mûtezile ise, gerçeğe akıl yoluyla ulaşılacağına inanırlar. Kelâm ilmini akla dayanarak geliştirirler. Yaratılmış olan Kur'an'ın akıl yoluyla anlaşılabileceğini savunurlar. Allah'ın birliğine aykırı düştüğü için, Allah'ın sıfatlarını yadsırlar. Allah'ı her türlü sıfattan ayrı, soyut bir fikir gibi düşünürler. Allah'ın bir cismi varmış gibi düşünülmesine karşı çıkarlar. Allah'tan somut olan herşeyi kaldırırlar. Bu nedenle, cennete gidenlerin orada Allah'ı görme mutluluğuna erişeceği inancını kabul etmezler. Allah'ın adaletine aykırı düşeceği için, insana irade tanırlar. Ama yaratan ve yaratılan arasına tam bir fark koyarlar.

YUNAN FELSEFESİNE DÖNÜŞ

Her ne kadar mûtezile, Tanrı esini olan vahy'i bir veri olarak kabul eder ve akıl yoluyla onu kanıtlamaya uğraşırsa da, düşünceye verdiği önem, bu akımı, eski Yunan bilim ve felsefesinde geçerli olan şeyleri araştırmaya iter. Mûtezile akımının Halife Me'mun desteğiyle güç kazandığı bir dönemde, eski Yunan yapıtlarının geniş ölçüde bir çeviri hareketi başlar. Me'mun bir «Dâr el-Hikma» (İlimler Akademisi) kurar ve Yunan klasiklerinin çevirisini ve bilimsel bir rönesans çabalarını cesaretlendirir. Yunan matematik, tıp, botanik, astronomi, mekanik, coğrafya, eski kimya vb.

yapıtlarının yanı sıra Aristo'nun hemen hemen bütün yapıtları, Eflâtun ve Yeni Eflâtunculârın birçok yapıtları Arapçaya kazandırılır. Avrupa, XII. Yüzyıldan sonra rönesans döneminde Yunan düşüncesini Arap aracılığıyla keşfeder*.

---

* Avrupa rönesansında islâmın katkısı büyüktür. Marksist düşünür R. Garaudy, «İslâm fetihleri, antik kültürün, özellikle helenizmin yeniden yaşama kavuşmasını sağlayarak, rönesansın entellektüel koşullarını yarattı» inancındadır (Sosyalizm ve İslâmiyet, s. 19). Engels, «Doğa'nın Diyalektiği» adlı yapıtında, islâm düşünürlerini XVIII. Yüzyıl Fransız ansiklopedistlerinin öncüleri olarak görür. Engels, şöyle yazar: «Latin halklarda, yeni keşfedilen Yunan felsefesiyle beslenmiş islâmlıktan alınan özgür düşünce, gittikçe kök salıyordu ve XVIII. Yüzyılın maddeciliğini hazırlıyordu». İbn Rüşd, Avrupa'da da Aristo'nun en büyük yorumlayıcısı sayılır. İslâm ülkesinde unutulduğu halde, Lâtinceye ve İbraniceye çevrilen yapıtları sâyesinde, Batıda «avveroisme» denilen İbn Rüşdcülük yüzyıllar boyu yaşar. Bu nedenle, o, islâm felsefesine olduğu kadar, Batı Ortaçağ felsefesine de maledilir. Roger Bacon, «Filozofi, kaynağını tamamen islâmdan alır» der. Batıya Aristo'yu tanıtan İbn Rüşdcülük, Ortaçağın ilk dönemini kapayarak rönesansa zemin hazırlar. Ernest Renan, onu «bağnaz dinsel zihniyete karşı bilim zihniyetini savunan kişi» ve Copernic'in öncüsü sayar. G. Quadri, «Rönesansın müjdeleyicisi ve Ortaçağın en modern düşünürü» der. R. Garaudy, «Kur'an'ın yazdığı herşey, akıl yoluyla kanıtlanabilir» diyen ve din ile felsefeyi «konusu bakımından ayrılmaz, fakat gerçeği farklı düzeylerde ve farklı yöntemlerle açıklayan» dallar sayan İbn Rüşd'ü, bu görüşüyle Spinoza'nın öncüsü sayar. XIX. Yüzyılda Hegel'in geliştirdiği bu görüş, Feuerbach ve özellikle Marx ile yeni bir aşamaya ulaşır. Garaudy, bu islâm filozofunun insan ve doğa hakkındaki görüşlerini de, Heraklit'ten Hegel'e ve Marx'a kadar uzanan dünyanın diyalektik görüşünde temel bir halka sayar. Liebnitz'in İbn Rüşd'ün Lâtince çevirisinden yararlandığını belirtir (Sosyalizm ve İslâmiyet). XVI. Yüzyılda İbn Rüşd'e karşı tepkiler başlar. 1512'de «En büyük bilginler, Aristo ve İbn Rüşd'dür» diyen Hollandalı râhip Hermann von Riswik, ateşte yakılır. Dante, ünlü yapıtında İbn Rüşd'ü Aristo ve Eflâtun'un yanında Cehennem'de gösterir. Claude Cahen'in «ilkin islâm kuşaklarının, sonra Batı hıristiyanlarının düşünce ustası» dediği İbn Sina'nın fikirleri, XII. Yüzyılda Batıda tam kabul görür, eleştiriler daha sonra baş-

lar. Oxford Üniversitesi'nde Robert Grosseteste'in yapıtları İbn Sina'dan esinlenir. Roger Bacon üzerinde de İbn Sina etkisi güçlüdür. O, «Arapça bilmeden bilim olmaz» der. İbn Sina'nın yapıtları, eski tarihlerde ve 1508'de Latince çevirileriyle birlikte Venedik'te yayınlanır.

Bilimlerde de Yunan mirası Batıya geliştirilmiş biçimde İslâm aracılığıyla girer. Ortaçağ düşüncesine aykırı olan «bilimin sürekli ilerlemesi olanağı» fikrini ilk Razî geliştirir. XVI. Yüzyılın ünlü matematikçisi Gerolamo Cardono'nun yeryüzünün 12 en büyük düşünürü arasında saydığı Harizmi'nin «el-Cebr» yapıtının çevirisiyle cebir, «algebre» adıyla Batıya girer. «Sıfır» ve «Arap rakamı» sözcüğü Batıya İslâmdan geçer. Harizmî'ye Latincede «Alkhrismi» ve bundan «algorisme» denilir. «Onar onar sayıp yazmak ve her dokuzdan sonra rakamın sağına bir sıfır koymak ve başka bir onlar hânesi meydana getirmek» usulü Harizmî'ye aittir ve Batıda «algorisme» adıyla bilinir. Romen rakamlarıyla bir hesap işleminin güçlüğü hatırlanırsa, Harizmi'nin XIII. Yüzyıldan sonra Batıya giren ondalı sisteminin nasıl bir ilerlemeye yol açtığı kolayca hesaplanabilir. Ebulvefa, İbn Yunus ve Bettanî, Ortaçağda ve rönesansta trigonometri ve astronomide Batıda etkin olurlar. Birunî, astronomi ansiklopedisiyle, dünyanın güneş etrafında dönüşü üzerinde durur. İbn Haysam'ın «Kitab fi hayat el-âlâm» adlı yapıtında semanın hareketiyle ilgili olarak ortaya attığı kuram, bütün Batı astronomları için Ortaçağ boyunca klasik bir kuram sayılır. İbn Haysam'ın başka bir yapıtında geliştirdiği ışık olaylarıyla ilgili kuram, en az altıyüz yıl Batı bilim çevreleri üzerinde etkin olur. Roger Bacon ve Kepler, bu yapıtın Latince çevirilerinden yararlanırlar. VIII. Yüzyılın ikinci yarısında yaşayan ve «şeriat yerine Yunan felsefe ve biliminin ışıklarını yakacak yeni bir imam'ın geleceğini» açıklayan aşırı şiilerden Câbir b. Hayyan, eski kimyanın kurucusudur ve Batıdaki bütün eski kimyacılar «Geber» dedikleri Câbir'in çırakları olduklarını söylerler. Kendini Sokrat'a yakın sayan Razî'nin ve İbn Sina'nın tıp yapıtları, hıristiyan Ortaçağına egemendir. Razi'nin çiçek, kızamık ve öteki hastalıklarla ilgili yapıtlarının Latince çevirileri, XVII. Yüzyıla değin Batıda otorite olur. Razî'nin tıp yapıtı, İngiltere'de 1458-1866 arasında 40 kez yayınlanır. Başka bir tıp bilgininin göz hastalıklarıyla ilgili yapıtı, Batıda XIX. Yüzyıla değin kullanılır. C. Cahen, İslâm dünyasındaki bu entellektüel canlılığın, çağdaş Avrupa ve Bizans ile karşılaştırılınca «hayranlık verici bir şaşkınlık» yarattığını söyler (L'islam, s. 200). F. Grenard, «Barbar Avrupa'yı uygarlaştırmak için baş etki, İslâm uygarlığından geldi» der (Grandeur et décadence de l'Asie, s. 34).

FELSEFE VE DİNİN ÇATIŞMASI

Filozofi, büyük ilgi çeker. Felsefe ve feylosof deyimleri çıkar. Arapça bir felsefe dili gelişir. Kindî, ilk islâm filozofu olur. Türk kökenli saydığımız Farabî ile İbn Sina, islâm inançları ile Yunan felsefesini uzlaştırmak için büyük çaba gösterirler. Grek felsefesindeki Evren'in öncesizliği ve doğada ussal bir düzenin var olduğu görüşleri, islâmın Evren'i Tanrı'nın yoktan yarattığı, olayların Tanrı'nın keyfî iradesine bağlı bulunduğu inancı ile çatışır. Farabî ve İbn Sina, Yeni Eflâtuncular'ın görüşlerinden de yararlanarak, burada açıklanmasına gerek olmayan bir «feyz» ve bir «olanak» kuramıyla Tanrı'yı Evren'in yaşam kaynağı yaparlar. Tanrı ve Evren arasında uyumlu bir sistem kurmayı denerler. Böylece felsefe ve islâm arasındaki iki karşıt görüşü bir ölçüde yaklaştırmayı başarırlar. Aristo'ya doğrudan bağlı kalan İbn Rüşd, bu uzlaştırmada daha güçlük çeker. Bu filozoflardan çok daha önce yaşayan (ölümü 925) ve Lâtinceye çevrilen tıp kitapları XVII. Yüzyıla kadar Batıda otorite sayılan[101] ünlü tıp ve kimya bilgini filozof Razî, felsefe ve dinin uzlaştırılabilmesini olanaksız bulur. Felsefî düşünceye ve bilimsel araştırmaya düşman diye nitelediği dinleri, insanları yok eden savaşların tek kaynağı sayar[102]. Ortaçağ anlayışına ters düşen bir tutumla, bilimsel ilerlemeye inanır ve Aristo, Eflâtun ve Hipokrat'ı kutsal kitaplara çok üstün tutar. Türk kökenli sandığımız Harizmli bilim adamı Birunî, Sokrat'a benzer bir kişiyi hiçbir zaman yetiştiremediği için Arabistan'ı çok alt sırada bir ülke görür. Ama islâm uygarlığını, Yunan uygarlığından çıkan Batı uygarlığının devamı sayar. Ona göre Çinliler, Türkler ve Hintliler ise, Doğu uygarlığının temsilcileridir.

Felsefe ve akılcılığın çeşitli biçimdeki bu güçlü saldırısı karşısında, Kur'an ve sünnetin olduğu gibi kabulünü savunan gelenekçiler dahi, bunu akılcı kanıt-

larla yapmaya yönelirler. Bu işi ilkin akılcılardan olan Eş'arî (ölümü 935) yüklenir ve hadisleri ussal kanıtlarla savunur. Böylece o zamana kadar akılcıların, yâni mûtezile'nin geliştirdiği islâm teolojisi (kelâm), gelenekçiler tarafından da kabul edilmiş olur*. Eski felsefecilerden olan gelenekçi Gazalî ise, felsefecilere karşı yirmi karşıt sav ileri sürmekle birlikte, felsefeye gelenekçi çevrelerin kabul edebileceği bir biçim verir. Gazalî, aklı kullanarak, iman konusunda aklın yetersizliğini kanıtlamaya çalışır**. Bireyin kişisel çabasıyla doğrudan Tanrı'ya yaklaşmasını ve birleşmesini amaçlayan tasavvufu, Kur'an ve sünnet çerçevesinde bir sisteme bağlar.

RESMÎ AKILCI İDEOLOJİ

Bütün bunlarla belirtmek istediğimiz, islâmın yükseliş döneminde bağnazlıktan çok uzak canlı bir entellektüel yaşamın ve hoşgörünün varlığıdır. Abbasî halifesi Me'mun bir ara devlete resmî bir dinsel ideoloji benimsetmek isterse de, bu mu'tezile'nin akılcı ideolojisi olur. Mu'tezile, Kur'an'ın yaratıldığını, bâzı yerlerinin belirsiz kaldığını ve mesajının akıl yoluyla anlaşılabileceğini ileri sürer ve akılcı öğretisi doğrultusun-

---

* Selçuklu Devleti kurucusu Tuğrul Bey, veziri Kündüri'nin etkisiyle, Nişapur'da eş'arîleri kovuşturur. Önde gelen eş'arîlerden Kuşeyrî, bütün islâm ülkelerindeki din adamlarına mektup yazarak durumu protesto eder. Kuşeyrî, Nişapur eski kalesine hapsedilirse de, kurtarılır. Hacca gider. Aynı nedenle hacca gelmiş 400 kadı ve din adamıyla durumu tartışır. Baskıyı, daha sonra Nizamülmülk durdurur ve medresesinde eş'arî kelâm okutturur.

** Şafiî okulundan olan Gazalî'nin hanefî okulu aleyhinde bulunması üzerine, hanefî okulu yanlısı Selçuklu Sultanı Sancar, onu zorla huzuruna getirtir. Fakat Gazalî'ye iyi davranır. Fatih Sultan Mehmet ise, din ile felsefe arasındaki çatışmayı gidermek, Gazalî ve İbn Rüşd'ü uzlaştırmak için Hocazâde ile Ali el-Tusî'ye ayrı ayrı yapıtlar yazdırır, fakat aykırılık giderilmiş sayılmaz.

da, «kötü»yü yasaklayan ve «iyi»yi buyuran militan bir hükümet görüşünü savunur. Memun, mu'tezile bilginlerinden Basralı Ahmet b. Abi Du'ad'ı başkadı atar ve onun etkisiyle 827 yılında «Yaratılmış Kur'an»* dogmasını resmîleştirir, resmî ideolojinin koruyucusu «Mihna» adlı bir çeşit enkizisyon mahkemesi kurar. Mahkeme, kadılardan ve öteki din adamlarından mu'tezile öğretisine sâdakat yemini ister, yemine yanaşmayanları görevlerinden uzaklaştırır. Mihna, daha sonraki halifeler döneminde de, 849 yılına kadar südürülür. Fakat gelenekçi din adamları, Allah ile Allah'ın sözü arasında bir ayırım yapmaya yanaşmazlar, sözün «nasıl»ı sorulmadan olduğu gibi kabulünde direnirler. Hanbelî okulunun kurucusu İbn Hanbal, muhalefetin lideri olur. Enkizisyon sorgusuna verilir, prangaya vurulur ve hapse atılır. Ama gelenekçi din adamlarının direnişi karşısında, Halife Mütevekkil, mu'tezileci başkadıyı görevinden alır ve «yaratılmış Kur'an» inancını zorla kabul ettirmekten vazgeçer. Böylece İslâm Cemaati'ni doktriner biçimde yönetecek bir imam görüşü son bulur. İmam'ın rolü, din bilginlerinin ittifakına (icma) göre, dini korumak olur. İmam'ın, yâni halifenin yetkisi, ulema ile sınırlanır ve Maverdî ünlü yapıtında bunu açıkça belirtir.

Ulema direnişiyle resmî devlet ideolojisi ve «dok-

---

* Gelenekçilere göre, Kur'an, gökte bulunan bir aslî kitabın doğru ve sâdık bir nüshasıdır. Gökte bulunan bu kitap, Allah'ın lûtfu ile, Peygamber ve kavmi tarafından anlaşılır «Arapça» bir Kur'an hâlinde aşağıya iner. Allah'ın sözü ebedî ve yaratılmamış (gayr-i mahlûk) sayılır ve bu görüş gökte bulunan Kur'an'a da uygulanır. Mu'tezile'nin «yaratılmış Kur'an» görüşü ise, Kur'an'ı olduğu gibi kabul yerine, onu insan düzeyine indirerek akıl yoluyla anlama olanağını getirir.

Me'mun, mu'tezile'nin savını kabul etmekle siyasal bir amaç da güder. Zira şiîlerin Zeydî kolu mu'tezile yanlısıdır ve bu akım Haşimî ailesinin en yeteneklisinin halife olmasını isteyerek hem Me'mun'un halifeliğini garanti eder, hem de Zeydîlerle uzlaşmasını sağlar. Nitekim mu'tezile döneminde, Zeydî ayaklanması olmaz.

triner imam» görüşü başarısızlığa uğrayınca, eski hoşgörülü tutuma yeniden geri dönülür. Devlet ideolojisi olmaktan çıkan mu'tezile görüşü, varlığını sürdürür. Ilımlı şiî teolojisi, mu'tezile'den esinlenir. Onların görüşlerini yadsıyan çevrelerde dahi, akılcıların ortaya attığı sorunlar ve tartışma usulleri korunur. Kelâm ilmi, mu'tezile'nin damgasını taşır. İslâm devletinin çeşitli okullara karşı çoğulcu ve fikir özgürlüğüne açık tutumu, islâm uygarlığının yükselme döneminde değişmeden sürer. Hoşgörüsüz tutum, uygarlığın gerileme döneminde başlar. Birçok Avrupalı bilginin iddiasının tersine, ekonomik ve kültürel durgunluğu din yaratmaz. Çok çeşitli nedenlerle meydana gelen bu durgunluğa din de kendini uydurur. İslâmın yükselme döneminde, hıristiyan Batı Avrupa, ekonomik ve kültürel bir durgunluk ve ilkellik içindedir. Okuma-yazmayı unutan Batı Avrupa, 1000 yılında dünyanın sona ermesini bekler.

İSLÂM DEVLETİ

Bu ideolojik hoşgörü çerçevesinde, klasik islâmın devlet kurumları, Abbasîler döneminde biçimlenir. İslâm veziri bu dönemde ortaya çıkar. Vezir, «bir yükü taşımaya yardımcı olan» anlamına gelir[103]. İlkin vezirin görevi belirsizdir. Bir idarî hizmetin başında bulunan kişi olmaktan çok, halifenin kişisel hizmetinde biri olarak gözükür. Hükümet işleri, halifenin elindedir. Vezir, yetkileri belli olmayan, ama halife adına iş gören bir kişidir. Bâzen vezir adını taşır, bâzen taşımaz.

Abbasî yönetiminin kuruluşundan itibaren önemli görevlerde bulunan Bermek ailesi buna örnektir. Bermek soyu, Belh'in ünlü Nevbahar budist tapınağını yöneten, bu kentte büyük arazi sâhibi güçlü bir ailedir. Emevîler döneminde yıkılıp yakılan Belh'i yeniden bayındır kılmakla 725 yılında bu aileden Halit görevlendirilir. Halit, Abbasîler safında Emevîlere karşı sava-

şa katılır. İlk Abbasî halifesi ile yakın dost olur. Halit'in ve halifenin karıları biribirlerinin çocuklarını emzirirler. Halit, arazi vergisi (haraç) yönetiminin başında bulunur. Mansur zamanı, 2,7 milyon dirhem karşılığı kendine Musul, oğlu Yahya'ya Azerbeycan vâliliklerini satın alır*. Yahya, ünlü Hârunreşit'e hocalık yapar. Hârun'un «baba» dediği Yahya, oğlu Fazl ve Câfer ile birlikte Hârun'un işlerini yürütür. Câfer, Hârun'un en yakını ve eğlence arkadaşı olur. Bermek ailesi, bâzen vezir unvanını taşıyarak, bâzen böyle bir unvan da olmadan halife adına belli hizmetleri yönetirler. Büyük kudretleri zenginliklerinden, Horasan'daki güçlerinden ve onlara bağımlı kişi ve ailelerin çokluğundan ve halifeye yakınlıklarından gelir. Fakat 803 yılında Hârun, çok kudret kazanan ve görevleri sâyesinde iyice zenginleşen bu aileyi, belki de bu nedenle, işbaşından uzaklaştırır. Me'mun zamanı Bermek ailesinin yetiştirmesi, Horasan'da güç sâhibi Fadl b. Sahl, bu kez vezir ve başkomutan unvanlarıyla işbaşındadır. Bunlar, halife kadar güç kazanırlar. Ancak yine de ilk vezirler, idare ve ordunun başı olan Osmanlı vezirinden hayli farklıdırlar. Giderek bürokrasinin genişlemesi ve karmaşık biçim almasıyla, IX. Yüzyıl ortalarında, merkezî hükümet hizmetlerinin yönetimini elinde tutan klasik anlamda vezirlik meydana gelir.

«LAİK» KÂTİPLERİN YÜKSELİŞİ

Bu bürokratik gelişme, bir cins toplumsal kasta dönüşen küttap (tekili kâtip) sınıfının yükselmesine yol açar. Yazarlara, sekreterlere, her çeşit devlet daire-

* Her ne kadar rüşvetle memuriyetler elde edilebilirse de, görevlerin satılması genel kural değildir. XII. Yüzyıl İngilteresinde ise, «şerif» adı verilen bir cins vâliler, belli bir para ödeyerek görevlerini elde ederler (M. Bloch, La societé Fèodale, s. 593). Fransa'da memuriyetlerin satılması, ihtilâle kadar sürer.

lerindeki memurlara kâtip denilir. Emevîlerde kâtiplik, eski yerli bürokratların, örneğin Suriye ve Mısır'da yerli hıristiyanların, Irak'ta İranlıların ve Nasturîlerin tekelinde kalırken, Abbasî döneminde Araplaşmış İranlılar ön plana geçer. İdare aygıtı büyüdükçe kâtiplerin sayısı çoğalır ve görevlerinin teknik karmaşıklığı artar. Kâtiplik bir sanat, bir fen sayılır. Teknik eğitim gereksinmesi ve çıkar kaygısı, kâtipliğin birkaç büyük ailenin kulları ve akrabalarının tekeline girmesine yol açar. Bu kâtip aileleri, kendi çocuklarını, yakınlarını yetiştirirler ve toplumsal etkinlik, para ve kudret sağlayan kâtipliği başkalarına kapalı tutarlar ve Çinlilerin «mandaren»leri gibi bir kast meydana getirirler. Bermekî Yahya örneği üzere, vezirler genellikle kâtiplerden çıkar*. Kâtip İbn el-Mukaffa, «hükümdarlar kâtiplere, kâtiplerin hükümdarlara olduğundan daha çok muhtaçtırlar» diyerek, kâtiplerin gururunu belirtir. Kâtiplik sanatını, toplumsal davranış kurallarını öğretmek için çeşitli yapıtlar yazılır. Kâtipler için gerekli çok çeşitli bilgileri toplayan ansiklopediler düzenlenir. Kâtipten güzel konuşma, dil bilgisi ve yazı sanatı dışında, şiir, edebiyat, tarih, kamu hukuku, şer'î ilimler, tarih, coğrafya, felsefe, matematik ve çeşitli bilimlerdeki teknik deyimleri bilmesi beklenir. Böylece kâtipler, «âdap» (edepler) denilen yeni kültürün temsilcileri olurlar. Âdap, ata binmek, ok atmak, cirit oynamak, idmanlar ve satranç gibi oyunları da kapsar, Me'mun'a vezirlik eden Sehl ailesinden Hasan, kültürün (irfan) on edepten meydana geldiğini söyler ve onuncu edep'in toplantılarda ve gece eğlencelerinde anlatılan öykü ve fıkralar olduğunu belirtir.

Kâtipler, din ulemasının şer'î ilimlerin dışına pek çıkmamalarına karşılık, dünyevî bilimler, felsefe ve edebiyat ile uğraştıklarından, islâm kültürünün gelişme-

* Osmanlılarda vezirler, genellikle kılıç sâhiplerinden, Abbasîlerde ise, genellikle kalem sâhiplerinden çıkar. Ancak 1703'ten sonra Osmanlı'da kalem sâhipleri üstünlük kazanır.

sinde önemli rol oynarlar. Yeni fikir akımlarının, dinsel olmayan bilim ve edebiyatın temsilcileri çoğunlukla kâtipler olurlar. Abbasî döneminin ünlü yazarları olan Câhiz, İbn Kuteybe, İbn el-Mukaffa vb. kâtip sınıfındandırlar*. Bu nedenle, ulema ile küttap arasında «laikler» ve «din adamları» biçiminde bir karşıtlık vardır. Me'mun'un danışmanı ulemadan Sumama, kâtipleri dinsizlik ve yeteneksizlikle suçlar. Kâtipler de özel hukuk alanına sıkışmış din adamlarını câhil ve dar kafalı bulurlar**. Bu laik-dinci karşıtlığı, bir parça da etnik ve toplumsal özellik taşır. Kâtiplerin çoğu İranlı mevalî (azatlı köle) ailelerdendir. Ulema ise, her etnik gruptan gelmekle birlikte, Abbasî döneminin ilk yüzyıllarında kısmen Araptırlar ve büyük çoğunluğu mevalî olmayan kişilerdir. Nitekim kâtip sınıfının gelişmesiyle birlikte, açıktan açığa Arap üstünlüğünü yadsıyan «şuubiye» akımı güç kazanır, Arap'a karşı hicivler yazılır :

— Araplar ne ile öğünebilirler? Arap kavminin biribirini yemek, biribirini soymak ile vakit geçiren azgın kurtlardan, vahşi canavarlardan ne farkı vardır? Arap'ın erkeği zincire vurulmuş hayduttan, kadını da deveye yüklenmiş esirden başka birşey değildir[104].

Araplar da benzer biçimde karşılık verirler. Melez zenci olan Câhiz, Arap kültürünün şampiyonluğunu yapar ve şuubiye'ye karşı çıkar***.

---

* Osmanlılarda da reform hareketlerine genellikle kâtip sınıfından yükselenler öncayak olurlar.

** Osmanlıların kâtip sınıfından ünlü bilgin Kâtip Çelebi de «Mizan el-halik» yapıtında, «bağnaz ve câhil» ulemayı eleştirir.

*** Abbasîler döneminde bir ırkçılık eğilimi olduğu sanılmamalıdır. İslâm kültürü, Türk, Arap, Kürt, İranlı, Berber vb.'nin ortak ürünüdür ve bu kişiler kendilerini herşeyden önce islâm sayarlar. İlginçtir ki, ırkçılığı yadsıyan hadisler, Abbasîler döneminde birdenbire çoğalır: «İnsanlar, tıpkı bir dokumacı tarağının dişleri gibi aralarında eşittirler», «Beyazın zenciye, Arap'ın Arap olmayana üstünlüğü yoktur» vb.

Abbasî döneminde kâtip kastı, idareyi tekellerinde tuttuklarından, kılıç adamlarına ve ulemaya karşı idarede üstünlüklerini çok uzun süre korurlar. Vezirler onlardan çıkar. Ne var ki, idarenin başı olarak gerçek bir vezir meydana çıktığı zamanlarda bile, bugün anladığımız anlamda, herbiri, belli bir kategori işi yüklenmiş, göreceli özerk yönetime sâhip «bakanlıklar» yoktur. Gerek merkezde, gerek eyaletlerde idare, herbirinin başında bir şef bulunan büroların işi olur. Bu bürolardan herbirine Farsça «divan» adı verilir. Divan, Sasanî yönetiminde, devlet gelir ve giderlerinin kaydedildiği hesap defterlerinin adıdır. Bu kavram genişleyerek ilkin maliye dairesi anlamını kazanır. Giderek bütün bürolara ayırımsız «divan» denilir. Batılılar, kuşkusuz sınırlardaki gümrük bürolarını tanıdıkları için, kendi gümrüklerine divandan bozma «douane» adını takarlar. Bu dairelerdeki üzerine oturulan sedirlerin adı da Batıya «divan» diye geçer.

Çoğu malî işlerle ilgili olan bu divanların sayısı, adları ve örgütlenmeleri zaman içinde önemli değişiklikler gösterir. Örneğin asker maaş ve gereksinmelerini karşılamakla görevli Ceyş Divanı, bu adı ve son biçimini uzun süre sonra alır. Vezirlerden ve yüksek memurlardan alınan cezalar ve el konulan servetler için bir Müsadere Divanı kurulabilir. Bu nedenle divanlar üzerinde ayrı ayrı durmak yersizdir. Bunların başlıcaları çeşitli gelir toplama, harcama ve denetleme divanları, asker ve memur maaşlarını ödeme (nafakat) divanları, idarî ve siyasal yazışma divanı (resail) olarak gözükür. Divanların özelliğini, bürokrasi ve Çinlilerden öğrenilen kâğıt sanayii sonucu kâğıt üretiminin artışının geliştirdiği kırtasiyecilik teşkil eder. Bürokrasi, halifeler ve vezirler değiştikleri halde, uzman kâtipler ordusunun etkinliğini koruduğu bir rejimi tanım-

lar*. Herşeyin ayrıntılarıyla ve ancak kâtiplerin bildikleri stil ve teknik kurallarına göre kayda geçirilmesi biçimindeki kırtasiyecilik ise, kâtip ailelerinin mesleklerinde tekelciliğini sağlar.

Benzer divanlar eyaletlerde de bulunur. Abbasîler, Emevîlerden farklı olarak, eyaletler üzerinde merkezin denetimini kurmaya çalışırlar. Emevîler, genellikle geniş yetkili vâliler atarlar ve bu vâliler hemen hemen özerk yöneticiler olurlar. Giderek merkezin denetimini artırıcı önlemler alınırsa da, merkezîleşme ve denetim çabası Abbasîlerde daha belirgindir. Kırtasiyecilik, geniş ölçüde denetim amacını güder. Eyalet yöneticilerinden açık ve kesin hesaplar sık sık istenir. Kalabalık sayıdaki merkez memurları bu denetim işiyle uğraşır. Maliye ve adalet, olanak ölçüsünde, genel idareden ayrı tutulur. Yerinde kökleşmesin diye, vâliler sık sık değiştirilir. Selçuklu veziri Nizamülmülk, bunu iyi yönetim ilkesi sayar:

«— Her iki ya da üç yılda vâliler değiştirilmelidir ki, kuvvet bulmasın, memuriyetinde yerleşmesin, halka acı vermesin...»

İSTİHBARAT ÖRGÜTÜ

Fakat asıl önemli denetim yolu, Sasanî ve Bizans modeli örnek alınarak, bir posta ve istihbarat örgütü kurulmasıdır. İmparatorluk çapında hızlı haberleşmeyi sağlayacak biçimde, anayollar üzerinde gerekli pos-

* Batı Avrupa'da birçok kral okuma-yazma bilmez. Onların yazı işlerini XII. ve XIII. yüzyıllara kadar kilise adamları yönetir. Yönetime egemen küçük ve orta senyörlerin ise hemen hepsi tam câhildir (M. Block, La société feodale, s. 125). Yazma ve okuma zevkinin yayılmasıyla, krallıkların az servetli küçük soylulardan laik bürokrasi kurması, XII. Yüzyılda gelişmeye başlar. Krallıklar ve büyük prenslikler, idarî arşivler ve muhasebe tutmaya yönelirler. Bu, ilkin XII. Yüzyıl ortasında İngiliz Norman Devleti ile islâm etkisindeki Sicilya Norman Devleti'nde görülür. Fransa, XII. Yüzyıl sonu, daha doğrusu XIII. Yüzyıl içinde idarî arşivlere ve bürokrasiye sâhip olur (s. 583).

ta hayvanlarına ve ulaklara sâhip posta istasyonları meydana getirilir. Emevîler, bu örgüt için Ömer II. zamanında 4 milyon dirhem harcarlarken, Mansur 8 milyon dirhem harcar*.

Bu posta örgütü, merkezde «Berid» divanına bağlıdır. Divanın başında Sâhib el-berid bulunur ki, bu kişi halifenin en güvendiği adam olur. Sâhib el-berid, istihbarat örgütü başkanıdır. Merkezin eyaletlerle haberleşmesini düzenlemenin yanı sıra, her yanda olan biten işleri ve özellikle yüksek memurların davranışlarını bildirmekle yükümlüdür. Bunun için Sâhib el-berid'in İslâm İmparatorluğu'nun her tarafına yayılmış geniş bir istihbarat örgütü bulunur. Merkezî idarenin güvenini kazanmış istihbarat memurları, vâlilerin yanında ve önemli yerlerde görev yaparlar. Vâlilerin, kadıların ve maliyecilerin davranışlarını ve halifeye karşı niyetlerini merkeze bildirirler. Nizamülmülk, bunu bir idare bilimi ilkesi olarak açıklar :

«— Her kime büyük bir hizmet emanet edilirse, başka biri gizlice onun davranışlarını incelemekle görevlendirilmelidir. Fakat o memur, bunu bilmemelidir».

Eyalet memurları, onları denetlemek ve rapor etmekle görevli berid memurlarını bilirler. Onların kendi haklarında kötü raporlar yollamalarını önlemeye ve engellemeye çalışırlar, raporlarını okurlar. Raporlarının okunacağı korkusu, istihbarat görevlilerinin yolsuzluk yapan görevliyi tutan raporlar yazmasına yol açar. Berid görevlilerinin eyalet yetkilileriyle anlaştıkları da görülür. Nitekim Hârunreşit'in isteğiyle, Kitap el-Haraç adlı bir kamu hukuku yapıtı yazan hanefî hu-

* Feodal Avrupa'da tek düzenli mektup hizmeti, Venedik-Istanbul arasında işler. Roma İmparatorluğu modeline uygun bir posta sistemi, Karolenjler ile ortadan kalkar. Roma yolları bakımsızlık yüzünden kullanılmaz, köprüler geçit vermez olur. Ulaşım ve haberleşmenin durmasıyla, yöresel iktidarlar gerçek iktidar niteliği kazınırlar (M. Bloch, La societé féodale, s. 105).

kuk okulundan Ebu Yusuf, bu yapıtında berid memurlarının dürüst kişiler olmadıklarını, vâliler, kadılar ve maliyeciler ile uyuşup yolsuzlukları sakladıklarını, bunların sözlerine inanmamak gerektiğini belirtir[105].

Ebu Yusuf, istihbarat görevlilerinin her eyalet ve büyük kentin en dürüst ve saygınlık kazanmış kişileri arasından seçilmesini ve bunlara merkezden dolgun ücretler ödenmesini önerir. Ayrıca vâlilerin baskısına, raporları okumasına ve istediği gibi raporlar yazdırmasına karşı önlem alınır. Bu nedenle, berid görevlileri ile merkez arasında önceden özel işaretler kararlaştırılır. Bu özel işaretleri taşımayan raporlar, memurun el yazısıyla yazılmış ve mühürlenmiş bile olsa, merkezde geçerli sayılmaz. Ayrıca resmî posta örgütünün dışında, kervanlar yoluyla ve özel haberciler kullanarak çeşitli haberleşme yolları geliştirilir. Nizamülmülk şöyle der :

«— Her yana tüccar, gezgin, sufî, eczacı, derviş görünüş ve giyiminde câsuslar gitmeli ve bunlar ne işitirlerse haber getirmelidirler. Tâ ki, olan bitenden hiçbiri gizli kalmasın».

Bu câsuslardan vâliler yanındaki berid görevlileri yararlanırlar. Resmî raporlarında vâlilerin tutumunu övseler bile, bu câsuslar aracılığıyla yolladıkları özel raporlarında gerçeği yansıtırlar. Berid memuru, eyalet yöneticisiyle anlaşmış bile olsa, bu özel câsuslar eliyle raporlar merkeze ulaşabilir. Nitekim Horasan Vâlisi Tâhir, bağımsızlığa heveslenip halifenin adını hutbeden kaldırınca, berid memuruna «yanlışlık oldu, merkeze yazma» der. Fakat halifenin adı, hutbede okunmaz. Berid memuru, bunun üzerine Tâhir'e «Ben yazmazsam da haber, özel mektuplarla başka yollardan merkeze mutlaka gider, benim durumum da tehlikeye girer» der ve Tâhir'in izniyle gerçek durumu merkeze bildirir. Tâhir'i Horasan Vâlisi atarken, onun sadakati için garanti veren vezir, ihanet ederse zehirlemesi için Tâhir'in yanına gizlice bir haremağası katar.

Câsusluk yalnız eyaletlerle ilişkilerde değil, saraylarda ve divanlarda, heryerde yürütülür. «Kâbusnâme», câsusluk ve jurnalciliği iyi bir kâtibin niteliklerinden sayar :

«— Yalnız kendi işini değil, herkesin yaptığını gözlemelisin.... Divanda bulunan herkesin durumundan haberli ol. Padişahın işi ve ilmi üzerine olanların ne aldığını ve ne koyduğunu inceden inceye araştırmalı ve câsuslamalısın... Vezirlerin işini araştırırsın. Açıkça izleme, ama gizlice bütün işlerinden haberli olursan doğru olur... Jurnal yazmak istersen azıcık bir şey için yazma, eğer jurnal yüzünden sana büyük bir yarar dokunacağını görürsen yaz»[106].

Ne var ki, geniş ve yaygın bir câsusluk sistemi ve istihbarat örgütü kurulmasına karşın, merkezî bir devlet uzun süre yürütülemez. Esasen Osmanlılar düzeyinde bir merkezîleşmeden söz edilemez. Eyaletler hayli uzaktır ve VIII. Yüzyılın sonlarından başlayarak IX. Yüzyılda çeşitli bölgelerde pek çok yöresel sülâleler meydana çıkar. Bu sülâleler, halifenin yüksek egemenliğini tanımakla birlikte, aslında bağımsız devletlerdir. Halifeye vergi ödemezler. Önemli vergi gelirlerinin Bağdat'a yollanamayıp yerinde harcanması, ileride göreceğimiz üzere, eyaletlerin gelişmesini sağlar ve bölgeciliğin temeli olur.

ADALET

Abbasîler adalet örgütünü düzenlemeye önem verirler. Vâlilerin baskısından kurtarmak ve yetenekli kadılar seçebilmek için olanak ölçüsünde eyalet kadılarını merkez atar. Halifeler, İbn Haldun'a göre, kendilerine kişisel olarak bağımlı adamlarını kadı yaparlar. Hârunreşit, Sasanî örneği üzere, «Kadıların Kadısı», yâni bir baş kadı seçer. Baş kadılık, yargıtay gibi alt mahkemelerin kararlarını inceleyen bir üst mahkeme değildir. O çağda Batı Avrupa'da da, islâm ülkesinde

de yargıtay fikri yoktur. Bütün kadılar eşit yetkide sayılırlar. Bir kararın düzeltilebilmesi için, ancak halifeye ve onun vekillerine başvurulabilir. Gerçek «baş kadı» halifedir. Bu nedenle baş kadı ancak bir «yüksek yargıçlar kurulu» sayılabilir. Baş kadı, halife adına, kadı adaylarının aranan koşullara sâhip bulunup bulunmadıklarını inceler ve kadıların meslekî yeterliliğini denetler.

Kadı, danışmanlar ve yardımcılarla çevrili olarak görev yapar. Bu yardımcıların başlıcalarına «şuhud» denir. Şuhud ya da şâhitler, bugün anladığımız anlamda tanıklar değildir. Onlar, adaletin gereken biçimde yerine getirildiğini garanti eden kişilerdir. Modern adaletin jüri üyeleri gibi onlar dürüstlüğü ile tanınmış yöresel eşraf içinden seçilirler ve bir kurul meydana getirirler. Yöresel eşraf, vergi işlerinin yanı sıra, adalet dağıtımında da önemli rol oynar. Ayrıca, işleri çoğalan kadılar, başta şuhud olmak üzere yardımcılarına görevlerinin bir kısmını devredebilirler.

Kuramsal olarak adalette, sözlü tanıklık, yazılı kanıtların çok üstündedir. Pratikte yazılı kanıt önem kazanır. Kadı, halk arasındaki alım-satım, borç vb. işlerini defterlerine yazmak üzere «noterler» atar. Halk, muamelelerini belgelemek için, çevre kasabalarda da bürolar açan noterlere başvurur. Anlaşmazlık çıkarsa, bu noterler, defterlerde yazılana göre kadı önünde tanıklık ederler.

Kadı, suçluların yakalanması ve verdiği cezaların yerine getirilmesiyle ilgilenmez. Bu, «şurta»nın, yâni polisin görevidir. Şurta, Arap fethinin ilk günlerinden beri, kamu düzeninin korunmasında vâlilerin bir cins özel yardımcıları olarak meydana çıkar ve giderek bütün büyük kentlerde yöresel kökenli gerçek bir polis olur. Polis, kadı'nın yardımcısıdır. Fakat şeriatın dışında kendi başına da, kan dökme ve cinayet gibi bâzı ağır suçları cezalandırır*.

* İbn Haldun'a göre, şurta, töhmet ile (işlenildiği sanılan,

Şurta'nın yanı sıra, Abbasî döneminde, «hisbe» kurumu gelişir. Hisbe görevini yapan kişiye, «muhtesib» denilir. Hisbe, çok geniş anlamda, hayrın yayılması ve şerrin önlenmesi için her müslümanın çaba harcaması yükümlülüğü anlamına gelir. Gerçekte ise, hisbe, Emevîlerden kalma çarşı zabıtasının genişletilmiş biçimidir. İlk fetihler döneminde çarşı-pazar hıristiyanlar elinde bulunduğundan, buralarda kamu düzenini sağlayan kişi, hıristiyan olabilirdi. İslâmın yayılmasıyla, bu göreve bir müslüman getirilir ve yetki alanı genişletilir. Muhtesib, çarşı-pazar ahlâkını şeriata göre korumakla ve belediye zabıtası işlerini yürütmekle kalmaz, aynı zamanda kamu yaşamında müslümanların iyi birer müslüman gibi davranmalarını ve müslüman olmayanların da onlara uygulanan statüye uymalarını denetler*. Bu göreve saygın ve yaşlı kişiler atanır. Nizamülmülk'e göre, Gazneli Mahmut döneminde Türk muhtesib, 50 bin kişiye komuta eden generali, gündüz sarhoş geziyor diye kendi eliyle döver. Muhtesib, halifeye bağlı olmakla birlikte, kadı'nın yardımcısıdır.

KUDRETLİLERİ YARGILAYAN MAHKEME

Abbasîler döneminde ortaya çıkan başka bir yargılama alanı «mezalim»dir. İlke olarak, mezalim, hali-

---

henüz gerçekliği meydana çıkmamış suç) cezalara çarptırır. Suçlu sanılan kişiye zorla suçunu itiraf ettirir, sonra suça uygun düşen şer'i cezayı uygular. İbn Haldun, siyasette kamu yararı için bu yola gidilebilir, der. Şeriatta ise, ceza için suçun işlendiğinin kanıtlanması gerekir. Kadı, töhmetle cezaya çarptırmaya yanaşmaz. Bu işi şurta yapar. Genellikle kan dökmekle ilgili suçlar, şurta'ya bırakılır. Bunun dışında şurta, «serseri sınıfların» ellerine vurur. Ufak tefek günah işleyenlere dayak cezası uygular.

* İbn Haldun'a göre, okullardaki öğrencileri aşırı döven öğretmenlerin muhtesib ellerine vurur. Belediye zabıtası ve ahlâk zabıtası cezalarını verir ve uygular. Bundan başka kadılar, tanık ve kanıt gerektirmeyen konularda yargıçlığı muhtesib'e bırakabilir.

fe ya da delegelerinin halifeye ait olan yüksek adalet hakkını kullanmasıdır. Bu hak bâzı durumlarda kullanılabilir. Fakat gerçekte mezalim, esas itibariyle, şeriatın dar uygulanmasının dışında kalan olaylara uygulanır. Kudretlilerin yetkilerini aşıp zayıfları ezmesi, devletin ve vergi memurlarının yolsuzluk yapması gibi, kadı adaletinin yetersiz kaldığı durumlarda «Mezalim Divanı» harekete geçer. Hatta bâzen, kadıların adaletsizliğini düzeltme işi de mezalim'e düşer.

Mezalim, şeriatın ruhuna uygun düştüğü iddia edilmekle birlikte, keyfî bir yargılama olarak kalır. Fıkıh, ondan pek az söz eder. Fakat kamuoyunun gözünde, iyi hükümdar, vaktinin büyük kısmını mezalim'e ayıran kişidir. Hükümdarlar için yazılan öğüt yapıtlarında, özellikle bu sorun üzerinde durulur. Nizamülmülk, «Padişah bizzat kadılık etmelidir. Kadılar, padişahın naipleridir» der. Halkın haklarını korumak için câsus kullanan bir hükümdarı över. Halktan biri, emanet bıraktığı 20 bin altını yürüten Bağdat Kadısından câsusa yakınır :

— Kadı doğru olmazsa, padişah nasıl âdil olur? Et bozulunca tuzlanır. Ama tuz bozulursa çâre nedir? Kadı zulmederse, kadıdan hakkı kim alır?

Câsus, olayı sultana duyurur. O da ustaca bir tertiple kadıya suçunu itiraf ettirir. Ulemadan bu kişiyi öldürtmez, ama malını mülkünü alır.

Hükümdarlara öğüt yapıtları, halkın hükümdara uğradığı haksızlıkları duyurabilmesine büyük önem verirler. Nizamülmülk, bir Sasanî hükümdarının, yetkililer halkın doğrudan sultana başvurmasını engelleyemesinler diye, sarayında çok uzun bir zincire bağlı çan astırdığını yazar. Hükümdarın ülkesinde adalet tam olduğundan 7,5 yıl çanı kimse çalmaz! Sonunda uyuz bir eşek çalar. Derhal eşeğin sâhibi bulunur ve hayvanına iyi bakması sağlanır...

Bu yazarlara göre, Sasanî İmparatorluğu'nda herkes, her ayın başında yedi gün, hükümdara ve devlet

yetkililerine yakınmalarını bildirme hakkına sâhiptir. İmparator, yılda iki gün bütün halka açık toplantı düzenler. Toplantı tarihi, herkes gelebilsin diye çok önceden açıklanır. Hükümdar ve baş yargıç olan dinsel lider, kimsenin girişi engellenmesin diye çevreye güvendikleri kişileri koyar. Girişi engelleme, Tanrı'ya ve hükümdara karşı en büyük suç ilân edilir. Herkes girer, şikâyetler sunulur ve incelenir. Yargılamaya, eğer hakkında şikâyet varsa, imparatordan başlanır. İmparator, şikâyetçi kişinin yanında yer alır ve baş yargıç olan dinsel liderin önünde diz çökerek konuşur :

— Hükümdarların suçu, Tanrı'nın gözünde bütün suçların en büyüğüdür. Zira Tanrı, onu adaletsizliklere karşı halkını korumakla görevlendirdi. Eğer o halkına haksızlık yaparsa, onlar ateş tapınaklarını yok etmeye, mezarları çiğnemeye hakları olduğuna inanacaklardır... Ben ki sâde bir kulum, burada senin önünde oturuyorum. Yarın senin de Tanrı önünde oturacağın gibi. Tanrı'nın yanını tutarsan, Tanrı da seni tutar. Hükümdarın yanını tutarsan, Tanrı seni cezalandırır.

Sonra şikâyet incelenir. Eğer hükümdar haksız bulunursa, haksızlığını düzeltir. Kral haklı görülürse, dâvâcı cezalandırılır. Dâvâ bitince kral tahtına oturur ve baş yargıç olarak öteki dâvâcıların işlerine bakar[10].

İşte mezalim, bu İran örneğinden esinlenir ve Abbasîlerden sonra islâm devletlerinde uygulanır. Abbasî halifeleri ve daha sonra baş kadı, halkın dertlerini dinler ve dâvâlarına bakarlar. Bâzı Türk islâm hükümdarları, dâvâlara bizzat bakarlar*.

* Batı Avrupa'da da kral, halkların yüksek yargıcıdır. Yargıtay yoktur, ama yargılamada yolsuzluk yapılması nedeniyle halk krala başvurabilir. Fakat uygulamada bu mekanizma işlemez. XI. Yüzyılda Fransız Kralı'nın mahkemesi, ancak ona doğrudan bağlı prensleri ve kiliseleri yargılar. Almanya'da kralın yargı gücü biraz daha geniştir. Gezilerinde kralın mahkemesi, öteki mahkemelerin yerini alır. Fakat bu ancak gezilerle sınırlıdır. Kendine bağımlı insanları yargılama yetkisi,

Nişapur'a keçe çizmeleriyle giren Tuğrul Bey, haftada iki gün mezalim'e başkanlık eder.

Doğaldır ki, öğüt yapıtları ideal bir durumu yansıtır. Sâde halkın bir sürü barajı aşıp hakkını arayabilmesi, hatta buna cesaret edebilmesi kolay değildir. Bununla birlikte, mezalim ve kadı sistemi, o çağdaki Batı örnekleriyle karşılaştırılırsa, Cahen'in dediği gibi, «islâmın en sağlam yapıtlarından biri» sayılabilir[108]. Kadı'nın adalet dağıttığı alanlar, şeriatın politika ile en az karıştığı kesim olduğundan, kadı, göreceli bağımsızlığını korur. Ayrıca ordu ve maliye gibi siyasal görevler ile adliye görevleri, biribirinden genellikle ayrı tutulur. Feodal Batıda, küçüklü büyüklü senyörler*,

---

senyörlere aittir. Devlet yargı sistemini XI. ve XII. yüzyıllarda ilk geliştiren İngiltere'de dahi, senyör-köylü anlaşmazlıklarının çözümü, senyörün yetkisinde kalır. Merkezi devlet, yargılama yetkisini daha sonraki yüzyıllarda ele geçirir.

* «Şövalye» deyimini soylu anlamına kullanan Arap Emiri Usâme, Franklarda soylunun adaleti kendinin gerçekleştirmesine pek şaşar ve şöyle der: «Franklarda bütün üstünlük şövalyelere aittir. Yalnız onlar adamdan sayılır. Danışman onlardır, adaleti yerine getiren onlardır» (M. Bloch, La societé féodale, s. 406). IX-XI. yüzyıllar Batı Avrupasında hukuk değil, şiddet egemendir. March Bloch, şiddetin, o sosyal sistemin ve çağın simgesi olduğunu yazar. Ona göre, şiddet ilkin ekonomidedir: Mal değişiminin çok az ve güç olduğu bir dönemde, zenginleşme yolu Batıda yağma ve zulümdür. Soylular ve savaşçılar, yağma ile yaşarlar. Şiddet, hukuktadır: Geleneksel hukuk ilkesine göre hemen her gasp zaman içinde meşru sayılır. Birey ya da grubun, adaleti bizzat yerine getirme geleneği güçlüdür. Haklı haksız zarara uğradığını iddia eden, ötekinin malına el koyar. Şiddet, töreedir: Toplum, cana ve acıya değer vermez. Cana kıyanlar, bununla övünürler. Öç ve bunun çıplak biçimi olan haydutluk, ahlâki gerekçe bulur. Senyörlerin yağmacılık yaptığı bu güvensizlik ortamı içinde, XI. Yüzyılda, bâzı din adamlarının da öncülüğüyle halk savunma örgütleri kurulur (s. 566-573). Görülüyor ki, Batıda Roma hukukuna dayalı köklü bir hukuk geleneğinin, Doğuda ise zulmün varlığı iddiaları, çok sonraki gelişmeleri geçmişte de var saymak gibi bir yakıştırmadan ibarettir.

İslâmda yargı yetkisini elinde tutan din adamlarına idarî

yargılama yetkisini tekellerinde tutarken, islâm ülkesinde kılıç ve kalem sâhiplerinin kadılık yapmasına izin verilmez. Kadı'nın geçimine ayrılan malî kaynaklar dahi, ilke olarak ayrıdır. Böylece yargıcın idareden bağımsızlığı sağlanmaya çalışılır. Bununla birlkite, yörenin büyük arazi sâhibi eşrafı ile birlikte iş gören kadı'nın idareden bağımsızlığı, onu bu sınıfsal konumun dışına pek çıkarmaz.

VERGİ ALMAK İÇİN DÜZENLENMİŞ DEVLET

Adaleti böylece düzenleyen islâm devletinde, en çok önem verilen konu vergi yönetimidir. Devlet, en büyük özeni ve çabayı vergi idaresinde gösterir. Ekonomik gerçekler ve özellikle tarım hakkında bilgi, vergiler yoluyla edinilir. Ganimet ve fetih dönemi sona erince, yöresel çeşitlilikler ortadan kalkmamakla birlikte, bütün imparatorluk için bir vergi sistemi geliştirilir. Daha önce gördüğümüz üzere, müslümanlar zekât ya da sadaka, müslüman olmayanlar cizye öderler. Cizye ve haraç denilen arazi vergisi biribirinden ayrılır, arazi sâhibi islâm bile olsa, cizye ödemez ama haraç öder. Abbasîler, Emevî döneminde başlayan bu gelişmeyi tamamlarlar. Vergi sistemini birleştirmeye, vergi tekniklerini iyileştirmeye, randımanını artırmaya çalışırlar.

Doğaldır ki, Ortaçağda, başlıca gelir kaynağı topraktır; vergi sistemi araziye dayanır. Başlangıçta is-

---

ve askerî görevler vermekten genellikle kaçınılırken, Batı Avrupa'da kilise adamları dinsel görevlerinin yanı sıra, dük ve kont sıfatlarıyla eyaletlerin başına geçerler ve gerçek feodal prensler olurlar. Bunların vasal kontları, şövalyeleri ve bağımlı köylüleri vardır ve ordular beslerler, savaşlarda komutanlık yaparlar. Bu durumda bir kilise adaleti değil, senyör adaleti söz konusudur. Kilise, ancak kendi malları da geniş ölçüde yağma edilmeye başlayınca, XI. Yüzyıldan sonra, kısmen tutumunu değiştirmeye başlar.

lâm mülkü olan arazi ve halifenin işlemek koşuluyla müslümanlara verdiği arazi (kataî), zekât, yâni öşür öder. Bu arazi Diâ Divanı'na, haraç ödeyen arazi Haraç Divanı'na bağlıdır. Ondabir anlamına gelen öşür, üründen alınan belli bir paydır. Haraç vergisi ise, çeşitlidir. Fark, vergi işleminin ayrı kademelerde yapılmasından doğar. Birçok halde haraç, küçük arazi sâhibinden alınır, öşür yükümlüleri ise büyük arazi sâhipleridir. Arazilerini ortakçıya işleten bu öşür yükümlüleri, ortakçıdan payını alır ve çoğu zaman gerçek öşürden daha az olan ve götürü saptanan bir nakdî vergi öder.

Arazi vergisi, geniş ve karmaşık bir vergi yönetimini zorunlu kılar. Vergi, ya üründen değişen bir paydır ki, buna paylaşma anlamın «mukasama» denilir. Vergi oranı, toprağın verimliliğine ve ekilen ürünün türlerine göre değişir. Bu durumda vergi geliri, ürünün iyi ve kötü oluşuna göre değişiklik gösterir. Gelirdeki azalmayı önlemek için ünlü Sasanî İmparatoru Enuşirvan, arazi ölçümüne (mesaha) dayalı vergi almaya gider. Araziyi ölçtürür ve arazinin verimine ve ürün türlerine göre, sâbit vergiyi saptar. Örneğin 2400 metrekare genişliğindeki arazi biriminden buğday ekilirse 1 dirahmi, bağ yapılırsa 8 dirahmi vergi alınır. Sulanan araziden 3 dirhem vergi isteniyorsa, çoraktan 1 dirhem vergi toplanır. Mukasama, para olarak değil ürün olarak, mesaha ise kısmen para olarak ödenir*. İslâm, birçok İran eyaletinde, Mısır ve Suriye'de belli gelir getiren bu vergiyi benimser. Belli miktardaki bu vergi, arazi ekilmeyip boş bırakılsa bile istenir. Ne var ki, verginin nakdî oluşu, köylüyü ürününü acele satmaya ve spekülatörlerin eline düşmeye zorlar. Bu nedenle

* Günümüz Türkiyesinde böyle bir arazi vergisi zorunludur. Nitekim Devlet Planlama Teşkilâtı ve Prof. Kaldor, ilk beş yıllık plan döneminde benzer bir vergi önerirler. O zamanın Maliye Bakanları, «uygulaması olanaksız» gerekçesiyle buna karşı çıkarlar. Oysa bin küsur yıl önce, bu tip vergilerin uygulama olanağı bulunmuştur...

bâzı yerlerde mukasama'ya dönülür.

Mukasama usulünde, ödeme köy meydanında yapılır. Bütün ürün getirilir ve tahsildar oradan payını alır. Öşür, götürü alınmayıp ürün üzerinden alındığında da, ortakçı köylü, mal sâhibinin vergisini tahsildara öder ve bu miktar, mal sâhibinin payından düşülür. Mesaha usulüyle ödemede işler daha karmaşıktır. Kadastronun yapılması, her mülk sâhibinin arazisinin saptanması ve ekilen ürün türlerine göre ayrı bir kadastronun düzenlenmesi gerekir. Ayrıca para olarak alınan vergi, dirhem olarak saptanır, sonra sâbit oranlı altın dinara ve oradan da câri dinara çevrilir. Bu karmaşık kambiyo işlemini «cahbaz» denilen sarraflar yapar ve değişen oranda bir pay alırlar. Kambiyo, ölçme, tartma vb. işlemlerinin gideri, köylünün vergisine eklenir. Böylece haraç vergisi, köylünün ürününün yarısına ulaşabilir.

Devlet birçok halde «âmil» denilen bölge vergi yetkilisi aracılığıyla vergiyi alır. Ama vergi toplamanın güçlükleri, birçok Ortaçağ devletleri gibi islâm devletini de iltizam usulüne başvurmaya iter. «Dâmin» denilen iltizamcı, zengin bir kişidir. Bir bölgenin vergisini peşin olarak devlete öder ve topladığı vergiden kendine bir kâr ayırır. Vergi toplamada bundan başka «kab'ala» ve «mukataa» denilen usullere başvurulur. Kab'ala, vergisini ödemeyen bir köylünün yerine eşraftan birinin ödemesidir. Eşrafın sonradan parasını köylüden geri alması, devleti değil, bu iki kişiyi ilgilendirir. Mukataa ise, genellikle kabile şeflerinden ve devletin ulaşması güç olan bölgelerdeki özerk şeflerden alınır. Bu, uzun bir süre için toplanan götürü bir vergidir. Şef, denetimindeki kişilerden götürü ödediği vergiyi istediği gibi alır.

Vergilerin ağırlığı ve vergi toplamanın güçlükleri, devleti bu yola iter. Sık sık bakiye vergiler birikir, vergi taksitlendirilir, ya da vergileri zorla almak için işkenceye başvurulur. İran'da vergiye direnişleriyle ün

kazanan Arapların çoğunlukta bulunduğu Kum eyaletinde, vergi alınamayınca on güçlü Arap vergiye kefil yapılır. Vergi yükümlüleri tahsildara karşı değil, bu on güçlü kişiye borçlu olur. Güçlüler vergiyi getiremezlerse, onların malları satılıp ya da rehin edilerek vergi ödetilir. Bu zorlamaların karışıklıklar ve ayaklanmalar yaratacağı açıktır. Örneğin Kum'da IX. Yüzyıl içinde vergi nedeniyle beş ayaklanma görülür[109]. Zâten islâm ve Türk devletlerinin çağına göre etkin bir vergi sistemi geliştirmelerine karşın, giderler çok büyük ölçüde arttığı için, vergi toplama sürekli baş sorun olur. Batıda ise, o tarihlerde köylü kitlesinin senyörler elinde aşırı sömürülmesine karşın, bir devlet bütçesi ve ücretli memur olmadığından, böyle bir vergi sorunu yoktur*. XI. Yüzyılda Almanya Kralı vergisiz, ücretli memursuz ve daimî ordusuz bir hükümete sâhiptir.

İslâm olmayanlardan ayrıca, Sasanî döneminden kalma «kafa vergisi» (cizye) alınır. Cizye, zengin-fakir ayırımına göre düzenlenmiş bir vergidir. Fakirler genellikle adam başına 12 dirhem, zenginler ise 48 dirhem öderler. Ortahallilerden 24 dirhem vergi alınır. Fakirler için verginin, bir sâde işçinin 10-15 günlük ücretine denk düştüğü hesaplanır. Vergiden cemaat toptan sorumlu tutulduğundan, en zenginlerin fakirlerin vergisini ödemeye katkıda bulundukları görülür.

TÜCCARLARA VERGİ YOK!

İslâm vergi hukukunun ilginç bir yanı, hukukçuların sanat ve ticaretten vergi alınmasına karşı çıkmaları, bunu şeriata aykırı bulmalarıdır. Bu vergiler,

* F. Grenard'a göre, VIII. Yüzyılda Hârunreşit'in geliri 380 milyon frank idi. XV. Yüzyıl ortasında Fransa Kralı'nın geliri 12 milyon frank kadar idi. Hârunreşit'in karısı, Mekke'de su kemeri yapımı için cebniden 23 milyon verebiliyordu (Grandeur et décadence de l'asie, s. 31).

«mukûs» yâni gayrimeşru sayılır. Gerçi uygulamada, ticaret ve sanattan çeşitli vergiler alınır, Arapça «Târif» sözcüğünün bozulmasıyla Avrupa dillerine geçen «tarif» sözcüğü bu vergileri belirtir, ama «iyi islâm» diye ün yapan hükümdarlar tahta çıkınca, yeniden koymak zorunda kalsalar bile, sanat ve ticaret vergilerini kaldırmaya özen gösterirler. Bu durum, Mekke Ticaret Cumhuriyeti içinde doğan islâmın ticaretle bağlantısını yansıtan bir örnektir. Aynı zamanda kentlerde aynı mahallede oturan ticaret adamları ile din adamları arasındaki yakınlığı da açıklar.

Vergi gelirlerini, doğrudan devletin işlettiği arazi ile ticaret ve sanayi tekelleri tamamlar. Çok zenginleşen yüksek görevlilerin servetlerinin müsaderesi, ganimet ve armağanlar da başka bir gelir kaynağı sağlar.

Böyle karmaşık ve gelişmiş bir vergi sistemi, karmaşık ve yetenekli bir vergi idaresini zorunlu kılar. Oldukça kalabalık bir kâtip ve muhasebeci topluluğu, bütün kadastro verilerini, vergi matrahlarını, günlük vergi ödemelerini, toplamlarını kaydeder, gider ve gelir dengeleri düzenler, arşiv tutar. Büyük fon transferleri rizikolu ve güç olduğundan, eyaletlerde yöresel giderler, yöresel gelirlerden karşılanır ve bunların hesapları merkeze yollanır. Gelir fazlası da merkeze her zaman yollanmaz, merkezin alacağı bildirilmekle yetinilir. Çeşitli yerlerde ödemeler yapması gereken tüccarlar, fon transferine gerek kalmadan ödemeleri yüklenerek, bu fonları kullanma olanağı elde ederler. Karmaşık vergi yönetiminin gerektirdiği işlemleri, merkezdekilerin kopyası olan eyaletlerdeki vâliye bağlı vergi daireleri yaparlar. Her özel vergi dairesinin yanında bir «zimam», yâni bir muhasebe denetim bürosu bulunur. Zimam deyimi zaman içinde «istifa» adını alır. «Müstevfî», bu denetim bürosunun başkanıdır.

Yerinde harcanmayan gelir kaynakları, Beytülmal'e, yâni hazineye gelir. Genel hazinenin yanı sıra, halifenin «hass» denilen özel hazinesi vardır. Halifenin kendi arazisinden ve kişisel işlerinden sağlanan gelirler, vergi cezaları ve müsaderelerde edinilen para, özel hazineye gider. Halife, bu özel hazineyi kişisel harcamaları ve cömertlikleri için kullanılır*. Fakat Osmanlılarda da sık sık görüldüğü üzere, genel hazine, para sıkıntısı çektiği zaman özel hazineye borçlanır ve gelirleri artınca borcunu öder. Zekât vergisi gelirleri hazineye gelmez. İlke olarak zekât vergileri, elde edildiği bölgede kamu yatırımlarına ve hayır işlerine harcanır.

Devlet giderleri için de ayrı divanlar vardır. Ceyş Divanı, artık ücretli olan askerî birliklerin harcamalarıyla ilgilidir. Nafaka Divanı, memur maaşlarını, Abbas ve Ali soyundan gelenlerin ödeneklerini vb. öder. Geliştirilmiş denetim yöntemlerine göre, harcamalar, biribirini denetleyen birçok servis tarafından kaydedilip onaylanmadan yapılamaz.

Gider ve gelirleri denkleştirmek, bütçeler hazırlanmasına yol açar. Dört Abbasî bütçesi günümüze kadar gelir. Bu bütçelere göre, VIII. Yüzyılın ikinci yarısında toplam gelirler 400 milyon dirheme ulaşır. Gelirler, X. Yüzyıl başında 210 milyon dirheme düşer. Bâzı bölgelerin yitirilmesi, bu gelir azalmasına yol açar. Örneğin Horasan'ın 40 ilâ 50 milyon dirhemi bulan vergi geliri, Bağdat'a gelmez. Bu nedenle, 210 milyon dirhemi toplayabilmek için elde kalan yerlerdeki vergi gelirlerini büyük ölçüde çoğaltmak gerekir. Zira saray gi-

* Batıda devlet hazinesi fikri, o tarihlerde daha ilkel düzeydedir. Devlet hazinesi, kralın özel hazinesidir. Fransa Kralı Philippe Auguste, haçlı seferine çıkarken, ölürse hazinesinin yarısının dağıtılmasını, yarısının ise oğluna verilmesini ister. Eğer oğlu da ölürse, hazinenin tümü dağıtılacaktır. Demek ki, XII. Yüzyıl sonlarında dahi, Fransa Kralı, hazineyi kişisel malı sayar.

derleri, ordu ve memur harcamaları zaman içinde büyük ölçüde artar. Örneğin Halife Me'mun zamanında ordu ve memur ücretleri, büyük ölçüde yükseltilir. Ayda 300 dirhem olan yüksek memur maaşı, 4 bin dirheme çıkar. X. Yüzyılda Bağdat'ta vezir maaşı 140 bin dinara ulaşır. Baş kadı 10 bin dirhem alır. Barthold, bu maaş miktarlarını yalnız Ortaçağa göre değil, zamanımıza göre de bir hayli yüksek bulur[110]. Ordu giderleri geniş ölçüde büyür. Selçuklu ve Osmanlı zamanında iyice gelişecek olan ikta (tımar) sistemi, devletin askere maaş ödeyecek durumda bulunmayışından kaynaklanır. Fakat Abbasî halifeleri zamanında görülen bu malî bunalım, ekonomik bir bunalım sonucu değildir, ekonomi büyük gelişme içindedir.

İSLÂM UYGARLIĞI, KENT UYGARLIĞI İDİ

Gerçekten Abbasî dönemi, büyük bir ekonomik gelişme dönemi olur. Avrupa'da XI. Yüzyıldan itibaren yeni yeni meydana çıkan kentlerde filizlenen bir ticaret burjuvazisi, islâmın ilk çağlarında kentlerde hızlı bir yükseliş gösterir, bir özel girişim ekonomisi gelişir. Esasen daha önce sözünü ettiğimiz entellektüel canlılık ve göreceli fikir özgürlüğü ve serbest tartışma ortamı, bu özel girişim ekonomisine dayanır. İslâm tüccarları Çin, Hindistan, Orta Asya bozkırı, Bizans, Doğu Avrupa, Akdeniz ve Afrika arası ticareti ellerinde tutarlar. Mal değişimi, fikir değişimiyle birlikte gider. İslâm işadamları ve gezginleri, Asya, Avrupa ve Afrika gibi üç kıt'ayı, ekonomik ve kültürel bakımdan biribirlerine bağlarlar. Bu bağlanmada islâm ülkesi, yalnızca aracı olarak kalmaz. Kendisi de mal ve fikir üretir. Örneğin Hint ve Grek felsefesi ve bilimi, islâm düşünürlerinin katkısı eklenerek ve zenginleşerek Avrupa'ya geçer. Bu nedenle, S. D. Gotein, basit bir aracı olmayıp katkıda bulunan bir aracı olduğunu belirtmek için, islâm uygarlığına «intermédiate» uygarlık adını verir :

«İslâm dönemi (850-1250), bir özgür girişim ekonomisinde zenginleşen bir orta sınıfın büyük üstünlüğü ve maddeyi de, fikri de istilâ eden Grek biliminin etkinliği ile ayırdedilir... Bu uygarlığa 'intermédiate' adını verdik. Çünkü o zaman içinde, helenizm ile rönesans arasında intermédiate'dır; geç Roma döneminin geniş ölçüde laik kültürü ile Ortaçağ Avrupasının tamamen klerikal kültürü arasında bir intermédiate'dır. Mekân içinde bir yandan Avrupa ve Afrika ve öte yandan Hindistan ve Çin arasında intermédiate'dır. Böylece, tarihte ilk kez olarak, islâm uygarlığı, Eski Dünya'nın bütün bölgelerinde sağlam bir kültürel bağ meydana getirir»[111].

Goitein'in tanımlaması ilginçtir. O, islâm denemesinin yalnız geçmiş ve gelecekteki kültürlerle bağlantılı olarak orijinalliğini vurgulamakla kalmaz, kültürel gelişmeyi, «bir özgür girişim ekonomisi» ve bir «orta sınıf» yâni burjuvazi yapısına oturtur. Goitein, islâm burjuvazisinin dinamizmini özellikle belirtir. Ünlü coğrafyacı Vidal de la Blache da, islâm uygarlığının özelliğinin câmi ve minare kadar, pazarlar ve kervansaraylar olduğunu söyler.

Grek ve Roma geleneği çizgisinde, islâm uygarlığı bir kent uygarlığı olur. Basra, Bağdat ve Kahire gibi yeni kurulan kentler, kısa sürede nüfusu yüzbinleri aşan büyük yerleşim merkezleri meydana getirirler. Bağdat'ın kuruluşunda 100 bin işçinin çalıştığı ileri sürülür. Kent bölgesinde halifenin satın alıp ileri gelenlere bağışladığı arazide, bu büyük aileler binlerce köle, mevlâ ve yandaşlarıyla birlikte yerleşirler. Halife geniş bir ordu besler. Bütün bu insanlara ödenen yüksek ücretler, bir para ekonomisinin gelişmesine ve kentin bu yüksek talebi karşılamak için tüccar, zenaatçı ve işçi ile dolmasına yol açar. Belli alanlarda ihtisaslaşmış zenaatçı ve tüccar çarşıları ortaya çıkar. Hint Okyanusu'nun kapısı olan Basra'nın nüfusu 200 bine ulaşır. Eski Roma kenti olan Şam, Halep, Antak-

ya ile Horasan kentleri hızla gelişir. Semerkant, Buhara, Urgenç, Merv, Nişapur vb. gibi kentler büyürler ve bu çağda en parlak dönemlerini yaşarlar. Kent hem idarî merkez, hem kültür merkezi, hem de ticaret ve sanayi merkezidir. Büyük arazi sâhipleri ve senyörler, kentte otururlar ve ticaret işleriyle ilgilenirler. Kentli, köy yaşamını ve köylüyü hor görür. Çok sayıdaki bu büyük kentler, Asya tarihini «kent ve kır'ın farklılaşmış bir çeşit birliği» sayan ve büyük Asya kentlerini ekonomik yapının dışına oturtulmuş «prens karargâhları» diye değerlendiren Marx'ın tanımlamasına[112] uygun düşmez. Tam tersine, hayli gelişmiş bir ekonomik işbölümünü yansıtır. Batı Avrupa'da ise, bu sırada, Roma döneminden sonra bir köyleşme görülür. Feodal Avrupa'nın bütün dillerinde, oturulan yer olarak köy ve kent ayırımını açıkça belirleyen sözcük yoktur. Ville, town, stadt sözcükleri, köy ve kent için ayırımsız kullanılır*. Gerçekten de ilk feodal çağda Batı kentleri, birkaç bin kişinin yaşadığı ve evlerin tarla ve otlaklarla çevrili bulunduğu, kırsal niteliği ağır basan yerleşim birimleridir[113]. Soylular, asla tarımcı olmadıkları halde, kırsal bölgelerde şatolarında yaşarlar. Ancak İtalya ve Güney Fransa'da büyük arazi sâhibi senyörlerin, islâm ülkelerinde olduğu gibi kentlerde yaşama geleneği sürer. Batıda tüccarların egemen olduğu gerçek anlamda kentler, XI. ve XII. yüzyıllarda belirir. Krallar ve prenslerden sağlanan ayrıcalıklı statülerle kurulan bu kentlerde, kırsal bölgelerde yaşayan prenslere ve senyörlere pek yer yoktur. İslâm kentlerinde ise, VIII. Yüzyıldan itibaren yönetici sınıf ve büyük arazi sâhipleriyle bağlantılı olarak bir ticaret burjuvazisi yükselir.

---

* Burg, berkitilmiş her yere verilen addır. Site, piskoposluk merkezlerine ve genişletilerek bir iki çok önemli merkeze denilir. Burg'dan gelen Fransızca kökenli «burjuva» deyimi, XI. Yüzyılda görülür ve öteki dillerce de benimsenir (B. Bloch, La societé féodale, s. 490).

İSLÂM DÜNYA PAZARI

İslâm İmparatorluğu, çok geniş bir alanı egemenliğinde birleştirerek, yöresel engelleri azaltır ve büyük bir pazar meydana getirir. Arap dilinin geniş bir çevreye yayılması ve islâm dininin ideolojik bir bağ sağlaması nedeniyle, din ve dil birliği ticareti kolaylaştırır. İslâm altın ve gümüş paraları, günümüzün doları gibi, enternasyonal bir para durumuna gelir. Doğu Avrupa'da çok miktarda islâm parası bulunur. Avrupa, XIII. Yüzyılda altın para basana kadar, Akdeniz'de Bizans parasının yanı sıra, islâm dinarı egemen olur. Bu elverişli koşullarda, Maxime Rodinson'un deyimiyle, «o zamana değin görülmemiş boyutlarda bir çeşit dünya pazarı» meydana gelir[114]. Çağdaş Türk bilgini Birunî, bu gelişmelerin bilincindedir :

«Eskiden gezi zordu, ülkeler düşmandı, boylam ve enlemler doğru saptanamıyordu.... Şimdi dünya değişti. İslâm, dünyanın Uzak Doğu'sunda Çin sınırlarından, Uzak Batı'sında İspanya'nın sınırlarına, Güneyde Habeşistan'ın zenci Afrika ülkelerinden ve Hindistan'dan Kuzeyde Türk ve Sakalibe (Fin, Slav ve Bulgar) memleketlerine değin uzanan tüm ülkelere yayılmış ve önceden biribirine karşı düşmanlık duygusu besleyen bütün bu geniş memleketlerin çeşitli halklarını, Tanrı'nın güzel bir yaradılışı olan ülfet (yakın dostluk) ilkesinde toplayabilmiştir. Şimdi bu halkların ülkelerinde serbestçe dolaşabilmek için, ufak tefek serserilerden ve yol hırsızlarından başka hiçbir engel kalmamıştır. İslâm olmayan halklar da artık müslümanları koltuklayarak yaşamak zorundadırlar. Şimdi memleketler ve coğrafî mevkiler hakkında doğru bilgi edinebilmek, eski Yunanlılar zamanına göre çok kolaydır ve araçlar sağlamdır. Ptolemeus'un coğrafyasında bir noktanın Doğusunda gösterilen başka bir noktanın, tam tersine o mevkiin Batısında olduğu ya da Batıda gösterdiği bir noktanın da Doğuda bulunduğu kesinlikle saptanabiliyor»[115].

Gemi ve gemicilik bilgisinin gelişmesiyle, islâm tüccarlar, islâm olmayan bölgelere yayılırlar. Çin'de Kanton'da, Singapur'da, Endonezya ve Seylan'da ve Seylan'da ve Doğu Afrika'da islâm tüccar kolonileri kurulur*. Hint Okyanusu, bir islâm denizi olur. Çok büyük tüccarlar yetişir. IX. ve X. yüzyıllarda yıllık geliri 1 milyon dirhemi aşan çok sayıda «milyoner» tüccar vardır. 16 milyon altın dinarını yitiren Bağdatlı tüccar İbn-ül-Assas, yine de zengin kalır. İbn Havkal'a göre, X. Yüzyılın ikinci yarısında Ebu Bekir Ahmet b. Ömer Sairafî adlı büyük tüccar, Hindistan, Çin ve Zengibar'a giden gemileri ile bu ülkelerle ticareti tekeline alır. Ebulabbas el-Hicazî, 12 gemiden kurulu bir ticaret filosuna sâhiptir. Ebulabbas, uzun süre Çin'de kalır. Okyanus'ta bir fırtınada gemileri batar. Porselen ve değerli kereste yüklü tek bir gemisi Mısır'a ulaşır. Mal hemen satılır ve bu tüccar kısa sürede yeniden büyük servet edinir. Çin, Hindistan, Habeşistan, Seylan ve Endonezya adalarından ithalât yapar. Gezginci uzun iş yaşamı sırasında, çeşitli ülkelerde evlendiği yedi karısından olan yedi oğlunu o ülkelerde tutar. Bu oğullar, o ülkelerin dilini ve iş usullerini bilirler. Oralardan Mısır'daki babalarına mal yollarlar, karşılığında Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Avrupa malları alırlar[116].

Eskiden beri ticaret geleneğine sâhip Harizmliler, islâm dünyasının Doğu Avrupa ve Batı Sibirya ile olan ticaretlerini tekelleri altına alırlar. Harizmli tüccarlar,

* Alevî kolonilerinin Çin ticaretinde önemli rol oynadığı belirtilir. Kaşgarlı Mahmut, Orta Asya içlerinde Alevî kentlerinden (beldat el-aleviye) söz eder. Mervizî'ye göre, büyük ticaret limanı Kanton'da ticaret, nehir üzerinde bir adadaki şatoya yerleşmiş Ali soyluların tekelindedir. Gelen tüccarlar kente alınmazlar. Ali soyu, tüccar ve kervanlar ile Çinliler arasında aracılık yapar. Bunlar ilkin Horasan'a göçmüşler, orada da Emevî kovuşturmasına uğrayınca kaçmışlar ve «arkamızda kılıç, önümüzde deniz» diyerek adada boş buldukları Yılanlı Şato'ya yerleşmişlerdir. Çince öğrenmişler, Kanton egemeni onlara ticaret tekeli vermiş (Minorsky, Marvazî on China, s. 67).

bütün Horasan kentlerinde ve Rusya'da Hazar ve Bulgar kentlerinde koloniler kurarlar, Macaristan içlerine değin yayılırlar. Harizmliler aracılığıyla, Asya-Avrupa ticareti canlılık kazanır. Bozkırdaki Türk boylarıyla ticaret de Harizmliler için önemli bir kazanç kaynağı olur. Uzak Doğu kervan ticaretinin başlıca aracısı olan ve bu ticaretteki tekellerini korumak için islâma karşı Türklerle birlikte uzun süre direnen Soğdlular, islâm çerçevesinde daha geniş olanaklar elde ederler.

AVRUPA'DA İSLÂM SÖMÜRGE EKONOMİSİ

İspanya'ya ve IX. Yüzyılda Girit ve Sicilya'ya yerleşen islâmlar, Akdeniz ticaretinde ağırlıklarını duyururlar. İtalya'da Bari, 30 yıl islâm egemenliğinde kalır. İslâm korsanları Fransa Güneyinde ve Alp vâdilerinden İsviçre'ye doğru ilerlerler. XII. Yüzyıl başlarında sofu bir hıristiyan, Piza kenti sokaklarında Afrika ve Asyalı müslümanların dolaşmasından duyduğu utancı, yapıtında belirtir[117]. Çoğu tüccar olan bu islâmlar, uzun süredir İtalya'dadır. İslâm İspanya ile Fransa arasında da ticaret gelişir. Bunu Pirenelerin Kuzeyinde bulunan islâm altın paraları kanıtlar. Fakat Batı Avrupa ile ticaret, çok çekici gözükmez. Batı Avrupa fakirdir, satacak malı azdır, denizciliği tamamen unutmuştur ve büyük dış ticaret açığını kapayacak yeter miktarda altın ve gümüşten yoksundur*. Dış ticareti açık veren bu Avrupa ülkeleri, Doğu ithalâtını demir ve öteki metaller, kereste gibi hammaddelerle ve özellikle Slav köleler** satarak karşılamaya çalışırlar. İslâm ülkelerin-

* Batı Avrupa'da Bizans altınından çok, islâm dinarı egemendir. Avrupa'nın başka altın parası yoktur. Fakat para çok kıttır. Bu nedenle değeri parayla belirlenmekle birlikte, borçlar malla ödenir (M. Bloch, La societé féodale, s. 107).

** Sakaliba denilen bu Slav köleleri, özellikle İspanya İslâm Devleti satın alır. Bunlar halifenin saray muhafız askerliğinde, hadım edilerek harem hizmetlerinde kullanılır. Fransa'da ve Verdun'da «hadım yapımevleri»ne sâhip yahudi tüccarların

den ise, başta baharat olmak üzere transit Doğu ürünleri ile değerli kumaşlar, cam, metal mamuller alırlar. C. Cahen, bu durumda, Avrupa ve islâm ülkesi arasında, islâm yararına bir sömürge ekonomisinin varlığından söz eder. Avrupa hammadde ve ucuz emek (köle) sağlayıcısı ve mamul madde alıcısıdır :

«Ülkede yüksek fiyatlı yapımcılık için hammadde ve düşük ücretli işgücü (köle) ithal etmek, islâmın yararlanıcı ve Avrupa'nın sağlayıcı olduğu, bir anlama sömürgeci bir ekonomiyi niteler»*[118].

«KAPİTALİSTİK» KESİM

İslâm ülkesindeki yoğun ticarî gelişme, Maxime Rodinson'un «kapitalistik» adını verdiği bir kesimin etkinlik kazanmasına yol açar. «Kapitalistik», kapitalizm öncesi bir toplumda malî ve ticarî sermayeyi kapsayan kesimin bütününe verilen addır[119]. Marx'a göre, böyle bir kapitalist kesimin varlığı ve belli bir düzeye ulaşması, kapitalizme geçiş için yeterli olmamakla birlikte, zorunlu bir koşuldur. Ona göre, ticarî sermaye, arazi zenginliğinden ayrı bir parasal servet yoğunlaşmasını sağlar ve üretimin değişim değerine yönelmesinde rol oynar. İslâmda, toptan ticaret yoluyla bu yönde bir parasal servet yoğunlaşması ve bu paranın

---

İspanya islâm haremlerine genç Slav köle sağladıkları belirtilir. İslâm olan ve islâm kültürü ile yetişen bu Slav köleler arasından islâm şair ve bilginleri çıkar. Bâzıları zenginleşirler, büyük arazi sâhibi olurlar ve kendileri de köle edinirler (İslâm Ansiklopedisi, cüz 101, s. 90).

* Yararlanıcı ve sağlayıcı deyimleri yerine sömüren ve sömürülen deyimleri belki daha uygun düşer. Marx, Kapital'de doğa güçlerine komuta etmenin, sanayi tarihinde kesin rol oynadığını belirtir ve islâm egemenliğinde İspanya ve Sicilya'da sanayiin canlı bir gelişme göstermesinin sırrını, sulama kanallarının yapılmasında arar (Le Capital, Editions Sociales, Kitap I, cilt I, s. 186-189).

pazar için üretimi geliştirecek biçimde kullanılması görülür.

Mekke'nin islâmiyetten önceki şirketler kuran, kervanlar düzenleyen ve faizcilik yapan Kureyşli tüccarları, imparatorluk kurulunca, ticareti bırakıp daha avantajlı buldukları yöneticiliklere geçerken, her etnik gruptan islâmlar ticarete atılırlar. Amaçları, parasal servetlerini artırmaktır. İbn Haldun, bunu iyi belirtir :

«Tanrı, her türlü zenginlik birikiminin değer ölçüsü olmak üzere iki maden yarattı: Altın ve gümüş. Dünyadaki insanların çoğu için, sâhip olunan serveti ve edinilen malları altın ve gümüş teşkil eder. Bâzı koşullarda başka tür mallar edinilirse de, bunun tek amacı, pazar fiyatlarındaki dalgalanmalardan yararlanarak sonunda daha çok miktarda bu değerli madenleri elde etmektir. Öteki metaların fiyatları dalgalandığı halde, altın ve gümüşe birşey olmaz. Bu madenler, her kazancın, her edinmenin ve her türlü servetin temelidir»[120].

İbn Haldun'a göre, bu parayı araziye yatırmak akıllıca bir iş değildir :

«Güvensizlik döneminde araziye para yatırmak felâkettir. Asayiş ve barış zamanı arazi değeri artar. Ama asla fazla getirmez. Arazi sâhibi, lüks gereksinmelerini karşılamak için aldığı ranta güvenemez. Rant, ancak onun geçimini sağlamaya yardım edebilir. Geride geçimini kazanma gücünden yoksun gelirsiz çocuklar bırakıp ölme durumunda kalacak kişiler için arazi almak iyidir. Böylece onlar geçinebilirler. Arazi spekülasyonundan, mevkileri nedeniyle bir değer artışından yararlanan arazi edinilmesi yoluyla ayral (istisnaî) olarak büyük servetler biriktirilebilir».

İSLÂM, FİYAT SERBESTİSİNİ SAVUNUR

Ama ayrallık, genel kuralı bozmaz. Arazi mülkiyetinin siyasal bakımdan önemi büyük olabilirse de, baş-

lıca zenginlik paradır; arazi plasmanı ikincildir. Ticareti öven ve ticaret tekniklerini belirten yapıtlar yazılır. El-Dimaşhî, hazzan (depo edici), rakkad (gezici ve ihracatçı) ve mucahız (komanditer) tüccar ayırımları yapar ve bu ticaret dallarının inceliklerini anlatır. Hazzan, ucuz alıp yüksek konjonktürde pahalı satmak amacını güder. Onun «konjonktürü öngörmesi ve alımlarını buna göre zamanlaması» gerekir. İhracatçı rakkad tüccarı, mal satacağı dış pazarlardaki fiyatları hergün izlemeli ve gümrük vergilerini bilmelidir. Böylece gerçek maliyetini, kârını, taşıma giderlerini de ekleyerek hesaplayabilmelidir. Onun satış yaptığı ülkelerde bir ajanı ve mağazası bulunmalıdır. Mucahiz de, güvenilir ajanlar seçmelidir. Tüccarlar müşteri çekmek için fiyat kırmasını ve uygun yerlerde armağanlar (rüşvet) dağıtmasını bilmelidir.

Bu ticaret ve ekonomi yapıtlarında pazar fiyatlarının teşekkülü hakkında açıklamalar yer alır. Dinsel hukuk, arz ve talebin serbestçe fiyatları belirlemesini bozucu pratikleri, iddiaya göre Peygamber'e ait bir hadise dayanarak hoş görmez. Hadisin, devlet tarafından fiyat saptanmasını, tavan fiyatlar açıklanmasını kınadığı ileri sürülür[121]. Din bilginlerinin, daha önce gördüğümüz üzere, ticaretten vergi alınmasını hoş görmeyişlerinin yanı sıra, fiyat serbestîsini savunmaları*.

* Ortaçağ Avrupasında kentlerde yiyecek fiyatları saptandığından, örneğin buğday ticareti pek kâr bırakmaz. İslâm ülkesinde ise, büyük toplumsal çalkantılara yol açtığı halde, buğday fiyatları bile serbest kalır ve büyük değişiklikler gösterir. Buğday tüccarları, kötü ürün yıllarında büyük kârlar sağlarlar. Bu nedenle Bağdat'ta bir kental buğdayın fiyatı (altın frank olarak) büyük dalgalanmalar kaydeder. Fiyat 960 yılında 29,04 frank, 970 yılında 12,10 frank, 933'te 163,20 frank, 1088'de 4,84 franktır (Mandel, Marksist Ekonomi El Kitabı, s. 435). Osmanlılar ise, Istanbul'da ayaklanmalar olması korkusuyla, ekonomik gelişmeyi frenleme pahasına, yiyecek fiyatlarını düşük tutmak için çok sıkı bir fiyat denetimi uygularlar.

ulema ve tüccar arasındaki sınıfsal yakınlığın yeni bir kanıtı olsa gerektir. Tüccar yalnızca kendi fonlarıyla iş görmez. Para sâhiplerinin paralarını işletir. Bu işbirliği «şirka» ya da «mudaraba» biçiminde olur. Şirka, bir malın ortak sâhipliğini ve önceden saptanan biçimde kârın paylaşılmasını öngörür. Mudaraba, ya da «commenda» ise, para sâhibinin tüccara işletmek üzere para vermesidir. Bundan sağlanan kârın bir kısmı, doğaldır ki tüccarda kalır.

ÇEK, İSLÂM KÖKENLİDİR

Faizcilik, dinsel yasağa karşın serbesttir. Hanefî hukuk bilgini Şeybanî, «zorunluluk yasağı meşru kılar» kuralını getirir. Faizcilik konusundaki yapıtlar, hiyel (hile) yoluyla faiz yasağının nasıl aşılacağını öğretir*. Câhiz, Basra faizcilerinin, meslek konularını tartışmak için toplantılar düzenlediklerini belirtir. Toplantılar, faizcilerin hayli kalabalık olduğunu gösterir. Abbasî döneminde «bankacılık» da meydana çıkar. Para sâhipleri, «mevduat» olarak paralarını, bir riziko altına girmeden, «banker»lere yatırırlar. Banker, bu parayı kullanma yetkisine sâhiptir. Banker ve tüccar, sık sık biribirine karışır. Büyük tüccarlar mevduat kabul etme ve kredi verme gibi para işleri, bankerler de ticaret yaparlar. Cahbaz, ya da sayrafî denilen sarraflar ise, genellikle kambiyo işleriyle uğraşırlar.

Yaygın para ekonomisi ve ticaret, para gönderilmesine gerek kalmadan ödeme yapma usullerini geliştirir. Daha önce belirttiğimiz üzere, tüccarlar, bir eyaletteki ödemeleri için o eyaletteki maliye gelirlerinden

* Hıristiyan dini de faizciliğe karşıdır. Hiyel'in «faizciden yüksek fiyatla vâdeli sözde mal alma ve bu malı düşük fiyatla faizciye hemen satma» diye açıklanabilecek en yaygın biçimi, Avrupa'ya Arapça adıyla geçer. XVII. Yüzyılda Pascal, faizciliği meşrulaştıran bu fiktif satış anlaşmasını öven bir cizvit'i alaya alır.

yararlanırlar. Tüccar, başkentte parayı devlete öder, eyalette ise tüccar adına ödeme yapılır ve devlet, eyaletten başkente para taşıtmak külfetinden kurtulur. Bu malî ödeme buyruklarına «sakk» denilir. Bugün kullandığımız «çek», Arapça sakk'tan gelir. Bunun yanı sıra, poliçeyle ödeme usulü gelişir. Şöyle ki, A adlı tüccar B adlı bir tüccara başka bir yerde oturan C adlı tüccar için mektup verir. Mektupta C'den B'ye belli bir miktar para vermesi istenir; karşılığında A da oturduğu kentte C için benzer hizmetler yapacaktır. Böylece ayrı yerde oturan iki tüccar, para transferi yapılmadan biribirlerine karşılıklı hesap açmış olurlar. Basra'da bu sistemin günümüzde bankaların uyguladığı «kliring» sistemine uygun biçimde geliştirildiği görülür. Tüccarlar, bankalarda mevduat hesabı açtırırlar ve aralarındaki ödemeler, banka tarafından kâğıt üzerinde yapılır[122].

AKDENİZ SERBEST TİCARET ALANI

Kahire'de bir sinagogda saklanmış Geniza ticaret belgelerini inceleyen S. D. Goitein, ayrı dinden tüccarlar arasında dahi çok sıkı bir işbirliği ve meslek dayanışması bulunduğunu saptar. Bu tüccarlar biribirleri için parasız bir sürü hizmet yaparlar. Haçlı seferlerinden önce, yabancıların, yahudi ve hıristiyanların ticarî uğraşlarına islâm ülkesinde hiçbir sınırlama getirilmez. Akdeniz, Goitein'e göre, «serbest ticaret alanı» görüntüsü verir. Bu serbest ticaret bölgesinde fikir akımı da güçlüdür ve kitap, önemli bir ihracat kalemidir[123]. Serbest ticarete karşın, gümrük vergilerinde müslüman tüccarın kayırıldığı görülür. Halife Ömer'in bir uygulamasına dayandırılarak, islâm olmayan yabancı uyruklular, yüzde 10 ve müslüman tüccarlar ise yüzde 2,5 oranında vergi öderler. İslâm ülkesinde oturan yerli hıristiyan ve yahudiler ise yüzde 5 vergi verirler. Fakat bu oranlar, karşılıklı ticaret antlaşmalarıyla de-

ğiştirilebilir, gereksinme duyulan metaların vergileri indirilebilir.

Görüldüğü üzere, Batı Avrupa'da para pek az kullanılırken, islâm ülkesinde, hayli gelişmiş bir para ekonomisi vardır. Tüccarlar elinde büyük parasal servet birikir. Tüccar ve bankerlerin vergi iltizamları almaları, onların kendi fonlarının çok üstünde fonları ticaret işlerinde kullanabilmeleri olanağını sağlar. Basra'da VIII. ve IX. yüzyıllarda büyük parasal servet sâhipleri görülür. Basra'da banker Baridî ailesi, X. Yüzyıl başında gerçek bir özerk prenslik teşkil edecek kadar güç kazanır. Mısır'da Madâraî ailesi, ülkenin malî egemenidir. Yine aynı tarihlerde, Bağdat'ta yahudi Aaron ve Phincas, Abbasî devletinin iki büyük bankeridir. Abbasî halifeleri, malî işlerdeki bilgileri ve borç sağlama olanakları nedeniyle, finans krallarını vezir yaparlar. Şiî* İbn el-Furat ailesi ve sunnî İbn el-Cerrah ailesi, X. Yüzyıl başlarında, bütçeyi denkleştirmek ve devlet maliyesini düzenlemek için sırayla vezirliğe getirilir. Vezirler, kendi ailelerinden olan finans adamlarından borç alarak bütçe denkliğini sağlarlar ve ailelerini zenginleştirmek için görevlerinden yararlanırlar. Kısaca, Abbasî döneminde, Marx'ın kapitalizmin önkoşulu olarak gördüğü biçimde, arazi zenginliğinden ayrı bir parasal servet gelişir.

İSLÂMDA SANAYİ

Bu servet, üretimin hiç değilse bir bölümünü pazar için, yâni değişim değeri için yapılmasında, Marx'ın öngördüğü biçimde bir rol oynar. Kuşkusuz, islâm ticaretinin bir bölümü, transit Doğu Ticareti ile ilgilidir. Transit ticaret, ülkenin üretim yapısında bir değişiklik meydana getirmez. Ama ticarete konu olan üre-

* Abbasî rejimiyle uzlaşıp ihtilâlcilikten vazgeçen «oniki imamcı» aleviler, para işlerinde başarılı olurlar.

timin önemli bir bölümü iç üretimden sağlanır. Bu ticaret nedeniyle, tarım ve zenaat ürünlerinde her kent ve bölge için ileri bir ihtisaslaşma meydana gelir. Makdisî ve birçok coğrafya yapıtı, her kentin uzmanlaştığı üretim çeşitlerini ayrıntılarıyla belirtirler. Örneğin Buhara yumuşak kumaşlar, seccadeler, duvar halıları, perdeler, bakır lâmbalar yapar ve satar. Narşahî, Buhara perdelik kumaşlarını, «Buhara'nın bütün arazi geliri onlar için verilebilir» diye över. Semerkant, gümüşlü kumaşlar, büyük bakır kaplar, kumaşlar, artistik vazolar, kâğıt üretir ve ihraç eder. Nişapur, tekstil yanında demir ve metal eşya, çini, firuze taşları üretir ve satar. Merv, ipekli dokuma, ağaç eşya, cilâlı tabak, seramik üretiminde ihtisaslaşır. Harizm, yoğun bir transit ticaretin yanı sıra işlenmiş deri, kılıç, kilit, zırh ve gemi üretiminde ün kazanır. Taşkent, porseleni ile tanınır. Ağaç ve kereste bulunan Mazenderan gibi yerlerde mobilya üretimi ve ihracatı gelişir. Mısır'da Tennis, elbise için Istanbul'da satılan ince ve güzel kumaşlar yapar.

Tarım, pazar için üretime yönelir. Zenaatlarda ihtisaslaşan birçok Horasan kenti, buğday gereksinmelerini Zerefşan ovasından sağlar. İpek sanayii, Kuzey İran ve Suriye'de geniş dutluklar yetişmesine yol açar. Batı Türkistan'da ve başka yerlerde pamuk üretimi artar. Basra bölgesi ve Güney İran bataklıklarında şekerkamışı yetiştirilir. Güney Irak, pazar için hurma üretimi yapar. Harizm'in ünlü kavun ve karpuzu, karla doldurulmuş kurşun sandıklar içinde Bağdat'a ihraç edilir. Bu lüks tüketim maddesi Bağdat'ta 700 dirheme satılır. Büyük miktarda ihraç edilen tarım ürünleri belli bir bölgede üretimin pazar için örgütlendirilmesini gerektirir. Suriye zeytinlikleri, Aşağı Irak ve Arabistan hurmalıkları, şekerkamışı plantasyonları buna örnektir.

Pazar için üretimin, geçim ekonomisine oranını saptayacak sayısal bilgi, doğaldır ki, mevcut değildir.

Ama bölgelerarası yaygın ihtisaslaşma, pazar için üretimin hayli geliştiğini gösterir. Geçimini uzak kırsal bölgelerden sağlayan kalabalık nüfuslu birçok kentin varlığı ve bu kentlerde meslekî ihtisaslaşmanın çok ileri çeşitliliğe ulaştığı düşünülürse, değişime yönelik önemli üretim yapıldığı sonucuna varılır.

Ticarî sermaye gibi, malî sermaye de pazar için üretimin ve «kapitalistik» bir kesimin gelişmesinde rol oynar.

Arazi ve han, dükkân, depo, hamam vb. biçimindeki kent taşımazlarından alınan rant ve kiralar genellikle parasaldır ve bu yoldan da kentlerde büyük parasal servetler meydana gelir. Bu parasal servetler de pazar için üretimin gelişmesine katkıda bulunur.

İŞÇİ ÜCRETLERİ

Pazar için üretim, Ortaçağ koşullarında doğaldır ki, üretim araçlarına sâhip zenaatkârlar tarafından gerçekleştirilir. Bu eşyayı yapan zenaatçı olduğu gibi, bir eşyanın belli parçalarını yapan zenaatçılar da vardır. Tekstil ise, iplikçi, dokuyucu, çırpıcı, boyayıcı, terzi vb. gibi alt bölümlere ayrılır. Bu zenaatçıların bir bölümü işçi kullanır. Bir kapitalist gibi, kendine ait üretim araçlarıyla işçileri çalıştırır, onlara ücret öder. Ücretlinin, emeğiyle ürettiği metalar üzerinde bir hakkı yoktur. Başka efendilere ait kölelerin de zenaatçıların yanında işçi olarak çalıştırıldığı görülür. IX. Yüzyılda tarihçi Vahidî, sabahtan akşama kadar çalışan ve efendisine yüz dinarlık gelir sağlayan kölelerden söz eder. Fakat ücretler pek yüksek olmasa gerektir. Eldeki bilgilere göre, meslek bilgisinden yoksun adî işçiye günde 1 dirhem kadar ücret ödenir. Bu parayla iki kilo ekmek alınabilir. Orta Asya ve Mısır'da ücretler daha düşük gözükür. Horasan'da bakır işçiliğinden Saffarî (bakırcı) sülâlesini kurup hükümdarlığa yükselen Yakup, ayda 15 dirhem ücret alır ki, günde 1 kilo ekmeğe be-

deldir. Kadınlar da, özellikle tekstil alanında, işçilik yaparlar.

Tennis gibi ihracat için kumaş üretimi yapan kentlerde, bir cins manüfaktür meydana çıkar. Tennis'te 5 bin dokuma tezgâhı vardır ve bunların bir bölümünde işçiler özel atölyelerde çalışır. Tekstil zenaatçıları genellikle toptancı büyük kumaş tüccarları olan bezzazların ekonomik denetimi altındadır. Şeker yapımcıları da, şekerkamışı tarlaları sâhiplerini kapitalistik üretime yöneltirler. Bunlar bâzen kendileri şeker yapımevleri kurarlar, bâzen de bir yapımcıya arazi ve hayvan sağlayarak kâra ortak olurlar. Bu şeker yapımevlerinde 12 işçi çalışır. Semerkant'ın tekelinde iken, Bağdat ve Mısır'a yayılan kâğıt sanayiinde de benzer bir durum olsa gerektir. Basra Körfezi'nde inci avcılığında girişimci, aracıya araç sağlar, ücret öder ve incileri kendi alıp satar.

Sanayide yaygın özel girişimin yanı sıra, Sasanî ve Bizans geleneğinden kalma devlet yapımevleri bulunur. Devlet silâh yapımevleri, tersane, para basımevleri vardır. Ayrıca «tiraz» denilen altın ve gümüş işlemeli ağır lüks kumaşlar prensler, soylular, yabancı hükümdarlar için devlet atölyelerinde dokunur. Zengin kişilere de lüks kumaş satan bu devlet atölyelerine daha çok Mısır'da rastlanır. Fakat «devletçilik», klasik islâm döneminde sınırlı kalır.

Kent sanayii, madenciliği geliştirir. Samî ülkeler, madenden yoksundur. Maden kıtlığı, yeni yataklar aranmasına ve ticaret yoluyla başka yerlerden maden sağlanmasına yol açar. İran ve bugünkü Güneydoğu Anadolu (Ergani bakırı) zengin maden bölgeleridir. Hazar Denizi petrolü bilinir, evlerde ve bir çeşit «yangın bombası» olarak savaşlarda kullanılır. Mısır ve Batı Sudan, islâm dünyasına altın sağlar. Mısır şap ve sodyumkarbonatı, boyacılık ve öteki sanayilerde kullanıldığı için kıtalararası önemli bir ticaret metaı olur. İran'ın madenî tuzları, Akdeniz'in deniz tuzlarına re-

kabet eder. Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra gerileyen Tunus'ta gümüş, demir, kurşun, antimuan madenleri üretimi canlanır. İspanya gümüş, demir, bakır, kalay, kurşun, civa, kaya tuzu ve mermer üretir. İslâm İspanya'nın madenlerinde binden fazla işçi çalışır. Bu madenler önemli bir ticaret konusu olur. Madenkömürü bilinir ve kullanılır, fakat ormanlık bölgelerden gelen odunkömürü daha çok değerlidir.

Madenler genellikle üstündeki araziye sâhip bulunan kişinin mülküdür. Devlet, özel madenlerden beşte bir pay alır. Devlet madenleri de vardır, fakat bunlar açık artırma ile özel kişilere kiralanarak işletilir. Madenlerde köleden çok çevre köylerden sağlanan ücretli işçi çalıştırılır. Basra bölgesinde güherçile üretiminde zenci köleler kullanılır.

Maden çıkarma tekniklerinde önemli bir teknik ilerleme olmasa bile, dar bir alanda sınırlı kullanılan tekniklerin geniş bir bölgeye yayıldığı görülür. Örneğin kâğıdın icadı Çin'e ait olsa bile, kâğıt islâm sâyesinde bol miktarda yayılır, papirusun yerini alır ve Avrupa da kâğıt sanayiini islâmdan öğrenir. Kâğıt, C. Cahen'e göre, «kitabın ve kent kültürünün demokratlaşmasını» sağlayarak uygarlık tarihinde matbaanın keşfi kadar önemli bir rol oynar. Bunun gibi Hint kökenli denilen «Şam çelik tekniği» yaygınlık kazanır. Cam ve seramik sanayiinde büyük ilerleme görülür. Günümüzde bile o zaman verilen adlarla pek çok kumaşın anılması, tekstildeki teknik gelişmeyi kanıtlar. Itriyat (parfümeri), boya, sabun, eczacılık gelişme gösterir. Kuşkusuz, bilim ile teknik arasında Ortaçağda bir bağlantı yoktur. Bilginlerin çalışmaları, zenaat tekniklerini pek ilgilendirmez. Fakat yine de laboratuar çalışmaları yapan eski kimya bilginlerinin araştırmaları, ıtriyat, şeker, mürekkep, boya, ilâç vb. alanlarındaki sanayie katkıda bulunur.

Özetlersek, üretken sermayeyi meyvalandırmak için girişilen kapitalist üretim biçimi hayli yaygın görünür. Bu nedenle, kapitalizm öncesi bir düzen çerçevesinde, kapitalistik bir kesimin belirginleştiği söylenebilir. Maxime Rodinson, bu kapitalistik gelişmeyi şöyle özetler :

«İncelediğimiz toplumda, hiç değilse servetlerinin başlıca bölümü parasal olan önemli sayıda servet sâhipleri kesinlikle vardır. Bunlar üretimde, arazi ve atölyelere sâhip olarak ya da onları kredi yoluyla denetleyerek, devlet, arazi sâhipleri ve öztüketime göre, belli bir rol oynarlar. Dolaşımdaki rolleri kuşkusuz daha büyüktür. Zira doğrudan üretici, arazi sâhibi, ya da devlete ait tarım ve zenaat üretiminin önemli bir bölümüne el koyarlar, ya da satın alırlar. Nihayet ister kendi atölyeleri ve arazilerinden, isterse denetledikleri başka arazi ve atölyelerden gelsin, bu el koydukları ya da satın aldıkları üretimi perakendecilere ve doğrudan tüketicilere satarak dağıtımda büyük rol oynarlar.

Bu parasal servet sâhipleri, ekonomik faaliyetin bütün aşamalarında büyük rol sâhibidirler. Girişimleri, sermayelerini çoğaltmaya yönelik akılcı hesaba dayanır. Olanaklarının elverdiği ölçüde, en fazla miktarda ürünü, emtiaya dönüştürürler, üretimi değişim değerlerine yöneltirler, pazar için üretimi ve ekonomide paranın egemen olduğu kesimi geliştirirler. Bu nedenle, onların faaliyetlerinin bütünü için kapitalist bir kesimden söz etmek uygun düşer....

Bu kapitalistlere, Batı deyişiyle, burjuvalar diyebiliriz. S. D. Goitein'in gösterdiği üzere, islâmda 718-815 döneminde bir burjuvazi, özellikle bir ticaret burjuvazisi yetişir, önemli toplumsal mevkiler elde eder, faaliyetlerini övgüye ve saygıya değer kabul ettirerek kendi değerini tanır ve öteki toplumsal tabakalara tanıtır; 815-912 döneminde kendisine dayalı değerleri

empoze eder ve 912-1009 döneminde en önemli ekonomik etkenlerden biri olur....

İslâm dünyasındaki ticaret ilişkilerinin yoğunluğu, deyim biraz yersiz olmakla birlikte, o zamana değin asla görülmemiş boyutlarda bir çeşit dünya pazarı meydana getirir. Şöyle ki, değişimin gelişmesi, hem sanayi hem de ticaret alanında bölgesel ihtisaslaşma olanağını ortaya çıkartır, bâzen çok uzak mesafedeki yerler arasında karşılıklı ekonomik bağımlılık yaratır. Benzer bir dünya pazarı, Roma İmparatorluğu döneminde de meydana çıkar. Ama islâm «Ortak Pazar»ı çok daha geniştir. Üstelik daha çok kapitalisttir. Şu anlama ki, kuruluşunda özel sermaye, devlete göre daha büyük bir rol oynar. Roma İmparatorluğu'nda devlet daha ağır basar. İslâm dünyası, yalnızca bir kapitalist kesim tanımakla kalmadı, bu kesim Batı Avrupa burjuvazisinin yarattığı dünya pazarı meydana çıkana değin, görünüşe göre en geniş ve en gelişmiş kesim oldu. Bu son dünya pazarı, onu ancak XVI. Yüzyıldan itibaren geçti»[124]

İSLÂM BURJUVAZİSİNİN YÜKSELİŞİ

İslâm burjuva aileleri, servetleri sâyesinde, kentlerin üst sınıf ve tabakaları arasında yer alırlar. Hatta parasal bilgi ve yetenekleri nedeniyle vezirliklere bile getirilenleri olur. İbn Haldun, adî tüccardan ayırdığı, firmasını ajanlarla işleten babadan zengin tüccarın, servetleri sâyesinde «ehl el-devle» (yönetici tabaka) ile karıştığını, debdebeli bir duruma eriştiğini, çağdaşları arasında ün kazandığını yazar*. Adî tüccar da, görü-

* İbn Haldun, hükümdarların din bilginlerine, eşrafa, soylu ailelere ve tüccara saygı göstermelerini ister ve tüccarlar açısından bu saygının nedenini şöyle açıklar: «Tâcirlere saygı göstermekten amaç, ellerinde bulunan mal ve meta'dan yararlanmanın genel olması için onları alış-verişe teşviktir» (Mukaddime, I, İkinci Bölüm, Fasıl 20).

nüşe göre, servet sâyesinde yükselme olanağı bulur. IX. Yüzyılda, İbn Rusta'nın dediklerine inanmak gerekirse, ünlü kudret ve servet sâhibi pek çok aile, aşağı tabakalardan gelir. Örneğin Eş'as ailesinin kurucusu bir İranlı ayakkabıcıdır. Ebu Dülef prens soyu, Hira'da bir hıristiyan bankerden türer. El-Cahm soyu, kendine Kureyşli bir köken uyduran kaçak köleden iner. Muhallebî soyu, bir İranlı dokumacıdan gelir. Hâlit b. Safvan soyu, Arapların elinde gebe kalan bir köylü kadından çıkar[125]. Servet, soyluluk ve kudret getirir. Bununla birlikte, Farabî, rütbe ve mevki ile serveti ayırır. Ona göre, yüksekçe bir mevki zorunlu olarak servet sağlar, ama servet her zaman belli bir mevki elde etmeye yetmez[126]. Ne var ki, fakirleşmenin rütbe ve mevkii düşürdüğü, zenginliğin rütbe ve mevki sağladığı sık sık görülür. Kâtiplerin, yüksek sınıfın yaşam biçimini anlatan «Âdap» yapıtlarında tüccarlar, yüksek sınıf arasında gösterilir. Egemenlerin şölenlerinde ve elçi kabullerinde bulunurlar ve öteki büyükler gibi egemene bağlılık yemini ederler. Selçuklu Tuğrul Bey'in halifenin kızıyla evlenmesini, Bağdatlı büyük bir tüccar, halifenin üç yıllık direnişini kırarak sağlar. Bu durum, tüccarın yüksek saygınlığını kanıtlar[127]. Esasen Batıdakinden farklı bir gelişim olarak, birçok durumda büyük arazi sâhibi aileler ve parasal servet sâhipleri biribirine karışırlar. Batı Avrupa'da uğraşı kılıç kullanmak olan soylu sınıfın, ticaret ve tarım yapması yasaktır. Toprağı işleyen bir şövalye, soylu sınıftan atılır*[128]. Kentlerde yaşayan islâm soyluları ve yöneti-

---

* Avrupalı soyluların, XVI. Yüzyılda sömürge ekonomisi kurulduğu sırada, korsanlık ve yağmacılıktan pek ayırdedilmeyen ticarî girişimlere para yatırmaya çok teşne oldukları görülür. Kraliçe Elizabeth, 1577-1580'de Sir Francis Drake'nin yönettiği 5 bin sterling sermayeli korsanlık girişimine para yatırır ve 300 bin sterlin pay alır. XVI. Yüzyılda krallar, dükler, prensler, yargıçlar, noterler, paralarını büyük tüccarlara kiralarlar. Fakat bu, sonradan ortaya çıkmış bir durumdur.

cileri ise, ticarî uğraşlara sık sık katılırlar. Örneğin Peygamber soyundan Ebu'l Hasan Muhammed, iki câmide ders verir, ama büyük arazi, emtia ve ticarî sermaye sâhibidir[129]. Daha önce Semerkant egemeni olarak gördüğümüz Divastic'in soyu, Mikaili adıyla Nişapur'un en güçlü ailesi olur. Aile, Nişapur eşrafının başkanıdır; berkitilmiş şatoları, geniş arazisi ve vakıfları vardır, ama aynı zamanda atölyeler işletir ve ticaret yapar. Beyhakî, Mikaili çizmelerinden söz eder. Bir Mikaili bezzazdır, yâni toptancı kumaş tüccarıdır. Buhara eyaletinin en büyük arazi sâhibi Buhar-hudat, hemen hemen kentin bütün ticaret evlerini elinde tutar. Mısır'da ilk islâm vâlileri, Fatımî halifeleri ticaret yapmayı hakları sayarlar. Mal alırlar, mal satarlar, depolarını yerli-yabancı emtia ile doldururlar. Suphi Lebib, bu halifeleri yalnız en büyük tüketici değil, en büyük tüccar ve üretici sayar[130]. Mısır'da denizaşırı ticaret seferleri yapan gemilerin sâhipleri, büyük tüccarların yanı sıra, halife ve yüksek memurlardır.

Öte yandan büyük arazi sâhiplerinin ticarete yönelmeleri gibi, tüccarlar da — belki de toplumsal prestij sağladığından — arazi edinirler. Nitekim XII. Yüzyıldan sonra Batı Avrupa'da da zengin tüccarlar, soyluluk kazanmak kaygısıyla, kendileri ve oğulları için senyörlük arazileri satın alırlar. Burjuvalar, şövalye olurlar. Krallar, kârlı bir ticaret yolu keşfettikleri için burjuvalara para karşılığı «soyluluk belgeleri» dağıtırlar*. İslâm tüccarları da araziler edinirler. Sovyet bilgini Zahoder'e göre, Horasan'da eski dihkan arazi mülkiyetinin yanında, çağdaşlarınca bile kökeni iyi bilin-

* Bu türeme soyluluk yaratılmasına karşı, eski soylular tepki gösterirler. Arazi ve soyluluk elde eden eski burjuvalar, yeni statülerini korurlarsa da, tepki karşısında parayla soyluluk edinme yolu kapanır. Marc Bloch'a göre, Batı Avrupa'da gerçek bir soyluluk XIII. ve XIV. yüzyıllarda meydana gelir (La societé féodale, s. 451). Burjuva ve soylu mücadelesi keskinleşir. İslâm ülkesinde ise, büyük arazi sâhipleri ile tüccarın bütünleştiği görülür.

meyen kişilerin malikâneleri sıralanır. Memur, tüccar, zengin kentli yalnız arazi sâhibi olmakla yetinmeyip satın aldıkları yerleri kendileri yönetirler[131].

Arazi satın alan, sanat ve ticaretle ilgili zengin ailelerin çocukları, islâm ülkelerine dağılırlar, aktif ticaret ve faizciliğin yanı sıra subaylık, elçilik ve memurluk yaparlar. Kız alıp vererek ya da ilmiye mesleğine girerek ulema ve kâtip aileleriyle karışırlar. H. H. Houranî, ticaret burjuvazisi ile ulema arasında çok sıkı bağ bulunduğuna dikkati çeker[132]. Ulemanın ticaretin vergilendirilmesine karşı çıkışı, fiyatların serbest bırakılmasını savunması bu yakın ilişkiyi kanıtlar. Kentlerde ulema ve tüccar evleri yanyana yükselir.

Horasan ve Seyhun-Ceyhun bölgesinde yükselen bu ticaret burjuvazisine, eski arazi sâhipleri gibi, «dihkan» adı verildiği görülür. Gerçi büyük arazi sâhibi eski Soğd dihkanları da ticaretle ilgilidir. Daha önce incelendiği üzere, Çin ticaretine bağlılıkları nedeniyle, bozkır Türklerini saflarına alarak islâma yüz yıldan fazla direnirler. İslâmın daha geniş ticaret olanakları getirdiğini görünce, islâm olurlar. Gerçekten islâm çerçevesinde bu dihkan aileleri en büyük gelişmeyi gösterirler, sayıca çoğalırlar. Zahoder'in «egemen sınıfın en girişimci bölümü» dediği Horasan dihkanları, aynı adı taşısalar da eski dihkanlardan ayrılırlar[133]. Sovyet bilgini Yakubovsky'ye göre, X. Yüzyılda Orta Asya'nın ekonomik yapısı, değişim ilkesine dayalı ticaretin hızla gelişmesiyle belirlenir, toplumda yeni yeni sınıflar meydana gelir. Yükselen zengin tüccarlar artık eski dihkanlar değildir. Hâlâ büyük arazi soyluluğuna bağlı olmakla birlikte, onların servetlerini sağlayan şey, artık çiftçilik değil, ticaret ve kentteki akarlardır[134]. Tarihçi Cuveynî'ye göre, Merv dihkanları «servetlerinin büyüklüğünden, çağın sultan ve emirleri ile eşit tutulmak isterler»[135]. Ne var ki, Maxime Rodinson'un deyimiyle, «kendi varlığının, gücünün ve değerinin bilincinde olan bu burjuvazi, birçok üyesi en yüksek

mevkilere geldiği halde, bir sınıf olarak siyasal iktidarı hiçbir zaman ele geçiremez*[156]. Kapitalist üretim biçimi islâm ülkesinde hiçbir zaman egemen biçime gelmediğine göre, burjuvazinin siyasal iktidarı ele geçirmesi elbette beklenemez. Bununla birlikte, ticaret burjuvazisi kentlerin yönetiminde önemli bir rol oynar. Kentlerde kâtipler ve askerler, hükümeti temsil ederler. Abbasîlerin yükselme döneminde kâtipler ve askerî soyluluk arasında önemli bir toplumsal fark yoktur. Askerî soyluluğa karşı, kurumsal anlamda değilse de, sosyo-ekonomik açıdan burjuvazinin bir kategorisini meydana getiren kâtipler güçlüdürler. Hukuk ve din bilginleri, yâni ulema da aynı düzeyde bulunur. Daha sonraları «askerî sınıf» ile ticaret burjuvazisi aynı zamanda yükselirler. Fakat X. Yüzyıl ortalarında, Batı Avrupa ile karşılaştırılamıyacak ölçüde güçlü olan islâm ticaret burjuvazisi, ulema ve yöresel kâtiplerle birlikte, kent yönetiminde ağırlığını duyurur.

DİNSEL GÖRÜNTÜLÜ EMEKÇİ ÖRGÜTLERİ

İslâm ticaret burjuvazisinin XII. Yüzyılda Batı Avrupa'da ortaya çıkan biçimde bir meslek örgütlenmesi görülmez. Metinlerde bâzen «kumaş tüccarlarının şeyhi» ya da «reisi» gibi deyimler geçerse de, Batı bur-

---

* İngiltere'de burjuva devrimi en erken XVII. Yüzyılda olur. Fransa'da XVIII. Yüzyıl sonunda. İslâm ülkesinde henüz daha X. Yüzyıldayız. Bununla birlikte, Selçuklu dönemi ile askerî ikta'nın ortaya çıkması ve «askerî sınıf»ın büyük arazi sâhibi sınıf olmasıyla, burjuvazinin siyasal bakımdan rolü ikinci plana düşer ve M. Rodinson'a göre, kapitalistik kesimin genişlemesi yavaşlar (İslâm ve Kapitalizm, s. 70). C. Cahen de aynı görüşü paylaşır: «Tüccarların kudreti yadsınmaz. Ama X. ve XI. yüzyıllardaki mücadeleler sırasında, ilkin arazi sâhibi olan askerî ögenin üstünlüğü alışı da yadsınamaz. Kuşkusuz tüccarlar kalır, ama artık ikinci plandadır ve onu dilediği zaman yağmalayan askerî ögenin hizmetindedir» (L'islam, s. 142). Konuya döneceğiz.

juvalarının XII. Yüzyılda kurdukları «komün»lere* ve loncalara benzer bir örgütlenme islâm kentlerinde yoktur. Ticaret burjuvazisi, ayrı bir örgütlenmeye gitmeden kentlerin egemenleri arasında yerini alır. Onların altında kendi üretimini dükkânında kendi satan zenaatçı ve alım-satımla uğraşan perakendeciler vardır. Onların da henüz bir meslekî örgütlenmeleri görülmez. Daha altta, devamlı bir geçim kaynağından yoksun fakir kitle yer alır. Meslekî nitelik taşımamakla birlikte, kabile ve aile bağlarından kopmuş çoğu bekâr gençler, IX. Yüzyıldan itibaren birlikte yaşamaya koyulurlar ve «fütüvva» denen örgütleri meydana getirirler. Fütüvva, «gençler» anlamına «fityan»dan gelir. Farsçası «civanmerdan»dır. Bu gençler, «dayanışma, karşılıklı yardımlaşma ve arkadaşlık» ilkelerine uygun yaşarlar. Birlikte yaşamayanlar da aralarında dayanışmyı sürdürürler. İçlerinde alt tabaka zenaatçı ve işçilerinden meslek sâhipleri varsa da, örgüt, daha sonraki Anadolu âhilerinden farklı olarak meslekî nitelik taşımaz. Örgüt, bir kentin sınırlarını aşar, birçok kentlerin «fityan»ı arasında fütüvva örgütü kurulur. Metinlerde fityan iyi ve barışçı kişiler olarak belirtilir. Fakat bir de yüksek sınıflardan yazarların yasa dışı kişiler anlamına «ayyarun» diye kötüledikleri kimselerden söz edilir. Bunlar, Fransız İhtilâli'nin «sans-culotte»ları gibi, bu adı gururla kendileri de kullanırlar. Ayyarun, belli mesleğî olmayan ya da en aşağı görülen işçileri kapsayan fakir kişilerdir. İçlerinde zenaatçılar da bulunur. Ayyarlar, otoritenin zayıfladığı sıralarda, zengin mahallelerinde terör yaparlar, haraç alırlar. Bâzen kentlerdeki rakip üst sınıfların hizmetine girerler. Öyle görünür ki, birçok durumlarda fityan ve ayyarun, aynı ör-

* Kentlerde burjuvaların karşılıklı yardımlaşma ve dostluk yemininden, kollektif bir varlık olan «komün» doğar. Komün'ün içinde meslek korporasyonları meydana gelir. Komün ve korporasyon, devlet örgütlenmesinin yetersizliğinin sonucudur. Batıda modern devletler ortaya çıkınca, giderek kaybolurlar.

güt ve aynı kişilerdir. «Barışçı» denilen fityan da örgüt yararına hırsızlığı meşrû sayar[137].

KENTLERDE GÖRECELİ ÖZYÖNETİM

Fityan ya da ayyarun'un polis görevlerinde kullanıldığı görülür. Bâzen de polis yerine, fityan, kentlerde bir cins milis meydana getirir. Kent ileri gelenlerince beslenen ve barındırılan milis, eşrafın hizmetinde bir iç güvenlik gücü olur. Eşrafın hükümetle çatıştığı zamanlarda, bir askerî güce dönüşür. Suriye ve Mısır metinlerinde fityan'a benzer biçimde bir «ahdat» örgütü geçer. C. Cahen'e göre, ahdat, daha burjuva kökenli bir örgüttür ve metinlerde ayyarun'a karşıt olarak gösterilir[138]. XI. Yüzyılda Halep ve Şam'da ahdat'ın şefi olan kişi, bir cins belediye başkanlığı yapar. Selçuklular, 1038'de ilk kez Nişapur'da görüldükleri zaman, eşraftan birinin şefliğinde «haditan» denilen bir milis gücü vardır. Bunların kökenleri hakkında bir bilgi bulunmamakla birlikte, Suriye ve Mısır ahdat'ı gibi burjuva kökenli olmaları olanaksız değildir. Demek ki, gerektiğinde kent eşrafı kendi kesesinden silâhlı bir güç bile kurmakta ve bâzen hükümete karşı direnebilmektedir. Hükümetler de eşrafın gücünü tanırlar. Nitekim her kentte eşraf içinden bir «reis» atarlar. Ona giysi giydirirler, at ve unvan verirler. Reis, kent halkının lideri sayılır. O, kent halkının işlerinden, vergilerinden, iç güvenlikten, hükümete karşı sorumludur. Reis, önemli konuklar ve hükümet temsilcileri için şölenler, resepsiyonlar düzenler. Hükümdar ordusu yakınlarda ise, yiyecek ve giyecek hazırlar. Kent ve çevresinde hayır işleri ve bayındırlık işleri yapar. Bu nedenle reis, zengin ve sosyal statü sâhibi kişiler arasından seçilir. Yükselen zengin ticaret burjuvazisi, sık sık reis olur. Reis, öteki âyân ile iyi geçinmek ve onlarla birlikte çalışmak durumundadır. Zira öteki eşraf üzerinde inandırma gücü ve öğütten başka bir yet-

kisi yoktur. Nişapur'da X. Yüzyılın ikinci yarısından sonra içlerinden bezzazlar çıkan ve «Mikailî ayakkabıları» yapımcısı olan aile, reisliği hemen hemen tekelinde tutar. Ailenin zenginliği, arazileri, vakıf ve ticaretten gelen yüksek geliri bu seçimde rol oynar. Aile üyelerinden vâliliklere, vezirliklere yükselenler çıkar. Örneğin Hasanak, Gazneli Mahmut'un veziri olmadan önce, Nişapur Reisi'dir. O, çarşıları kar ve rüzgârdan korumak için kesesinden 100 bin dinar harcayarak Nişapur pazar sokaklarının üstünü metal ile kaplatır. Nişapur'daki güzel sarayını, seçkin konukları ağırlamak için kullanır. Sarayının çevresinde sayıları beş-altı yüzü bulan kişisel köleleri yaşar. Bununla birlikte, Merv ve Horasan ticaret burjuvazisi gibi, Nişapur burjuvazisi de «merkantil» bir zihniyetle, savurganlıktan hoşlanmaz. «İktisat», «ıslah» gibi deyimlerle açıklanan ölçülü harcamayı savunur. «İki bin kişiye şölen veren, bin mum yakıp geceyi gündüze çeviren» ve eşek yerine at üstünde, muhafız müritleriyle sokaklarda dolaşan Şeyh Ebu Said, Nişapur burjuvazisince savurganlıkla suçlanır[139].

Reis, hükümetin yarı resmî temsilcisidir. Fakat o, hükümetten çok kentin ve kent halkının çıkarlarının savunucusu gibidir. Toptan vergi isteklerinde, hükümetle vergi pazarlığı yaptığı ve vergi miktarını indirmeye çalıştığı ve bunda sık sık başarı sağladığı görülür. Bâzen hükümdarlar da, kendi kesesini doldurma çabasındaki güvenemedikleri memurlarına karşı reisi güçlendirmek isterler. Selçuklu Sultanı Sancar, Serahs kenti reisinin atama kararnâmesinde, reisten beklediğini özet olarak şöyle açıklar:

«— Güçlünün güçsüze yük yüklemesini ve varlıklının yoksula egemen olmasını önlemek için çaba harca. İleri gelen asker kişilerin, bölgeden geçen resmî görevlilerin, askerlerin, ellerinde divan havaleleri bulunanların halktan vergi ya da yem istemelerine izin

verme. Yeni vergiler yüklenmesini ve mülklerine el uzatılmasını önle».

Bestam Reisi için de Sancar şöyle yazar :

«— Reis, iyi kurallar koymanın ve baskı yöntemlerinin kökünü kazımanın yolunu arayacaktır»[140].

Sancar'ın bu tutumu, feodal senyörlerin baskılarına karşı kralların kentlerdeki burjuvayı korumasını ve burjuva desteği ile merkez otoritesini güçlendirmeye çalışmalarını anımsatır. Yazılı sözleşmelerle, kentlerinde az çok bir özerklik elde eden burjuvalar, M. Bloch'a göre çok sınırlı kalan değişik derecelerdeki yönetimsel özerkliklerini, krallara ve büyük prenslere sığınarak korurlar[141]. İslâm kentinde böyle hukuksal bir özerklik yoktur. Roma, Bizans ve İran'dan özerkliklerini çoktan yitirmiş kentler devralan islâm devleti, hukuksal planda kent özerkliği tanımaz. Fakat gerçekte yöresel eşraf kent işlerinin yürütülmesinde az çok geniş özerkliğe sâhiptir. Merkez otoritesi zayıfladığı zaman, Halep ve Şam'da görüldüğü üzere, kentin özerk yönetimini ellerine alırlar. İspanya'da Emevî Halifeliği çökünce, eşraf, Sevil kentine egemen olur ve İbn Haldun'a göre, kenti şûra yönetir. Dozy, bunu «kent cumhuriyeti ve belediye konseyi» diye niteler*[142].

---

* İslâm kenti hakkında Batıda yapılan son bâzı araştırmalar, Batı Avrupa kentlerini, hukuksal özerkliğe ve gerçek korporasyonlara (lonca) sâhip diye üstün sayma ve islâm kentini âdeta gerçek kent saymaktan kaçınma eğilimi gösteriyor (Islamic City, Oxford 1970). Eğer kent özerkliği ve korporasyonlar, Avrupa kapitalizminin ortaya çıkışında bir rol oynasaydı, Avrupa kentinin bu özellikleri bir üstünlük sayılabilirdi. Fakat özerklik, krallıkların yükselmesiyle ve bir devlet bürokrasisinin gelişmeye başlamasıyla kısa sürede son bulur ve burjuvalar, merkez otoritesinin gelişmesine en büyük katkıda bulunurlar. Korporasyonlar ise, kapitalizmin gelişmesine bir engel teşkil eder. XIV. ve XV. yüzyılların Avrupalı girişimcileri, korporasyon baskısından kurtulmak için köylere kayarlar, ev sanayiini geliştirirler. Kaldı ki, islâmda da bir süre sonra korporasyonlar gelişir. Öte yandan, klasik islâm döneminde kentlerin özerk olmayışı, burjuvazinin hızla yükselme-

Kent eşrafının peşinden mahalle şeflerini, dinsel gruplar liderlerini, fityan örgütlerini, kente akmış köylüleri, hatta köy şeflerini sürükleyerek merkezî yönetime karşı direndiği, ayaklanmalar düzenlediği görülür. Fakat genel eğilim, kılıç sâhipleriyle iyi geçinmektir. Eşrafın ticaret çıkarları, bu durumda bir rol oynasa gerektir. İslâm kentleri, genellikle göçebe topluluklarla çevrilir. Kentin ve kenti çeviren kırsal bölgenin göçebe akınlarından korunması, ticaret yollarının ve konak yerlerinin serbest tutulması, kervanların yağmaya uğramadan düzenli gidip gelebilmesi, kılıç sâhiplerinden beklenir. Hatta yöneticilerden, başka kentlerden geçen ticaret yollarını yönettiği kente çevirmesi istenir. İslâm ülkesinde, büyük ticaret yollarının değişmesinin bir kenti fakirleştirdiği ya da zenginleştirdiği

---

sine bir engel getirmez. Daha sonraki yüzyıllarda islâmda kapitalistik kesimin ve burjuvazinin gelişmesinin yavaşlaması, çok daha geniş kapsamlı ve köklü nedenlere dayansa gerektir.

Son yıllarda kent özerkliği ile kapitalizme geçiş arasında sıkı bağ kuranlardan biri de Perry Anderson'dur. Doğuyu feodal saymayan, ancak Batı Avrupa'yı feodal sayan Anderson, Doğu-Batı arasında en büyük ayırımı, Batıdaki kent özerkliğinde görür (Les passages de l'antiquité au féodalisme, s. 210). Ona göre, Batıdaki feodal üretim biçimi, kent üretimine özerk biçimde gelişme olanağı verir. Daha sonra kent ve kır arasındaki dinamik karşıtlık, ancak Batının feodal üretim biçimi içinde gelişebilir (s. 163) ve kapitalizme evrim yolu açılır. Ne var ki, aynı yazar, bu kent özerkliğinin en geniş biçimde İtalya'da görüldüğünü belirtir. O kadar ki, İtalyan kentleri, kırsal bölgeye egemen olur ve orada feodal bir piramidin gelişmesine bile izin vermez (s. 181). Büyük manüfaktürler kurar ve Akdeniz egemenliğini islâmdan alır (s. 209). Oysa yine Anderson'a göre, aynı tarihlerde İngiltere'de kent özerkliği yoktur. Tek büyükçe kent Londra, başkent olduğundan kralın egemenliği altındadır. Öteki kentler ise, küçük ve ekonomik bakımdan önemsiz olduklarından bir siyasal özerklik kazanamazlar (s. 212). Ne var ki, kaptializmin gelişmesi ilk İngiltere'de olur, İtalya ise gerileme dönemine girer. Bu konular henüz yeterli bir açıklığa kavuşmuş olmaktan uzaktır.

ve bu nedenle kentler arasında rekabet ve hatta savaşlar olduğu sık sık görülür. Ayrıca kurak bölgedeki islâm kentleri ve kırsal çevresi, bölgesel önemli sulama işlerinin gerçekleştirilmesini gerektirir. Bütün bunlar, kent eşrafını, kılıç sâhipleri ile işbirliğine zorlar. Zaman zaman patlak veren toplumsal nitelikteki kent ayaklanmaları da, eşrafı kılıç sâhiplerine sığınmaya itebilir. Bu zorunlu işbirliği, ileride inceleyeceğimiz üzere, daha sonraki yüzyıllarda ticaret burjuvazisinin gelişmesini ve güçlenmesini frenlemişe benzer. Osmanlı düzeninde daha da belirginleşecek olan ticaret burjuvazisinin kılıç sâhibine bağımlılığı, islâm burjuvazisi için belki de bir zayıflık ögesi sayılabilir. Fakat daha sonraki yüzyıllarda islâm burjuvazisinin gelişmesinin yavaşlaması, ileride açıklamaya çalışacağımız çok daha köklü başak nedenlere dayansa gerektir.

TARIM DÜZENİ

İslâm ülkesinde ticaret ne denli önemli yer tutarsa tutsun, Ortaçağda başlıca zenginliği toprağın ve tarımın teşkil ettiği açıktır*. Ortaçağ yöneticileri bunun farkındadırlar. Arapların tarımcılıkla pek az ilgili olduğu bir sırada dahi, Halife Ali, 658'de Mısır Vâlisine yazdığı mektupta devlet açısından tarımın önemini belirtir :

---

* Kendine göre bir toplumsal evrim şeması çizen Mısırlı Prof. Samir Amin, bunun aksini ileri sürer. Ona göre, ilkel komünal topluluktan çıktıktan sonra, tarihte görülen en yaygın toplumsal kuruluş, «haraççı» olandır. Bu, Marx'ın «Asya tipi» dediği üretim biçiminin egemen olduğu kuruluşu kapsar. Köleci kuruluş pek enderdir. Feodal kuruluş da, haraççı'nın bir sınır-tipi'dir. Haraççı kuruluşun bir alt türü, «haraççı-tüccar» tiptir. Eski Yunan ve yükselme döneminde Arap dünyası, «haraççı-tüccar» kuruluşa örnek teşkil eder. Bu alt türde önemli kentleri yaşatan ekonomik fazla, kentin kırsal bölgeyi sömürmesinden çok, uzak ticaretten gelir (Le développement inegal, s. 9-31). İslâmda ticaretin payı ne denli büyük olursa olsun, bu görüşün çok abartmalı olduğu kanısındayız.

— Arazinin geliştirilmesine, vergi (haraç) toplamaktan daha çok önem ver. Zira vergi ancak arazi gelişirse elde edilir. Arazi gelişmeden vergi isteyen, ülkeyi de, halkı da mahveder.

Köylüden aldığı haraçla yaşayan askerî soyluluğun egemen duruma geçtiği bir zamanda dahi, «Kâbusnâme» yazarı, prense şu öğütü verir :

«— Ülke, köylüler olmaksızın, gönenç olamaz. Askerin çıkarlarını gözettiğin gibi, köylülerin de çıkarlarını gözet. Çünkü prens, güneş gibidir. Güneş birinin üzerine ışıklarını saçacak, ötekinin saçmayacak, bu uygun düşmez. Gerçi ordu ile köylüler itaatte tutulabilir, ama ordu da köylülerle ayakta tutulabilir. Çünkü geliri köylüler sağlar».

Ne var ki, soyut olarak, tarıma verilen büyük öneme karşın, kentli islâm yazarları tarımla pek az ilgilenirler, tarım hakkında bize çok sınırlı bilgi verirler. Verdikleri bilgi de dıştan ve kentlerin görüş açısındandır.

İslâm ülkesi, çöl ya da çöle yakın bölgelerde yer alır. Bu nedenle tarım alanları büyüklü küçüklü zengin vahalar olarak görülür. Ekime elverişsiz arazinin bolluğu, tarımcılığın yanı sıra göçebelerin hayvancılığına olanak sağlar.

Kurak ülkelerde tarım, herşeyden önce su demektir. Araziler, insan eliyle sulanabilir olup olmadığına göre ayırdedilir, vergi değerleri suya göre hesaplanır. Onun içindir ki, çok eski zamanlardan beri Doğuda çeşitli su çıkarma makinaları geliştirilir. Bu makinalar kovayla kuyulardan su çeken çıkrıklardan bahçe ve tarlalara su çıkartan nehir ve kanallar üzerindeki büyük su dolaplarına değin uzanır. Avrupalılar, haçlı seferleri sırasında, Antakya ve Suriye kentlerinde su dolaplarını görürler ve dönüşte ülkelerinde su dolapları yaparlar*. Sulama teknikleri büyük önem taşır. Bu ko-

* Güney Almanya'nın bâzı bölgelerinde günümüze değin bu Doğu su dolapları kullanılır.

nuda yazılan birçok yapıt bunu kanıtlar. Sulama kanalları sistemi özenle korunur. Küçük kanalların bakımını çiftçilerin kendileri, büyük kanalların bakımını eyalet yöneticileri yapar. Horasan Vâlisi Abdullah b. Tâhir, IX. Yüzyıl başlarında Horasan hukuk bilginlerini toplar. Onlar, Irak hukuk bilginleri ile birlikte, su kullanımının hukuksal ilkelerini saptarlar, «Kanallar Kitabı»nı hazırlarlar. Hak sâhipleri arasında su kotalarının paylaştırılmasını, bilginler, ayrıntılı biçimde belirtirler. Bu vâli, Nişapur'da su kanalları yapımı için cebinden 1 milyon dirhem harcar. Halife Mu'tasım, Taşkent eyaletinde geniş bir sulama kanalı açılması için 2 milyon dirhem verir. Bu devlet yetkililerinin yanı sıra, yöresel eşraf ve arazi sâhipleri de sulama işleri yaparlar. Nişapur Reisi ünlü Mikailî ailesi, köylerde kanallar ve kuyular açar. Doğaldır ki, köylüler bu sulama işlerine angarya emekleriyle katılırlar. İran'da ve Orta Asya'da, suyun buharlaşmasını önlemek için yeraltı kanal sistemi geliştirilir*. İran'da ayrıca gerçek su toplama barajları vardır.

Sulama kanallarının bakımsız bırakılması, yıkılması bir bölgeyi çöle çevirebilir. Bu nedenlerle, kamuoyu savaşlarda, yaşamsal sulama tesislerinin yıkılmasını büyük bir suç sayar. Savaşta kazananın da, kendi çıkarına sulama kanallarından yararlanacağını düşünerek, sistemin kullanılmaz duruma getirilmesini bağışlanmaz bir vahşet diye değerlendirir. Ne var ki, XI. Yüzyıldan itibaren savaşlarda, sulama sisteminin dokunulmazlığı kuralına pek uyulmayışı, islâm ülkesindeki genel gerilemenin nedenlerinden biri olur.

Su, güvenlik kaygısının yanı sıra, köylü evlerinin toplu biçimde kuruluşunu da açıklar. İşletmenin bitişiğinde dağınık evler pek görülmez. Su çevresinde ka-

* Uygurların ve öteki Türklerin yaşadığı Doğu Türkistan'da çöllerin tarıma açılmasına ve sulanmasına girişen Çin, tarım komünlerinde bu eski yeraltı kanalları tekniğine geniş ölçüde başvurur.

labalık nüfuslu köyler görülür. Seyhun-Ceyhun bölgesindeki toplumsal koşulları anlatırken belirttiğimiz üzere, «rustak» denilen bir pazar-kente sâhip köy grupları kentle bağlantılı olarak gelişir. Köy toplulukları, sulama tesislerinin yapımı, işletilmesi ve düzenlenmesi için kente bağımlıdırlar. Ayrıca göçebe akınlarına karşı korunma, yine kent çapında başarılabilir. Köylü, akınlar karşısında eşrafın ve kamu yetkililerinin yaptırdığı berkitilmiş yerlere, ribat'lara sığınır. Köylünün angarya emeği ile gerçekleştirilen surlar, birçok halde köyleri ve tarım bölgelerini kapsar.

KENT VE KÖY İLİŞKİLERİ

Köy-kent ilişkisi yalnız sulama ve güvenlik ile ilgili kalmaz. Kent, genişleyen ve çeşitlenen pazarı sâyesinde, yeni tekniklerin ve yeni ürün türlerinin ekiminin yapılmasına öncülük eder. Sanayi bitkilerinin ekimi önem kazanır. Pamuk, kenevir, keten ekimi, ipekböcekleri için dutluklar meydana getirilmesi yoğunlaşır. İslâm fethi zamanında Basra Körfezi'nde görülmeye başlayan şekerkamışı, sıcak ve sulamaya elverişli bütün islâm arazisinde yetiştirilir. Dokuma sanayiinin büyümesi ve çeşitlenmesi ile, kök boyası, safran, çivit gibi boya sanayii hammaddelerinin ekimi genişler. Koku sanayii, menekşe, gül, yasemin, nergis, kına, günlük vb. üretimini artırır. Bol sulamaya ve yoğun emeğe dayalı sebze ve meyva tarımı, kentler çevresinde gelişir. Şarap yasağına karşılık, bağcılık yaygındır.

Kentler aracılığıyla kırsal bölgeye yayılan yeni kültür türleri, yalnız islâm ülkeleriyle sınırlı kalmaz. İslâmın Sicilya ve İspanya'ya getirdiği yeni türler, daha sonraki yüzyıllarda oradan Avrupa'ya geçer. Avrupa dillerinde pamuğa verilen «coton» adı, Arapça «kotn» sözcüğünden gelir[143]. Pirinç, şekerkamışı, çivit, safran, kına, pamuk, limon, portakal, mandalina Batı ülkelerinde islâm aracılığıyla tanınır ve ekilir.

Pazar için üretilen bu bitkilerin ticareti yöresel kalmaz, daha önce de belirttiğimiz üzere, uluslararası ticaretin konusu olur: Mısır papirus bitkisi dünya pazarı için yetiştirilir. Büyük arazi sâhiplerince köle işçi çalıştırarak kurulan şekerkamışı plantasyonları ile zeytinlikler ve hurmalıklar da uzak pazarlara göre biçimlenir. Kent esnaf ve tüccarı, araziler satın alarak pazar için üretilen bu bitkilerin üretimine girişirler, ya da köylüleri bu tür ürünlerin üretimine yöneltirler. Hatta pazar için küçük emtia üretimi de köylere girer. Narşahî, Buhara'nın yalnız kasabalarında değil, köylerinde de çok sayıda üretilen zenaat eşyası hakkında geniş bilgi verir. Beyhakî tarihi, dokumacılık, dericilik, çinicilik gibi pazara yönelik zenaat üretiminin köylerde yayıldığını belirtir[144]. Bunlar, Asya Üretim Biçimi'nin kendikendine yeterli köylerinin kullanım değeri için üretim yapan zenaatçıları değillerdir, daha çok XIV. ve XV. yüzyıllar Avrupasında ticaret sermayesinin denetiminde değişim değeri için üreten köy zenaatçılarına benzerler.

Görüldüğü üzere köy-kent ilişkileri, köylerin artı değerine kentlerin el koymasından ibaret bir ilişki değildir. Kuşkusuz köylü, vergi, rant, borçlandırma yoluyla kentlerin ağır sömürüsü altındadır. Fakat kent aynı zamanda yeni tekniklerin, yeni ürün türlerinin tarıma girmesini, böylece üretimin artmasını ve pazar için üretim payının çoğalmasını sağlar. Para ekonomisi köylere girer, köylünün vergi ya da rantın önemlice bir bölümünü parasal ödeme olanağı doğar*. Öte yan-

* Batı Avrupa'da XII. Yüzyıla değin köylü, senyörün arazisinde angarya çalışarak rantı öder. XII. Yüzyıldan itibaren, senyör, kendi için doğrudan üretim yapmaktan vazgeçer, arazisinin ekimini köylülere bırakır. Ürünün bir bölümünü aynî olarak alır. Para ekonomisinin genişlemesiyle, XIII. Yüzyıldan sonra, senyör, üründen payını para olarak ister. Köylü ürününü pazarda satarak senyörün payını öder. Marx, aynî rantın parasal ranta dönüşerek para ekonomisinin köy ekonomisine girmesini, kapitalizmin gelişmesinin önkoşulunu ha-

dan yalnız ürünün bir bölümü değil, arazi de emtiaya dönüşür. Batıda XII. Yüzyılda bile parayla arazi alım-satımı çok sınırlıyken, islâm ülkesinde hızlı bir arazi alım-satımı vardır. Bu nedenle, arazi değerleri çok yükselir. Buhara çevresinde, bir çift öküzle işlenen arazi değeri 4 bin dirheme çıkar. Nişapur yakınında aynı miktar arazi bin dirhem değerindedir. Orada ağaçlık, ekili ve bağlık olan arazi değeri 3 bin dirhemdir. Bir kentli, üç köylünün arazisini 10 bin dirheme satın alır. Bu hızlı alım-satımlar, para ekonomisinin köylere girişinin başka bir belirtisidir. Arazi satın alan kent zenginleri, ücretli ya da ortakçı köylü kullanarak çiftlikler kurarlar ve pazar için tarım yaparlar.

Klasik islâm döneminde köy-kent ilişkilerini inceleyen Jean Poncet'ye göre, islâm kenti gerçek bir kenttir. Şu anlama ki, kentler ve köyler «ekonomik bakımdan bütünleşmiştir. Kent, kırsal alan için yalnızca geniş bir tüketici şebekesi geliştirmekle kalmaz, onun üretimlerinin kullanımcısı, yapımcısı ve yayıcısı olur. Yeni tekniklerin ve yeni üretim biçimlerinin meydana çıkmasını ve bakımını sağlar: Büyük hayvan sürüleri, plantasyonlar, sanayie yönelik ve ihtisaslaşmış kültür türleri, yoğun bahçıvanlık, hidrolik donatımlar gibi»[145].

Jean Poncet'nin görüşü abartmalı sayılabilir*. Ken-

---

zırlayan önemli bir olay sayar. Birçok marksist yazar, «parasal rant, ancak Avrupa feodalizmi içinde sürekli bir gelişme kazanmıştır» iddiasıyla, kapitalizmin yalnızca Avrupa'da gerçekleşmesinin nedenini açıklarlar. Ne var ki, bu açıklamalar, ileride görüleceği üzere çok tartışma götürür.

* Belirtelim ki, Jean Poncet'nin görüşü, islâm kentini köyün üzerine oturtulmuş, köyü yalnızca sömüren ve gelişmesini engelleyen bir asalak sayan bâzı Fransız marksistlerine yanıttır (Sur le féodalisme, Centre d'Etudes et de Recherches marxistes, s. 219). İslâm tarihini bilen Cahen ise, uzak ticaret ve kent pazarlarının besin maddelerine ve sanayide kullanılan bitkilere olan istemi (talep) arttırdığını belirtmekle birlikte, istemdeki artışın köylüden çok büyük arazi sâhiplerine yaradığını ileri sürer. Cahen'e göre, kırsal alan, ürünleri-

tin vergi ve rant yoluyla kırsalı aşırı biçimde sömürdüğü ve verdiğinden çok fazlasını aldığı kuşkusuzdur. Fakat klasik islâm döneminde köy-kent ilişkisi, Asyagil Üretim Biçimi'ne yakıştırılan ilişkiden çok farklıdır. Asya tipi kent, kendi kendine yeten, içine kapalı ve kollektif mülkiyete dayalı köyü, vergi yoluyla sömüren bir prens karargâhı biçiminde yapay ve asalak bir kuruluştur. Bu tek yanlı ilişki çerçevesinde köy, binlerce yıl değişmeden kalır. Bu soyut görüş, tarihsel gerçeklere uygun düşmez. Kentsel ticaret sermayesi aracılığıyla kent ve köy arasında ekonomik ilişkiler gelişir. Kapitalizm öncesi düzenlerin çözücü ögelerinden olan para ekonomisi, pazar için üretim köye girer ve yeni teknikler ve kültür türleri yoluyla kent, kırsal alan üretim güçlerinde belirli bir ilerleme sağlar. Bu görüş, hiç değilse kentlerin hinterlandı için doğrudur. Bununla birlikte, kentlerde kökleşen islâm eşrafı, göçebe topluluklar gibi, köylüleri de küçümser ve horlar. «Fellah» deyimi, «ekici, çiftçi» anlamına geldiği halde, günümüzde bile geçerli olan bir hakaret anlamını taşır. Köylüler için ayrıca «yaban eşekleri» anlamına gelen «ulûc» deyimi kullanılır ve toprak işleyenler hayvan diye, insan topluluğunu meydana getiren tabakaların dışında tutulur.

İSLÂMDA ARAZİ MÜLKİYETİ

İslâm, arazide özel mülkiyete dayanır. İslâmın doğduğu Arabistan'da kentler ve vahalar çevresindeki bireylere ait arazi, onların özel mülkü olarak kalır. Fetihlerle islâm ülkesi genişleyince, bu özel mülkiyet biçimi, ele geçirilen ülkelere de bir ölçüde yayılır. Özel-

---

nin büyük kısmını ticaret yoluyla değil, vergi ve rant olarak kente verir. Kentten ise pek az şey alır ve kapalı ekonomi koşullarında yaşar (L'Islam, s. 113). Bununla birlikte Cahen, Ortaçağ islâmında büyük bir kapitalistik kesimin varlığının yadsınamayacağını ileri sürer (s. 142).

likle yukarı Mezopotamya'da fâtihler, ilk zamanlar özel mülkler edinirler. Bu özel mülkler, zekât ya da öşür gibi az bir vergi öderler. Fakat devlet, fethedilen ülkelerde araziyi Arap fâtihlere dağıtmak yerine, eski sâhiplerinin elinde bırakmayı yeğ tutar. Bu araziden haraç denilen ve öşürden hayli yüksek olan bir arazi vergisi alır ve bu vergileri ganimetlerle birlikte, Arap fâtihler de dâhil, İslâm Cemaati'ne paylaştırır. Haraç ödeyen bu arazinin yüksek mülkiyeti (rakabe), hukuken İslâm Cemaati'ne ait sayılır. Gerçekte haracını ödeyen çiftçi, arazisinin tam mülkiyetine sâhiptir. Arazisini satabilir, devredebilir, miras yoluyla oğullarına geçirebilir.

Fethedilen ülkelerde bir kısım arazi, devlet mülkü yapılır. Bu arazinin bir kısmı, Divan'a bağlı olarak devlet tarafından işletilir. Bir kısmı ise, bâzı koşullarda özel kişilere ve hatta topluluklara verilir. Topluluklara verilen arazi, eski Arabistan'da var olan ve «himâ» (korunulanlar) denilen kabile arazilerinin, yeni düzende de yaşatılmasından ibarettir. Bunlar genellikle çöl bölgelerindeki kıraç arazilerdir. İslâm hukuku, kuramsal olarak bu araziyi devlet mülkü sayar ve götürü bir vergi alır. Aslında arazi, kabileye aittir.

Bir kısım devlet arazisi ise, «kataî» adı altında özel kişilere verilir. Genellikle müslüman olan bu kişi, «ölü toprağı canlandırmak» ile, yâni işlemekle yükümlüdür. Doğaldır ki, böyle bir arazi alan kişi, bunu doğrudan elleriyle işlemek zorunda değildir, ama o araziye köylüler bularak işletmekle yükümlüdür. Eğer ekmez ya da ektirmezse, arazisi elinden alınır. Bu koşulla kataî verilen kişi, arazinin tam sâhibidir. Kataî, bâzen çok geniş bir arazi, bâzen de bir köyün bir parçası, hatta bâzen kentteki bir taşınmaz mal olabilir. Bu tip arazi sâhibi, öteki müslüman mülk sâhipleri gibi öşür öder. Öşür ödeyen mülklerin malî işlerine bakan «Diya Divanı»na bağlı oluşu da, kataî arazisinin tam mülk olduğunu gösterir.

Kataî'yi aynı kökten gelen Selçuklu «ikta»ı ile karıştırmamak gereklidir. Selçuklu ikta'ı, bir askerî hizmet karşılığında ve bu hizmet süresiyle bağlı olarak verilen arazidir ve ikta'ı veren egemenle kişisel bağımlılık ilişkilerini içerir. Kataî ise, evlâtlara geçen, satılan tam bir özel mülktür, askerî hizmete bağlı değildir ve egemene karşı mutlaka bir kişisel bağımlılık ilişkisi meydana getirmez. Bol paraya sâhip Abbasîler, askere ücret öderler ücret karşılığı arazi vermezler. Devlet arazisini hibe edişleri, toprağın özel kişiler eliyle işletilmesini amaçlar. Selçuklu ikta'ı ise, daha çok Batı feodalizminin başlarında görülen «bienfait» ya da «benefice»e benzer. Frank kralları askere ödeyecek paraları olmadığı için, kendilerine kişisel olarak bağımlı savaşçılara ücret yerine, hizmet süresiyle bağlı olarak Selçuklular gibi arazi verirler. Krallık çökünce bu arazi, vergiden bağımsız senyörün bağımlı köylüler üzerinde idarî yetkiler kullandığı «*fief*»e dönüşür. Selçuklu ikta'ında da, ileride göreceğimiz üzere, bir ölçüde benzer bir evrim görülür. Fakat klasik islâmın kataî'sinin bu askerî arazi sistemleriyle ilgisi yoktur. Kataî tutan kişi, devlet yetkilerinden yoksun ve devlete vergisini ödeyen herhangibir arazi sâhibidir. Onun Batıdaki bir benzerini bulmak gerekirse, Roma hukukunun «emphytéose»u gösterilebilir. Hizmet yükümlülüğünden yoksun olan ve tam mülke yaklaşan bu tip arazi bağışları, X. ve XI. yüzyıllar İtalyasında hâlâ görülür. Papa Silvestre II., bunları egemenlere kişisel bağımlılık ve hizmetle yükümlü fief'lere dönüştürmek isterse de, bu tip arazi mülkü İtalya'da bir süre daha yaşar[146].

VAKIFLAR

İslâm ülkesinde vakıf ya da «habus» denilen başka bir mülkiyet biçimi hızla gelişir. Vakıf, genel kural olarak, bir mülk sâhibinin, şeriatın garantisi altında bir hayır işi olarak, belirtilen kişiler yararına geri alın-

maz biçimde kurduğu tesis anlamına gelir. Bağıştan yararlananlar, bağış yapan kişinin sülâlesi ya da bir fakirler topluluğu olabilir. Yararlananlar bir grup insan olduğu için, vakfa bir yönetici gereklidir. Bağış yapan, ilki isterse kendisi olmak üzere, yöneticinin seçimini saptar. Bu durumda vakfın amacı, mülkün bütünlüğünü korumaktır. Zira islâm hukukuna göre, miras yoluyla mülk parçalanır, özellikle mirasçı kızlar evlenmelerle mülkün bir kısmını başka ailelere götürür. Vakıf, bu parçalanmayı önler. Vakıf yapan, mülkünü devlet müsaderelerinden korumak amacıyla da bu yola gidebilir. Genellikle ailenin yararlandığı bu tip vakıfların dışında, bayındırlık ve hayır işlerine yönelik toplumsal amaçlı vakıflar da görülür. Câmi, hastane, okul, köprü, su kaynakları vb. yararına vakıflar yapılabilir. Ortaçağın bitiminden sonra büyük gelişme gösteren bu tip vakıflar, klasik islâm döneminde çok sınırlı kalır. Klasik islâmda toplumsal amaçlı vakıf kurumları az sayıdadır ve giderleri genellikle normal devlet bütçesinden karşılanır. Her iki tip vakıfta da bağış mutlak ve süresizdir, ancak vakıf mutlak mülklerden ve hukuk açısından mutlak mülke yaklaşan tasarruflardan yapılır. Bozulmuş mallar ya da bu malların gelirleri de vakfedilebilirse de, genellikle vakfedilen arazidir. Vakıfların yöneticileri eliyle tam bir özel girişim olarak yönetimi, kısa sürede yolsuzluklara neden olunca, bütün vakıfların denetimi kadılara verilir, hatta bâzen vakıflar için, ondan özel bir pay alan özerk devlet büroları kurulur.

Görüldüğü üzere, ister vakıf, ister mülk, ister kataî, ister haraç arazisi olsun, klasik islâm döneminde arazinin özel mülkiyeti hayli yaygın gözükür. Kuşkusuz, özellikle Abbasîler döneminde devlet arazisi ve askerî egemenlerin arazisi artış gösterir. X. Yüzyılda bu eğilim belirginleşir ve askerî ikta sistemiyle toprak düzeninde temelli bir değişiklik izlenir. Fakat incelediğimiz dönemde, özel mülkler önemli yer tutar.

KÜÇÜK MÜLKİYETİN YAYGINLIĞI

Küçük mülkler ile büyük mülkler, büyük arazi sâhipleri ile küçük arazi sâhiplerinin oranı hakkında bir bilgi bulunmamakla birlikte, izlenim, küçük arazi sâhiplerinin önemli olduğu yolundadır. Araplar ortaya çıktığında, küçük mülkiyetin her yerde gerileme yolunda olduğu genellikle kabul edilir. Nitekim Harizm'de islâm fethinden önce büyük şato sâhibi dihkanlar ile çevredeki küçük arazi sâhipleri arasındaki mücadeleyi belirttik. Bununla birlikte, ufak köylü mülkiyetinin, hiç değilse bizi özellikle ilgilendiren Horasan ve Seyhun-Ceyhun bölgesinde X. Yüzyıla değin direndiği görülür. Çok ufak köylü mülkiyetinin yanı sıra, mülkleri komşuları olan köylülerden az ayırdedilebilen küçük köy eşrafının arazisi vardır. Bunların arazisi biraz daha büyüktür ve genellikle köy şefliği yaparlar, fakat köyün sâhibi değillerdir. Bunlar, «kişaverz», «âzad-merd» ve «dihkan» gibi adlarla geçerler. Kuşkusuz bu ufak çiftçiler, dihkan adını taşısa bile, eyaletlere egemen kudretli Horasan dihkanlarından ayrıdırlar. Esasen dihkan deyimi, zaman içinde bir yandan senyör yetkileri kullanan güçlü büyük arazi sâhiplerini belirtmeye devam ederken, öte yandan da çiftçi anlamına kullanılır. Bu çitçiler özgür köylülerdir, âzad-merd'dirler. Beyhakî'nin verdiği örnekler, Horasan'da mülkiyet bakımından da yeterli ölçüde özerk bulunan özgür çiftçilerin sayısının hayli kalabalık olduğunu kanıtlar. Beyhakî, Nişapur yakınındaki Muhammed-âbad'da bir kıtlık yılında aç kalan bu küçük mülk sâhiplerinin evlerinin çatılarını kırıp sattıklarını anlatır.

Küçük ve orta özgür köylü mülkü, IX. Yüzyılda Batı Avrupa'da da yaygındır, X. Yüzyılda azalır. Özgür köylü, bir senyöre değil de, doğrudan krala ve memurlarına bağımlı olan köylü anlamınadır. Krallık memurlarınca ezilse, ağır ve haksız vergilendirilse bile, özgür sayılır. Bu baskı nedeniyle, kendiliğinden özgür-

lüklerinden vazgeçip bir feodal senyörün serfi olan özgür köylüler sık sık görülür. Krallık çökünce de, senyör köylüleri bağımlı kılar. Bununla birlikte Skandinav Yarımadası, Kuzey Denizi kıyısındaki Almanya arazileri ve Avrupa'nın daha bâzı yerlerinde XIV. ve XV. yüzyıllara değin özgür köylü kitleleri çoğunlukta kalır. «Feodalizm» deyimini oldukça dar anlamda kullanan Marc Bloch, bu nedenle Batı Avrupa'nın bu bölgelerini feodal saymaz ve oralarda feodalizmin gelişmeyişini, akrabalık bağlarının ve bâzı kamu kurumlarının güçlü kalmasının yanı sıra, özellikle özgür köylülerin silâhlı ve savaşçı olmasına bağlar[147]. Horasan'da da özgür köylüler, silâhlı ve savaşçıdırlar, bu, onlara özgürlüklerini az çok koruma olanağı getirir. Ayrıca islâm devleti vergi çıkarları nedeniyle özgür köylüyü az çok korur. Nitekim Bizans Devleti de, XI. Yüzyıla değin ufak arazi sâhibi yaşlı köylü kadının öyküsünü anlatır: Yaşlı kadın, kendisi çalışamayacak durumda bulunduğundan arazisini bir köylüye ektirir. Vergisini ve yarıcısının payını verdikten sonra, kadına günde dört has ekmek kalır. Kadın ekmeklerden ikisi ile katık ve yağ alır, kalan iki ekmeğin de birini öğleyin, ötekini de akşam yer. Giyim gereksinmelerini de komşular sağlar. Kudretli vâli, kadının arazisi üzerinde bir köşk ve bağ yapmaya niyetlenir. Araziyi satın almak ister, kadın yanaşmaş. Bunun üzerine vâli, kadının arazisini zorla alır. Kadın sultana gider, durumu anlatır. Vâli asılır, malmülküne el konulur ve kadının arazisi geri verilir[148]. Bununla birlikte, satın alma, borçlandırma ve daha çeşitli yollarla küçük arazi mülkiyeti büyüklerin eline geçer.

Bireysel küçük köylü mülkiyetinin yanı sıra, arazi mülkiyetinin köy topluluğuna ait bulunduğu köylere rastlanır. Engels'in yazdığına göre, Almanya'da Moselle kıyılarında, Hochwald'de Bavyera Palatinat'sında bu tip ortak mülkiyete dayalı köyler, XIX. Yüzyıla değin, eski bir ilkel kurum olarak varlığını sürdürür[149]. Rus-

ya'da, Danimarka'da, İrlanda'da bu tip köy mülkiyeti yakın zamana değin güçlü kalır. Almanya'da feodalizmin geliştiği bir dönemde, senyörlerin birey olarak köylüleri değil, toplu olarak köyü bağımlı kıldığı görülür. Bireysel arazi tasarrufunun yayıldığı yerlerde dahi, köylüleri yükümlülükten topluca sorumlu tutmak için, senyörler, bâzen ortak mülkiyeti teşvik ederler[150]. Zaten otlaklar, korular vb. Batıda da köye ait kalır. İslâm ülkesinde de köy düzeyinde arazinin kollektif işletildiği durumlar vardır. Bunun daha yaygın bir ara biçimi, köydeki bir arazi parçasına topluluk üyelerinin bireysel mülkiyet hakkıdır. Fakat bu arazi belli sürelerle değiştirilebilir. Köy ortak mülkiyetinin yaygınlık derecesi hakkında bir bilgimiz yoktur. Fakat bu tip köy toplulukları dahi, Asyagil Üretim Biçimi'nin özel mülkiyete evrime elverişsiz köylerinden farklı görünür. Örneğin firavunlar döneminden beri Mısır, Asyagil Üretim Biçimi'ne yaklaşan bir özellik gösterir: Tepede sulama işleriyle yükümlü «despotik» sınıf-devlet vardır. Tabanda bireysel mülkiyetin bulunmadığı kollektif olarak vergi yoluyla sömürülen köyler vardır. Ne var ki, bu köyler, kolayca özel mülkiyete evrim gösterirler. Bunun için daha iyi bakılması amacıyla, küçük sulama kanallarının belli bölümlere ayrılarak, herbir bölümün bakımının bir köylünün sorumluluğuna bırakılması yeterli olur. Ortak mülkiyet çözülür ve her köylü tarlasına bireysel tasarruf etmeye başlar. Bir iki yüzyıl sonra, köylülerin özel işletmelerinin sâbit sınır çizgileriyle biribirinden ayrıldığı görülür[151]. Suriye ve Filistin'de ise, köy komün'ü XIX. Yüzyıla değin yaşar.

BÜYÜK ARAZİ SÂHİPLERİ

Bu köy kollektif mülkiyetinin ve bireysel köylü mülkiyetinin yanı sıra, kentlilerin edindikleri mülkler yaygınlık kazanır. Kent eşraf ve tüccarının kentin banliyölerinde bağ ve bahçeleri, kır evleri vardır. Eşraf ve

tüccar bununla yetinmez, daha uzak yerlerde araziler satın alır. Toprak fiyatlarındaki aşırı yükselmeler, Buhara ve Nişapur'da bir çift öküzle işlenen arazinin fiyatının 3 ilâ 4 bin dirheme fırlaması, kentlilerin arazi alım-satımına gösterdikleri canlı ilginin belirtisidir. Yazarlar, yaygın arazi spekülasyonu konusunda pek çok örnekler verirler. Eski dihkan arazi mülkiyetinin yanı sıra, çağdaşlarınca bile kökenleri bilinmeyen kişilerin malikâneleri türer. Zahoder'e göre, memur, tüccar, zengin kentli yalnız arazi edinmekle yetinmeyip kâhyalar bile kullanmadan, satın aldıkları araziyi kendileri yönetirler[152]. Fakat kent eşrafı genellikle «vekil» ya da kâhyalar aracılığıyla arazilerini köylülere işlettirirler.

Bunların üzerinde, büyük soylu ailelerin, eski-yeni çeşitli egemenlerin, yüksek memurların çok büyük mülkleri yer alır. Bu arazi mülkiyeti giderek gelişir ve bu gelişme, yalnız küçük köylü mülkiyetinin zararına değil, eski dihkan ve eşraf mülklerinin de zararına gerçekleşir. Özellikle X. Yüzyıldan sonra bu süreç hızlanır. Örneğin Abbasoğulları, «savafî» denilen devlet ya da halife arazisini geniş ölçüde artırırlar. Müsadereler, satın almalar, sözde satışa zorlamalar yoluyla bu genişleme gerçekleştirilir. Müsadere, genellikle çeşitli yollardan zenginleşen devlet görevlilerine uygulanır. İlginçtir ki, işkencelere uğratılan bu görevlilerden birçok durumda malını sattığına dair bir yazı alınır, sonra öldürülür. Gazneli Veziri Mikailî ailesinden Hasanak, bütün mülkünü gönüllü olarak Sultan Mes'ut'a sattığına dair imza verdiğini belirttikten sonra yok edilir. Böylece hukuka ve özel mülkiyete saygı gösterilmiş olur. Bâzen satın almalar bile zorlayıcı bir nitelik kazanır. Örneğin Tabaristan yöresel egemenine ait mülkleri Halife Me'mun satın almak ister. Halifenin adamları yöresel egemene satmasını söylerler. O, «Mülk satmak aptallıktır» diye direnir. Ama Me'mun gelince çâresiz kalır. Dağlardaki ve ovalardaki 300 köyünü halifeye

«hediye» eder ve «hediye» diye kayıt düşülür. Başka bir anlatıma göre, Harunreşit, bu yöresel egemenden köylerini satmasını ister. Satış, «hediye» biçiminde olur, ama karşılığında Harunreşit de 1 milyon dirhem ve hediyeler yollar*[153].

Abbasî soyu gibi yöresel egemenler, büyük askerî komutanlar da satın almalar ve zorlamalar yoluyla büyük araziler ele geçirirler. Samanoğullarının köle kökenli Türk generali ve vâlisi Alptegin'in Horasan ve Seyhun-Ceyhun bölgesinde 500 köyü vardır. Devlet kuran Samanoğulları, Saman köyünün sâhibidirler, vâliliklere atanırlar ve arazilerini genişletirler. Türk kökenli Simcurî soyu, Kuhistan'da geniş mülk sâhibidir.

PATRONAJ SİSTEMİ

Başka bir mülk edinme yolu, Roma'da ve Avrupa'da gördüğümüz, kudretli kişilerin himayesine (patronaj) girme biçimindedir. Gerek orta arazi sâhipleri, gerekse ufak arazi sâhipleri, vergi memurlarının acımasızlığı karşısında yükümlülüklerini hafifletmek ya da arazilerini korumak için bir kudretli kişinin himayesine girerler. X. Yüzyılda İstahrî şöyle yazar:

«Fars'ta, Irak'taki halifenin çevresindeki büyük adamların himayesine giren mülk sâhipleri vardır. Mülk bu büyük adamların adına yazılır ve onlardan haracın dörtte biri bağışlanır».

Mülkiyet kâğıt üzerinde kudretli kişinin elinde görünse de, arazi sâhibi mülküne istediği gibi tasarruf

* Halifenin Tabaristan'daki arazisi 851-867 yıllarında Bağdat Vâlisi olan Tahiri ailesinden Muhammed'e verilir. O, hıristiyan Câbir'i oraya temsilci olarak yollar. Câbir, komşu köylerin otlak olarak kullandıkları kamu arazisini de Muhammed'in mülküne katar. Genel ayaklanma olur. Ayaklanmanın başında Ali soyundan Hasan b. Zeyd vardır. Toprak gaspından doğan köylü ayaklanması, böylece dinsel nitelikte alevi ayaklanması görüntüsü kazanır.

eder ve bu yoldan bir çeşit «vergi kaçakçılığı» yapmış olur. Halife Mu'tazid zamanı (829-902) İran'da Cibal'de arazi sâhipleri, «mülklerinizi halifeye verin» diye zorlanırlar. Mülk halifenin olur, ama yaşadığı sürece mülk, ilk sâhibinin elinde kalır ve bu kişi bâzı vergilerden de kurtulur. Zencan halkı, mülklerini Harunreşit'in oğlu kudretli komşuları Hâşim'in himayesine koyarlar. Onda bir ona, onda bir de hazineye vergi öderler.

Batı Avrupa'da da devlet yetkililerinin zulmünden ve vergilerin ağırlığından yılan özgür köylüler kudretli kişilere sığınırlar ya da kudretli kişiler özgür kişileri baskıyla himayeye girmeye zorlarlar. Her iki durumda da kudretli kişi bunun bedelini ödetir. Himaye edilenin arazisi kudretli kişiye geçer, özgür köylü özgürlüğünü yitirir ve kudretli kişinin bağımlısı olur. Kudretli kişi, bağımlısını arazisinde bırakır, ama onu angarya ve rant ödemekle yükümlü kılar. Bu himaye sistemi, özgür köylünün serf statüsüne geçirilmesinde önemli bir rol oynar. Özgür köylüler gibi, savaşçı niteliklere ve daha büyük özel mülke sâhip kişiler de, kudretli kişilerin himayesine girerler. Arazilerini kudretliye verirler ve vasallik yemini ederler. Daha sonra kudretli kişi, feodal töreye uygun biçimde, araziyi askerî hizmet yükümlülüğü ile bağladığı kişiye fief olarak bağışlar. Buna «yeniden alınmış fief» ya da «fief de reprise» denilir. Batı feodalizmi, yalnızca prenslerin bağışladığı fief'lerle değil, özel mülklerin bu yolla fief yapılmasıyla da gelişir.

İslâm hukukunda pek az yer verilen bu himaye kurumuna, «talci'a» adı verilir. Bir zayıfın arazisini kudretlinin himayesine koyma ve mülkiyetini kudretliye geçirme pratiğine de «ilca'» denilir. İlca', himayeye girene devlete ödediğinden daha az vergi ödeme olanağını getirir, ama yine de koruyucusuna belli bir vergi, daha doğrusu rant ödemekle yükümlüdür. Koruyucuya karşı daha başka yükümlülükleri olup olmadığı

belli değildir. Fakat koruyanın bir süre sonra, koruduğu araziyi gerçekten kendi mülkü yaptığı görülür. Öte yandan kudretlilerin talci'a'yı zorla kabul ettirdikleri saptanır ve talci'a'dan istense bile kurtulmak, pratikte olanaksız olur. İlca', kudretlilerin arazilerini genişletme ve bir çeşit senyörlük yetkileri elde etme yöntemi olarak gözükür.

ARAZİ SÂHİBİ - ÜRETİCİ İLİŞKİLERİ

Küçük arazi sâhipleri, arazilerini doğrudan kendileri işlerler. Büyük arazi sâhipleri ve kent eşraf ve tüccarının topraklarını ise, mülk sâhibi olmayan emekçiler işler. Köle emekçi kullanımı sınırlıdır. Güney Irak'ta Basra bölgesindeki bataklık arazinin kıyılarında kurulan şekerkamışı plantasyonlarında, büyük arazi sâhipleri, Doğu Afrika'dan getirtilmiş «zenc» denilen zenci köleler çalıştırırlar. Çalışma koşulları çok ağır olduğundan, 868 yılında ayaklanma çıkar. Bu köle ayaklanmasının başında Ali soyundan geldiğini iddia eden Ali b. Muhammed vardır. Ayaklanma büyük boyutlara ulaşır. Sular, kanallar ve bataklıklar, askerî harekâtı güçleştirir. Zenci köleler kaleler yaparlar, çevreye akınlar düzenlerler. Bağdat-Basra ticaret yolunu keserler, Basra'yı yağmalarlar. Alevîlikle dinsel görüntü kazanan bu zenci köle ayaklanması, 15 yıl sonra ancak 883 yılında bastırılabilir. Bu yenginin çok önemli bir başarı sayılması ve büyük törenlerle kutlanması, köle ayaklanmasının ulaştığı büyük boyutları açıklar. Bu zenciler, Basra Doğusundaki tuzlu topraklarda güherçile çıkarma işlerinde de kullanılırlar. Ev işlerinin yanı sıra, zenaatlarda da köle işçi kullanıldığı görülür. Fakat gerek tarım dışında, gerekse tarımda köleci üretim biçimi sınırlı kalır.

Büyük arazi sâhipleri, arazilerini işletmekte daha çok az topraklı yâ da topraksız ortakçılarla ücretli tarım işçileri kullanırlar. İslâm hukuku, arazi sâhipleri

ile köylü işgücü arasında başlıca üç büyük ilişki biçimi öngörür: Muzâra'a, musâkât ve muhârasa. En yaygını ilkidir ve genellikle bütün ortakçılara muzâri'un adı verilir. Muzâra'a, ilkel bir ortakçılık anlaşmasıdır. Mülk sâhibi, arazinin dışında tohumluk, hayvan ve gerekli araçların tümünü ya da bir bölümünü kor. Muzarî ise, emeğini ve bâzen araçlarını ve hayvanlarını getirir. Ürün, toprağın verimine ve köylünün araç ve hayvan katkısına göre paylaşılır. Yalnızca emeğini getiren köylü, genellikle ürünün beşte birini alır. Musakat, bir sulama anlaşmasıdır. Su çekme makinası ve bâzen gerekli çeki hayvanı plantasyon sâhibi tarafından getirilir. Köylü, sulama işlerini yürütür ve bu iş ağır ve sürekli çalışma istediğinden ürünün yarısını alır. Muharasa'da ise, mülk sâhibi, plantasyon yapma koşuluyla köylüye arazi verir. Arazi ürün vermeye başladığı zaman, bu kez ürün değil, öngörülen orana göre arazinin mülkiyeti paylaşılır.

İslâm hukukuna göre, arazi sâhibi, ortakçıyı işlediği topraktan kovabilir, ortakçı da isterse araziden ayrılabilir. Fakat her iki yola da ancak olaganüstü durumlarda başvurulur. Batı Avrupa'da da kolon, toprağa bağlı özgür köylüdür, serf ise toprağa değil senyöre bağlı köylüdür. Fakat zaman için de her iki grup köylü, toprağa bağlı yarı-köle köylü durumuna düşerler. Arazi sâhibine ekonomik bakımdan bağımlı olan ve onun himayesini araştıran muzarî'un'un durumunun da gerçekte çok farklı olduğu söylenemez. Zira birçok durumda hukuksal giysi, farklı gerçeği güç saklar. Küçük arazi sâhipleri ve ortakçılar, vergi nedenleriyle, pratikte araziye bağımlı kılınırlar. Bütün köylü, devlet adına angarya yapar. Sulama kanalları, surlar vb. yapımında tüm köylüler angarya hizmet görürler, hatta askerlikle yükümlü tutulabilirler. Bu genel devlet bağımlılığının yanı sıra, mülk sâhibi ve köylü arasında, köylünün hukuk planındaki kişisel özgürlüğüne dokunmadan bile, bağımlılık ilişkileri gelişir.

Zira büyük arazi sâhibine karşı köylü, ister ortakçı olsun, ister olmasın, hemen hemen sürekli borçlu durumundadır. Ortakçı ise arazi sâhibinin payını vermekte, bağımsız ise aldığı avans ve kredileri ödemekte köylü genellikle gecikir ve borç yükü artar. Borcunu ödemek için, angaryadan farksız biçimde ailesiyle birlikte, bedava çalışmak zorunda kalır. Eğer kaçarsa, hukuk açısından kovuşturulur, yakalanırsa geri getirilir. Hukuk açısından olmasa bile, ekonomik açıdan toprağa bağımlılık doğar. Ayrıca unutmamak gerekir ki, birçok durumda arazi sâhibi, aynı zamanda idarî görevler yüklenir. Devlet adına, iltizam yoluyla, vergi toplama işini alır, sulama işlerini denetler, tarım ürünleri ticaretini geniş ölçüde tekelinde tutar. Kendine bağımlı binlerce adamıyla, büyük arazi sâhibi siyasal güce sâhiptir, devlet bu siyasal güç sâhibini genellikle iktidarına ortak eder. Bütün bu koşullar, köylüyü büyük arazi sâhiplerinin himayesini araştırmaya, kişisel bağımlı olmaya iter. XIII. Yüzyılda köylünün İran ve Mısır'da tam bir serf durumuna düştüğü görülür. Bununla birlikte klasik islâmda köylünün kentlere kaçabilme olanağı vardır, köylüleri zorla toprağa bağlı tutmak güçtür, ayrıca işgücü bol olduğundan, bir arazi sâhibi ya da prens, komşularından iyi koşullar sağlayarak köylüleri arazisine çekebilir. Bu durum, köylülerin Batı Avrupa'daki gibi ağır koşullarla toprağa bağlanmasını bir ölçüde engeller. Batı Avrupa'da insan kıt, toprak çoktur. İslâm ülkesinde insan bol, toprak kıttır.

Ortakçının yanısıra, tarımda ücretli işçilerin varlığı görülür. Ama yalnızca ücretli kullanan büyük tarım işletmeleri pek enderdir. Kent burjuvaları, kent kıyılarındaki «mülk» arazilerinde ücretli işçi kullanırlar. Bu işçilerin işledikleri arazi üzerinde bir hakkı yoktur, aldığı ücretle yetinir. Büyük plantasyonlarda da, örneğin zeytinlerin toplanması gibi işlerde geçici süreyle ücretli işçi çalıştırılır. Ücretli işçi gibi, kiracı da görülür. Bir tarımcı, belli bir sâbit bedel karşılığı toprağı

kiralar ve kendi araçlarıyla işler. Bu, Avrupa'da XIV. Yüzyıldan sonra para ekonomisinin gelişmesiyle yayılmaya başlayan ve tarıma kapitalizmin girişine yol açan kiracılık sistemine benzer. Fakat klasik islâm döneminde kiracılık, geçici ve sınırlı kalır ve bu kiracılar tarım kapitalistleri olmaktan çok uzaktır.

Sufî Necmettin Razî, daha sonraki bir zamanda yazmakla birlikte, tarım alanında arazi sâhipleri - ekici köylü ilişkileri hakkında ilginç bilgi verir. Ona göre, tarımla uğraşanlar üç gruptur. Her grup için âdetler, kurallar ve ilkeler vardır. İlk grup reisler ve arazi sâhipleridir. Servet ve mülkü elinde tutan bu kişiler, onlar adına tarım yapan ortakçı köylülere, yardımcılara, kâhyalara ve kiralık işçilere muhtaçtırlar. Razî, arazi sâhiplerinin tarımcılara adaletli olmasını ve onların «ücretlerini ve ürün paylarını tam ödemesini» ister. Eğer arazi sâhibi, «kendi yüklerini ortaklarına yüklemezse ve ötekilerin su ve arazilerini keyfî olarak ellerinden almaz, şeriata uyar ve öşürü öderse» Tanrı tarafından ödüllendirilir. Bu koşullar, arazi sâhibinin köylü üzerindeki baskısını, hiç değilse baskı yapma olanaklarını açıklar. İkinci grup tarımcılar, köy kethudaları ve arazi sâhiplerinin temsilcileridir. Ekici köylü ile doğrudan ilişkisi olanlar, bunlardır*. Razî'ye göre kâhya, «köylüler arasında eşitliği korumalı, zayıfa karşı güçlüyü kayırmaktan, rüşvet almaktan kaçınmalı, dini ve köylünün dinini güçlendirmelidir.... Köylü-

* Batı Avrupa'da da, en basit bir senyör bile, arazinin işletilmesi işini temsilcisine bırakır. Bu temsilci, köylülerin çalışmasını ve angaryayı denetler, efendisinin payını alır ve köylüler arasında asayişi sağlar. Bu kâhyalar, serf statüsünde köylülerden olabilir. Fakat «en etkin iktidar, en yakın olanıdır» kuralı gereğince, köylüyle doğrudan ilişkisi olan bu kâhyalar, köylüyü ezer ve zenginleşirler. Senyör adına da olsa, köylüler üzerinde yetki sâhibidirler, buyrukları onlar verirler. Kâhyalıktan senyörlüğe yükselen köylüler görülür. Bunlar, «soylu olmayan soylulardır» (M. Bloch, La societé féodale, s. 467-475).

lerin eşyalarına, elindekilere, mülküne göz dikmemeli, ılımlı olmalı, azla yetinmeli, dürüst yaşamalı ve ahlâk bozucu şeylerden uzak durmalıdır. Kötülük eden köylüleri cezalandırmalı, onların yapması gerekenleri yapmalarına teşvikçi olmalı, yapmamaları gereken şeyleri yasaklamalıdır. Köylülerden birinin haddini bilmezlik ettiğini ya da ahlâk dışı davrandığını görürse, onu pişmanlık duyacak biçimde cezalandırmalıdır».

Üçüncü gurup çiftçi, ortakçı köylüler ve başkasının arazisinde ücretle çalışan işçilerdir. Bunlar, «sadakatlı davranmalı, ikiyüzlülükten ve emanete hıyanetten» kaçınmalıdırlar. Arazi sâhibi ve temsilcilerinin yokluğunda, doğruluktan ayrılmamalıdırlar. Onlar orada iken de araziyi korumaya ve geliştirmeye çalışmalıdırlar. Toprağı eker ve sürerken daima Tanrı'nın adını söylemeli, namaz vakti gelince namaz kılmalıdırlar»[154].

Görüldüğü üzere, ortakçı köylü ve tarım işçisi, yalnız ekonomik değil, ekonomi dışı baskılar altındadır. Arazi sâhibi, bir ölçüde Batılı senyörün sâhip olduğu türden yetkiler kullanmaktadır. Günümüzde bile hâlâ varlığını sürdüren «ağalık» kurumunun varlığı belirgindir*.

* Ağalığı, frenklerin «patronaj» ya da himaye kurumu karşılığı kullanıyoruz. Köylü, kişisel olarak kudretliye bağlanmakta, o da onu az çok korumaktadır. Kötü zamanlarında borç ve yiyecek vermektedir. Ağanın arazisinde çalışmayan köylüler dahi, ağanın himayesini kabul etmekte, hatta aramaktadır. Günümüzde de ağalık — arazi mülkiyeti temelinden kopmuş bile olsa —, değişik biçimlerde kişisel bağımlılıklar olarak yaşar. Hükümet kapısında, hastahanelerde, kooperatif ve bankalarda vb. işleri olan ve ekonomik güvensizlik içinde bulunan kitleler «ağa» ya da «ağabey» ararlar, şunun ya da bunun «adamı» görünürler. Devletin kırsal nüfusa asgarî bir geçim standardı ve güvenlik sağlayamadığı Asya, Afrika ve Güney Amerika ülkelerinin tümünde, ağalık kurumunun güçlü biçimde yaşadığını sosyologlar belirtiyorlar. Asya'da toplum-

FEODALİTEDEN SÖZ EDİLEBİLİR Mİ?

Bütün bu açıklamalar, klasik islâm dönemini sosyo-ekonomik açıdan adlandırmaya izin verir mi? Feodaliteden söz edilebilir mi? Sorunun yanıtı, daha çok bu deyime verilecek anlama bağlıdır. Bilindiği gibi, «feodal» sözcüğü bir üretim biçimini değil, siyasal üstyapıyı belirleyen bir deyimdir. Köleci toplum, kapitalist toplum, sosyalist toplum deyince, bu sözcükler, temel sosyo-ekonomik dayanağı açıklar: Köleye dayalı mülkiyet, sermayeye dayalı mülkiyet, genelleşmiş toplumsal mülkiyet gibi. Feodalite ise, Batı Avrupa'da görülen kişisel bağımlılıklar dizisine dayalı bir siyasal yapıyı belirtir. Bu deyimi XVIII. Yüzyılda ilk kullandıkları sanılan Boulainvilliers ve Montesquieu, «feodalite» ile egemenliğin pek çok sayıda küçük prens arasında parçalanması durumunu anlarlar. İslâm yazarları da, «tavaif-i mülûk» deyimiyle, Abbasî İmparatorluğu'nun dağılışından sonra meydana çıkan çok sayıdaki küçük prenslikleri belirtirler.

XVIII. Yüzyılda Avrupa, dünya tarihini Batı Avrupa tarihinden ibaret sayan bir üstünlük ve içe dönüklük duygusuyla, feodalizmi bile Batıya özgü bir kurum diye değerlendirir. «Doğu despotizmleri»ni küçümseyen Montesquieu, Avrupa'da «feodal yasalar»ın meydana gelişini, «dünyada bir kez görülmüş ve belki de bir daha görülmeyecek bir olay» sayar. Bu görüşe karşı çı-

---

sal devrim koşullarını inceleyen W. F. Wertheim'a göre, toplumsal devrime en büyük engel, ağalık kurumudur (Evolution and Revolition, 1974, s. 237). Siyasal partilerimiz bile yandaşlarını işe yerleştirme, çeşitli avantajlar sağlama biçiminde bir çeşit ağalık kurumuna dönüşmüşlerdir. Parti üyelik kartı, bir himayeye hak kazanma belgesi olarak kullanılır. Seçim şansı en yüksek olan milletvekilleri, ağalık kurumuna uygun biçimde davranıp çevresinde kendine bağımlı kalabalık bir tayfa toplayanlardır. Demokrasimizin «ağalık» kurumu açısından incelenmesi ilginç olabilir.

kan ve «Feodalite, yeryüzünün dörtteüçünde farklı idareler altında var olan çok eski bir biçimdir» diyen Voltaire yalnız kalır. Montesquieu'nün görüşü, günümüzde de yaşar. Pek çok Batılı tarihçi, «sözleşmeye dayalı, karşılıklı yükümlülükler getiren kişisel bağımlılık hiyerarşisi» yok gerekçesiyle, Batı Avrupa dışındaki toplumlara feodal etiketini yapıştırmaya yanaşmazlar. Ama sözleşmeye ve karşılıklı yükümlülüğe dayalı, tam Avrupa tipi bir vasallik sistemine sâhip bulunmadığı bilinen[155] Japonya'yı — belki de kapitalizme geçebildiği için —, feodal sayan tarihçiler görülür[156]. Modern sosyolojinin kurucularından sayılan Max Weber dahi, Asya imparatorluklarını «patrimoniyal bürokrasiler» ya da hükümetler diyerek, Batı feodalitesinden pek çok bakımdan ayırır. Ona göre, ata-erkil otoriteye, despotça keyfî yönetime dayalı «patrimoniyal» hükümetler, arazi sâhiplerinin sağlam bağlantılı toplumsal bir sınıf olarak gelişmesine olanak vermezler, burjuvazinin gelişmesini de, aynı nedenlerle, engellerler*[157].

Marksistler ise, feodaliteyi bir «siyasal üstyapı»

* Max Weber, uzmanlaşmış bir memur topluluğuna dayalı akılcı hükümet, Roma hukuku kökenli akılcı bir hukuk ve akılcı düşünce yalnız Batı Avrupa'da bulunduğu için, modern kapitalizmin ancak orada geliştiğini ileri sürer. İslâm ülkesinde bunlar olmadığı içindir ki, burjuvazi gelişemez. Oysa Weber'in eskiden beri varmış saydığı akılcı devlet ve akılcı hukuk, Avrupa'da kapitalizm geliştikten sonra meydana çıkar. Avrupa'yı geçmişte de XIX. Yüzyılda eriştiği gelişme düzeyine hep sâhipmiş, Doğu toplumları ise, Batıya göre hep XIX. Yüzyıldaki gibi geri düzeydeymiş gibi düşünmek, Batılı bilim adamlarında çok görülen bir miyopluktur. Bu tarihsel bakış yanlışlığı nedeniyle, gelişmiş Avrupa'nın sonradan edinmiş olduğu erdemler, eskiden de varmış sayılır ve abartılır. Geri kalmışlığın ya da geri bıraktırılmışlığın Doğu toplumlarında sonradan meydana getirdiği kusurlar ise, abartılarak geçmişe uzatılır ve geri kalmışlığın sonuçları, onun nedenleri olarak değerlendirilir. Oysa gördük ki, klasik islâm toplumu, o çağdaki Batı feodal toplumundan çok daha düzgün bir devlet ve hukuk düzenine sâhip idi ve çok daha akılcı ve kapitalist yönelişe çok daha açık bir toplum idi.

olarak anlamazlar, temeldeki ekonomik yapıyı ölçü alırlar ve bu üretim biçimine genişlik kazandırırlar. Onlara göre, toprak emekçilerinin köle olmaktan çıktığı, ama kişisel mülkiyet ve özgürlüklerinin her çeşit ekonomi dışı baskılar altında tutulduğu, emek gücü ve emeğinin ürününün henüz daha serbest değişim konusu, yâni gerçek bir meta olmadığı her sistem feodaldir. Toprak emekçilerinin ya da doğrudan üreticilerin artı ürünlerine ekonomi dışı baskılarla el koyan sömürücü gurubun, «devlet»in temsilcileri, ya da ekonomik ve siyasal yetkileri paylaşan sözleşmeyle ve karşılıklı yükümlülüklerle biribirlerine bağımlı bir senyörler hiyerarşisi olması, sistemin niteliğini değiştirmez, bu ayırım ikincil kalır. Bu görüşe uygun biçimde, Sovyet bilginleri, Med ve Pers dönemlerini «köleci», Sasanî dönemini «feodal gelişmenin başlangıç aşaması», halifeler dönemini «gelişme hâlinde feodalite» sayarlar. Selçuklu döneminde ise, feodal rejimin gelişmesi tamamlanmış olur*.

1853'TE ASYAGİL ÜRETİM BİÇİMİ VE MARX

Sovyet bilginlerinin toplumların evrimlerini değişmez tek yönlü bir şemaya oturtan ve feodal biçimin alanını çok genişletir görünen bu tutumu eleştirilir**.

---

* Marksist olmayan Batılı bilginler arasında da Doğuda feodalitenin varlığını ileri sürenler vardır. Christensen, Sasani dönemini bir ayırım yapmadan feodal diye niteler. Cahen, Anadolu Selçuklu sisteminin Batı feodalitesine benzer görünüş kazandığını yazar. Memlûk Mısır ve Suriyesini inceleyen Poliak, feodal düzenden söz eder. Bu tür tarihçiler arasında, Bizans'ta feodal rejimin gelişip gelişmediği tartışılır. Ostrogorsky ve Vasiliev, Bizans toplumunu esas itibariyle feodal sayar. Lemerle, Bizans'ta feodal biçimin kök saldığını kesinlikle yadsır. Boutruche, Bizans'ta gerçek bir feodal sistemin bulunmadığını belirtir.

** Sovyetler Birliği'nin resmî tarih görüşüne göre, ilkel topluluklardan çıkıştan sonra, Roma İmparatorluğu'nun çöküşüne değin, köleci üretim biçiminin egemen olduğu bir evre ge-

Tarhisel araştırmalar, bu görüşleri haklı çıkarır. Gerçekten Sasanî öncesi İran'da köleci üretim biçiminin egemen olması kuşkulu gözükür. Başka araştırmalar da, köleci üretim biçiminin pek özel koşullarda ve sınırlı yerlerde egemen olduğunu, bu aşamayı tanımayan toplumlar bulunduğunu doğrular. Bu tarihsel bulgular, Marx'ın ortaya attığı, ama yeteri kadar geliştirmediği «Asyagil Üretim Biçimi» üzerinde, Stalin döneminde durdurulan tartışmaları canlandırır. Bu canlanışta, eski bir marksistin, Soğuk Savaş silâhı olarak, Çin ve Sovyet rejimlerini «özgürlüğe ve ilerlemeye kapalı, despotik ve bürokratik» diye suçlamak için, Marx'ın Asyagil Üretim Biçimi hakkındaki görüşlerinden yararlanması da rol oynar. 1853 yılına değin, Batı Avrupa gelişmelerine uygun biçimde kabile mülkiyeti, antik mülkiyet ve feodal mülkiyet ayırımlarıyla yetinen Marx, Hindistan sömürge yöneticilerinin raporları, gezginlerin yapıtları ve klasik İngiliz filozof ve iktisatçılarının Doğu hakkındaki görüşlerine dayanarak «Asyagil Üretim Biçimi» ve «Doğu Despotizmi» kavramlarını geliştirir*. O günler, sömürgeci Avrupa'nın Doğuyu çok

---

lir. Yalnız Çin'de «Eski Tarih» denilen bu dönemde, feodal üretim biçimi daha erken meydana çıkar. Sonra Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden XVIII. Yüzyıl İngiliz İhtilâli'ne kadar süren Ortaçağa geçilir. Bu çağda, feodal üretim biçimi egemendir. Feodal üretim biçimi içinde, Ortaçağın sonlarına doğru kapitalist sistem belirir ve gelişir. Böylece Çin'de başlayan feodal üretim biçiminin evrenselliği kabul edilir. Sovyetler, Osmanlı İmparatorluğu'nu da feodal sayarlar ve tımar sistemini «askerî feodal arazi mülkiyeti» sistemi diye değerlendirirler. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda feodal askerî sistem çözülür ve devlet feodal mülkiyetinin yerini, özel feodal mülkiyet (çiftlik sistemi) alır. XIX. Yüzyılın ikinci yarısında ise, «yarı sömürge oluş» sürecinden ve devrimci burjuva hareketinin doğuşundan söz edilir (A. Miller, Interprétation de l'histoire de la Turquie dans l'Histoire Universelle Sovietique, Türk Tarih Kongresi VI., s. 599-607).

* Sömürgeciler biribirlerini de «despotizm» ile suçlarlar. Cava İngiliz Vâlisi'ne göre, Hint-Hollanda Şirketi, halktan son

küçümsediği bir dönemdir. Hegel, «Dünya Tarihi Felsefesi»nde Çin'de yalnız «Doğu Despotu» imparatorun özgür olduğunu ve Çin'in değişmeden «özgürlüğün gelişmesi»nin ilk adımında kaldığını yazar. John Stuart Mill ve Richard Jones, «Doğu toplumu», «Asya toplumu», «Doğu devletleri» gibi genellemelere sık sık başvururlar. Bu genel entellektüel ortam içinde, Marx'ın, Timuroğullarından Hindistan İmparatoru Evrengzib'in dokuz yıl özel doktorluğunu yapan Bernier'nin yapıtından etkilendiği görülür. Bernier, «Türkiye, İran ve Hindistan'ın tarım arazisi konusunda 'senin-benim'i kaldırdıklarını», Türk-Mogol Hindistan İmparatorluğu'nda bütün arazinin hükümdara ait bulunduğunu yazar. Marx, Doğuda özel mülkiyetin yokluğuna büyük önem verir. Engels'e yazdığı 2 Haziran 1853 tarihli mektupta bunu belirtir :

«Bernier, Türkiye, İran ve Hindistan'dan söz eder ve haklı olarak Doğunun bütün olaylarının temel biçimini, *özel arazi mülkiyetinin yokluğunda bulur*. İşte Doğu cennetinin gerçek anahtarı...»

İlginçtir ki, Bernier, Doğuda bütün arazinin krala ait olduğunu, Louis XIV.'ün Fransa'daki bütün araziyi kralın mülkü ilân etmeye niyetlenmesi üzerine, bunu engellemek için yazar![*158] Bu kötü usulün Doğuda

---

meteliklerini çekmek için despotizmin bütün yollarına başvurur. İngiliz sömürgeciliğini açgözlü, felâket getirici, fakat «ilerici» bulan Marx da, Hindistan'da «Asya despotizmine eklenmiş Avrupa despotizmi»nden söz eder (Marx, New York Daily Tribune, 25 Haziran 1853).

* Aslında feodal Batı Avrupa'da da, islâmda olduğu gibi, arazi kuramsal olarak kralın mülkü sayılır. Ne var ki, bu «yüksek mülkiyet» vergi almaktan öte bir hak getirmez. İsveç Kralı da Ortaçağ sonlarında bütün köylü arazisinin kralın mülkü olduğunu, hukukçularına ilân ettirir. Ama gerçekte bu arazi, vergi ödeyen ufak köylü mülkleri olarak kalır (Perry Anderson, Les passages de l'antiquité au féodalisme, s. 196). Marx da, Kovalevski'nin yapıtını incelerken aldığı notlarda, 1873'te Fransa Hükümeti'nin islâm hukukunu yanlış yorumlayarak

var olduğunun yazılmasının kralı tasarısından vazgeçireceği umulur! Oysa, o tarihlerde Hindistan ile ilgili A. Dow, C. Rous gibi bâzı İngiliz yazarları, «bütün arazilerin sâhibi olan Doğu hükümdarı» kavramının, Hint zenginliği ve iktidarını ele geçirmek için İngiliz fâtihlerin uydurduğu bir bahane olduğunu belirtirler[159], yasa ve sözleşmeleri açıklayarak özel mülkiyet haklarının varlığını kanıtlarlar. Marx da İngiliz uzmanlarının Hindistan arazisinin üst mülkiyeti konusunda ikiye ayrıldıklarını, bir bölümünün hükümeti tek mülk sâhibi gördüğünü, öteki bölümünün ise «sözde hükümet mülkiyetini, bütün feodal ülkelerde ve hatta hükümetin arazi vergisi aldığı her yerde» rastlanan bir biçim saydığını, gerçekte her yerdeki gibi özel mülkiyetin var olduğunu yazar*[160]. Ama arazinin «yüksek mülkiyeti» sorunu, yine de gerçek mülk sâhibinin saptanması sorununu çözmez. Bâzıları vergi iltizamcılığından mülk sâhipliğine geçen «zemindarî» sınıfını, bâzıları da toprağa ırsî tasarruf eden köylüleri gerçek mülk sâhibi tanır ve İngiliz vergileri, bu görüşlere göre, zaman içinde değişik biçimler alır. Bütün bunları

Cezayir arazisinin büyük kısmını hükümet arazisi saydığını belirtir. Marx, hanefî hukuk okulunun da, malikî hukuk okulunun da islâm halifesine ya da imamına arazide «yüksek iktidar» tanıdığını, bu hakkın ancak vergi almaya izin verdiğini, oysa Fransa Kralı Louis-Philippe'in «imamın ardılı» sıfatıyla, kamu arazisine ve ekilmeyen araziye el koyduğunu alaylı bir dille yazar (Sur les societés précapitalistes, s. 392).

* Doğu'da «*Asyagil Üretim Biçimi*»*nin varlığını ve özel mülkiyetin* yokluğunu savunan La Pensée dergisinin (nisan 1964) görüşlerini eleştiren Sovyet yazarları, «Doğulu despot, kanıtlandığı gibi, toprağın sâhibi değildir» derler (zikreden: Jean Chesnaux, Asya Tipi Üretim Tarzı, s. 41). Ülkesinde özel mülkiyetin yokluğunu ileri süren Hint tarihçisi D. D. Kosambi, islâmın Hindistan'da çekirdek hâlinde bir feodal sınıfı XI. Yüzyılda yarattığını yazar (zikreden: E. Mandel, La formation de la pensée économique de Karl Marx, s. 131). Kosambi, Asya tipi «yukarıdan yönetilen feodalizm» ile Batı tipi «aşağıdan yönetilen feodalizm» ayırımı yapar (Asya Tipi Üretim Tarzı, s. 54).

belirten Marx, Bernier'yi izleyerek, «Doğu ülkeleri genelde feodal biçimde dahi özel mülkiyeti tanımazlar» ve «kral, tek mülk sâhibidir» sonucuna varır.

Ona göre, köy toplulukları (komünote), arazinin mülkiyetine değil, tasarruf hakkına sâhiptir. Tasarruf hakkı, bireylere değil, köy topluluğuna aittir. Bireysel köylü, topluluğun üyesi olduğu için, araziden ve üründen yararlanma hakkını elde eder.

Özel mülkiyetin yokluğu, köy iç yapısına bir durgunluk ve sağlamlık verir. Bu iç sağlamlığı, köy içinde tarım ve zenaatın birliği tamamlar. Köy böylece, kendi kendine yeterli bağımsız bir birim, bir küçük evren (mikrokozmos) niteliği kazanır. Tepede pek çok hükümetler değişmekle birlikte, özel mülkiyetin yokluğuna ve tarım-zenaat birliğine dayalı Hint köyü, XIX. Yüzyıla değin, binlerce yıl değişmeden kalır. Asya'nın bin yıllık durgunluğunu, bu köy yapısı açıklar. Fakat Doğuda iklim nedenleri ve coğrafya, tarım yapılabilmesi için büyük çapta sulama çalışmalarını gerektirir. Bu sulama, hemen heryerde, büyük bayındırlık işlerinin yapıcısı ve düzenleyicisi olan bir merkezî iktidar tarafından gerçekleştirilir*. Devlet, yapay sulama girişimcisi ve düzenleyicisi olarak, toplumsal artı ürünün büyük bölümünü elinde toplar. Devlet elindeki bu artı ürün, onunla beslenen bir üst toplum yaratır ve bunlar toplumun egemen gücü olur. «Doğu Despotizmi» deyimi, bu durumu yansıtır. Marx, köy topluluklarını «Doğu Despotizminin her zaman için sağlam temeli» sayar**.

---

* Engels, 6 Haziran 1853 tarihli mektubunda sulamanın köy, eyalet ve hükümet tarafından yapılabileceğini yazar. Marx ise, 10 Haziran 1853 tarihli gazete yazısında ve 14 Haziran tarihli mektubunda, sulama işlerini yalnızca merkezî hükümete bırakır. Engels'in görüşü gerçeğe daha uygundur.

** Marx'ın metinlerine tam bağlı kalmaya çalışan Ernest Mandel, eğer sulama İran'da olduğu gibi esas itibariyle köy çapında yapılıyorsa, despotizmin zorunlu sonuç olmayacağını yazar (La formation de la pensée économique de Karl Marx, s. 131).

İçine kapalı ve «birbirleriyle bağlantısız atomlara benzeyen» köy toplulukları, aynî vergi öderler. Kent ve köy arasında ilişki ve ticaret yoktur. Doğu kenti, Marx'a göre, bir hükümdar karargâhından ibarettir. Marx, Bernier'nin yazılarına dayanarak, Türk hükümdarı Evrengzeb'in kalabalık askeriyle sefere çıktığı zaman, başkentin boşaldığını, geçimini askerlerden sağlayan esnafın orduyu izlediğini anlatır ve Doğu kentini «açık arazidekinden biraz daha iyi ve daha konforlu ordu karargâhı» diye niteler[161].

Doğu toplumunun iç mantığı, üretim ilişkilerinin evrimini ve üretim güçlerinin gelişmesini engeller. Bu toplum, her türlü ilerlemeye kapalıdır, hatta «tarihten, hiç değilse bilinen tarihten yoksundur». İngiliz sömürgeciliği, bütün kötülüklerine karşın, köy topluluklarının yapısını parçalayarak «Asya'da şimdiye kadar görülen tek toplumsal devrimi gerçekleştirir»[162].

1858'DE ASYAGİL ÜRETİM BİÇİMİ VE MARX

Marx, «Kapital»e hazırlık olarak 1857-1858 yıllarında kaleme aldığı notlarda bu görüşleri sistemleştirir ve zenginleştirir. Marx, o sırada «ödenmemiş emek» biçimindeki kâr ve artı-değer yasasını bulur ve İngiliz iktisatçılarının çözümsüz bıraktıkları, «kapitalist sistemin doğuşunun tarihsel koşulları»nı ve «sermayenin ilk birikimi» sorununu araştırır. O, bunu yaparken XIV. Yüzyıl sonundan itibaren köylünün arazi mülkiyetini, zenaatçının üretim araçlarını yitirmesi, parasal sermaye sâhiplerinin ise üretim araçları mülkiyetini edinmesi ve kişisel bağımlılık ilişkilerinden kurtulan emekçinin işgücünü satma durumunda kalması biçimindeki Batı feodalitesi içinde görülen ilk sermaye birikimi sürecini açıklamakla yetinmez, geniş bir görüşle kapitalizm öncesi bütün biçimlerle kapitalist üretim ve mülkiyet biçimini karşılaştırmayı bilimsel açıdan zorunlu sayar. Böylece Marx, tarih, antropoloji ve arkeoloji bil-

gilerinin çok cılız olduğu bir dönemde, insanlığın genel evrimiyle Avrupa halklarının özgül evrimini açıklamaya yönelen ilk düşünür olur.

O zamanın bilgi düzeyine göre, Marx, tarihsel hayvanların ehlileştirilmesi ve göçebe hayvan yetiştiriciliğinin ortaya çıkmasıyla başladığına ve yerleşik tarıma geçişle evrimin hızlandığına inanır. Bu ilk evrim, Asya'da olur. Üstelik XIX. Yüzyılda Avrupa'da sanskritçe'nin keşfi ile Hint ve Avrupa dillerinin akrabalığının kabulü, Avrupa toplumlarının kökenini Asya'da ve özellikle Hindistan'da aramaya iter. Bu nedenle Marx, Avrupa toplumlarının ilkel biçimlerini Asya'da arar.

İnsanlığın ortak çalışma, ortak mülkiyet ve akrabalığa dayalı ve ürettiğini eşit tüketen bir «ilkel komünizm» aşamasından geçtikten sonra sınıflı toplumlara doğru evrime uğradığı kabul edilir. Marx'a göre, en az evrim gösteren, «Asyagil» köy toplulukları olur. Tepedeki üst topluluk tarafından el konulan bir artı-ürün yaratmakla birlikte, köy toplulukları, ilkel komünizmden çok az farklılaşmış koşullarda bulunurlar. Bunun içindir ki, Marx, Asya'yı ve özellikle Hindistan'ı «ilkel biçimlerin beşiği ve müzesi» sayar ve Avrupa toplumlarının ilkel biçimlerini bu müzede arar.

Asya, böylece tarihsel evrimin ileri hareketinin dışında kalırken, bu eski Asya biçimlerinin mirasçısı olan Hint-Avrupa halkları, göçler ve yeni çevrelere uyma gibi değişik koşullar nedeniyle, eski Asya biçimlerinin karşıtını meydana çıkaracak biçimde geliştirirler. Marx, ilerleme koşulunu, bireyleşme ve özel mülkiyette görür. Eski Grek-Roma ve Asya'dan Avrupa'ya göçünce değişikliğe uğrayan Germen toplulukları, kollektif mülkiyet çerçevesinde özel mülkiyet ögeleri taşırlar. Özel mülkiyet, karşıtı olan topluluk mülkiyeti aleyhine gelişir ve bireyi topluluğa karşı bağımsızlığa götürür. Böylece eski Grek-Roma ve Germen toplulukları evrime uğrarlar, sınıfların iyice belirlendiği, köle ya da serf

emeğine dayalı üretim biçimlerine geçerler*. Asya biçimi ise, evrime direnir. Marx, evrime direnişin nedenini tepedeki «despotik devlet»te değil, Asya tipi köy topluluğunun bireyleşmeye ve özel mülkiyete elverişsizliğinde arar. Ona göre, köy topluluğunun bir üyesi olarak var olan ve bu niteliği ile araziye tasarruf eden birey, topluluğa karşı özerk olamaz. Ayrıca köy içinde tarım-zenaat birliği olduğu için, topluluk kendi kendine yeterli ve dışa kapalıdır. Marx, Asya tipi topluluğun evrime elverişsizliğine neden olarak, özel arazi mülkiyetinin yokluğunun yanı sıra, tarım-zenaat birliğini birçok kez önemle vurgular. Bu kapalı topluluk, köleci biçimlere dönüşemez, özel mülkiyet olmadığından köleye gerek yoktur ve zâten gerektiğinde topluca angaryaya koşulan topluluk üyeleri «genelleşmiş köleler»dir. Kent ve köy ayırımı görülmez. Doğuda kent ekonomik yapının dışında, köyle ilişkisiz bir hükümdar karargâhından ibarettir ve ticaret, direnişli köy yapısında çözülme yaratmaz.

1880'DE ASYAGİL ÜRETİM BİÇİMİ VE MARX

İşte Marx, köy topluluklarının bu içine kapalı yapısı nedeniyle Asya topluluklarının, Doğu Avrupa Slavlarının Batı Avrupa'daki ilerlemenin dışında kaldıklarını düşünür. Bu düşünce, çağın çok sınırlı tarih ve etnografya bilgisine dayanır. Marx ve Engels'in yazış-

* İlginçtir ki, «Grundrisse»de Marx, «feodal üretim biçimi»nden hiç söz etmez. «Feodalizm» ve «feodalite» deyimi birer kez, belli bir zamandaki Fransız ve İngiliz toplumunu anlatmak için kullanılır. Kölecilik ve servaj, daima birlikte bağımlılık ilişkisi olarak belirtilir. Köleci ve feodal üretim biçimleri diye biribirini izleyen bir sıralama yoktur. Öte yandan Marx, «ilkel komünizm»den çıkış biçimlerinin çok çeşitli olabileceği düşüncesinde görünür. O, Asya, Slav, Antik ve Germen biçimlerini sayar ve daha başka biçimler de bulunabileceği izlenimini verir. Slav üretim biçimini açıklamamakla birlikte, Doğu biçimine yakın olduğunu söyler.

malarından, onların klasik islâm toplumu hakkında hemen hiç bilgileri olmadığı anlaşılır. Fakat dogmatiklikten uzak olan bu büyük düşünürler, yeni araştırmalar ortaya çıkınca, görüşlerini yenilemekten çekinmezler. Daha sonraları Maurer, Morgan ve Kovalevski gibi bilginlerin ilkel topluluklar hakkındaki yapıtları, bu konudaki görüşlerini değiştirmelerine yol açar. Marx, artık «tarım kömünü»nden söz eder. Fransa'yı ve İtalya'yı istilâları sırasındaki Germen komünleri, XIX. Yüzyıl Rus komünü, Hindistan ve Afganistan köy komünleri[163], bu «tarım komünü» tipine girer. Tarım komünü, özel mülkiyet ve kollektif mülkiyet ögelerini birlikte taşır. Arazi ortak mülkiyettedir ama, komün üyeleri, kendilerine ayrılan belli bir arazi parçasını işlerler ve ürününe sâhip olurlar. Bu nedenle, Marx, «ikili» bir yapıdan söz eder ve tarım komününü, «ilkel» kollektif mülkiyetten «ikincil» dediği özel mülkiyete ulaşan bir «geçiş biçimi» sayar. Asya'nın «binlerce yıllık durgunluğu» yerine, artık «Asya'nın gençleşmesi»nden ve tarım komününün dinamizminden söz eder. Marx'a göre, tarım komünü, kölecilik ve servaja dayalı biçimlere dönüşebilir. Bu, komündeki özel mülkiyet ögesinin kollektif mülkiyet ögesine üstün gelmesine bağlıdır ve bunu da «tarihsel çerçeve» sağlar[164]. Görüldüğü üzere, Marx'ın 1880'lerde açıkladığı bu görüşler, «özel mülkiyet ögesinden yoksun, devrime dirençli Asya tipi köy topluluğu» savının bırakılması anlamına gelir. Engels de, Morgan'ın etkisiyle, 1884'te yazdığı «Ailenin Kökeni»nde «Doğu Despotizmi» ve «Asyagil Üretim Biçimi» kavramlarına hiç yer vermez. Sınıfsız topluluklardan sınıflı toplumlara geçişte «Askerî Demokrasi» kavramını geliştirir. Bununla birlikte, her ikisi de bu yeni görüşleri pek az işledikleri ve bâzı yazılarında «Doğu despotizmine yol açan ortak mülkiyete dayalı köy toplulukları»ndan yine de söz ettikleri için, durum belirsiz kalır, Marx ve Engels'in bu kavramlardan vazge-

çip geçmedikleri tartışma konusu olur*. Sorun, 1930-1931 yılları arasında Sovyetler Birliği'nde uzun uzun tartışılır. Asyagil Üretim Biçimi anlayışının «antimarksist» olduğunu, marksist-leninist kuramın sınıf ve devlet ilkelerine aykırı düştüğünü ileri sürenler çıkar. Sonunda, Asyagil Üretim Biçimi'nin «Asya'ya özgü bir feodalizm çeşidi» meydana getirdiği görüşü ağır basar. 1936 tarihli Büyük Sovyet Ansiklopedisi, Asyagil toplumsal kuruluşları feodalitenin bir çeşidi diye niteler ve «bürokratik feodalite» deyimini kullanır. Asya tipini, köleci üretim biçiminin bir çeşidi sayanlar da görülür. K. Ostrovitianov, halkın çoğunun, krallığın mülkü olan kölelerden meydana geldiğini ileri sürer. Fakat genellikle Asya tipi, bir çeşit feodal biçim sayılır.

GÜNÜMÜZDE ASYAGİL ÜRETİM BİÇİMİ SORUNU

Bu tutum, «herşey feodal sayılıyor, feodalizm su-

* Soğuk savaş aracı olarak «Doğu Despotizmi» yapıtını yazan Wittfogel, Asyagil Üretim Biçimi bürokrasisinden türeyen sosyalist devlet bürokrasisini mahkûm etmek korkusuyla Marx'ın bu kavramdan vazgeçtiğini iddia eder! Genellikle Sovyetler Birliği ve Çin'de de «Asyagil Üretim Biçimi» kavramına yer verilmez. Bu görüşün savunucuları ise, Marx ve Engels'in Asyagil Üretim Biçimi konusundaki görüşlerini koruduklarını ileri sürerler. Godelier'ye göre, Engels, «Ailenin Kökeni»nde yalnızca Batıda burjuva toplumuna yol açan dinamik biçimle ilgili olduğu için, bu niteliği taşımayan Asyagil Üretim Biçimi'ne yer vermez, ama eski görüşünü korur savını ileri sürer (Sur les societés précapitalistes, s. 103 ve 109). Nitekim Engels, «Anti-Duhring»in 1885'teki ikinci basımında eski görüşlerini değiştirmeden bırakır. Bu konuda kesin bir sonuca varılamaz. Marx, Doğu tarım komününün feodalizme dönüşüp dönüşmediği konusunda da kuşkuludur. Kovalevski, Hindistan'ın feodal sayılması gerektiğini ileri sürerken, o bunu kabul etmez (Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri, s. 61). Kovalevski'nin Cezayir'deki Türk rejimini «feodal» diye nitelemesini de Marx yanlış bulur (Sur les societétes précapitalistes, s. 388). Ne var ki, «Anti-Duhring»te Engels, Doğuda fethettikleri yerlere Türklerin ilk kez bir çeşit tarım feodalizmi soktuklarını söyler!

landırılarak çok farklı biçimler tıka basa bu ad altında toplanıyor» diye eleştirilir. Bu eleştiriler, özellikle bâzı Avrupa marksist çevrelerinde, Asya tipi kavramının yeniden önem kazanmasına yol açar. «La Pensée» dergisi çevresinde toplanmış bir kısım Fransız marksitleri, Asya tipini, sınıfsız toplumdan sınıflı topluma geçişi damgalayan bir toplumsal kuruluş sayarlar. Hatta içlerinden bâzıları, Asya tipini, bütün toplumların geçirdiği evrensel bir biçim diye değerlendirirler. Bu nedenle, onu coğrafî bölgeyle sınırlar gözüken «Asyagil» deyiminin kaldırılmasını isterler. «Despotik-köylü», «topluca haraç ödenen üretim biçimi» gibi yeni adlar önerirler. Bu yazarlar, Asya tipini genişletirken, ister istemez Marx'ın, bu tipin meydana gelmesinde anahtar rol tanıdığı sulama ve bayındırlık işlerini devletin yüklenmesi görüşünü bırakırlar. Godelier'ye göre, sulama işleri, ilkel köy toplulukları üzerinde bir devlet iktidarının çıkışının yollarından ancak biridir ve genellikle önce devlet meydana gelir, sonra sulama işlerini yüklenir[165]. Asyagil Üretim Biçimi'nin özü, ilkel köy toplulukları ile sömürücü bir merkezî iktidarın bağdaşımıdır. Böylece Asyagil biçim, ilkel köy topluluklarının bulunduğu her toplumda, devletin herhangibir yoldan ortaya çıkmasıyla meydana gelir. Bu tanımlamaya göre, Siyah Afrika'da, Kolomb öncesi Amerika'da, Etrüsklerde, Giritlilerde Asyagil biçim keşfedilir ve Asya tipi, Engels'in etkisiyle, bir zamanlar sınıfsız toplumdan sınıflı topluma geçiş biçimi diye değerlendirilen «askerî demokrasi» kavramının yerini alır. Asya tipinin bir özgüllüğü kalmaz. Üstelik, bu yazarlara göre, Asya tipi köleci ya da feodal üretim biçimine dönüşebilir. Demek ki, ayrı bir yoldan da olsa, «evrensel feodalite»ye ulaşılır. Başka bir deyişle, feodalite deyiminin sulandırılmasına ve genişletilmesine karşı çıkanların kendileri de Asya biçimini sulandırmış olurlar ve eleştirdikleriyle aynı yerde buluşurlar. Marx'ın Doğunun Batı Avrupa'ya göre özgül olan gelişmesini açıklamak için

geliştirdiği Asya tipi kavramı, böylece yararlılığını yitirmiş olur. Bununla birlikte, «madem yalnız Batı Avrupa'da feodalite kapitalizmi doğurmuştur, o halde feodalite Avrupa'ya özgüdür, öteki kapitalizm öncesi üretim biçimlerinden ayrı ve onlara üstündür» inancından yola çıkıp, somut tarihsel araştırmaya gerek görmeden, Batı feodalitesinde erdemler aramaya, onun dışındakilerin erdemsizliklerini sıralamaya yönelik bir «marksist» anlayış Batıda yaygındır ve Asyagil Üretim Biçimi kavramı, verimli sonuçlara ulaşmadığı halde, bu açıdan önemini korur. Bunların bir bölümü, kapitalizmin doğuşunu Weber'in protestanlığa bağlaması, başkalarının «Germenlerdeki demokrasinin özgül niteliklerinde» araması gibi, helenizm mirasçılığına uzatırlar. Guy Dhuquois'ya göre, İsa'dan bin yıl önce Yunanistan'da başlayan ve Roma'da süren gelişmelerle özel girişim ve değişim ilişkileri, kapitalizm öncesi koşulları yaratır, özel mülkiyet hukuku doğar. Ayrıca özgür insan-köle karşıtlığı, özgürün toplumsal onurunu artırır ve Doğunun despotluğuna karşılık demokrasiye evrimin nedenlerinden biri olur! Böylece, sanayi kapitalizmine evrimin temelleri atılır[166]. Godelier de, Batının «tipik» çizgisini şöyle açıklar :

«Bu tipik çizgi.... sınaî kapitalizmi doğuran evrim çizgisidir. Ve sınaî kapitalizm, eski Yunanlıların açtığı evrim çizgisinin içinden başka hiçbir yerde doğmamıştır.... Özel mülkiyetin teşekkülü bu gelişmeyi açıklamaya yetmez.... Bu gelişmenin gerçekleşmesi için özel mülkiyetle emtia üretiminin kombine olması gereklidir»[167].

Oysa, gördük ki, Yunan ve Roma'nın erişemediği ölçülerde özel mülkiyet-emtia üretimi bağdaşıklığı islâm toplumunda gerçekleşir. Helenizmin mirasçısı da islâm ülkesidir. Yunan bilim ve felsefesini Batılılar, Ortaçağ sonlarında Bizans'tan ve islâmdan öğrenirler. Roma köleci üretim biçimi ve Roma hukuku ölçü alınıyorsa, bu, İspanya ve Fransa'da gerçekleşir. Fakat ka-

pitalizm, ilk olarak, köleci Roma sisteminin geniş ölçüde dışında kalan ve Roma hukukunu tanımayan İngiltere'de doğar*.

DEVLET, GELİŞMEYE ENGEL MİDİR?

Doğunun geri kalışı ise, bu yazarların çoğunda — üzerlerindeki marksist yaldız dökülünce —, «despotik devlet»in varlığına bağlanır**. Despotik bir devletin

---

* Perry Anderson, iki ayrı evrim çizgisini, Doğuda köleci üretim biçiminin egemen olmayışına bağlar. Ona göre, Yunanlılar ve Romalılar, Doğuda köleci üretim biçimini pek yaymazlar. Ortakçılık en yaygın biçim kalır. Grek modeli üzerine pek çok kent kurulur, ama devlet yapıları, Helen ve Asya karışımı olur. Antik çağın en büyük teknolojik ilerlemeleri, Doğuda gerçekleşir. İskenderiye Müzesi, antik teknolojinin en verimli çağını meydana getirir. Buna karşılık, büyük Doğu Grek kentleri, geniş belediye haklarına ve özerkliğe sâhip bulundukları halde, Asya tipi de despotik iktidar nedeniyle, Yunanistan'daki modellerinin canlılığını gösteremez! (Les passages de l'antiquité au féodalisme, s. 50-56). Bu nedenle P. Anderson, Doğu ve Bizans'ı, köleci-feodal Batı evrim çizgisinin dışında tutar. Guy Dhuquois ise, «kaçınılmaz biçimde özel bir tip feodalizme doğru yol aldığından» Bizans'ı Doğu çizgisinden ayırır. Son dönem Roma İmparatorluğu'nda devletin ezici ekonomik hegemonyasını ve despotluğunu kabul etmekle birlikte, bu despotik yönetim, teknik gereklere uygun düşmediğinden, ona göre, çizgiden ayrılmış sayılmaz (L'homme et la societé, sayı 12). Bu çeşitli görüşlerin konuya bir aydınlık getirdiği söylenemez.

** «Despotik devlet» deyimi genellikle keyfi ve zorla devlet anlamına kullanılır. Marx bile «kapitalist despotizm»den söz eder. Baskıya girerken elimize geçen, Taner Timur'un «Osmanlı Toplumsal Düzeni» yapıtında ise, «mutlakiyetçi devlet», «despotik devlet» ayırımı yapılıyor. İlki, feodalizmden kapitalizme geçiş aşamasının devlet tipidir. İkincisi feodalizmin oluşumunu engelleyen devlet tipidir ve Timur'a göre, kırsal komün temeline dayalıdır. Ortak mülkiyetin egemen olduğu kırsal komünlerin mekanik biçimde «despotik devlet» oluşturduğu görüşünün geçerliliği bir yana, Osmanlı düzeninde kırsal komünün egemen üretim biçimi olduğu çok kuşkuludur. Timur, «elde somut veri yok» diyor (s. 141), ama kendi de-

varlığının üretim güçlerinin gelişmesini ve ticarî sermaye birikimini yavaşlatması, böylece olumsuz bir rol oynayabilmesi olasılığı vardır. Ama aynı despotik devlet, bâzı ülkelerde kapitalizmin kurulmasında öncülük de edebilir. XVIII. Yüzyıl filozofları, «aydınlatılmış despotlar» ararlar. Japon Profesörü Takahaşi, «Prusya ve Japonya'da kapitalizmin feodal mülkiyetçi devletin denetim ve himayesinde kurulacağı tâ başından beri besbelliydi» der[168]. «Devlet, ben'im. Uyruklarımın canı ve malı benimdir» diyen Louis XIV. gibi krallar, ticaret kapitalizminin gelişmesinde önemli rol oynarlar. Yükselen burjuvalar, parasız kaldıkça sık sık müsaderelere giden bu krallarla işbirliği yaparlar ve güçlenirler. Çağımızda «totaliter» denilen sosyalist devletlerin üretim güçlerinin gelişmesinde büyük bir atılımı gerçekleştirdikleri açıktır. Bu nedenle, «despotik» ya da günümüzün deyimiyle «totaliter» bir iktidarın her durumda kaçınılmaz biçimde gelişmeyi engelleyeceği ileri sürülemez. Böyle bir yargıya varmak için somut araştırma gereklidir. Klasik islâm döneminde, «despotik bir devlet»ten söz edilebileceği çok kuşkuludur. Batıda «devletçikler»in başında dük ve kont denilen feodal soyluların tamamen keyfî ve şiddete dayalı iktidarı egemen iken, islâmda özel girişimi koruyan ve cesaretlendiren bir hukuk sistemi vardır. Avrupa'nın geniş çapta islâm ülkesinden yaptığı teknoloji ithalâtı, Doğunun ezici teknik üstünlüğünü kanıtlar. Merkezî bir devletin varlığı, «İslâm Ortak Pazarı»nın genişlemesini ve pazar için üretimde ihtisaslaşma olanakları sağlayarak, «kapitalistik» kesimin büyümesinde olumlu rol oynar. Kaldı ki, Asyagil Üretim Biçimi yanlılarının, bu üretim biçimiyle feodalizm arasında ayırım çizgisi saydıkları,

---

yişiyle bu «varsayım»a dayanarak kuramını geliştiriyor. Osmanlı düzenini ve Timur'un görüşlerini daha sonra inceleyeceğiz. Timur'un varsayımını bireysel köylü mülkiyetinin önemli ağırlık taşıdığı klasik islâm düzenine pek uygun düşmediğini belirtelim.

«feodalin rant, devletin ise vergi alması» olgusu, bir üst yapı olgusu olarak üretim biçiminde önemli bir değişiklik yaratmaz*. Üstelik islâmda, M. Rodinson'un da

* Althusser gibi bâzı Fransız marksistlerin, «altyapının mekanik belirleyiciliği»ne karşı geliştirdikleri «kerteler» kavramı, Türkiye'nin «Asyagil» çevrelerinde, yeni ufuklara yol açmışa benziyor. Bu düşünürler, ekonomik kerte (altyapı) ve siyasal-ideolojik kerte ayırımı yapıyorlar. Kapitalist üretim biçiminde artık-ürün, ürünün yaratılması sırasında üretim süreci içinde egemen sınıf tarafından çekilip alınır. Üretici, emeğinin karşılığını aldığını sanır. Ödenmemiş emeğin kapitalistin cebine gittiğinin farkına varmaz, sömürü ilişkileri gizlenir. Bu nedenle kapitalizmde artık-ürüne el konulmasında ekonomik kerte egemendir. Kapitalzim öncesi üretim biçimlerinde ise, üretici, ürünü yaratır; artık-ürün ondan ekonomi dışı baskı yoluyla alınır. Sömürü, gözlenemiyecek biçimde saydamdır. Üreticinin artık-ürününün çekip alınmasına râzı olması için siyasal gücün (baskı, şiddet) yanı sıra, dinsel görüntülü ideolojiler üretilir. Böylece artık-ürüne el konulmasında siyasal-ideolojik kerte egemen rol oynar. Ama bütün üretim biçimlerinde son çözümde yine ekonomik kerte egemendir. İdris Küçükömer, üstyapıya büyük bir ağırlık tanıyan bu görüşleri, kendi anlayışına göre geliştirerek, Asyagil kuruluşta siyasal kerteye mutlak egemenlik verir. Asyagil Üretim Biçimi'nin «neolitik benzeri» durgunluk ve hareketsizliğini, bu siyasal kerte ile açıklar. Marx'ın köy topluluklarının kapalı ekonomik yapısıyla ilgili görüşlerini yadsır (Toplum ve Bilim, Sayı 2, Asyagil Üretim Biçimi, Yeniden Üretim ve Sivil Toplum, s. 7). Böylece üstyapı, altyapıyı belirler ve marksizm tepetaklak olur. Sencer Divitçioğlu da, feodal ve «Asyagil» üretim tarzlarının ayrılığını, malikâne ve ülke diye adlandırdığı her iki ekonomik çevrede belirleyici ideolojik-politik ögelerin farklılığı ve bunun üretim ilişkilerine değişik yansıması ile açıklar (Toplum ve Bilim, Sayı 2). Ne var ki, bu farklılıkların farkına varabilmek çok güçtür. Divitçioğlu'na göre, Asyagil Üretim Biçimi'nde vergi-rant alınır, senyörün malikâne ekonomik çevresinde ise angarya olanağı vardır. (Geniş çapta sulamaya dayalı Asya tipinde de bayındırlık işleri üreticinin angaryaya koşulmasıyla gerçekleştirilir). Bölüşümün koşullarını, Asya tipinde devlet ve din, feodalitede ise hukuk saptar. (Asyal islâm toplumlarında ürünün paylaşılmasını daha çok hukuk belirler; feodalitede ise, gelenek ve daha çok senyörün keyfî tutumu belirler. Ancak XII. ve XIII. yüzyıllarda hukuk, sömürü ilişkilerini pekiştirir). Feodal Üretim tarzında serf mülk-

belirttiği üzere, devletin temsilcisi olarak müdahale eden «feodal» ile, kendisi bir «devletçik» kuran «feodal»in ayırımı çok güçtür[169]. İlginçtir ki, Marx, «Grundrisse»de Doğu toplumlarının evrime elverişsizliğini, «despotizm»e* değil, ısrarla ortak mülkiyete ve tarım-zenaat birliğine dayalı köy topluluklarının yapısına bağlar ve 1880'den sonra da «tarım komünü» görüşüyle, eski düşüncesini değiştirir. Gerçekten firavunlar döneminden beri merkezî sulama ve üretimin merkezden denetimi yoluyla Asyagil Üretim Biçimi'ne en çok yaklaşan Mısır'da dahi, aileler köy topluluğundan özgürleşirler ve bireysel olarak sömürülürler. Mısırlı Profesör Samir Amin, göreceli özerk köylerde toplanmış köylülerin bireysel sömürüldüğü Mısır toplumsal kuruluşunun kendiliğinden gerçek bir feodalizme doğru evrime uğradığını söyler. Samir Amin, «gelişmiş haraççı toplumsal kuruluş» adını verdiği Ortaçağ Mısır toplumunun Batı feodalitesinden tek farkının merkezî bir devletin varlığı olduğunu söyler[170].

Görüldüğü üzere, Asyagil Üretim Biçimi konusunda canlanan tartışmalar, verimli ve aydınlatıcı olmak-

---

süzdür. Asyagil Üretim Biçimi'nde ise reayanın toprak üzerinde tasarruf hakkı vardır. (Oysa serfin toprak üzerinde daha sağlam bir tasarruf hakkı vardır: Asyal islâm toplumunda fiilen var olan tasarruf hakkı daha belirsiz kalır). Kısaca, farklı ekonomik çevrelerdeki farklı politik-ideolojik ögelere dayalı üretim biçimlerinin farklılığını somut planda izleme ve anlama olanağı yoktur.

* Sanayi kapitalizmine varan Batı evrim çizgisinin kendine özgü ve tek olduğunu savunan George Lichteim, Asya tipi bürokrasinin «Grundrisse»de ele alınmayışına pek şaşar: «Despot hükümdarın çevresinde bir idare mekanizması toplayarak iktidarını nasıl kurduğu incelenmemiştir. Marx'ın herhangibir nedenden dolayı bürokrasi sorununu kasden ele almadığı sonucuna varmak güç değildir. Oysa bürokrasinin rolüne diğer yazılarında, özellikle bonapartizme karşı yönelttiği şiddetli eleştirilerinde sık sık değinilmektedir. Asya tarzı ile ilgili olarak bu noktayı ele almaması gerçekten gariptir» (Asya Üretim Tarzı, s. 128).

tan çok uzaktır. «Çok kısmî bir deney ya da çok sınırlı bilgi ile teori yapmanın büyük zorluğu»nu hatırlatan ve Asya tipinin çeşitli biçimlerinin global bir teorisine ulaşabilmek için çok uzun yıllar sürecek araştırmalar gerektiği»ni söyleyen ve «ama bu alanda aceleye gerek yok» diyen marksist tarihçi P. Vilar'a hak vermek gerektir*[171].

Asya tipi toplum sorunu Türkiye'de büyük ilgi uyandırdığı için, belki de gereksiz yere uzattığımız bu sapmadan sonra, VIII.-X. yüzyıllar klasik islâm toplumunun kesinlikle Asyagil Üretim Biçimi kavramıyla açıklanamayacağını söyleyebiliriz. İslâm toplumunda — daha sonraki Osmanlı düzeninden farklı olarak — toprağın özel mülkiyeti egemendir. Kral arazisi, giderek genişlemekle birlikte, sınırlıdır. Fransa Kralı'nın da en güçsüz döneminde kendine ait çok geniş arazisi vardır ve giderek bu arazi genişler. Haraç alınan arazinin İslâm Cemaati'ne ya da halifeye ait oluşu ilkesi, «gerçek bir ekonomik mülkiyet»in varlığı anlamına gelmez; bu, üstyapı planında hukuksal kertede bir vergi alma hakkı ile sınırlı kalır. Oldukça merkeziyetçi bir yapıya sâhip İngiliz feodalitesinde de, kral, başından itibaren vergi alır. İslâm tarımında köleci üretim biçimi sınırlıdır. Özgür köylülük çoğunluktadır. Kapalı köy toplulukları, Batı feodalitesinde olduğu gibi, özellikle uzak ve dağlık bölgelerde bulunur. Fakat bu köy toplulukları da, Marx'ın ilk tanımladığı Asyagil Üretim Biçimi'nin temelini oluşturan köylere benzemez. Arazi mülkiyeti köy topluluğuna ait bile olsa, ailelerin

* Günümüzün ünlü marksist tarihçilerinden E. J. Hobsbaw da şöyle yazar: «Sonuç olarak diyebiliriz ki, bu alandaki marksist tartışmaların bugünkü durumu doyurucu değildir... Bu, üzülecek birşeydir, çünkü son 30 yıl birçok bakımlardan marksist tarih anlayışının büyük zaferini temsil eden bir dönemdir.... Bu durumda, tarihsel evrim hakkındaki marksist görüşün ve özellikle gelişmenin bellibaşlı aşamalarının aydınlığa kavuşturulması bugün büsbütün önem kazanmaktadır» (Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri, s. 69).

arazi üzerinde özel tasarruf hakkı vardır ki, bu, Germen komününden farklı değildir. Çok sayıdaki kentlerin çevresindeki arazide ise, bireylerin özel arazi mülkiyeti ağır basar. Kentler ve kırsal bölge arasında pazar için üretimi genişletecek ekonomik bağlar vardır. Bölgeler ve kıt'alar arası ticaret, meta üretimini kamçılar ve o tarihlerde Batıda var olmayan bir kapitalistik kesim, kapitalizm öncesi düzen içinde, gelişir*. Bu toplumdaki egemen üretim biçiminin, ya da biçimlerinin, kapitalizme doğru bir evrimi engellediği, ancak Avrupa feodalitesinin iç dinamiğiyle bu evrim olanağını taşıdığı savları, M. Rodinson'un da belirttiği üzere, hiçbir biçimde kanıtlanmaz[172].

İSLÂMDA FEODALİTEDEN SÖZ EDİLEBİLİR Mİ?

Peki, islâm toplumu feodal midir? Feodalite deyimini Batı toplumu için dahi yanlış sayan M. Rodinson'a göre, islâm toplumu ne Asya tipidir, ne de feodaldir. Bununla birlikte tabanda az çok bağımlı köylü kitleleriyle, bu doğrudan üreticilerin artık-ürününe rant ve «merkezîleştirilmiş rant» yoluyla el koyan bir sömürücü sınıfın var oluşu nedeniyle, istenirse bir feodaliteden ya da bir protofeodaliteden söz edilebilir. Hatta XII. ve XIII. yüzyıllarda, Cahen ve M. Rodinson'a göre, Avrupa tipi bir feodaliteye islâm toplumunun iyice yaklaştığı söylenebilir[173]. Hatta «Haçlılar»ın pek az değişiklikle Suriye'de kurdukları düzeni, Engels, feoda-

* Asyagil Üretim Biçimi'ni hemen hemen evrensel bir evre sayan ve Afrika topluluklarının evrimini «Asya tipi» kavramıyla açıklayan Jen Suret-Canale, Ortaçağda Mısır ve öteki Kuzey Afrika islâm topluluklarının bu kavramla anlaşılamıyacağını kabul eder: «Ortaçağda Mağrib'de, kent pazarlarının egemenliğinde olan ve özel toprak mülkiyeti bulunan bir toplumda, Asyagil mülkiyet biçiminin pek çok kalıntıları vardı; ama bundan, 'bu bölgede, bu dönemde Asyagil Üretim Biçiminin var olduğu' sonucunu çıkaramayız» (Asya Tipi Üretim Tarzı, s. 189).

litenin en saf ve yetkin örneği sayar. Marc Bloch da «ithal malı» dediği İngiltere ve Suriye örneklerini, feodalite tanımına en uygun düşen örnekler kabul eder[171]. Fakat klasik islâm döneminde köylülerin serfleşmesi ve feodal senyörler hiyerarşisinin biçimlenmesi tamamlanmış olmaktan uzaktır.

Daha önce belirttiğimiz üzere, tabanda köylü ailelerinin kendilerine ayrılan tarlayı bireysel olarak ektikleri Germen tipi köy komünleri vardır. Otlaklar, korular köyün mülkiyetinde kalmakla birlikte, tarlalar özel mülkiyete (mülk) dönüşür. Köy toplulukları, aile şeflerinin denetimindediler. Göçebe hayvancılığın egemen olduğu bölgelerde ise, kabile, alt kabile vb. hiyerarşisi biçimlenmiştir. Bunlarda çadır ve hayvanlar ailenin özel mülküdür, fakat göç alanları ve otlaklar topluluğun denetimindedir. Kamu mülkiyeti ögesinin özel mülkiyetten ağır bastığı bu tip göçebe, ya da yarı göçebe topluluklar, Marx'ın «antik komünal biçim» tanımlamasına uygun düşerler. Kabile şefleri ya da alt şefler, otlaklar ve su üzerinde egemenliğini genişlettiği, ailelerin bağımlılığını ve ürünlerinden aldığı payı artırdığı ve akrabalık ilişkileri çözüldüğü ölçüde, bu topluluklar bir çeşit «göçebe feodalizmi»ne doğru evrime uğrarlar. Kabileler, kuramsal olarak devlete ait sayılsalar bile, kendi arazilerine sâhiptirler ve iç işlerinde serbesttirler. Devletle ilişkileri, kabile şeflerince keyfî biçimde toplanan bir götürü vergi ödemekten ibarettir. Bu iki tip topluluğun yanı sıra, özel mülkiyetin egemen olduğu tarım toplulukları görülür. Bu tarım topluluklarında, arazisi göreceli olarak daha geniş bulunan aile üstünlük sağlar. Bunlar köy dihkanlarıdır. Arazilerinin büyüklükleri nedeniyle, tarımsal çalışmaların komutasını ellerinde tutarlar, sulama işlerini denetlerler. Kendi arazilerinde köylüleri ortakçı olarak çalıştırabilirler. Bu tip köylerde, Germen komünü tipi islâm köylerine göre, topraksız, az topraklı, çok topraklı vb. biçiminde mülkiyet farklılaşması çok daha belir-

gindir. Bununla birlikte aynı farklılaşma, aile şeflerinin yönettiği Germen tipi köylerde de görülür ve ekonomik durumu iyi olan bir ya da bir iki alie şefi köy üzerinde denetimini kurar. Devlet adına vergileri toplama işi genellikle bu aile şeflerine ve köy dihkanlarına düşer. Vergi toplama, bir siyasal yetkiyi ve köylüler üzerinde bir baskı ögesini birlikte getirir ve köy şefleri ve dihkanların köylüler üzerindeki egemenliğini artırır. Daha güçsüz aileler, kudretli ailelerin ve köy dihkanlarının kişisel bağımlılığı altına girerler. Köy şefleri, bir takım küçük köy senyörlerine dönüşürler.

Bu köy yapısı üzerinde, eyaletin bulunduğu kentlerde oturan büyük arazi sâhipleri bulunur. Tarımsal uğraşlarının yanı sıra, ticarete de yönelen bu aileler, devlet yönetiminde de görev alırlar, subaylık yaparlar, vergi toplanmasına katılırlar. Bayındırlık işlerini yürütürler, büyük sulama işlerini denetlerler. Böylece kudretleri, kendilerine ait köylerin ve çiftliklerin sınırlarını aşar. Örneğin Nişapur ve başka kentlerde «reislik» yapan Mikailî ailesi, Oğuz bozkırları sınırında iki kale yapar, silâh yığar. Ekimi ve sulamayı düzenler, su yolları ve kuyular açar. Türkmenler, Nişapur'u tehdit edince, Nişapur'un parasal vergisi, güvenlik için bu ailenin kent dışındaki şatosunda saklanır. Bu büyük dihkan aileleri zengin ve kudretli oldukları içindir ki, Abbasî Devleti, onları eyalet yönetiminde kullanır. Nitekim Taşkent bölgesindeki baş dihkanın bütün idarî görevleri elinden alınır, ama geniş arazi sâhipliği ve kırsal bölgedeki denetim gücü sâyesinde, yine de güçlü kalır. Makdisî, ondan «kudretli dihkan» diye söz eder. Bu kudretli aileler, sâhip oldukları köy ve çiftlikleri, ortakçı köylüler aracılığıyla işletirler. Bunun için, köylerdeki sivrilmiş aileleri kâhya olarak kullanırlar. Köy şefleri ve dihkanları da kentlerde yaşayan bu kudretli ailelerin himayesini ararlar. Daha önce sözünü ettiğimiz talci'a (patronaj) kurumu, bu büyük dihkanların kırsal bölgede egemenliklerini artırır. Bir

hiyerarşik dizi içinde, kendileri de daha fakir köylü ailelerini himayesine almış bulunan zengin köylü aileleri, köy şefleri ve dihkanları, kentlerdeki kudretli dihkanların himayesine girerler, onun «adamı» olurlar. Himaye edilenlerin sayısı, büyük dihkanların kendi köleri, hizmetçileri, kâhyalarıyla çoğalır. Unutmamak gerekir ki, kapitalizm öncesi düzende, bir soylunun kudreti yalnız servet ve arazisinin genişliğiyle ölçülmez, ona kişisel olarak bağlı bulunan insanların sayısının çokluğuyla ölçülür. Kudretli dihkan, gerektiğinde kendine bağlı bu adamları askere alır, bayındırlık işlerinde angaryaya koşar, adamlarını vergi ve rant toplama işlerinde kullanır. Görüldüğü üzere, kudretli dihkanlar yalnız kendilerine ait arazide çalışan köylüler üzerinde değil, çevredeki özgür sayılan köylüler üzerinde de hayli güç sâhibidirler. Yetkileri, kuşkusuz, devletin çöküşünden sonraki Batı feodal senyörünün köylüler üzerindeki egemenliği ölçüsüne ulaşmaz. Ama yine de doğrudan üretici köylünün üzerinde köy şefleri ve kâhyalardan yöresel planda kudretli dihkanlara değin uzanan bir kişisel bağımlılık hiyerarşisinin bir ölçüde meydana geldiği, üretici köylünün artık-ürününün bir bölümüne bunların çeşitli biçimde el koyduğu söylenebilir.

Batı Avrupa'nın birçok bölgesinde de X. Yüzyıldan önce durum pek farklı değildir*. Hatta Kuzey Denizi çevresi Almanyasında ve Skandinavya'da XIV. ve XV. yüzyıllara değin, senyörlük, «ruşeym» hâlinde ka-

* Perry Anderson, 1066 Norman fethinden, yâni İngiliz feodalitesi tam gelişmeden önce kırsal bölgelerde egemen olan yöresel soyluluk için «protosenyoriyal» deyimini kullanıyor. Bu yöresel soyluluğun yanı sıra, kralığın özellikle vergi almakta etkin ve göreceli olarak gelişmiş bir bürokratik sistemi vardır (Les passages de l'antiquité au féodalisme, s. 173). Protosenyoriyal deyimi, büyük idarî görevler yüklenmeyen dihkanlara da belki uygun düşebilir. M. Bloch, Anglosakson İngilteresi gibi. İspanya'da da «ruşeym» hâlinde senyörlükten söz eder (La societé féodale, s. 612).

lır[175]. Bununla birlikte klasik islâm toplumu, «Asya tipi» savunucularının düşündükleri biçimde, içine kapalı köy toplulukları ile üstlerine oturtulmuş devlet bürokrasisi olmaktan çok uzaktır. Devlet yok sayılsa bile, doğrudan üretici köylünün artık-ürününün bir bölümüne el koyan bir çeşit senyörler hiyerarşisi vardır. Ayrıca nüfusu yüzbinleri, hatta beşyüzbinleri aşan kentler de, yaygın ticaret ve zenaat uğraşlarıyla bu yapıya eklemlenir.

İSLÂM FEODALİTESİNDE DEVLET

Bu yapının üzerine oturtulan devlet aygıtı da sultan soyuna kişisel olarak bağımlı ailelerden, kölelerden ve azatlılardan meydana gelir. Üstyapı planında, feodalite, kişisel bağımlılık ilişkileriyle, yâni «bir adamın adamı olma» durumuyla tanımlanabilir. Nasıl Cengiz Han, devletini ona kişisel olarak bağımlı nökerlerine, Karolenj kralları ise, vasallerine dayanarak kurmuşlarsa, Abbas soyunun iktidarı da «mevlâ»larına, yâni vasallerine bağlanır. İslâmda birinin adamı olmaya «intisab» denilir. İbn Haldun, bu feodal bağımlılık ilişkisinin üzerinde önemle durur :

«Şeref ve soyluluk sâhipleri, soyundan olmayanları terbiye ve hizmetlerine kabul eder veya onları yardım ve himayelerine alır veya tutsaklık ve satın alma yoluyla onlara sâhip olur veya azad ederek kendilerine intisab ettirir. Yukarıda anlattığımız yollardan biriyle sâhiplerine intisab edenlerin, bu intisabları akrabalık yerini tutar. İntisab ettikleri kişilere yardımcı ve arka olmak hususunda, sâhiplerinin soyundan gelenler gibi sayılırlar. Kendi soyu ne denli yüksek olursa olsun, intisab eden eski soyu ile bağlılığını yitirir. Artık o, intisab ettiği soyun bağımlısı ve hizmetlisidir (hademe). İntisab edenlerden birinin ata ve babalarından birçok kişi köle ya da hademe olarak o soyun hizmetinde bulunmuşsa, onun şeref ve soyluluğu o ölçüde öteki ha-

demelerden yüksek olur. Fakat herhalde şeref ve saygınlıkları eski soyunun şeref ve soyluluğundan ileri gelmez. Yeni bir soya intisablarından dolayı kazanmış oldukları derece ve şerefleri ne kadar yüksek olursa olsun, intisab ettikleri soyun şeref ve mevkiinden her bakımdan aşağıdır. Bütün devletlerde köle ve hademelerin durumu böyledir. Onların ancak uzun süre o devletin himaye, terbiye ve hizmetinde olması ve ata babalarının da o hanedanın hizmetinde bulunmasıyla derece ve şerefleri o ölçüde yükselmiştir. Abbasîler Devleti'nde Türk köle ve azatlıların ve onlardan önce Abbasîlere intisab etmiş olan Bermek ve Nevbaht oğullarının durumları hep böyle idi»[176].

Devlet yöneticileri, bu intisab etmiş ailelerden çıkar. Kişinin intisabı, ailenin intisabı anlamına gelir. Feodal sistemi meydana getiren Karolenj krallarının da devlet personeli, kendilerine intisab eden kişiler, yâni vasallerdir*. Bunları basit bir memur sayma olanağı yoktur. Zira bu büyük vasallerin kendilerinin de binlerce vasali vardır ve bu nedenle hükümdar kadar güçlü olabilirler. Örneğin Abbasîlerin büyük vezir ailesi Bermek soyunu ele alalım. Bir anlama bunlar halifenin kölelerîdir, bir anlama ise devlet kadar güçlüdürler. Bu aileden Fazl, Horasan'ı yönetirken büyük bir ordu toplar ve kendine bağlı bu ordudan Bağdat'a yol-

* Batı feodalitesinde kişisel bağımlılık, «hommage» töreniyle meydana gelir. Tören, vasal olan kişinin ellerini efendisinin elleri üzerine koymasıyla yapılır. Fransa'da bunu dudaktan öpüşme de izler. Almanya'da ise, el el üzerine koymakla yetinilir. İlginçtir ki, iş başına gelen halifeye devlet büyüklerinin bağlılıklarını belirtmeleri için düzenlenen biat töreni de, halifenin eli üzerine el koyma biçimindedir. Bu bir raslantı olsa gerektir. Tüccar bir topluluğun içinden çıkan islâmda biat, satış akdi anlamına «bey'a»dan gelir. Satıştan sonra alıcı ve satıcının el sıkışması usulü, bağlılık törenine dönüşür. İbn Haldun, biat, «her buyruğa uyma ve itaat sözüdür» der. Ayrıca sadakat yemini de edilir. Batı feodalitesinde buna «foi», islâmda «Eyman» biati» denilir.

ladığı 20 bin savaşçı, Abbas soyunun dayandığı silâhlı gücü meydana getirir. İbn Haldun, Bermek oğullarının kudretini şöyle anlatır:

«Bermek oğulları, devletin yönetimini Harunreşit'in elinden almışlar, devlet ve saltanatı onunla paylaşmış ve ortaklaşmışlardı.... Bermek oğullarının etkinlikleri büyümüş, ad ve sanları uzak ülkelere kadar yayılmış, devlet memurluklarını ve devletin bölgelerini kendi oğullarına, ihsanları ve terbiyelerinde yetişenlere ve iyiliklerini görenlere ayırmışlar, nimetleri bunlardan başkalarının ellerinden almışlar, vezirlik, kâtiplik, asker komutanlığı ve kapıcıbaşılığı gibi askerî, idarî ve ilmî işlerden başkalarını uzaklaştırmışlardı.... Memleketin en uzak sınırlarından hükümdarlar ve emirler armağanlar yollar, onlara yaranmak ve beğenilerini kazanmak için vergilerden toplanmış mal ve paraları onların hazinelerine gönderirlerdi.... Şerefli ve soylu ailelerin gereksinmelerini karşılayarak, onları yoksulluktan kurtardılar, böylece onları kendilerine minnettar ettiler. Parasını ödeyerek tutsakları azad ettiler. Bu sâyede halifeden daha çok övüldüler. Herhangibir rica ya da dilek ile kendilerine başvuranlara bol bol bağışlarda bulundular, onları ödüllendirdiler. Yurdun her yerinde, bölge ve kentinde köylere, çiftlik ve mallara sâhip oldular»[177].

Harunreşit ile çatışan bu kudretli aile, devlet işlerinden uzaklaştırıldıktan sonra, o ailenin himayesinde olan, bu aileye intisab ile yükselen ve ancak 805-806 yılında islâmiyeti kabul eden Fazl b. Sehl, Abbasî Devleti'nin kudretli kişisi olur. Hem vezir, hem de serdar unvanıyla, binlerce vasaline dayanarak bütün Doğu eyaletlerini yönetir. Yine aynı dönemdeki Tâhiroğulları ailesi, Emevîlerin Seistan yöneticisinin mevlâsıdır. Bu intisab sâyesinde Buşang yöneticiliğini elde eder. Kendi geliştirdiği askerî güç sâyesinde, bu aile Horasan'da fiilen tam bağımsız bir devlet kurar. Aileden bâzı kişiler Bağdat Askerî Vâliliğini de elde tut-

tuğundan, halife oldu-bittiye boyun eğer. Samanoğulları, Saman köyünün sâhibidirler. Aile, Emevîlerin Horasan Vâlisi Esad'a intisab eder. Efendisinin adını alan Esad'ın oğulları, Seyhun-Ceyhun bölgesini yönetirler ve sonunda bağımsız devlet kurarlar.

Görüldüğü üzere, halifeden başlayıp daha alt kademelere inen biribirine bağımlı bir kudretli aileler dizisi vardır. Bu aileler, arazi, servet ve bol sayıda kendilerine bağlı adam sâhibidirler. Bu kudretleri ile devlet görevleri elde ederler ve bu görevler sâyesinde kudretlerini ve adamlarının sayısını arttırırlar. Onlara intisab eden daha az kudretli dihkan aileleri, eyaletlerin yönetimine katılırlar. İşte islâm devleti en kuvvetli olduğu dönemde dahi, intisablarla biribirine bağlı ailelere dayanır. Böyle bir yapı, Asyagil bir despotun buyruğundaki emirkulu bürokrasisinden çok*, feodaliteye yaklaşan bir siyasal yapıyı yansıtır.

Fransa'da da feodalite, Karolenj krallarının kendilerine bağlı adamlarını eyalet komutanlıklarına kont, dük ve memur olarak atamalarıyla başlar. Almanya'da ise, kral, islâmdakine benzer biçimde, daha sâdık olacakları düşüncesiyle, kölelerini önemli memurluklara getirir. Aman Kralı F. Barbaros, 1197'de azad ettiği kölesine Ravenne Düklüğü, Sicilya yöneticiliği verir. Bu dük ve kontlar, kralın memurlarıdır, her an görevlerinden alınabilirler. Batı Avrupa'da para kıt olduğundan, bu memurlara parasal ücret ödenemez. Ama kont, yönettiği eyaletteki para cezalarının üçte birini alır, kendisinin geçimine ayrılan bâzı vergisel arazinin gelirinden yararlanır. Ortaçağda halk üzerinde komuta yet-

* Sovyetler Birliği'nin Azerî tarihçisi F. Şahanov, klasik islâm toplumuna göre çok daha merkeziyetçi bir yönetim kuran Osmanlı Devleti için, «göreceli olarak merkezileşmiş bir feodal monarşi» der. Osmanlıda mutlakiyet yönetiminin XIX. Yüzyılın ikinci yarısında, kapitalizmin başlangıç döneminden itibaren Abdülhamit zamanında başladığını yazar (VI. Türk Tarih Kongresi, s. 428). O zamanlar, demiryolu ve telgrafın girdiği ve idarenin modernleştirildiği bir dönemdir.

kisi kullanabilme ve mevki sâhibi olma, meşrû ya da gayrimeşrû yoldan zenginleşme kaynağı olduğu için, maaş almayan kontlar çeşitli yollardan servet edinirler[178]. Zira kont, aynı zamanda yargıç ve savaş şefidir. Bu kralî memurların yanı sıra, krallar, kendilerine bağlı savaşçılara askerî hizmet karşılığı arazi dağıtırlar. Hizmet yapılmazsa ve savaşçı ölürse, arazi krala döner. Arazi, bir ücret karşılığıdır. Krallar, paraları olmadığı için, arazi dağıtırlar. Nitekim paraları olunca arazi dağıtmaktan kaçınırlar, «fiefs de chambre» denilen maaş vermeyi yeğ tutarlar. Oldukça merkeziyetçi bir feodal devlet kuran ve vergi alma yetkisine sâhip bulunan İngiltere'nin Norman kralları, daha XI. Yüzyılda, hizmetlerindeki Flaman savaşçılara arazi yerine maaş verirler. XIII. Yüzyılda Fransa da aynı yola gider. Bununla birlikte, feodalitenin yükselme çağında yaşam boyu arazi verme (fief), genel kuraldır. Savaş hizmetiyle yükümlü fief sâhibi, bu arazide yaşayan insanlar üzerinde idarî ve adlî yetki kullanır. Bunların üstündeki eyalet yöneticisi, savaş komutanı dük ve kontların ise böyle yaşam boyu kendilerine ait bir arazileri yoktur, her an görevden alınabilirler. Fakat krallık zayıflayınca, bu eyalet yöneticileri, eskiden kral adına kullandıkları yetkileri kendi yararlarına kullanmaya başlarlar. Orada burada yeni araziler ele geçirirler ve herşeyden önce, yörede kendilerine bağımlı adamlar toplamaya yönelirler. Onlar da sâdık adamlarına askerî hizmet koşuluyla arazi dağıtırlar. Giderek eyaletlerinin ırsî sâhibi olurlar. Böylece alt-vasallerden kontlara, düklere ve krallara kadar uzanan, arazi temeline ve askerî hizmet yükümlülüğüne dayalı bir kişisel bağımlılık hiyerarşisi meydana gelir.

Klasik islâm toplumunda ise, kişisel bağımlılık hiyerarşisi daha az düzenlidir. Fakat asıl önemlisi, islâmda da halifeler, ödüllendirmek istedikleri kişilere özel mülk olarak araziyi bağışlamakla birlikte, arazi bağışı ve askerî hizmet yükümlülüğü arasında bir bağ yok-

tur. İslâm ülkesinde para bolluğu olduğundan ve hazine gelirleri yüksek bulunduğundan ordu ücretlidir. Maaş yerine toprak vermekten kaçınılır. Ancak para darlığı başlayınca, Selçuklular, ikta sistemiyle Batıdakine benzer bir uygulamaya yönelirler. Bu nedenle, marksist olmayan pek çok tarihçinin yaptığı üzere, «feodal» deyiminin türediği «fief»in varlığından doğan siyasal-hukuksal biçimler ölçü alınırsa, klasik islâm toplumunun feodal olmadığını kabul etmek gerekir*. Az ya da çok bağımlı doğrudan üretici köylülerin artık-ürününe her çeşit ekonomi dışı baskı yoluyla, halifeden kudretli ailelere ve köy şeflerine kadar uzanan bir üst sınıf tarafından el konulması ölçü alınırsa, klasik islâm toplumunun feodal olduğu ya da feodalleşme süreci içinde bulunduğu söylenebilir. İslâm feodalitesinde bir özellik aramak gerekirse, bu, artık-ürüne el konulmasında Bizans örneğinde de olduğu gibi, Batıya göre, verginin daha ağır basmasıdır. Ne var ki, başından itibaren oldukça merkeziyetçi bir devlet kurmayı başaran İngiliz örneğinde de vergi vardır ve Fransa'da feodal devlet, güçlendiği ölçüde, kudretli senyörlerle çatışma pahasına vergileri artırır. Vergilerin çoğalması ve merkezîleşme ile devlet feodal olmaktan çıkmaz. Porchney buna «feodal rantın merkezî toplanması» der. F. Hincker, «devlet foedalizmi» deyimini uygun bulur[179]. Kısaca, verginin ranttan ağır basması, önemli bir ayrılık meydana getirmez**.

---

* Asyagil Üretim Biçimi tartışmalarına katılan Sovyetlerin Gürcistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi üyesi Melekechvili, Doğu feodalizmi deyimini uygun bulur: «Çoğu zaman komutan, yargıç ve idareci, miras yoluyla toprak sâhibi olan senyörler hâline gelemezler, bu yönde bir gelişmenin olmadığı toplum da 'Doğu feodalizmi' yolunu seçer» (Asya Tipi Üretim Tarzı, s. 292).

** Melekechvili, bu konuda şöyle yazar: «Batı Avrupa ülkelerinde bile feodalizm, özgür komün üyelerinin devlet tarafından vergi yoluyla sömürülen kişiler hâline dönüşmeleri ve daha sonra da, çeşitli biçimlerde, toprağı ya da kişilere bağımlı

«NE ASYA TİPİ, NE FEODAL»

Eğer M. Rodinson gibi, kapitalizmin tarımsal üretim ilişkilerinin tek çizgili bir evrim yoluyla feodalizmin içinde doğduğu ve geliştiği biçimindeki ortodoks «marksist dogma» yadsınırsa, islâm sisteminin «ne Asya tipi, ne de feodal» olduğu da ileri sürülebilir. Ona göre, Ortaçağ islâm dünyası ekonomik sistemi, zaman ve mekâna göre değişir. Sistem, farklı üretim biçimlerinin koordinasyonundan ibarettir. Kırsal kesimde, dıştan bireyler ya da devlet tarafından sömürülen köy komünleri vardır. Bunların yanı sıra, çağ ve bölgelere göre değişik oranda bireysel köylü mülkiyetinde ya da tasarrufunda araziler bulunur. Sömürü, değişik hukuksal statülerin himayesinde mülk sâhibi, devlet ya da herhangibir hak sâhibi — ki bu, bâzen bir kollektivite olabilir — tarafından yapılır. Doğrudan üretici köylüler ile sömürü hakkı sâhipleri arasındaki karşılıklı haklar da çok değişiktir. Birçok durumda, köylünün toprağa bağlılığı, yâni servaj görülür. Yine birçok durumda, özellikle bağ ve bahçe tipi arazilerde, Roma özel mülkiyet anlayışına çok yakın mülkler bulunur. Bu ekonomik sisteme, ne Asya tipi, ne feodal denebilir. Ayrıca bir bölüm arazisi, bâzı zamanlar kölelere işletilir. Tarımda ücretli emekçi daima vardır, ama yalnızca ücretli emekçi kullanan kapitalist tarım işlet-

---

kılınmalarıyla kurulmuştur. Ancak feodal rejimin özü, yönetici sınıfın vergi ya da toprak rantı yoluyla, doğrudan üreticinin emeğiyle yarattığı artık-ürüne el koymasında bulunmaktadır.... Özgür komün üyelerinin (köylülerin) emekleriyle yarattıkları artık-ürüne vergi ve başka görevler yoluyla devlet tarafından el konulmasıyla, toprak mülkiyeti hakkını ve kişisel özgürlüğünü yitirmiş olan yöresel halka rant ödettirilmesi arasında özde bir fark yoktur. Feodal ilişkilerin böyle bir süreç içinde olgunlaşmasına bâzı Batı Avrupa ülkelerinde de rastlanmaktadır. Ancak bu süreç, Asya ve Afrika'da feodal ilişkilerin oluşması sırasında daha açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır» (Asya Tipi Üretim Tarzı, s. 285).

meleri pek enderdir, belki de hiç yoktur. Sömürü hakkı sâhiplerinin kendi aralarında, ya da devletle olan ilişkilerinde meydana gelen yapılar, bâzı zamanlarda Avrupa feodalitesine yaklaşır. Fakat bu bir üstyapı olgusudur ve çok ilginç de olsa, üretim biçimlerinde önemli bir değişiklik yapmaz.

M. Rodinson, üretim biçimlerinin çeşitliliği, yer ve zamana göre oranlarının değişik oluşu nedeniyle, egemen bir üretim biçimi aramayı gerçeğe uygun bir yaklaşım saymaz. Bunun içindir ki, «ne Asya tipi, ne feodal» der. Onu bu görüşe iten başka bir neden, kapitalizmin tarımsal üretim ilişkilerinin belli bir evriminden doğmadığı inancıdır. O, kapitalizme geçişte hareket noktasının, esas itibariye, kentsel bir gelişme olduğu inancındadır: Önemli miktarda bir parasal servetin birikimi ve üretimin, özellikle sanayi üretiminin pazara yönelimi, kapitalizme evrim yolunu açar.

Kuşkusuz bu kentsel gelişmenin kapitalist ekonomik sisteme ulaşması, yâni eski sistem içinde var olan kapitalist üretim biçiminin egemen sistem olması için, Marx'ın da belirttiği üzere, önemli sayıda özgür işçinin varlığı gerektir. Emekçi, arazi, üretim araçları ve geçim ürünleriyle bağlarından kopmalıdır. Bu tip her bağdan koparılmış işgücü Avrupa'da, özellikle İngiltere'de XIV.-XV. yüzyıllar döneminde bol bulunur*. Bu, Avrupa'nın henüz yeterince incelenmemiş toplumsal, siyasal ve olaysal konjonktürünün sonucudur. Fakat marksist dogmaya göre, Avrupa ekonomik sisteminin

* Batı feodalitesinde toprak bol, el emeği kıttır. Bu kıt el emeğinin araziye bağlanması, bir zorunluluktur. Doğuda ise, toprak kıt ve el emeği boldur. Ortaçağda kırsal işgücünün kentlere yığılmasının başlıca nedenlerinden biri bu olsa gerektir. Halep, Şam, Bağdat, Basra, Antakya yüzbinlerce nüfuslu kentlerdir. Bâzılarının nüfusunun yarım milyonu aştığı ileri sürülür. Bu bölgede toplam nüfus 5 milyon iken, nüfusun yarısından çoğunun kentlerde yaşadığı zamanlar görülür (Samir Amin, La nation arabe, s. 20). Yâni tarımsal üretim biçimi ne olursa olsun, kentlerde bol miktarda özgür işgücü vardır.

«olgunlaşmış feodal»* denilen üretim biçimine dayandığı ve ancak bu üretim biçimi içinde bu olgunun (özgür işgücü) meydana gelebileceği savını kimse kanıtlayabilmiş değildir. Özellikle, kapitalistlerin ellerindeki önemli parasal servet karşısında yalnız bu üretim biçiminin üstünlüğünün kapitalist ekonominin gelişmesine yol açabildiği savı hiç kanıtlanmış değildir.

Kapitalizme açılış bakımından islâm ekonomik sistemi ve ideolojisini inceleyen M. Rodinson, şu sonuca varır :

«O halde islâm ülkesinde, yukarıda belirttiğimiz genellikle değişik tarımsal üretim biçimlerinin varlığını içeren çeşitli ekonomik sistemlerin bulunmasını, bu bölgede kapitalizmin meydana çıkmasında bir engel teşkil ettiği güvenle ileri sürülemez»[180].

M. Rodinson, islâm toplumunun kapitalizme geçiş için başlıca yapılara sâhip bulunduğunu ve Batıdakine benzer gelişmeler açısından yapısal bir engel olmadığını düşünür.

Gerçekten Batı feodalitesinden hayli farklı yapılarda kapitalizm gelişir. Köy komünlerine dayalı Danimarka, feodal rejimi tanımaz**. Ortaçağda Skandinav ülkelerinin bin yıl önce Tacite zamanındaki Germen kabile topluluklarının iç yapısını hemen hiç değişmemiş biçimde korudukları bildirilir[181]. İsveç, en geri ülkedir. XIII. ve XIV. yüzyıllar İsveç tarım yasaları, I. Yüzyılda Tacite'in anlattığı Almanya tablosuna çarpıcı bir benzerlik gösterir. Tek fark, kabilenin kaybolu-

* Olgunlaşmış feodal üretim biçimi, rantın angarya ve aynî biçimlerinden çıkıp parasal ranta dönüşmesiyle açıklanır. Parasal rant sâyesinde, para ekonomisi köy ekonomisine girer ve Avrupa'da meta üretiminin büyük ölçüde genişlemesini sağlar. Tarımsal artık-ürünün Batı Avrupa'dan başka hiçbir yerde, sürekli olarak, parasal rant biçimine geçemediği ve bu nedenle kapitalizmin ancak Avrupa'da geliştiği ileri sürülür. M. Rodinson, bu savın kanıtlanmadığı kanısındadır.

** Danimarka'da servaj, çok geç, XVII. Yüzyılda görülür ve kısa zamanda kalkar.

şu ve merkezî bir devlet otoritesinin meydana çıkışıdır[182]. İsveç'te servaj görülmez. Ne var ki, Marx'ın Asyagil köy topluluklarına benzeyen tarım yapısı, Skandinav ülkelerinin kapitalizme evrimine engel getirmez. Batı feodalitesinden hayli farklı olan Japon toprak düzeni için de aynı şey söylenebilir. Buna karşılık, XI, XII ve XIII. yüzyıllar İtalyası, Avrupa'nın kapitalizme doğru evriminin ilk ve en parlak örneklerini verir. Tüccarların egemenliğinde özerk ticaret ve zenaat kentleri ilk orada gelişir. Kentler, siyasal ve ekonomik açıdan çevredeki kırsal bölgelere egemen olurlar. Servajın yerini, pazar için üretime yönelmiş kırsal alanlarda ortakçılık sözleşmesi alır. Kapitalist üretim biçimi gelişmeye başlar[183]. Fakat Uzak Doğu ticaretinin Akdeniz'den Atlantik'e kayışıyla bu gelişme duraklar ve geriler. Bu nedenlerle, ticaret sermayesinin ve pazar için üretimin kentlerde hızla gelişmesine yol açan elverişli koşullar ve «konjonktür», «ilk birikim»in sağlanmasında, tarımsal üretim biçimlerinin evriminden belki de daha etkin rol oynar.

Eğer henüz tartışma götüren bu görüşler doğruysa, kapitalizme geçen her yerde bir feodalite aramaktan, geçemeyen her yerde bir «Asyagil biçim» bulmaktan vazgeçilebilir ve M. Rodinson'un yaptığı gibi, «sömürüye dayalı üretim biçimleri», «kapitalizm öncesi sömürü sistemleri», «sömürü temeline dayalı kapitalizm öncesi toplumsal kuruluşlar» gibi genel planda etiketlerle yetinilebilir ve aralarındaki farklar, bireyci, ortaklaşmacı vb. gibi ek sıfatlar ve açıklamalarla belirtilebilir. Ticaretin gelişmesi, kültürel yönler vb. gibi ikincil özellikler eklenebilir. Örneğin ilkel topluluktan çıkıştan sonra, «vergisel» üretim biçimlerinin egemen olduğu toplumsal kuruluşların yaygınlığına inanan Mısırlı Profesör Samir Amin, klasik islâm toplumuna «vergisel-tüccar kuruluş» etiketini uygun görür.

İSLÂMDA SINIFLAR VE SINIF MÜCADELESİ

İslâm toplumunda sınıfların varlığı hâlâ tartışılır. Köleliğin dışında islâm toplumu, ilke olarak, eşit kişiler topluluğu sayılır. Hukuk alanında bütün müslümanlar eşittir. Ortaçağ Avrupasının tanıdığı gibi soylular, râhipler ve halk gibi kapalı gruplar yoktur. Ancak Ali oğulları, Abbas oğulları diye ayrılan Peygamber soyu, hukuksal ayrıcalıklara sâhiptir. Bunlar vergi ödemezler, hazineden ödenek alırlar ve özerk bir yargılama sisteminden yararlanırlar. Haricîler kabul etmemekle birlikte, imam ya da halife bu soydan çıkar. Önemli siyasal rol oynayan ailelerin ardılları da belli bir soyluluk meydana getirir.

Bununla birlikte, Tanrı huzurunda müslümanların kardeşliği ve eşitliği ilkesi, fiilî yatay tabakalaşmaları hiçbir biçimde engellemez. Hukuk, bu takabalaşmayı kabullenmekte çekingendir. Fakat hukuk bile, evlenmelerde «denklik» arar. Evlenmelerde meslekleri «aşağı» ve «yüksek» diye ayırır. Adalette tanıklıkların geçerliliği de, tanıkların şerefine göre saptanır.

Hukuk planında pek yer almayan, fakat gerçekte var olan toplumsal gruplar, «tabaka» ve «sınıf» deyimleriyle belirtilir. Tabaka, üstüste sıralanmış katlar yığını anlamına gelir. İbn Haldun, tabakaları şöyle anlatır :

«İnsanlar arasında şeref dereceleri, tabakadan tabakaya doğru düzgün bir tırmanışa göre dağıtılır ve düzenlenir. Bu sıralanma, en tepede yöneticiler düzeyinde son bulur. Onların üstünde başka bir otorite yoktur. En altta ise ne iyilik, ne kötülük için bir iktidarı bulunmayanlar yer alır. Bu ikisi arasında bir sürü tabaka bulunur».

Tabakanın Arapçada eş anlamlı bir sözcüğü «sınıf»dır. Günümüzde «sınıf» olarak kullanılır. Selçuklu Sultanı Sancar, Kur'an'a dayanarak, sınıfların varlığını tanrısal bir olgu sayar :

«Tanrı, biz derece bakımından bâzılarına ötekilerin üzerinde yer verdik demiştir. O halde halkın her sınıfı (sınf) kendine ait bir sıra ve dereceye sâhiptir. Bu belli ve açık olduğuna göre, herkes Tanrı'nın ona lûtfettiği sıra ve yerde, Tanrı tarafından kendisine ayrılmış olan bağış ve armağanlarla yetinip 'Veren'e şükretmeye çalışmalıdır».

«Her sınıfın kendi özel yeri ve sırası içinde tutulmasına, zorunlu görevlerden biri olarak uyulmalıdır»[184].

Tabaka ve sınıf yanında «zümre» deyişi de aynı anlamda kullanılır. Toplumsal hiyerarşideki tırmanmayı ve merdivenleri de, «mertebe» ve «derece» sözleri belirler. Demek ki, klasik islâmda kısmen hiyerarşize olmuş, toplumsal kategoriler ayırımı vardır.

İSLÂMDA İŞLEVSEL SINIFLAR

Toplumsal tabakalaşma, arazi mülkü, askerî güç ve servete dayanır. Fakat askerî güç de, arazi ve servete dayanılarak, toplumsal bir güç olarak gerçekleştirilebilir. O halde, tabakalaşma, kabaca mülkiyetten kaynaklanır. Çok geniş anlamıyla arazi mülkiyeti, yâni doğrudan üreticinin emeğinin ürününün bir bölümüne hukuken el koyma hakkı, bu açıdan başta gelir. Bu hak, kuvvet yoluyla yitirilebilir ve kuvvet yoluyla da elde edilebilir. Ne var ki, islâm yazarları, tabakalaşmayı genellikle işlevsel olarak düşünürler. Onlar eski Yunanlılardan alınan toplumsal işbölümünden yola çıkarlar: İnsanların gereksinmelerinin çeşitliği ve yeteneklerinin eşitsizliği, bir işbölümünü zorunlu kılar. Örneğin Basra'nın kültürlü tüccarlarının meydana getirdiği «İhvan es-safa» (Saf Kardeşler) ansiklopedisinde meslekler, temel, yardımcı ve lüks olmak üzere üçe ayrılır. Temel meslekler, dokumacılık, tarım ve inşaattır. Bunlar giyinme, beslenme ve barınma gibi üç temel gereksinmeyi karşılar. Fırıncı, değirmenci, tarım araçları yapımcısı vb. temel mesleklere yardımcı mes-

leklerdir. İpekçilik, parfümcülük, pahalı kumaşlar yapımcılığı vb., lüks mesleklerdir. Bütün meslekler yararlıdır. Hatta çöpçü, parfüm yapımcısından daha yararlıdır. Çöpçü işini bırakırsa, zararını bütün kent halkı çeker ve bir hafta çalışmasalar kent yaşanmaz hâle gelir; ama parfüm yapımcıları dükkânlarını bir ay kapatsalar zararı daha az olur. Böylece büyük toplumsal gruplar, işlevsel gruplar olarak anlaşılır. Tabakalaşma, doğuşa, statüye dayanmaz; işbölümü nedeniyle, toplumsal açıdan doğal olarak meydana gelir. Hükümdarın da işlevi vardır. O, yasa egemenliğini (nâmus) sağlamakla görevlidir. Tanrı ve dünya düzeninin iyi işlemesi için gerekli işlevleri yerine getirir. Gazalî, bu işlevsel anlayışı, doğrudan üretici olmayan hizmetlerin yararını belirtmek için kullanır. Ona göre üç kategori iş vardır. İlki yiyecek, yakacak gibi temel gereksinmeleri karşılayan işler ile yardımcı işlerdir. İkinci kategoride dış düşmanlara ve hırsızlara karşı üretken emeği koruyan askerler yer alır. Üçüncü kategoride ise, ilk iki kategori üyeleri arasında koordinatörlük yapanlar, özellikle doğrudan üretici olmayanların geçimi için gerekli kaynakların toplanmasını ve yeniden dağılımını gerçekleştirenler vardır. Bunlar, otorite sâhibi memurlar, vergi toplayıcıları, kadastrocular, hukuk ve politika uzmanlarıdır.

Görülüyor ki, islâm yazarları, «ulusal gelirin yaratılışı ve dağılımı» hakkında bilgi sâhibidirler. Ama doğrudan üretici olmayanların, üreticilerin gelirinin bir bölümüne el koymalarını, işlevsel anlayışla, haklı ve gerekli sayarlar. «Sosyolog» İbn Haldun, bunu daha yalın ve gerçekçi biçimde belirtir. Ona göre, insan geçim araçlarına (maaş'a) bağımlıdır. Maaş, insana yaşamını sürdürebilmesi bakımından gerekli malları sağlar. Eğer elde edilen gelir, geçim için gerekli miktarı aşarsa zenginleşme aracı (riyaş) olur. Geçim araçları, doğanın parasız sunduğu kaynaklarla birlikte, insana düzenli biçimde kazanç (kesb) sağlar ve kullanılışı açı-

sından «rızk» teşkil eder. Rızk, insanın gereksinmeleri ve çıkarları uğruna yaptığı harcamalar için geçim fonudur. Bu çeşitli gelirler, ya zorla el koyarak (vergi ve benzerleri), ya av, balıkçılık, doğadan meyvaları toplama yoluyla, ya ilkel üretimle (tarım ve hayvancılık) ya ikincil üretimle (zenaat ve sanayi), ya ticaretle elde edilir.

İbn Haldun, «doğadan toplama»ya önemsizliği nedeniyle yer vermez. «Doğal geçim araçları» olarak ilkel ve ikincil üretim alanlarındaki meslekleri ve ticareti sayar. Bunlar hep üretken uğraşlardır. İbn Haldun, üretken uğraşlar içine girmeyen herşeyi, fiziyokratların «kısır sınıflar»ı gibi, «doğal olmayan» sayar. Bununla birlikte, üretim süreci dışındaki siyasal ve dinsel işlerin yararını belirtir ve toplumsal yaşamın uyum içinde yürümesi için monarşik devletin mutlak zorunluluk olduğunu söyler.

İSLÂMDA GERÇEK SINIFLAR

Toplumsal grupların mesleklere göre bu işlevsel açıklanmasının yanı sıra, gerçek sınıf ayırımını belirleyen açıklamalar da vardır. Nitekim İbn Haldun, «zorla el koyma» yoluyla düzenli gelir elde etmekten söz eder. Demek ki, kuvvet yoluyla artık-ürüne el koyma olanağı getiren bir mevkie gelinebilir. Bu durumda toplumsal hiyerarşide yüksek ve ayrıcalıklı gruba girişi, serbestçe seçilen bir iş değil, belli bir gruba, bir kasta ait olma sağlar. Yazarlar sık sık şeref derecesi, «câh» üzerinde dururlar; câh hiyerarşisinde yüksek derecedeki kişiler, ayrıcalıklı mevkilere gelirler* Farabî'-

* İslâm yazarları,bu konuda sık sık güçlü bir soyluluk ve kast anlayışına sâhip Sasanileri örnek verirler. Buna göre, «hiç kimse doğuştan saptanandan daha yüksek mevkie göz dikemez». Ebu'l Fida'ya göre, İran kralları, halktan kişilere idarede yer vermezler. Firdevsî, oğlu «kâtip sınıfı»na alınma koşuluyla büyük bir para vermeyi öneren zengin ayakkabıcı-

ye göre, Abbasîlerin yüksek döneminde, servet, bu yüksek mevki ve rütbeleri elde etmeye yetmez :

«İnsan, kendi rütbesini korumak için bütün çabasını harcamalıdır.... İki olanakla karşılaşır ve birinci olanak gelirlerini (menafi) arttırmasını, ikinci olanak ise rütbesinin yükselmesini sağlarsa, o, rütbesini yükseltmeye en uygun olanını seçmelidir. Gerçekten belli bir yükseklikteki câh, mutlaka servet kazandırır, oysa servet her zaman belli bir câh edinmeye izin vermez».

İbn Haldun, bunu daha açık biçimde söyler :

«Câh sâhibi bir kişi, kendi altındaki kişilerin parasız emeğinden yararlanır. Bu, onu çabucak zengin yapar. Bu anlamda iktidar, geçim araçlarından (maaş) biridir».

Bununla birlikte, zenginlik ile rütbe arasında sıkı bağ vardır. Nizamülmülk, «Mal, insanlar arasında ortaktır» diyen Mazdek'in görüşlerini, kralın huzurunda çürütmek için şu gerekçenin kullanıldığını yazar :

«Büyüklük ve küçüklük, zenginlik ve fakirliğe bağlıdır. Bir adam fakir olur ise, geçim zoruyla bir zenginin hizmetine girer ve ücret alma durumunda kalır.

---

nın parasını Hüsrev I.'in geri çevirdiğini anlatır. Başka bir öyküye göre, bir Sasani kralı, büyük-küçük her sınıftan insanın katılacağı bir şölen düzenler. Şölen sırasında, halkın gözü önünde suçlular ağır biçimde cezalandırılacaktır. Büyük-küçük herkes mevkilerine göre sıralanıp otururlar. Kral, şu açıklamayı yaptırır : «Zekâ gözlerinizi açınız. Hepiniz mevki itibariyle sizden altta bulunanlara bakınız. Sizden yukarıdakilere bakmayınız. Şöyle ki, herkes, kendinden alt mevkide bulunan birini görsün ve bulunduğu mevki için Tanrı'ya şükretsin». Böylece herkes durumundan hoşnut olur. Toplumsal mevki merdiveninin en alt basamağında bulunanlar bile, cezalandırılan suçlulara bakıp kendilerini onlardan üstün hissederler. Daha hafif cezalı suçlular da, çarmıha gerilen, boynu koparılan suçlulara bakıp durumlarından mutluluk duyarlar! O tarihten sonra, İran kralların'n bu tip şölenler düzenlemesi gelenek olmuş... (A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, s. 312).

Mal ortak olursa, evrenden büyüklük ve küçüklük kalkar ve padişahlık bâtıl olur».

Gerçekten zenginlik belli durumlarda üst rütbeye çıkma olanağı sağlar, fakirlik de rütbeyi düşürür. İbn Rusta, servetleri sâyesinde aşağı sınıftan yükselen kudretli ailelerin adlarını sayar. İbn Haldun, yüksek tüccarların servetleri yoluyla devlet ehline ortak olabileceğini, çağdaşları arasında ün kazanacağını belirtir*. Daha önce gördüğümüz üzere, Horasan'ın büyük arazi sâhibi aileleri, servetleri nedeniyle, yüksek mevkilere getirilirler.

Özetlersek, klasik islâm döneminde bir toplumsal kategoriler hiyerarşisinin varlığı açıktır. İslâm yazarları, yöneten-yönetilen, zengin-fakir, doğrudan üreticisömürücü** biçimindeki üç klasik ikili karşıtlığın bilincindedirler. Toplumsal kategoriler hiyerarşisi, bu farklı ölçülerin sentetik bir sıralanmasıyla belirlenir.

Bu toplumsal kategoriler, «sınıf» sayılabilir mi? Günümüzde artık sınıf gerçeğini kabul etmeyen sosyolog kalmamıştır. Ne var ki, sınıf tanımı, genellikle günümüzdeki kapitalist toplumlara göre yapılır ve bu nedenle kapitalizm öncesi toplumlarda sınıfların varlığı tartışma konusu edilir. Örneğin sosyolog J. Duvignaud, «tabaka»nın sınıf anlamı taşımadığını ve Arapçada «sınıf» terimini karşılayacak bir sözcüğün dahi bulunmadığını ileri sürer[185]. M. Rodinson ise — Aron ve Gurvitch gibi —, Batılı sosyologların ölçüleriyle dahi, klasik islâm toplumunda sınıfların varlığını tartışılmaz sayar[186]. Bu ölçüler, şöyle özetlenebilir :

* İbn Haldun, bilginlere, eşrafa, soylu ailelere ve tüccara sultanların saygı göstermelerini ister. Bu sınıflara saygı gösterilmezse, devletin çökeceğini söyler. Tüccara saygı göstermenin nedenini şöyle açıklar: «Tüccarlara saygı göstermekten amaç, ellerinde bulunan mal ve metadan yararlanmanın genel olması için onları alış-verişe teşviktir» (Mukaddime I, İkinci Bölüm, fasıl 20).

** Yâni doğrudan üretici olmayıp da doğrudan üreticinin ürününün bir bölümüne el koyarak yaşayanlar.

— Nesnel olarak saptanabilen (işin niteliği, gelir düzeyi) bir topluluk, ya da bir düşünce biçimi ve değer sistemine sâhip topluluk

— Bu kollektif varlıkların zaman içinde sürekliliğini koruması

— Kendi varlıklarının bilincine varmaları ve bir ortak iradeye sâhip bulunmaları.

İlk iki özelliğin varlığı, kuşkusuzdur. İslâm sosyologları, yalnız tabakaların varlığını belirtmekle yetinmezler, benzer toplumsal işlevleri gören, prestij ve şeref bakımından aynı düzeyde bulunan «tabakalar»ı gruplaştırmaya çalışırlar. Yazarların «yasa dışı» anlamına horladıkları «ayyârun», meslek gruplarını çok aşan, Fransız İhtilâli'nin «sans-culotte»larına benzer bir «alt-proleter» grubudur. Ayyârun ya da fityan arasındaki dayanışma, bir kentin sınırlarını geçer ve bölgesel bir dayanışma meydana getirir. Toplumun dört sınıf olduğunu söyleyen Tusî, kalem, kılıç ve ticaret ehli diye ayırdığı ilk üç sınıfı birlikte sayar ve «bu hiyerarşik düzenin temelini», dördüncü sınıf olan köylüye dayandırır. Ortakçı (berzkâr), küçük arazi sâhibi ayırımı yapmadan bu doğrudan üreticilerin hepsini bir sınıfta toplar. Razî, bunlara ücretli tarım işçilerini de katar. Kent işçileri de «ehl-ü'l-amel» (iş adamları) ya da «muzdvar» adlarıyla geçer. Alp Arslan zamanında «en bayağı adamlar»a şeref adı (lâkap) verilmesinden yakınan Nizamülmülk, çiftlik sâhiplerinin şerefinin çarşı esnafından üstün olduğunu belirtir. «Çarşı esnafından biri ile çiftlik sâhibinin lâkabı aynı olursa, ünlü kişi ile sıradan kişi eşit olur» der ve bunun yapılamıyacağını belirtir. Eskiden dihkan, daha sonraları «eşraf», «âyân» gibi deyimler, kentlere ve çevresindeki kırsal bölgeye egemen olan bir sınıfı belirler. «Reaya» deyimi, tüm doğrudan üretici köylüleri, hatta ayrıcalıklı üst sınıfın dışında kalan bütün halkı kapsar.

Benzer toplumsal işlevler ve prestije göre yapılan bu gruplaşmalar, süreklidir. Bu büyük bütünler, aynı

adlar altında yüzyıllar boyu görülür. Onların ortak simgeleri, ortak düşünceleri vardır. Ortak düşünceler, özellikle, dolaylı ya da dolaysız yoldan toplumsal ürünün paylaşılması ve iktidara karşı tutumla ilgilidir. Yöneticiler, bu toplumsal grupları, bâzı ortak ilkel tepkilere sâhip sayarlar, onlara karşı politika çizerler. Örneğin reaya-yönetici ilişkisi, sürü-çoban ilişkisi olarak belirtilir. Batı soylu senyörü için de, köylüleri at ve kendisi ise, atın üstünde dizginleri tutan suvaridir. Çobanlara sürülerinin nasıl itaatte tutulacağı, onlardan nasıl tam verim sağlanacağı «prenslere öğüt» yapıtlarında belirtilir. «Kâbusnâme», «reayaya asker ile boyun eğdirilir» der. Nizamülmülk, devletin çöktüğü zamanlar eşrafın ayaklar altına düştüğünü, reayanın «bîferman», yâni yasa dinlemez olduğunu anlatır ve reayaya nasıl davranılacağını uzun uzun açıklar.

Kısaca, bu yatay toplumsal kategoriler, sınıf tanımının ilk iki ölçüsüne uygun düşerler. Ama ortak bir sınıf bilinci ve ortak bir sınıfsal irade — sınırlı küçük bölgeler dışında — çok ender görülür ve bu bilinç de sınırlı kalır*. Olsa olsa bir «sınıf içgüdüsü»nden söz edilebilir. Ortak çıkar ve ortak özlem grupları, tarih sahnesine ajan olarak çıktıklarında, genişlikleri, kuşkusuz her zaman belli bir meslekle sınırlı küçük grupları aşar, ama pek ender olarak temel bir toplumsal kategoriyi kapsayacak ölçüde genişler. Fakat bu nesnel olarak sınıfların varlığı gerçeğini değiştirmez. Öte yandan, yatay toplumsal kategoriler, etnik, dinsel vb.

* Lukacs'ın kazandırdığı «kendiliğinden bir sınıf», «kendi için bir sınıf» ayırımı marksist çevrelerde de tartışma konusu olur. «kendi için sınıf» bir sınıf bilincine ve özerk siyasal örgüte sâhiptir. Fakat bu anlamda, günümüzün ABD işçi sınıfını bile sınıf saymak çok zordur. Poulantzas, belli ülkeler ve belli tarihsel dönemlerde işçi sınıfının bilinçten ve örgütten yoksun bulunabileceğini, fakat üretim sürecindeki yerine göre nesnel olarak sınıf niteliğini koruyacağını belirtir. Bilinç ve örgüt, «sınıf mevkileri» planında söz konusudur (Les classes sociales dans le capitalisme d'aujourd'hui, s. 15-20).

planda dikey bölünmelerle kesişir. Şiî ya da sunnî olmak, şu ya da bu etnik gruba mensup olmak, özellikle Ortaçağda sınıf bilinç ve dayanışmasını geniş ölçüde etkiler. Günümüzde bile ABD'de, siyah-beyaz dikey ayırımı, yatay sınıfsal ayırımı perdeler.

Özetlersek, Avrupa feodalitesinde olduğu gibi, islâm toplumunda da temel sömürülen sınıf, doğrudan üretici köylülerdir. Sömüren başat sınıf ise, dar anlamıyla üretim ilişkileriyle belirlenmez. Bütün kapitalizm öncesi toplumlarda «özel çıkar» ile «toplumsal işlev» biribirinden ayrılmaz. Egemen sınıflar aynı zamanda kamu görevleri yaparlar, toplumsal hizmetleri yerine getirirler. Kuşkusuz üretim, tüketim ve dağıtımı kapsayacak biçimde ekonomik ilişkiler, sınıfların belirlenmesinde ön planda rol oynar. İslâm yazarları, yukarıda gördüğümüz üzere, bunun tam bilincindedirler. Toplumsal örgütlenmenin zorunluklarıyla sınıfların belirlenmesinde, üretim ve dağıtım gereklerine temel bir rol tanırlar. Toplumsal örgütlenmede sınıfın rolü, başlıca ekonomik bir rol olmasa da, toplumsal üretimin dağıtımında ona belli bir pay ayrılır. Hukuksal nitelikteki kurallara göre dağıtılan bu pay, üretim ve dağıtım ekonomik sisteminde o sınıfa belli bir yer sağlar. Soy, etni ve başka ayrıcalıklar, bu payı azaltabilir ya da çoğaltabilir. Bu ayrıcalıklar, özellikle şu ya da bu göreve hak kazandırır, görev de bir tür gelire hak kazandırır. Böylece sorun, dönüp dolaşıp, toplumsal ürünün belli bir bölümüne sâhip olma noktasına gelir. Bu temel sınıfların yanı sıra, kentlerde zenaat ve ticaretle uğraşan küçük üreticiler sınıfı, genellikle malî uğraşları da kapsayacak biçimde büyük kapitalistik ticaret yapan bir tüccar sınıfı, kentsel islâm toplumunda önemli bir yer tutar.

SINIF MÜCADELESİ VAR MI?

M. Rodinson bu soruya «en azından daimî bir rekabet var» yanıtını veriyor. Bir yanda belli belirsiz hoşnutsuzluklar, karşı yanda ise avantajlı bir sistemin sürmesine ve düzenli işlemesini sağlama kaygısı bulunur. Bu toplumsal gerginlikler, bâzen sert ayaklanmalara yol açar. Bu ayaklanmalarda toprak ve vergi sorunları ön planda rol oynarsa da, genellikle isyanlar dinsel bir görüntü kazanırlar ve yeryüzü ile ilgili somut istek programları ortaya koymazlar. Fakat Ortaçağ Avrupasındaki köylü ayaklanmaları da farklı nitelikte değildir. Bununla birlikte, bâzı islâm yazarları, şiî ayaklanmaları olarak gözüken köylü hareketlerini, bir iddiaya göre «ilk komünist deneme» sayılan Mazdek geleneğine bağlarlar. Nizamülmülk, şiî ayaklanmalarının kökeninde Mazdek'i görür ve onu abartmalı biçimde anlatır :

«Mazdek, 'mal insanlar arasında ortaktır; zira insanlar Tanrı'nın kulu ve Âdem'in evlâdıdır. Herbiri gereksinmelerine göre, bir ötekinin malını tüketebilmeli ve hiç kimse geçim araçlarından yoksun kalmamalıdır, malca eşit olmalıdır' dediğinden, herkes mallarını ortak duruma getirdi».

Nizamülmülk, Mazdek'in kadınları da «ortak mal» yaptığını, içkili seks partileri düzenlettiğini, «külâhını bir kadının evinin kapısına asan» erkeğin rahatsız edilmeden istediğini yaptığını yazar. Oysa Mazdek, bir zevk adamı değil, fakirlik içinde bekâr yaşayan bir din reformcusudur. Mani dinine bağlı gözükür ve mani dini gibi, dinsel hiyerarşinin üst katları için dünya zevklerinden kaçınma kuralını getirmişe benzer. Mazdek, kurtuluş için iyi eylemleri savunur: Öldürmek, birine acı ve zarar vermek yasaktır. Öldürmek gerektiğinden, hayvan eti yenilmez. Kıskançlık, kin, çatışma insanın kurtuluşuna engel sayılır. Mazdek, kin ve anlaşmazlık kaynağının insanlar arasındaki eşitsizlikten doğduğu-

na inanır, eşitsizliği kaldırmayı gerekli sayar. Ne var ki, Mazdek, mani dininde olduğu gibi, bütün dünya nimetlerinden ve ten zevklerinden kaçınma kuralını yalnızca dinin büyükleri için getirir. Sâde halkın, mal sâhibi olmak ve kadınları elde etmek istediğinden kurtulamıyacağını kabul eder. Bu isteklerden kurtulmaları, bu isteklerini serbestçe yerine getirebilirlerse olasıdır. Mazdek'in toplumsal öğretisi, bu düşünceden kaynaklanır: Yüksek varlık, bütün insanlar eşit pay alsınlar diye, yeryüzüne geçim araçları koymuştur. Ama şiddet yoluyla geçim araçlarının paylaşılmasında eşitsizlik yaratılmıştır. Herkes kardeşlerinin zararına kendi isteklerini karşılamak istemiştir. Oysa hiç kimse zenginliklere, kadınlara ötekilerden fazla hak sâhibi değildir. O halde fakire vermek için zenginden almalı ve bu yolla ilk eşitliği yeniden kurmalıdır. Mallar ve kadınlar, su, ateş ve otlaklar gibi ortak olmalıdır*.

İşin ilginç yanı, Mazdek, bu görüşlerine İran İmparatoru Kavaz'ı kazanır! Geniş arazi mülkiyetine ve zenginliğe sâhip bir kralın eşitlikçi öğretiyi benimsemesini anlamak güçtür. Nöldeke, soylular ve yüksek râhiplerin baskısından bunalan kralın, bu sınıfların hegemonyasını yıkmak için halka dayanma gereğini duyduğunu ileri sürer[187]. İslâm yazarları, büyük bir kıt-

* Mazdek ve yazarlarca Mazdek'e bağlanan şiî hareketler, en çok kadın ortaklığı ile suçlanır. Oysa Mazdek'in evlenmeyi kaldırdığı hiçbir kaynakta yazılmaz. Christensen, onun «özgür nitelikte yeni bir evlenme» getirdiği kanısındadır. Bu, Sasanî hukukunda eskiden var olan yasaların genişletilmesinden ibaret olabilir. Bu eski yasaya göre, bir adam karısını ya da karılarından birini, kendi suçu olmadan kadınsız kalan birine bırakabilir (L'Iran sous les Sassanides, s. 340). M. Rodinson ise, soyluların pek çok kadını haremlerine doldurmaları nedeniyle kadın eşitsizliği doğduğu, Mazdek'in bu eşitsizliğe karşı çıktığı kanısındadır (Islam et Capitalisme, s. 39). Bununla birlikde Mazdek, dostu Kral Kavaz, onu oğlu Enuşirvan'ın annesiyle evlendirmek isteyince, dinin bekârlık ilkesi gereğince, bunu kabul etmez.

lık olduğunu ve bu sırada Mazdek'in krala sokulduğunu ve şöyle konuştuğunu söylerler :

— Aç halktan yiyecek esirgeyen, ölümü hak eder.

Mazdek, halkı devlet ambarlarında saklanan besin maddelerini ele geçirmeye yöneltir. Christensen'e göre, ezilen halkın bu cür'eti, kralı da cür'etli reformlara itmiş olabilir. Bununla birlikte Kavaz'ın «kadın ortaklığı» yasalarını anlatan çağdaş Suriye ve Bizans kaynakları, «mal ortaklığı» yasalarından söz etmez. Kavaz, arazi dağıtmak yerine, belki de fakirlerin durumunu iyileştirmek için zenginlere olaganüstü vergiler getirmekle yetinmiş olabilir. Ne var ki, «reformist» kral, bir saray darbesiyle tahtını yitirir ve Akhun Türklerine kaçar. Tekrar tahtını ele geçirdiğinde, reformculuktan vazgeçer. Fakat Mazdek'in izindeki halk kitleleri ayaklanırlar. Soyluların şatolarını yağmalarlar, karılarını alırlar, arazilerine el koyarlar. Sasanî döneminden kalma «Tansar mektubu»nda, «soyluluktan, mevkilerden ve irsî mülkiyetten» yoksun kişilerin, zenginliklere el koydukları belirtilir. Bu büyük köylü ayaklanması, Mazdek ve yandaşlarının kırımıyla sonuçlanır. Yeni kral Enuşirvan, el konulan taşınır ve taşınmaz malları ve kadınları geri verir. Fakat üst sınıflarda korku yaratan hareket, halk kitlelerinde derin izler bırakır. Hakkında efsaneler uydurulur ve roman yazılır. Abbasî döneminde Kuzey İran'da patlak veren Babek ve Mazyar ayaklanmaları, Mazdek'e bağlanır. Bunlara Hurremiye* denilir. Nizamülmülk'e göre, Hurremdiniya, şiîlik ile mazdekçiliği birleştirir: Mazdek şiîdir ve Ebu Müslim'in veziri olarak dünyaya gelecektir. Onla-

* Hurrem, «hoşnut»tan gelir. Zira bunlar, iddiaya göre, her hoş olan şeyin yapılmasını uygun görürlermiş ve kadınlara cinsel serbestî tanırlarmış. İslâm yazarları, hurrem sözcüğüne neş'e, her türlü seksüel serbestî anlamını veriyorlar. Hurremiye, bütün dinleri hoşgörü ile karşılarmış. Ayaklanma zamanları dışında, kan dökmeye şiddetle karşı imiş (İslâm Ansiklopedisi, cüz 46, s. 596-597).

rı sonra Mehdî izleyecektir. Mazdekçilik ve şiîlik biribirine kaynaşır. Babek, Abbasîleri sarsan dinsel görüntülü bir köylü hareketinin lideri olur. Bir şiirde «Horasan Şeytanı» denilen Babek'in kökeni hakkında çeşitli söylentiler vardır. Bir söylentiye göre, bir dilencinin gayrımeşrû çocuğudur. Başka söylentiye göre, bir köye yerleşmiş yağ tüccarının oğludur. Başka bir kaynağa göre, sütninelikle geçinen fakir bir kadının oğludur ve 18 yaşına kadar çobanlık yapmıştır. Kazvinî'ye göre, Babek, Mazdek dinini diriltmek için meydana atılmıştır. Azerbeycan bölgesinde yandaşlarını artıran Babek, Halife Me'mun ve Mu'tasım dönemlerinde köylülere dayanarak sarp kalelerde 25 yıl savaş verir. Sonunda ünlü Türk komutanı Afşin, Babek ayaklanmasını ezer. Babek, el ve ayakları kesilerek öldürülür, başı Horasan kentlerinde halka gösterilir. Nizamülmülk'e göre, bir kolu kesildiğinde, ölümün solduracağı yüzü, korkudan sararmış sanılmasın diye, Babek kanıyla yüzünü boyar. Bir senyör olan Mazyar'ın köylü ayaklanması da aynı niteliktedir. Daha sonra yine Kuzey İran'da, yukarıda sözünü ettiğimiz toprak sorunları yüzünden iki alevî ayaklanması görülür. Bunlardan 913 yılında ayaklanan Hasan b. Ali, o zamana değin islâma direnen dağlı Deylemlileri islâm yapar. Onun toprak düzenini köylü yararına değiştirdiği Birunî'nin eleştirisinden anlaşılır. Birunî, Hasan'ı efsanevî Feridun'un kurduğu aile şefliği düzenini yıkmakla suçlar. Bundan Hasan'ın aile müllkeri sâhiplerinin haklarında değişiklikler yaptığı anlaşılır. Samanoğulları, Ali soyundan liderlerin köylü yararına arazi mülkiyetinde yaptıkları düzeltmeleri kaldırırlar. Alınan arazileri eski sâhiplerine geri verirler[188]. Böylece Kuzey İran köylü hareketlerinde mazdekçilik ve şiîlik biribirine karışır.

Irak bölgesindeki köle ve köylü ayaklanmaları da, ayrı kökenli olmakla birlikte, Nizamülmülk tarafından Mazdek hareketine bağlanır. Arap kaynaklarında «el-Habis» diye geçen ve iddiaya göre Ali soyundan inen

bir liderin yönetimindeki zenci köle ayaklanması ve bunu izleyen Karmatî ayaklanması, «Siyasetnâme» yazarı için ayırımsız Mazdek kökenlidir...

Karmatî ve İsmailîler, 12 imamcı şiîlere karşı 7 imamcı olarak bilinirler*. Karmatîleri de kapsayacak biçimde İsmailîler, M. Rodinson'un deyimiyle, bir «enternasyonal devrimci hareket» meydana getirirler[189]. Çeşitli etnik grupların zulüm gören tabakalarını propagandalarıyla kazanmaya çalışırlar. Yönetici sınıf arasında da liberal ve muhalif ögelere dayanırlar. Öğretileri, dinsel görüntülü Yunan felsefesinden kaynaklanır. Devlet müdahalesinden pek hoşnut gözükmeyen Basra'nın kültürlü tüccarlarının yazdığı «İhvan el-Safa» ansiklopedisi, İsmailî görüşleri dile getirir. Fakat İsmailîler, yalnızca dünyayı yorumlamakla yetinmezler, dünyayı değiştirmek ve âdil bir dünya kurmak isterler. Servetleri ve islâmdan ayrılan «revizyonist» yöneticileri en sert biçimde eleştirirler. Günümüzde tarihsel gidişin devrimcilerden yana olması görüşüne benzer biçimde, Tanrı'nın iradesinin yanlarında olduğunu söylerler. Bu enternasnoyal devrimciler, «revizyonist» Abbasî Devleti'ni devirmek için, bir ihtilâlci parti ku-

---

* Karmatiya, Sab'iya, İsmailiya, Muharakiya, Babekiya, Hurremiye adlarıyla geçen bu gruplara daha sonra «batıniya» genel adı verilir. Bunlara göre insan evreninde somut bir akıl bulunur ki, o, «insan-ı kâmil»dir. Muhammed, bir insan-ı kâmildir ve hiçbir peygamberin mucizesi yoktur. Kur'an da Tanrı'nın sözü değil, Peygamber'in sözüdür. Peygamber sâdece Cebrail dedikleri akıldan taşan bilgileri cümleye dökmüştür. Peygamber, halkı yönetmek için bu bilgileri «zahirî» bir biçime sokmuştur, bunun bâtınının, yâni gerçek anlamının meydana çıkması için gizli şeyleri ve gayb'ı bilen Hüseyin soyundan imam gereklidir. Kur'an ve hadîslerin yarum (te'vil) ile anlaşılabileceğini ileri sürdükleri için, bunlara «batınî» denilir. Gerçek anlamı imamın öğretisiyle öğreneceklerine inandıkları için «Tâ'limiye» adı verilir. Te'vil yoluyla namazı, orucu, içki yasağını vb. kaldırdıkları ve herşeyi serbest saydıkları iddiasıyla «ibahiye» diye kötülenirler. Azgınlar, aşırılar anlamına 7 imamcılar için «gulat» deyimi de kullanılır.

rarlar ve gizlice örgütlenirler. İslâm ülkesinin her yanına dağılmış yetkili temsilciler (dâîler), parti propagandası yaparlar ve örgüte üye kazanırlar. Kûfe bölgesi köylülerinden Hamdan Karmat, bu İsmailî dâilerinden biridir. «Kadında ve malda ortaklık» yükümlülüğü getirdiği iddia edilen[190], şekerkamışı plantasyonlarındaki köle-zencilerin ayaklanmasının henüz bastırıldığı bölgede, IX. Yüzyıl sonlarında köylüleri ve yarı göçebeleri ayaklandırır. Suriye ve Güney İran'a yayılan ve bir türlü bastırılamayan Karmatî hareketi, Abbasî rejimini temellerinden sarsar. Abbasî rejimi, ayaklanmayı bastırmada başarılı olamaz. Hamdan Karmat'ın Güney İran'a yolladığı dâîlerinden eski un tüccarı Cennabî başarılı olur, iddiaya göre, orada yandaşları arasında bir çeşit «sosyalizm» kurar ve bunların mallarını ortak yönetir[191].

Massignon, Bernard Lewis ve Gibb, Karmatî hareketini kentsel bir zenaatçı ayaklanması diye değerlendirirler. Onlara göre, İsmailîler, kent emekçilerini örgütlendirirler ve loncalar kurarlar[192]. Emeğin soyluluğunu söylerler ve el işlerini överler[193]. Onlara dayanarak, Karmatî hareketinin kent «proletarya»sının sınıf mücadelesi olduğu ileri sürülür. Ne var ki, bu konuda getirilen kanıtlar yetersizdir ve hareket daha çok yarı dinsel, yarı toplumsal bir köylü ayaklanması olarak görülür[194].

Güney İran'da yenilen Ebu Said Cennabî, Bahreyn'e geçerek orada 1075 yılına değin süren, bâzılarına göre «sosyalist» ya da «komünist» bir devlet kurar. Cennabî, ölümünden sonra yandaşlarınca evliya sayılır ve geri döneceğine inanıldığından, eyeri vurulmuş bir at daima mezarının kapısında bekler. Ne var ki, kurulan devlet sosyalist olmaz. Zira Karmat Bahreyn Cumhuriyeti'nde çok sayıda siyah köle vardır. Ama özgür insanlar için cumhuriyet, eşitlikçi ve demokratik olur. Günümüzün kapitalist «Refah Devleti» (Welfare State)'ne benzer biçimde sosyal dayanışma fonla-

rı kurulur. Bu fonları beslemek için zenginlerden ağır vergi alınır. İsmailîlerin asıl Mısır'da kurdukları büyük devlet ise, öteki devletlerden farksız olur. En sert biçimde servetleri eleştiren İsmailîler, Mısır'da iktidara gelince mülkiyete asla dokunmazlar. İsmailîlerin Iraklı kuramcısı el-Kırmanî, Mısır'a gittiğinde, eşitlikçi ideolojiye bağlı kalan eski militanların nasıl baskıya uğradığını görünce paniğe kapılır ve hayal kırıklığını yazar.

Ortaçağ koşullarında bu hayal kırıklığının şaşılacak bir yanı yoktur. Üretim güçlerinin gelişme düzeyinin eşitlikçi bir toplum kurmaya elverişli olmadığı açıktır*. Fakat «gerçek» islâma ve adalete dayalı eşitlikçi, sınıfsız bir toplum kurma yolundaki sürekli çaba, islâm toplumunun Batılılarca sonradan yakıştırılan «kaderci, itaatli ve hareketsiz» toplum olmaktan ne kadar uzak bulunduğunu kanıtlar. İslâm tarihini, «sürekli devrim tarihi» diye niteleyen M. Rodinson'a hak vermek gerekir[195].

Kırsal bölge gibi, kentler de hareketlidir. VIII.-X. yüzyıllarda Suriye ve Mezopotamya kentleri, vâlilere karşı ayaklanmalarla doludur[196]. Bu hareketlerin tam örgütlü olduğu ve her zaman «ilerici» bir nitelik taşıdığı söylenemez. Bağdat fakir halkı, daha çok başkentin az çok şîîleşmiş** zengin «burjuva»larına ve Yunan

* Bu tip Ortaçağ «sosyalizan» hareketlerinin sonuncusu, 1840 yıllarında İran'da «babî» adıyla görülür. Babîler, kendilerini islâm öncesi İran sosyalizan hareketlerinin mirasçısı sayarlar. İçlerinden bâzıları, mülkiyetin ve sınıfların kaldırılmasını bile isterler.

** 12 imamcı şiîler, Abbasî iktidarını devirmekten vazgeçerler. Onbirinci imam, 873'te öldüğünde Onikinci imamın ortadan kaybolduğu kabul edilir. 939 yılından sonra ise, Onikinci imam adaleti getirmek için Mehdî dönünceye değin uzun süre kaybolduğundan iktidar dâvâsı son bulur. Meşrû bir imam olmayınca, fiilî hükümetlerin varlığına rıza gösterilir. 12 imamcı şiîlerin boş yere baskıya uğramalarını önlemek için geçici olarak inançlarını gizleme (takiya) yöntemi kabul edilir. Abbasîler açısından böylece 12 imamcı şii tehlikesi kalkar. Bağ-

felsefesi ve mu'tezile görüşlerini benimsemiş kültürlü kişilerine karşı «gerici» sayılabilecek hanbalî mezhebi çerçevesinde toplanırlar. Fakat yine de bu hareketlerde, zengin burjuvazinin dinsel öğretiye pek aldırmayan lüks yaşamına karşı bir sınıf içgüdüsü sezilir. Fakirlik içinde dilencilikle yaşayan sufîler, sokakta yaşadıkları, zenginleri kınadıkları, fakirlerin dertlerini dinledikleri ve bu dertleri daha iyi dile getirdikleri için fakir halk tarafından tutulur ve onlardan mucizeler beklenir. Yine aynı biçimde halk katlarında adaletli düzen kuracak Mehdî özlemi yaşar. Bu dinsel bekleyişin yanı sıra, günlük çıkarlara dayalı, hayli örgütlü kentsel ayaklanmalar da görülür. Dokuma sanayii ve ipekçilik, birçok Bağdatlıyı ilgilendirir. Dokuma sanayiine ve özellikle ipekliye yeni vergiler getirilince, Bağdat halkı iki kez ayaklanır. Bâzen dükkânlar kapatılarak bir çeşit «çarşı grevi» yapılır. Seistan'da bakırcı işçiliğinden gelme Yakup'un liderliğinde kent «ayyârun»u ayaklanır ve kentsel temelli, hiç değilse başlangıçta demokratik bir prenslik kurarlar[197].

Bu eylemler, klasik islâm toplumunun canlılığını ve dinamizmini gösterir. Ortaçağ koşullarına uygun, genellikle dinsel görüntülü de olsa bir sınıf mücadelesinin varlığından pekâlâ söz edilebilir. Egemen sınıf sözcülerinin bu eylemleri ısrarla «Mazdekçilik, kadın ortaklığı, seks partileri, zındıklık» vb. olarak en sert biçimde kınamaları, dinsel nitelikleri çok farklı eylemleri biribirinden ayırmayıp toptan suçlamaları, toplumsal çalkantının önemli boyutlara ulaştığını, hiç değilse egemen sınıf ve tabakalarda bir sınıf bilincinin var olduğunu belirtir.

---

dat'ta bunların çoğu bankacılık ve ticaretten, tarımcılıktan büyük servet yaparlar, devlette önemli görevler alırlar. İran'da da kent tüccarları giderek şiîliğe eğilim gösterirler. Bu nedenle Bağdat halk hareketleri, şiîliğe karşı bir tepkiyle hanbeliliğe yönelir. Ama yine de birçok yerde 12 imamcı şiî öğretisine dayalı olma iddiasında kitle ayaklanmaları görülür.

IV — SAMANOĞULLARI, GAZNELİLER VE KARAHANLILAR

Atlantik'ten Orta Asya içlerine değin uzanan İslâm İmparatorluğu, yükselme döneminde bile birliğini koruyamaz. Daha VIII. Yüzyılın ikinci yarısında Batı bölgeleri kopmaya başlar. Abbasî kırımından kurtulan Emevî soyundan Abdurrahman, İspanya'daki Arap ve Berberlere dayanarak bir devlet kurar. Kuzey Afrika'da hariciler bağımsız prenslikler meydana getirirler. Alevî İdris, müslüman Fas'ta İdrisoğulları (788-909) sülâlesini egemen kılar. Bu parçalanmaya karşı Abbasîler, Tunus ve Doğu Cezayir'de özerk bir askerî komutanlık kurmaktan başka birşey yapamazlar. Komutanlığın başına getirilen İbrahim, 800 yılında Agleboğulları sülâlesinin ilk hükümdarı olur. Agleboğulları, İtalya'da Bari'yi ve Sicilya'yı alarak genişlerler. Böylece 800 yılından itibaren İmparatorluğun Batı bölgesi, İmparatorluktan ayrı bir çizgi izler.

İSLÂM İMPARATORLUĞUNUN PARÇALANIŞI

İmparatorluğun Doğu bölgesinde de özerk yönetimler ortaya çıkar. Harunreşit'in Horasan özerk yönetimini verdiği oğlu Me'mun, kardeşi Emin'i yenip Bağdat'ta halife olunca, bu başarıyı borçlu olduğu Horasanlı komutan Tâhir'e 821 yılında yaşam boyu Horasan yönetimini verir. Fakat Horasan, Tâhiroğullarının prensliği olur. Yine Me'mun'un isteğiyle, 819 yılında Saman köyü sâhibi Esad'ın oğullarına, Horasan'a bağ-

lı olarak, Ceyhun ötesi eyaletlerinin yönetimi bağışlanır. Oğullardan Nuh, Semerkant'ı; Ahmet, Fergana'yı; Yahya, Şaş (Taşkent) ve Usruşana'yı ve İlyas, Herat'ı alır. Bu eyaletler, Samanoğulları soyunun yönetiminde kalır. 875 yılında ise, aileden Nasr, Buhara'yı da ele geçirerek genişler ve bölgenin aslında bağımsız egemeni olur. Seistan'da eski bakır işçisi Yakup, 861'de egemenlik sağlar ve Bağdat'a halife üzerine yürüyecek kadar güçlenir. Hazar Denizi Güneyinde de alevî Hasanoğulları (864-928), toprak düzenini köylüler yararına az çok değiştiren devletler kurarlar.

Bu çözülme, doğaldır ki, Bağdat'ın vergi gelirlerini azaltır. Oysa İmparatorluğun bütünlüğünü korumak için gerekli ordu harcamaları giderek artar. Savaş teknikleri değişir. Kuşatma savaşını ve ağır techizatı tanımayan, bireysel başarıya dayalı Arap savaş tekniği yetersiz kalır. Hafif suvarinin yerini, ağır suvari alır. Lâğımlama, mancınık, neft vb. gibi teknikler gelişir. Orta Asya'da icad edilen ve kullanılması daha güç, fakat daha etkin olan kundaklı yay benimsenir. Bütün bunlar, iyi eğitilmiş, meslekten bir orduyu gerekli kılar*. Abbasî döneminde bedevî Arap ordusunun yerini alan Horasan ordusu, böyle bir profesyonel örgüttür.

Horasan ordusuna dayanan Me'mun'dan sonraki halife Mu'tasım (833-842), Horasan'ın bağımsız yöneticisi durumuna gelen Tâhiroğullarına bağımlı kalmayı sakıncalı bulur. O, kişisel olarak kendine bağımlı sâdık bir profesyonel ordu meydana getirmek ister. Üc-

* Batı Avrupa'da da bütün köylülerin yaya asker olduğu eski sistem yerine, atlı meslek ordusuna gereksinme duyulması, feodalizmin meydana çıkışında önemli rol oynar. Avrupa, atlı savaşı, üzengi ve nalı Türklerden ve Alanlardan öğrenir. Ne var ki, atlı savaşçı pahalıya mal olur. Ancak belli bir zenginliğe sâhip özgür kişiler atlı savaşçılık yapabilirler. Köylü kitlesi, savaş dışı kalır. Savaşa lâyık görülmeyen köylü kitlesi, özgür statüsünü yitirir. Krallar, atlı savaşçılarına, şövalyelerine, ücret yerine arazi verirler ve böylece feodalizmin temeli atılır.

retli asker yerine, küçük yaştan alınıp yetiştirilecek köle askerin daha sâdık olacağını ve Horasanlıların bulaştığı Arap dinsel ve sosyal kavgalarının dışında kalacağını düşünür. Mu'tasım, bu düşünceyle, henüz islâm olmayan Deylemli ve Türklerden bir köle ordusu meydana getirir. Yeni orduyu, Bağdat halkının ve Horasanlıların kavgalarından uzak tutmak için, daha önce gördüğümüz üzere, kurduğu yeni kentt Samarra'ya yerleştirir. Ne var ki, yeni ordu umduğu sonucu vermez. Bir kez, yeteri kadar Türk asker bulunamaz ve türdeş olmayan çeşitli birlikler kurulur. Bu birlikler, sistemden en çok yarar sağlamak için didişirler. Ayrıca Türk askerî şefleri arasında da benzer çıkar kavgaları görülür ve bu Türk şeflerinin askerleri, halifeden çok kendi şeflerine bağlanırlar ve onların kavgalarına katılırlar. Bu kavgalar o kadar önem kazanır ki, başkentte kalacak rakip bir askerî şef, üstünlük sağlar diye kimse Samarra'dan ayrılmak istemez. Böylece, yeni ordunun kurulması, dışarıda savaştan vazgeçilmesi anlamına gelir! Üstelik yeni ordu, çok geçmeden gücünün farkına varır. Halife yeni orduya dayanarak kudret kazanmayı umarken, ordu komutanlarının kuklası olur. Ordu, sürekli ücretlerinin artırılmasını ister. Zâten meslek ordusunun bakım harcamaları giderek artar. Öte yandan, geniş arazilerin yitirilmesiyle başkentin vergi geliri azaldığı halde, kudreti elinde tutan ordunun sayısı azaltılamaz. 900 yılında 14 milyon dinara ulaşan bütçe gelirlerinin yarısı Orduya gider. Maaşlar ödenemez olur. Bu durumda, büyük askerî şefler, malî kaynaklarını kullanabilmek için özerk eyalet komutanlıkları isterler. Eyalet kaynaklarına el koyacak askerî şef, kendi ordusunu kendi besleyecektir. Örneğin Bağdat sarayına 816'da köle olarak gelen Dokuz Oğuz Türklerinden Tolon'un oğlu Ahmet, 868 yılında Mısır yöneticiliğine gider. Ahmet, Mısır kendisine verilen askerî şef Bayakbak'ın adamıdır. Bayakbak, başkentten ayrılmayı uygun görmediğinden yerine vekili Ahmet'i yol-

lar. Ahmet, Mısır'ın vergi gelirine el koyar ve bu gelirle Türk ve zencilerden köle bir ordu yapar. Bu orduyla Suriye'yi de ele geçirir ve bağımsız Tolunoğulları Devleti'ni kurar. Mısır'da Tolunoğullarının yerini alan Türk Muhammed b. Tuygaç'ın İhşidoğulları Devleti de aynı biçimde meydana gelir. Yine Usruşana Türklerinden Ebu's-Sâc, Azerbeycan'da kısa ömürlü (890-928) bir sülâlenin temellerini atar. Özerk eyalet komutanlıkları, Karolenj düklük ve markiliklerinde olduğu gibi, bağımsız devletlerin kurulmasına yol açar.

İKTA SİSTEMİNİN DOĞUŞU

Büyük askerî şefler gibi, daha alt kademe şeflerin de ücretlilerinin ödenmesi sorun yaratır. Hazine yetersizliklerini karşılamak için kamu arazisinin katâî olarak askerî şeflere dağıtılması düşünülür. Ne var ki, yukarıda açıkladığımız üzere, katâî özel mülktür ve devletin elindeki bu çeşit arazi çoktan tükenmiş bulunur. Bunun üzerine, haraç arazisinden şeflere pay dağıtmaya başlanır. Verilen, haraç arazisinin vergisidir. Askerî şef, köylüden onun eskisi gibi ödediği haracı alır, ama kendisi hazineye öşür öder. Haraç ve öşür arasındaki önemli fark, cebinde kalır. Bâzen subayların isteği üzerine, onlara bir bölgenin vergisini toplama ayrıcalığı verilir. Vergi iltizamı alan subay, belli bir miktar vergiyi hazineye öder, vergiden önemli bir payı kendine ayırır.

Bu yeni tip katâî'ye iktâ, yararlanana mukta' adı verilir. İktâ, askerleri toprak soyluluğu sınıfı içine sokar. Kuşkusuz iktâ, eski sâhibinin arazi üzerindeki mülkiyetini kaldırmaz. Yalnızca önceden devletin arazide sâhip olduğu hakların, mukta'a devri söz konusudur. Nizamülmülk, bunu şöyle açıklar :

«İktâ sâhiplerinin reaya üzerindeki fermanla verilmiş hakları, kendilerine ayrılmış (havalat) yasal yıllık vergilerin (ma'l-i hakk) ılımlı biçimde tahsilinden

başka birşey değildir. Bu vergiler tahsil edilince, reaya kişileri, karıları ve çocukları bakımından serbest kalırlar. Taşınır ve taşınmaz servetleri de serbesttir, iktâ sâhipleri bunlardan hiçbir hak iddia edemezler».

Öte yandan iktâ sâhibi subaylar, bölgeleriyle yalnız gelir açısından ilgilidirler. Gelir biraz düşerse — ki bu, genellikle onların aşırı sömürücü kötü yönetimlerinin sonucudur — hemen bölgelerinin değiştirilmesini isterler. Bu tutum, onların bölgede kökleşmesini engeller. Ayrıca köle askerlerin yenilenmesi, arazinin babadan oğula geçerek özel mülke dönüşmesi gibi bir tehlike yaratmadan devletin iktâ sâhiplerini yenilemesi olanağını sağlar. Bu nedenlerle, yeni tip iktâlar, Batıdaki gibi ırsî senyörlüklere kolayca dönüşmezler. Ama bu yolla yine de arazi vergisi gelirleri üzerinde hak sâhibi olan bir askerî soyluluk türer. Köle kökenli bu soyluluk, o çevrenin yerlisi de değildir, yabancı kökenlidir. Cahen, yeni durum için «bir çeşit askerî koloniyalizm» der[198].

Böylece «emirülümera» (emirlerin emiri) sistemi denilen rejime doğru yol alınır. Bu deyim, Bağdat'taki baş askerî şef, en büyük emir anlamındadır. Emirin askerlerinin bakımına ayrılmış bir eyaleti vardır. O, bu askerler sâyesinde güç kazanır ve başkentte ülke yönetimine egemen olur. Emirülümera rejimi, bu ad daha kullanılmadan ortaya çıkar. 908'lerde Halife Muktedir'i şair yeğeninin ayaklanmasından kurtaran hadım Munis, 25 yıl halifeliğin gerçek egemeni olur. Vezirleri, hatta halifeleri istediği gibi değiştirir. Bununla birlikte 833'te öldürülene değin, Munis hayli sağlıklı bir yönetim kurar. Ondan sonra 945 yılında Deylemli şiî Büveyhoğulları soyunun Bağdat'a egemen olmasına değin geçecek 12 yıl içinde, pek çok emirülümera görülür. Bunlar Roma'daki generaller gibi, birlikte yok olacaklarını hesaba katmadan, hazine yağması için aralarında boğuşan askerî şeflerdir.

Mücadele, yalnız halifeye bağlı askerî şefler ara-

sında değildir. İtalyan «condottieri»leri gibi, çevresinde ücretle ya da köle edinme yoluyla güç toplayabilen ve şansı yolunda giden her maceracı, bir beylik kurabilir. Nitekim bu yoldan birçok küçük sülâleler kurulmaya başlar. Bunların en şanlısı, X. Yüzyılda halifelikten ne kaldıysa el koyan, Deylemli yaya ve Türk atlı köle askere dayalı Büveyhoğlu soyu olur. «Condottieri»nin yanı sıra, bölgesel savaşçı gruplar ve aşiretler, güçlerinin bilincine varırlar. Suriye ve Irak bedevîleri, berberîler, kürtler, Deylemliler, iddialı komutanların ya da aşiret şeflerinin askerî birlikleri olarak önem kazanırlar. Bunlar yöresel soylar kurarlar ve Türk köle asker toplayarak mevkilerini güçlendirirler.

«*HÜKÜMET MÜTEAHHİTLERİ*»

Çelişkili gibi gözükse de, askerî şeflerin yükseldiği bu dönemde, vezirlik kurumu, en yüksek gelişmeye ve en geniş özerkliğe kavuşur. Bunda herhalde askerî şeflerin baskısıyla halifeliğin zayıflaması ve ancak çocuk yaşta, kişilikten yoksun Abbas soylularının halife yapılmasının payı olsa gerektir. Ayrıca artan parasal istekler, daha etkin bir yönetim kurulmasını gerektirir. Böylece, ilkin halifenin adamı ve yardımcısı olan vezir, bütün idarî servislerin açık ve doğrudan şefi durumuna gelir. Vezirin artık halifenin adamı olması gerekmez. O, «kâtip sınıfı»nın en yükselmiş kişileri arasından seçilir. Kâtiplikten gelme vezirin, kendine bağlı kâtip tayfası vardır. İktidara, önemli yerlere yerleştireceği kendi kâtipleriyle gelir, kendi kâtipleriyle gider. Bir vezir değiştirilmesi, tüm idarenin değiştirilmesiyle sonuçlanır. C. Cahen, adamlarıyla iş başına gelen, adamlarıyla birlikte çekilen ve yeniden vezirliği ele geçirmek için hırsla uğraşan bu vezirleri «hükümet müteahhitleri»ne benzetir[109].

Vezirler, kariyerlerini sağlamlaştırmak için güçlü askerî şeflerle ittifak yaparlar, bâzen dinsel açıdan et-

kinlik sâhibi ailelerle birleşirler. Fakat vezirliğin temeli zayıf kalır. Zira o, yönetirken aynı zamanda halifenin ve günün güçlü askerî şefinin güvenini korumak durumundadır. Oysa o, gerek halifenin, gerekse askerî şefin sürekli para istemlerinin baskısı altındadır ve bu parayı her zaman karşılama olanağı yoktur. Bu nedenle onu vezirlikten atmak ve büyük kişisel servetine el koymak tutkusu ağır basar. Nitekim Hadım Munis'ten sonra, vezirlik kurumunun istikrarı bozulur. Kurum, ancak Büveyhoğulları ile yeniden istikrar kazanır. Fakat artık vezir, halifenin değil, gerçek iktidarın sâhibi şiî Büveyhoğullarının veziridir.

«AYDINLANMIŞ MUTLAKİYET»LER

Halife, kukla mevkiine düşer ve parçalanan imparatorluğun parasal gelirleri azalırken, eyaletlerin ekonomik ve kültürel yükselmesi parlak biçimde sürer. Önemli vergi gelirlerinin Bağdat'a yollanması yerine paranın yöresel harcanması, eyaletlerin bayındırlığını artırır*. Örneğin IX. Yüzyılın ilk yarısında Horasan eyaleti halifeye 44 milyon 846 bin dirhem vergi öder. Ayrıca değeri 600 bin dirhem olan 2 bin Oğuz köle, 2 bin koyun, 13 cins at, 1187 parça kumaş ve 1300 parça demir yollar. Şimdi bu para Horasan'da fiilen bağımsız olan Horasanlı dihkan ailesi Tâhiroğlu sülâlesi elinde kalır. Vergiler azaltılmamakla birlikte, bu para Horasan'da harcanır ve kent tüccar ve zenaatçısı harcamalardan yararlanır. Bu durum, Horasan eşraf ve dihkanının islâmiyete tam bağlanmasını sağlar. Barthold, Tâhiroğulları dönemini, Seyhun-Ceyhun bölgesinin «is-

* Bizans döneminde, Suriye'nin geliri Istanbul'a akar idi. Vergi gelirlerinin yanı sıra, Bizans vâlileri eyalette edindikleri servetleri Istanbul'da harcarlardı. Şam'da Emevî İmparatorluğu kurulmasıyla, bu servet Suriye'de harcanır. Onun için Suriye, Emevîlere bağlı kalır. Osmanlılar ise, Bizanslılar gibi davranırlar.

lâmiyeti kesin kabulü» dönemi sayar. Barthold'a göre, Tâhiroğulları ve onların benzeri olan Samanoğulları, Ebu Müslim ve öteki şiî hocalar gibi «demokratik» eğilimleri temsil etmezler, onların yönetimine «aydınlanmış mutlakiyet» denilebilir[200]. Bunlar, Abbasoğullarına göre daha düzenli, hatta biraz daha merkeziyetçi bir hükümeti, Abbasî modeli üzerine kurmaya çalışırlar. İstikrarlı hükümet ve barış getirme çabasındadırlar. Tâhiroğlu Abdullah, sürekli su kavgalarına son vermek için bir su hukuku yapıtı hazırlatır. «Tanrı bizi onların (köylülerin) elleriyle besler» gerekçesiyle tarım üretimini artırmaya önem verir. Fakat köylü yararına toplumsal reformlardan kaçınır. Yalnızca eğitimin fakir tabakalara da yayılması için çaba gösterir. «Bilgi, değerli değersiz herkese açık olmalıdır» der. Barthold'a göre, bu dönemde en fakir köylülerin çocukları bile öğrenim için kasabalara giderler. Üç yıl Semerkant'ta okuyan köyden gelme iki kardeşe, anneleri yün dokuyarak bakar*.

---

* Cahen, X. Yüzyılı islâm kültürünün altın çağı sayar. Aynı çağdaki Avrupa kültürüne göre, islâm kültürünün kentlerin büyümesine ve kâğıt sanayiine bağlı olarak toplumsal açıdan çok daha yaygın olduğunu söyler. Kütüphaneleri, okulları ve öğrencileri olmayan islâm kenti yoktur. İlim yaymak için özel vakıflar kurulur. Kitaplar araştırılır. El yazısıyla kitapları çoğaltan (istinsah) binlerce yazıcı, hoca ve öğrenci vakıflarca beslenir. Kitap satıcılığı iyi kâr getiren bir uğraştır. İlginçtir ki, XI. Yüzyıl başına değin gerçekten resmî öğretim yoktur, öğretim özeldir. Bu, çoğulcu anlayışa uygun «dikkat çekici bir çeşitlilik» yaratır. Öğrenciler, ilim peşinde hocadan hocaya, kentten kente giderler. Temel metinler okunur ve tartışılır. Hoca, yetenekli bulduğu öğrencilerin hocalığa yükselmesine izin verir. Okumuşlar ve bilginler, salonlarda toplanırlar. Tartışmaların çekişmeli olmasına karşın, daha önce gördüğümüz üzere, «olaganüstü liberal bir hava» toplantılara egemendir. Cahen, «Ortaçağda hiçbir yerde ve daha sonraki islâm toplumunda böyle bir ambiyans bulunmaz» der (L'Islam, s. 193).

Bununla birlikte halk hareketleri sürer. Tâhiroğulları, Hazar Denizi Güneyinde şiî, Seistan'da haricî ayaklanmalarıyla karşılaşırlar. Seistan haricileri ile savaş için fakir delikanlılardan kurulan «gâzi» birlikleri, sonunda Tâhiroğlu Devleti'yle savaşırlar ve onu yıkarak yeni bir devlet kurarlar.

Soylu olmayan bir kişinin alt tabakalara dayanarak Horasan egemenliğine yükselmesinin öyküsü ilginçtir. Yakup, Seistan'lı bir köylü çocuğudur. Kente gelince bir bakırcının yanına çırak girer ve ayda 15 dirhem ücret alır. Kardeşi Amr, merkep sürücüsüdür, geçici olarak duvarcılık da yapar. Bakırcı Yakup ilkin ayyar, sonra hırsız ve yol kesici olur. Yakup, cömertliği ile yandaş kazanır ve bir çete kurar. İlkin çetenin tek atı olsun yoktur. Çete hileyle bir tüccar kervanını soyar. Fakat bütün malları almayıp beşte birle yetinir ve tüccarlar dahi bu sınırlı soygundan hoşnut kalırlar. Soygunla at ve para sağlayan çete, Tâhiroğullarının hâricilere karşı savaş veren gönüllü milislerine katılır. Liderleri Salih'tir. Salih, Tâhiroğullarına karşı mücadeleye girişerek 852 yılında Seistan'ı ele geçirir. Yakup onun askerî şefi olur. Salih parasızdır. Halk güçlerine dayandığından Bust kent ve köy halkına yeni vergi yüklemeye cesaret edemez, vergi isterse yalnız bırakılacağını bilir. Salih, Yakup'un önerisiyle kent zenginlerinden Hayyanoğullarını öldürür ve servetini alır. Ayyar birliklerinin kendisini desteklemesi üzerine Yakup, 861 yılında Seistan egemeni olur. Eski Seistan egemeni, bu destek üzerine gönüllü olarak yerini Yakup'a bırakır ve onun yardımcılığı ile yetinir. Demek ki, alt tabakadan ayyarlar koca bir eyaletin egemenidirler ve 200 yıl kadar sonra bile bu ayyarlar, Gaznelilere karşı başarılı savaşlar vererek eyaleti korurlar. Yakup, Ebu Müslim gibi, alt tabakadan bütün huzursuz ögeleri çevresinde toplar.

Bu demokratik görünüşlü yönetim, hâricilere karşı savaşlar sonucu kurulmasına karşın, hâricilerin bir bölümünü de kendisine çeker. Ebu'l-Bilâl adlı bir ayaklanma şefi, kendini hâricî mezhebinde Yakup'un ardılı gösterir. Yakup, hâricî denetimindeki Bamm kentini, halkına güvendiği için devlet hapishanesi olarak kullanır. Şiîler de Yakup'u tutarlar. Kazvinî ve Nizamülmülk, Yakup'u şiî sayarlar. Şiî çağdaşı Yakubî onu över. Barthold, bu çelişkili gözüken durumu şöyle yorumlar :

«Tamamen halktan çıkan ve servet sâhibi sınıflara karşı yönelen hareketlerin temsilcilerinin — kendilerine ister özgürlük mücahidi, isterse hâricî ya da şiî adı versinler — dinsel görüşlerinin ayrılığına karşın, Yakup'un bayrağı altında toplanabildikleri görülüyor. Yakup'un ve sülâlesinin, Kirman ve Seistan'da bu kadar sevilmesi, Horasan ve özellikle Belh mülk sâhipleri katında da o kadar kin çekmesi böyle açıklanabilir»[201].

Saffarî (bakırcı) sülâlesi kurucusu Yakup, güçlenince çevrede genişler. 868 yılında bugünkü Güneydoğu Afganistan'da Türklerle savaşır.

Daha önce gördüğümüz üzere, Akhun'lardan Rutbil, bu bölgede egemendir. Rutbil, Seistan'da bile etkinlik sâhibidir ve islâm ordularına karşı burada uzun savaşlar verir. Sonunda bu sülâle ve bağlı bulunduğu Kabil'de oturan Türk-şahî'ler, islâma boyun eğerler. Bölgede Oğuz ve Halaç Türkleri vardır. Türk-şahî, halifeye her yıl 2 bin Oğuz köle haraç öder. Türklerden bir askerî muhafız gücüne sâhip bulunan Rutbil de halifeye deve, Türk keçe çadırları ve Türk köle yollar. Yakup, Rutbil'i 868 ve 870 yıllarında iki kez yener ve öldürür. Türk-şahî soyunu da brahman vezirleri ortadan kaldırırlar ve Hindu-şahî soyunu kurarlar.

HALKTAN ÇIKMA ASKERÎ DESPOTLUK

Doğu'da Afganistan içlerine yayılan Yakup, Batıda da Kirman ve Fars'a doğru genişler. Halife Mu'-

taz, iki güçlü şefi biribirine tutuşturmak için Fars eyaletini hem Yakup'a, hem de Ali b. Hüseyin'e verir. Yakup kazanır. Daha sonraki Halife Mutamid, Belh ve Toharistan'ı Yakup'a bırakır. Halife aslında bir oldu-bittiyi biçimsel olarak onaylamaktan başka birşey yapıyor değildir. Nitekim halife, Fars eyaletini bağışlamak için elçi yollayınca Yakup elçiyi yanında kılıç, önünde kepekli un ekmeği ve soğan olduğu halde kabul eder ve şöyle konuşur :

— Dâvâmızı ancak kılıç çözer. Yenilirsem ben bu ekmek-soğana dönerim.

Yakup, 873 yılında Tâhiroğullarının başkenti Nişapur üzerine yürür. Tâhirî elçisi, «Halifeden beratın varsa göster, eyaleti sana verelim» der. Yakup, «İşte benim beratım» diye kılıcını çıkarıp gösterir. Nişapur'a girer, Tâhiroğlu Muhammed'i tutsak alır. Tâhiroğlu hazinesinden edindiği silâhlarla 2 bin köleyi donatır.

Bağdat'ta askerî görevlerde bulunan Tâhir soyu etkindir. Bu baskıyla halife, Tâhiroğlu Muhammed'i desteklemeye zorlanır. 874 yılında toplanan Doğu hacılarına Tâhir soyunun egemenliğini tanıyan halife fermanı okunur. Olay, çoğu varlıklı kent eşraf ve tüccarı olan Horasan hacılarının etkinliğini gösterir. Ne var ki, Yakup'un ağır baskısı üzerine halife bu kez geniş Doğu bölgesini Yakup'a bırakan yeni bir fermanı hacılara okur. Ama Yakup, yine de Bağdat üzerine yürümeye kararlıdır. Nizamülmülk'e göre, onu caydırmak isteyen halife elçisini, önünde içi sebze, balık ve birkaç soğan bulunan bir tahta tabak olduğu halde karşılar ve şöyle konuşur :

«— Git halifeye de ki, ben bir bakırcı oğluyum. Babamdan bakırcılık öğrenmiştim. Benim yediğim arpa ekmeği, balık, sebze, soğan idi. Bu padişahlığı, bu hazine ve malları maceracı hareket ve aslanca cür'et ve cesaretle ele geçirdim. Bunları ne babamdan miras yedim, ne de senden buldum... Yenilirsem, yine arpa ekmeği ile balık ve sebzeye dönerim».

Yakup, 876 yılında Bağdat'a yürür, ama hastalanır ve yenilir. Abbas soyu, bu sâyede kurtulur. Doğu eyaletleri yeniden Tâhiroğullarına verilir. Yakup, ancak Güney İran'da egemenliğini koruyabilir ve 879 yılında ölür. İşçilikten padişahlığa gelmekle övünen Yakup, kendisine sâdık ordusuna dayanır. Onun devleti için Barthold, «halktan çıkma askerî despotluk» der. Askere dayanan Yakup, ordunun beslenmesine büyük önem verir. Bunun için sık sık zenginlerin mallarına el koyar. Son yıllardaki askerî başarısızlığına karşın, ölünce hazinede 4 milyon dinar ve 50 milyon dirhem gibi büyük bir servet bırakır. Kendisi 5 bin deve ve 10 bin eşek sâhibidir. Özel yaşamında basit bir asker olarak kalır. Pamuklu elbise giyer, çıplak yerde oturur, kalkanını yastık yaparak uyur. Yönetim işlerini kimseyle paylaşmaz, bütün kararları kendisi alır.

Ölünce yerine, merkep sürücülüğü ve duvarcılıktan gelme kardeşi Amr (879-900) geçer. Halife, ilkin onun Horasan ve İran eyaletlerindeki egemenliğini tanır. Ama daha sonra egemenliği Tâhiroğullarına verir. Halife, Horasan hacılarının önünde Amr'ı lânetler. 892'de yeni halife Mu'tazıd, Horasan egemenliğini Amr'a verir. Aslında egemenliği alıp veren «kılıç»tır. Amr, 40-50 milyon dirhemi bulan Horasan gelirini orduya harcar. Orduya üç ayda bir maaşı büyük törenle verilir. Önce geçit töreni yapılır. Arid denilen asker ücretlerini vermekle görevli memur, önünde para çuvalları olduğu halde törende bulunur. Arid'in yardımcıları listeden askerlerin adlarını okurlar. İlk adı okunan Amr'ın kendisidir. Arid, onun atını ve teçhizatını dikkatle inceler, düzgün bulursa 300 dirhem olan maaşını verir. Maaşını çizmesinin içine yerleştiren Amr, yüksek bir yere oturur ve öteki askerlerin denetimini ve maaşlarının verilmesini izler.

Bu halktan gelme askerî despot, yönetimini, ücretlerini düzenli ödediği askerlerinin yanı sıra, kölelerden kurduğu câsusluk sistemine dayandırır. Amr, genç

köleler satın alır, eğitir ve onları ileri gelen kişilerin hizmetine verir. Bu kölelerin görevi, efendilerinin eylemlerini Amr'a bildirmektir. Köleler, o kadar etkindirler ki, efendileri, Amr'ın izni olmadan onları dövmeye bile cesaret edemezler.

ORTA ASYA ALTININ AVRUPA TAŞKINI

Bu sırada Semerkant bölgesinde Samanoğulları yükselir, Buhara'ya doğru genişler. Tâhiroğulları iyice zayıfladığından, Buhara karışıklıklar içindedir. Tâhiroğullarından Hüseyin, Harizm askeriyle Buhara'yı zorla alır. Tam af ilân ettiği halde sözünü tutmaz, kent ayaklanır. Şatosuna kapanan Hüseyin, halktan topladığı parayı bile götüremeden kaçar. Para, ayaklananlar arasında paylaşılır. Tarihçiler, «pek çok Buhara ailesi, zenginliğini o geceye borçludur» derler. Ayaklanma, Buhara eşrafını ürkütür. Fıkıh bilgini Ebu Abdullah çevresinde toplanan eşraf, Semerkant egemeni Nasr'a Buhara'yı vermek ister. O, kardeşi İsmail'i yollar. İsmail, eşrafla işbirliği hâlinde, ayaklananların başında bulunan kişiyi oyuna getirir ve hapseder. Haydut çeteleri kurmuş olan topraksız köylüleri, arazi sâhiplerinin desteğiyle ezer, asayişi sağlar. Kardeşi Nasr'ın ölümünden sonra İsmail, Ceyhun ötesi bölgeye egemen olur. Halife, 893'te bölge egemenliğini ona verir. Ne var ki, Horasan'da Amr güçlüdür. Halife, Amr'ın isteği üzerine, sarayında Horasan hacılarını toplar, İsmail'i azlettiğini ve Maveraünnehir eyaletini de Amr'a verdiğini açıklar ve ona beratını yollar. Beratı alan Amr :

«— Ne yapacağım bununla! Eyalet İsmail'in elinde. Orası yalnız yüz bin yalın kılıcın yardımıyla alınabilir» der. Ama 900 yılındaki savaşta Amr yenilir. Bağdat'a tutsak yollanır. Aslında Bağdat da Samanoğullarından yanadır. Tabarî'ye göre, zenginler ve dihkan, İsmail ile ilişkilerindeki çatışmaları ne olursa olsun,

Amr ile mücadelesinde Samanoğullarının sâdık yandaşları olurlar. Barthold, «Samanî Devleti'nin yapısı, eşrafın çıkarına Saffarîlerin askerî despot iktidarındaki genel eşitlikten daha uygun düşer» der[202].

Samanoğulları dönemi, islâm Orta Asya tarihinin altın çağı sayılır. Çin'den Baltık Denizi'ne ve Bağdat'a ulaşan geniş bir kıtalararası ticaret çerçevesinde, tarım ve sanayi büyük gelişmeler gösterir. İsveç dâhil, Baltık Denizi kıyılarında bulunan 100 bin kadar Samanî gümüş paraları, Orta Asya islâm tüccarlarının dinamizmini kanıtlar. Bu büyük para akımı, «islâm altınının Avrupa taşkını» diye nitelenir[203].

SAMANOĞLU DEVLETİ

Samanoğulları, Bakırcıoğullarını yeren tarihçilerin pek övdükleri, klasik islâm modeline uygun bir devlet kurarlar. Hatta Samanoğulları Devleti, Abbasî Devleti'nin daha yetkin bir modeli sayılır. Buhara'da büyük sarayın bitişiğinde vezir, mustavfî (hazine), amidülmülk (yazışma), sâhib-surat (polis), sâhib-barid (posta), müşrif (iç câsusluk), memlaka-yı has (emirin arazisi), muhtesib, evkaf, kadı vb. olmak üzere pek çok divan vardır. Ceyhanî, Bel'amî, Utbî gibi büyük aileler vezirlik görevini tekellerinde tutarlar. Maliye ve askerî işler için 26 çeşit defter kullanılır. Din adamlarının yardımıyla kurulan sülâle, ulemaya büyük saygınlık tanır. Buhara hanefî fıkıh bilginleri özellikle gözdedir. Önemli işler, bu bilginlerin en önde geleninin öğütleriyle çözülür, istekleri gerçekleştirilir, hatta atamalar bile «üstad» unvanını taşıyan bu kişinin direktifleriyle yapılır. «Emir» gibi çok alçakgönüllü bir unvan taşıyan Samanî hükümdarları, halifeye tam bağlı görünürler. X. Yüzyılın ikinci yarısında bölgeyi gezen İbn Havkal, Samanî Devleti'ni en gelişmiş, en iyi islâm devleti sayar :

«Bütün Doğu topraklarında sınırları daha iyi sa-

vunulan, nüfusu daha kalabalık, nesnel varlığı daha geniş, iç işleri daha iyi düzenlenmiş, kaynakları daha bol, besinleri kolaylıkla elde edilebilen, ücretleri daha düzenli ödenen başka devlet yok».

Çok övülen bu Samanî Devleti, yönetime merkeziyetçilik ögeleri getirir. Fakat bu ögeler, yine de sınırlı kalır. Daha önce belirttiğimiz kent-devletleri yapısına sâhip Seyhun-Ceyhun bölgesinde, arazi ve ticaret çıkarlarını birleştiren dihkan sınıfı gücünü korur. Bu sınıf, aynı zamanda askerî güç sâhibidir ve Samanî yönetimi bunların askerî gücüne muhtaçtır. Merkezîleşme, vergilerde artış ve daha fazla bağımlılık getirdiğinden, dihkan sınıfı buna direnir. Kent halkı ve ayyarlar silâhlıdır. Göçebe savaşçılara sınır olan bu bölgede, bir anarşi ögesi sayılsa bile, silâhlı halk güçlerine dayanmaktan vazgeçilemez. Buhara halk savaşçılarının komutanı, siyasal ve askerî açıdan her zaman önemli bir kişi sayılır. Güçlü dihkanlar, zaman zaman bu halk güçlerinden yararlnmayı bilirler. Örneğin Ahmet b. Sahl, Sasanî kökenli olmakla övünen Merv yakınına yerleşmiş güçlü bir dihkan ailesindendir. Saffarî Amr döneminde halkı ayaklandırır. Yenilirse de kaçıp yeniden ayaklanır. Buhara'da Samanoğlu İsmail'e sığınır. Savaşlarda yararlık gösterir, Horasan Vâlisi atanır. Fakat bu kez Samanoğullarına karşı ayaklanır. Öte yandan sınır savaşçılığı nedeniyle, uç bölgelerdeki kendi askerî gücüne sâhip özerk yöresel egemenler desteklenir, hatta onlardan vergi bile istenmez, hediyelerle yetinilir. Bu yöresel egemenler, kendi askerî güçleri sâyesinde devlette önemli görevlere getirilirler, eyaletler yönetirler. Horasan uzun süre Çaganiyan prens ailesi ile Kuhistan'da bir sülâle kuran Simcurî ailesi yönetiminde kalır. El-Muhtaç adıyla geçen Çaganiyan egemenlerinin, eski Çagan-hudat'ların islâm olmuş ardılları olup olmadıkları belli değilse de, bu soy kendi küçük prensliğini yönetmekle yetinmez, Samanoğullarının önemli bir askerî dayanağı hâline gelir ve Horasan

Vâliliğini yüklenir. Kardeşleriyle taht kavgalarında kendine yardımcı olan Çaganiyan egemeni Ebu Bekr Muhammed'i, Nasr (914-943), Horasan Vâlisi yapmak durumunda kalır. 939 yılında babasının yerine Horasan Vâlisi olan Ebu Ali b. Muhtaç, 945'te görevinden alınmak istenince Buhara'ya yürür. Samanoğlu Nuh (943-954), Semerkant'a kaçmak zorunda kalır. Daha sonra Çaganiyan'a çekilen Ebu Ali, 947 yılında Yukarı Ceyhun'un bütün prenslerini toplayıp Nuh'un üzerine yürür. Savaşta yenilince prensliğinin dağlık bölgelerine çekilerek başarıyla direnir. Yeniden Horasan Vâlisi yapılır, yeniden ayaklanır. Yine Samanoğlu Ahmet'in (907-913) askerî komutanlarından Simcur el-Davatî'nin Kuhistan'da kurduğu soy, babadan oğula Horasan vâliliğine getirilir, fakat o da aynı biçimde davranır. Örneğin babası İbrahim'den sonra üç kez Horasan Vâlisi olan Ebûlhasan, 962-982 döneminde Horasan'ı yirmi yıl fiilen bir hükümdar gibi yönetir. 928'de kendi malikânesine çekilir, ama yeniden Horasan Vâliliğine döner. Ölünce yerine oğlu Ebu Ali geçer. O, adına para bastırır ve kendi ordusunun giderleri için Horasan'ın bütün gelirlerine el koyar. Kendisinden vergi istemeye cesaret edilemeyen Türk bölgesindeki İsficab egemeni Kara Tegin soyu da benzer bir durumdadır.

KÖLE ORDU KURMANIN NEDENİ

Merkezileşme çabasındaki Samanoğulları, bu soylu vâlilere ve dihkanlara karşı bir denge ögesi olarak, daha ilk zamanlardan itibaren, bir Türk köle ordusu geliştirmeye çalışırlar. Seyhun ötesi bölgeden elde edilen savaş tutsakları ve Seyhun-Ceyhun bölgesi köle pazarları, bu gereksinmeyi sağlar. Nizamülmülk, bir an önce babasının yerini alma sevdasındaki oğullardan daha çok kölelerin güvenilir olduğunu söyler :

«İtaatli bir köle, yüz oğula yeğdir. Çünkü oğul, babanın ölümünü ister. Köle ise, efendisinin uzun yaşamasını ister».

Nizamülmülk, Samanoğullarının saray kölelerini sıkı bir disiplin içinde yetiştirdiklerini anlatır. İlk yıl köle, ayak hizmetleri görür. Kalın kumaştan giysi giyer ve ata binmesi yasaktır. Bir yıl sonunda köleye yalnızca yular, gem ve üzengi ile donatılmış bir at verilir. Bir yıl daha geçince, köle, beline bağlanmak üzere kılıç kayışı alır. Beşinci yıl iyi bir eyer takımı, yıldızlı gem, ipek giysi ve eyer kayışına halkayla asılan bir topuz elde eder. Altıncı yıl süslü ve renkli bir giysi giyer. Yedinci yıl sonunda tek direkli ve onaltı mıhlı çadır ve hizmetine üç köle verilir. O, artık «odabaşı» lâkabına sâhiptir. Sıkı askerî eğitim gören köle, eğer yetenekli ise, her yıl rütbe kazanır, bölükbaşılığa ve sonunda hâcip'liğe yükselir. Elinden büyük işler gelir, kamunun saygısını ve sultanın sevgisini kazanırsa otuz yaşına varmadan «emir» unvanını elde eder ve eyaletlerden birinin başına atanabilir. Gazne Devleti'nin temellerini atan Alptegin, Samanî kölesidir ve 35 yaşında Horasan askerî komutanı olur.

Bu köle kökenli komutanların kendileri de köle edinirler. Alptegin'in 2700 kölesi vardır. Fakat orduya Bağdat'taki gibi ücret karşılığı arazi verme usulü yoktur. Askere her üç ayda bir ücret ödenir. Bununla birlikte, köle kökenli büyük komutanların büyük servet ve arazi edindikleri görülür. Nizamülmülk, Alptegin için şöyle yazar :

«Horasan'da ve Maveraünnehir'de 500 parça köye sâhip idi. Hiçbir kent yoktu ki, o kentte saray, bağ, kervansaray ve hamamı olmasın. Pek çok mülk ve akarları ve bin kere bin (yâni milyon) koyunu ve yüz bin at ve devesi ve katırı var idi».

Daha önce sözünü ettiğimiz Türk köle komutan Simcurî el-Davatî de Kuhistan'da geniş arazi edinir ve bir sülâle kurar. Faik, Taş gibi köle kökenli öteki büyük askerî şefler de, bu görevleri sâyesinde arazi ve servet edinirler.

Çok sayıda köle ve servet kazanan bu köle kökenli

hizmet soyluları da, İsficab, Kuhistan ve Çaganiyan'ın doğuştan soylu yöresel egemenleri gibi, iktidar kavgalarının dışında kalmazlar. Vezirlerle ittifak kurarak fiilen egemen olmaya ve kukla hükümdarları iş başına getirerek ülkeyi yönetmeye çalışırlar. Örneğin bölükbaşı Alptegin, 956 yılında Horasan Vâlisini Buhara'da saray kapısı önünde öldürür ve başkentte etkinlik kazanır. 961'de hükümdar, sevmediği Alptegin'i başkentten uzaklaştırmak için Horasan Vâlisi yapar. Ama Alptegin Buhara'da yine güçlüdür. Onun eski bir kölesi haciptir ve o kendine bağlı vezir Belami'nin atanmasını sağlar. Aralarındaki anlaşmaya göre, her biri kendini ötekinin vekili sayar. Vezir, Alptegin'e danışmadan hiçbir iş yapmaz. Vezir ve komutan, kukla çocuk hükümdar atarlarsa da, darbeleri başarılı olmaz. Alptegin Gazne'ye giderek yöresel bir prenslik kurar. Hükümdarlar, askerî komutanlara danışmadan vezir atayamazlar. Daha sonraları askerî komutanlar iyice denetimden çıkarlar. Bununla birlikte, X. Yüzyılın ilk yarısında, Samanoğlu Devleti en güçlü islâm devleti olarak görünür.

BAĞDAT'TA ŞİÎ İKTİDARI

Samanoğulları, halifeye sadakat iddialarını sürdürürler. Emirülmümin'in, yâni «halifenin vâlisi» gibi alçakgönüllü bir unvan kullanırlar. Oysa halife, o sıralarda Bağdat'taki askerî komutanların, vezirlerin ve Basra bölgesindeki iltizam zengini Baridî soyu ile Musul bölgesindeki aşiretlere dayalı Hamdanoğulları soyunun kuklası durumundadır. 945 yılında ise, Buveyhoğulları, halifeliği tam denetime alır. Buveyhoğulları, Deylemli bir soydur. Deylemliler, Hazar Denizi Güneyinde dağlık bölgede yaşayan savaşçı bir topluluktur. Bu topluluk, bölgede MÖ. II. Yüzyıldan itibaren bilinir. İslâm yazarları, dillerinin Arapça ve Farsçadan ayrı olduğunu belirtirler. VII. Yüzyıl Bizans yazarları, onla-

rı Sabar, Türk ve Kürtlerle birlikte gösterirler[204]. Fakat Deylemliler, giderek İranlılaşırlar. İslâmiyete çok uzun süre direndikten sonra, bölgede devlet kuran Ali soylularının etkisiyle şiî olurlar*.

İslâm ülkesinde savaşçı toplulukların askerleri araştırılınca, Deylemlilerin önemi artar. Bunlardan Ebu Şuca, Deylemli bir savaşçı grubun şefidir. Ebu Şuca, bölgede devlet kuran ve köylüler yararına toprak düzenlemesi yapan Zeydî alevîlerinin Samanoğulları ile yaptığı savaşlara kendi askeriyle katılır. Oğulları Ali, Hasan ve Ahmet, bölgede 932 yılında Ziyarî soyunu kuran Mardavic'in hizmetine girerler. Üç kardeş, 935 yılında Mardavic'i devirdikten sonra Batı İran'da genişlerler. Kardeşlerden Ahmet, 945'te Bağdat'a girer. Halife onu hemen emirülümera atar. Kardeşlere Mu'ızz el-Devle, İmad el-Devle, Rükn el-Devle gibi parlak lâkaplar verir**. Fakat Mu'ızz el-Devle lâkaplı Ahmet, halifenin gözlerini çıkartır, onu tahttan indirir ve yerine kukla bir halife atar.

Şiî Buveyhoğulları, ilke olarak Abbasî halifesinin meşruiyetini tanımazlar, ama onun bütün yetkilerini elinden alıp devletin tepesinde tutmayı çıkarlarına uygun bulurlar. Halifenin varlığı, sunnîler katında otoritelerini sağlamak ve öteki islâm devletleriyle «dış politika»larını yürütmek için yararlı olur. Bundan başka, dinsel öğreti açısından, halifenin yerine koyacakla-

* Türk ve Deylemli, islâm tarihlerinde korkulan güçlü savaşçılar olarak birlikte belirtilir. Tabarî'de şöyle deyişler vardır: «Biz sizin dininizdeniz; ne Türk, ne Deylemiz», «Şamlılara karşı cihad, Türk ve Deylemlilere karşı cihaddan daha sevaplıdır», «Bunu sizden Türk ve Deylemler istemiş olsalardı, kabul etmeniz gerekti» (İslâm Ansiklopedisi, Deylem maddesi).

** Devle, devletin desteği ya da ünü anlamınadır. İlk Hamdanoğulları bu unvanı taşırlar ve ondan sonra bütün egemenler, halifeden benzer lâkaplar alırlar. Daha sonra Muinüddin gibi islâm koruyuculuğunu belirten «din»li lâkaplar yayılır. Nizamülmülk, Selçuklu döneminde bu lâkapların ayağa düşmesinden yakınır.

rı bir kişiye sâhip değillerdir. Onları Horasan kolundan Zeydî misyonerleri şiî yapmakla birlikte, bu koldan ayrılırlar. Zira Zeydî kalırlarsa, öğretiye göre, iktidarı Ali oğullarından birine bırakmaları gereklidir. İktidarı aile tekelinde tutmak için Hüseyin kolundan Oniki İmamcı şiîlik daha elverişli görünür. Zira imam gizlenmiştir, o dönene değin bu inancı koruyan ve kollayan herhangibir kişinin hükümdarlığında sakınca yoktur. Nitekim Buveyhoğulları, Oniki İmamcı müçtehidleri korurlar ve öğretilerini geliştirmelerine destek olurlar.

HORASAN'DA ALEVÎLİK

Sunnî halifenin şiî denetimine düşmesi, Orta Asya'da sunnîliğin şampiyonluğunu yapan Samanoğulları ve Gazneliler gibi devletlerin ideolojik durumunu güçlendirir ve onlara hem sunnî halifeliğin şampiyonluğunu yapmak, hem de Buveyhoğulları denetimindeki halifeden daha da bağımsız olmak olanağını getirir. Örneğin işlerine geldiğinde Samanoğulları el-Kadir'in halifeliğini tanımazlar, düşürülen halife el-Tâ'î'yi tanırlar. Bununla birlikte ihtilâlcilikten vazgeçen Onik İmamcı şiîlik, Orta Asya'da gelişir. Ali soyundan seyyitlere büyük saygı gösterilir. Siyasal uğraştan kaçınmak ve itaatli olmak koşuluyla Tâhirî, Samanî ve Gazne devletleri, seyyitlere geniş olanaklar tanırlar. Zâten Ali soyu da bölgenin toplumsal yapısıyla bütünleşir ve arazi sahibi - tüccar kent egemen sınıfının içinde yer alır.

Seyyitler Horasan'a IX. Yüzyılın ikinci yarısına gelirler. O zamanki Horasan egemeni Abdullah b. Tâhir, Seyyit'e kız verir. Bu kızdan doğan oğlu Ebu Muhammed Yahya, Nişapur reisi ve Ali soyluların Nakib'i olur. Yahya'nın oğlu da bu görevleri elinde tutar. Samanî Nasr b. Ahmet (914-943), bu reis ve nakibden bir ara kuşkulanır ve onu Buhara'ya götürürse de, kuşkuları-

nın yersizliğini anlar, ona hazineden maaş bağlar. Böylece Horasan alevîsine, hükümdar hazinesinden ilk maaş bağlanmış olur. Ali soyu, her kentteki alevîlerin reisidir ve bu reislik «nakib» mevkiiyle belirtilir. Nakib, Ali soyundan her doğan ve ölenin kaydını tutar. Zira Ali soyundan olmak prestij ve genellikle vergi ayrıcalığı getirir. Kent nüfusunun önemli bir bölümü şiî ise, nakib, bütün kentin lideri ve sözcüsü, yânî reisi olur. Seyyitler, Horasan'ın en yüksek, en zengin aileleriyle evlenirler ve diplomatik görevlere yollanırlar.

Buna karşılık, «ihtilâlci şiîlik» Horasan ve Orta Asya'da acımasızca ezilir. İhtilâlci şiîlik ocakları, Hazar Denizi Güneyi bölgeleri ile Kum ve Kazvin gibi Arap garnizon kentleridir. Gizli bir ihtilâl örgütü kuran Yedi İmamcı İsmailîler, Horasan'da güçlü bağlantılara sâhiptir. İsmailîlerin Tunus ve daha sonra Mısır'da Fatımî Devleti'ni kurmaları ve propagandaya hız vermeleri, bunların Horasan'daki etkinliklerini artırır. Bağdat'taki ve Batı İran'daki Buveyhoğulları gibi Horasan egemenleri de İsmailîlere şiddetle karşıdırlar. Bunlara karşı terör yapılır. Hatta Gazneli Mahmut'un bu tür «zındıklık» eğilimiyle suçlananlardan para kopardığı ve para karşılığı «iyi müslümanlık» belgeleri verdiği ileri sürülür. Bununla birlikte, Yunan felsefesine dayandırılan İsmailîlik, entellektüel çekiciliğiyle Horasan'da egemen sınıflar arasında dahi yandaşlar bulur. Hatta bir süre önce şiî kırımı yapan Samanî Emir Nasr'ın (914-943) İsmailî olduğu yazılır: Nasr, Nişapur'da iken, üç kardeşi Buhara kalesinde hapistir. Kardeşler, bir fırıncı olan Ebu Bekir aracılığıyla Buhara halkı ve askeri arasındaki âsi ögelerle ilişki kurarlar. Bu ögeler kardeşleri zındandan çıkarır ve kenti ele geçirirler. İbn ul-Esîr'e göre, ayaklananlar «Deylemli şiî ve haydut»lardır Ebu Bekir ile birlikte hareketin öteki liderinin Samanîlerin Horasan yöneticilerinden Hüseyin b. Ali el-Marvazî'nin oğlu olması da, ayaklanmada şiî ögenin katkısını gösterir. Zira Hüseyin b. Ali,

Fatımî dâvâsına kazanılmıştır. Ne var ki, bu oğul, Nasr ordusu ilerleyince fırıncı Ebu Bekir'i yalnız bırakır. Fırıncı kırbaçlanarak öldürülür. Kırım yapılır. Fakat Fatımî propagandası Hüseyin b. Ali'nin etkinliği ile Horasan'da yayılır. Hüseyin b. Ali, Buhara'da hapiste ölünce, Fatımî daîsi el-Nahşebî, İsmailî propagandasını Buhara'da yayar. Buhara reisi, devlet ileri gelenleri, arazi sâhipleri ve «ehl-i bazar», yâni çarşı esnafı, İsmailîliğe kazanılır. Nizamülmülk ve Beyhakî'ye göre, Emir Nasr da «karmat» olur*. Nasr, hapiste ölen İsmailî Hüseyin b. Ali'nin kefareti için 119 bin dinar ödemeye razı olur. Bu haber sunnî ulema arasında büyük öfke yaratır. Türk muhafız askerler de ulemaya katılır. «Şamanist Türklerin az önce fethettikleri Balasagun'u geri almak için sefer yapmak» gerekçesiyle Emir'in oğlu Nuh'un da katılmasıyla bir komplo hazırlanır. Nizamülmülk'e göre, sefer öncesi bir şölen düzenlenir. Yemek yenir, sofra yağmalanır. Bu sırada Emir Nasr'ın oğlu Nuh işe karışarak batınî, yâni İsmailî babasını tahttan indirir ve yerine geçer. Nuh, «yağma yok» der, ama altın ve gümüş tabakları şölene katılan askerlere bırakır. Hatta onları «Türkler gibi kâfir» saydığı batınîlerin servetini yağmaya çağırır :

«— Türkler ile gaza için Balasagun'a gidecektiniz. Biz de kâfirlerle gaza niyetindeyiz. Batınîlerin malları, yağmadan başka birşeye lâyık değildir».

Başta Emir Nasr'ın hazinesi olmak üzere «İsmailî kâfirleri»nin servetine sunnîlerce el konulur, paylaştırılır. Horasan ve Maveraünnehir'de kırım yapılır. Nahşebî ve soylu batınîler öldürülür. Batınîlik yeraltına iner. İktidarı fiilen yitiren Nasr, kısa bir süre sonra ölünce, Nuh resmen tahta çıkar. Nuh, çok dindar fıkıh bilgini Sülâmî'yi vezir yapar. Haftada iki gün oruç tutan ve namazdan işe vakit bulamayan Sülâmî, ve-

* «Karmatî» deyimi, geniş anlamda kullanılıyor. Kökenleri bir olmakla birlikte, Karmatî ve Fatımî, biribirinden ayrılır ve çatışır.

zirliği birçok kez kabul etmez, ısrarlar karşısında vezir olur, Ne var ki, hazine yağma ettirildiğinden, devlet, para sıkıntısı içindedir. Horasan'ı yöneten Çaganiyan egemeni ayaklanır. Parasını alamayan ordu, sefere çıkmaz. Asker homurdanır ve sonunda «eş-şehid» denilen dindar veziri öldürür.

İKTA SİSTEMİNİN EVRİMİ

Asker maaşını ödemede güçlük çekmekle birlikte, Samanoğulları, Bağdat halifelerinin yapmaya başladığı gibi maaş yerine arazi vermeye gitmez. Asker maaşı, vergiler artırılarak karşılanmaya çalışılır. Oysa Irak ve Batı İran'daki Buveyhoğullarında durum tam tersidir. Buveyhoğulları yaya Deylemli, atlı Türk askere dayanır. Bu soy, hatta Selçukluların içinden çıktıkları Türkmenden kurtulma çabalarına benzer biçimde, Deylemliden daha çok Türk köle askerine güvenir. Ne var ki, askerin ücretini ödemekte güçlük çekilir. Buveyhoğulları, özel mülklere, halife arazisine ve hatta vakıf topraklarına el koyarak, askerin ücretini arazi vererek ödemeye yönelirler. Mukaddesî, «onlar alelâde halkın ev ve arazisini aldılar, halkın çoğu zorla göçürüldü» der. Şiraznâme de şöyle yazar :

«Deylemli zamanı ülke işleri karışıklığa düştü. Karışıklık ve ayaklanmalar biribirini izledi. Böylece mülkler terkedildi. İkta'lar o zaman meydana çıktı. Arazinin çoğu divanî oldu, eskiden arazinin çoğu özel mülk idi»[205].

Çağdaş İbn Miskaveyh de, 945 yılında ücreti ödenmeyen askerlerin ayaklanması üzerine, Mu'ızz el-Devle'nin ikta sistemine yöneldiğini yazar :

«Subaylarına, ev halkına ve Türklerine halifenin, kaçıp gizlenen kişilerin mülklerini ve halkın mülkleri üzerindeki hazine haklarını tahsis etti. Böylece, halife arazisinin çoğu hazineden çıktı, vergi memurlarının giremediği yer oldu. Divanların çoğu gereksiz hâle geldi».

Daha önce gördüğümüz üzere, para sıkıntısı çeken Abbasî halifeleri de haraç ödeyen arazileri maaşlarına karşılık subaylarına vermeye başlamışlardı. Onlar, yüksek haraç vergisini çiftçiden topluyor, hazineye ise daha düşük olan öşür vergisini ödüyor ve aradaki fark ile geçiniyorlar idi. Böylece hiç değilse öşür alınması yoluyla devlet, vergi bölgelerini az çok denetleme olanağı bulabiliyordu. Tüm subayların ücretini vergi iktalarıyla ödemeye yönelen Buveyhoğulları ise, bir adım daha atarlar ve öşür almayı kaldırırlar. Böylece, idarenin bu tür iktalar üzerinde vergisel denetimi kalkar. İkta, İbn Miskaveyh'in belirttiği gibi, Batı fief'lerine benzer biçimde vergi memurlarının giremediği yer olur ve bir çeşit «immunité»* kazanır. Ne var ki, bu ikta, Cahen'e göre, Batı fief'inden hayli farklıdır. Zira yine de önemlice devlet arazisi kalır. Sonra askerî hizmet karşılığı verilen ikta, askerî şefler tarafından özenle denetlenir. Subayın iktaı, buyruğundaki bütün birliklerin ücretini ödemeye yetmez, bir bölüm askerin maaşını devlet öder. Nihayet ikta, sâbit değildir. Askerî hizmet yerine getirilmeyince ikta geri alınır, ya da muktâ, iktaının değiştirilmesini isteyebilir. Değişiklik isteği sık sık görülür ve bu durum iktaların özel mülke dönüşmesini önler**. Nizamülmülk, «vâliler ve ikta sâ-

---

* *Immunité*, iki ayrıcalığı birleştirir: Vergilerden bağışıklık ve kral memurlarının «immune» sayılan araziye girmesi yasağı. Osmanlı «serbest» tımarlarında da benzer ayrıcalıklar vardır.

** Buveyhoğulları dönemi, bir karışıklık ve islâmın gerileme dönemi gibi gözükürse de, hiç değilse onların ilk döneminde iyi vezirler ve Adud el-Devle gibi başarılı yöneticiler sâyesinde uygarlığın yükselişi sürer. Asayişe büyük önem verirler, ayyar hareketlerini bastırırlar. Kendileri şiî oldukları halde, sunnî ve şiî ayırımı yapmaksızın karışıklık ögelerini ortadan kaldırırlar. Aşırı şiî karmatilerle mücadele ederler. Ancak Fatımî ortak tehlikesine karşı onlarla birleşirler. Bağdat, Isfahan ve Şiraz'da pek çok anıtsal yapılar meydana getirirler. Ali Türbesi bunlar arasındadır. Kültürel gelişmeyi desteklerler. Buveyhî rasathaneleri, kütüphaneleri, okulları ve hastahaneleri,

hiplerinin iki üç yılda bir yerleri değiştirilmeli ki, kuvvet bulmasınlar ve memuriyetlerine yerleşmesinler» der. Ama özel mülke dönüşüm, daha sonra Selçuklularda görülür[206].

Bununla birlikte, öteki islâm devletlerinde ikta sisteminden kaçınılır. Örneğin Samanoğullarının Türk köle komutanının temelini attığı Gazneliler Devleti, ikta yolunda bir gelişme olduğu halde, bunu kesinlikle durdurur.

GAZNELİLER DEVLETİ'NİN YAPISI

Köle komutan Alptegin, Samanoğlu Devleti'nde bir darbe girişimini başarıya ulaştıramayınca, 961 yılında birkaç yüz köle ve gaza askeriyle Gazne bölgesine çekilir. Oradaki yöresel egemeni devirerek ufak bir prenslik kurar. Bu «köle askerler» prensliğinde, Alptegin ölünce, vasiyeti üzerine yerine oğlu Ebu İshak İbrahim geçirilir. O, Buhara'ya gidip Samanoğullarından özür diler. Eyalet yönetimi ona verilir. Eski yöresel egemen Gazne'yi yeniden ele geçirince, Ebu İshak İbrahim, Buhara'ya kaçar, Samanoğullarının askerî desteğiyle yeniden eyaletini elde eder. Ölünce, Türk askerleri, Alptegin'in eski kölelerinden Bilgetegin'i baş seçerler. O, egemenliğini Buhara'nın tanımasını ister. Samanoğlu hükümeti, onay yerine asker yollar. Fakat asker yenilir ve bir daha da Samanoğulları bölgeye ordu yollamaz. Eyaleti on yıl yöneten Bilgetegin, 975 yılında ölünce, yerine yine Alptegin'in kölelerinden Böri-tegin seçilir. O, başarısız bir yöneticidir. Gazne halkı, eski yöresel egemeni geri çağırır. Ama bu girişim, yine Alptegin'in kölelerinden olan Sebük-tegin'in becerikli davranışıyla önlenir. 977 yılında Türk askeri, başarısız Bö-

---

Cahen'e göre, evrensel bir hayranlık uyandırır. Gelişmede, toplumun kendi dinamizmi herhalde daha büyük bir rol oynar. İbn Sina, Buveyhoğullarının Isfahan kolundan destek görür.

ri-tegin'i indirir, yerine Sebük-tegin'i geçirir. Eyaleti yirmi yıl o yönetir. Sebük-tegin, Isık göl bölgesinden bir Türktür. O bölgede Karluk Türkleri vardır. Yine Karluklardan sayılan komşu Tuhsî Türkleri Sebük-tegin'i tutsak alırlar ve Taşkent'teki bir köle tüccarına satarlar. Tüccar, onu öteki kölelerle birlikte depoya koyar. Sebük-tegin'e askerlik ve binicilik eğitimi verir ve onu Nişapur'da Samanoğlu komutanı Alptegin'e satar. Alptegin, bu becerikli kölesini destekler. Daha 18 yaşındayken onu 200 kölenin komutanı yapar. Alptegin ölünce, Sebük-tegin, komutanın oğlu Ebu İshak İbrahim'in kölesi olur. Onunla birlikte Buhara'ya gider ve yetenekleriyle ününü artırır. Böri-tegin devrilince de başa geçer. Kaynaklara göre, Sebük-tegin, ordu şeflerine haftada iki kez cömertçe şölenler verdiği için sevilir. Ayrıca yöresel zengin ailelerle ilişkiler kurarak bir yöresel temel kazanır. Yöresel reisin kızıyla evlenir, oğlu Gazneli Mahmut bu evlenmeden doğar.

Görülüyor ki, Gazne eyaletinde bir köle komutanlar yönetimi söz konusudur. Eşit durumdaki komutanlar, seçimle aralarından birini şef yaparlar. Askerî yönetimin ekonomik temeli, Gazne bölgesi arazisinin önemli bir bölümüne el konulmasına dayanır. Askerî şeflere ilkin arazi değil, arazinin geliri verilir. Fakat arazi giderek askerî şeflerin özel mülküne dönüşür. Kaynaklara göre, savaşçılar tarımcı olur ve savaşçı nitelikleri azalma eğilimi gösterir. Askerî şeflerin seçtiği Sebük-tegin bu durumu düzeltmek ister ve askerleri toplayarak şöyle konuşur:

«— Orduya uygun görev savaştır ve silâhlarını kullanmaktır. Ordu ekime ve tarımcılığa dönerse, bundan hiçbir iyilik gelmez».

Sebük-tegin, askerin özel mülk yaptığı araziyi geri alır. Fakat karşılığında arazinin getirdiği geliri, her yılın başında peşin olarak hazineden ödemeyi vaadeder. Asker, savaşa hazır biçimde gelecek ve ücretini alacaktır.

GAZNELİLERİN «AYDINLANMAMIŞ» DESPOTİZMİ

Böylece askerlerin feodal mülk sâhipliğine dönüşmesi engellenir. Fakat sayıları gittikçe artan köle Türk meslek ordusunun beslenmesi, ancak Hindistan'daki büyük ganimet getiren seferlerle mümkün olur. Hindistan'da aşırı şiî İsmailîlerin Multan'da kurduğu ufak devletler ve budist tapınakları yağmalanır. Hindistan'da bol altın ve gümüş vardır. Bu altın ve gümüş, ücretli köle askere dayalı Gazne Devleti'nin temelini sağlar[207]. Gazne Devleti, Hint altın ve gümüşüne dayanarak Horasan'ı ele geçirir. Fakat büyüyen orduyu beslemeye bu altın ve gümüş de yetmez. Horasan halkını, hatta vergi toplayıcılarını — Utbî'nin dediği gibi — «koyun gibi kırpmak» gerekir. Yine Utbî'ye göre, Horasan işleri vergi toplamaktan ibarettir. Vergi toplama, «süt veren ineği, süt vermez duruma getirecek biçimde» yapılır. Köylüler, zorla alınan ağır vergiler nedeniyle, arazilerini bırakırlar, kentlere ya da başka eyaletlere kaçarlar. Vergi gelirleri bu nedenle daha da azalır. Seistan'da ağır vergi yüzünden ayyarlar, gerilla savaşına yönelirler. Yüklenen ağır vergi cezasını ödeyemeyen Amul yakılır. Beyhakî'ye göre, «Amul cenneti, cehenneme döner», «Halktan bir nehir» Bağdat'a şikâyete gider. Haber, Mekke'ye ulaşır.

Gazne askerî rejimi, yalnız fakir kitleyi değil, Horasan eşraf ve zenginlerini de ağır biçimde vergilendirir. Seistan kent liderleri ve arazi sâhipleri, Gazneliler kovmak için göçebe Türkmenlerden medet umarlar. Horasan'da da Türkmen'in kurtarıcı sayıldığı görülür.

Vergi toplayıcıları (âmil) da ağır baskı altındadırlar. Kendisine ayrılan vergiyi toplayamayan âmil, eksik parayı cebinden öder ve cezalandırır. Nizamülmülk'ün babası Ebul Hasan, Tus'da âmildir ve 50 bin dinar vergi getirmekle yükümlüdür. Tarım gerilediğinden bu

parayı toplayamaz. Mülküne ve değerli eşyalarına el konulur. Böylece 30 bin dinar toplanır, geri kalan 20 bin ise bonoya bağlanır. Nişapur'un şair âmili bir şiirinde «burada bir gün âmillik yapan, iki ay hapis yatar» der. Görevini iyi yapmayan âmillerin el ve ayakları kesilir, hatta bâzıları fillere ezdirilir. Ailesinden kişiler rehin alınır.

Vergi toplanmasının baş sorumlusu vezirdir. En çok para toplayan vezir, en gözde kişidir. Bu bakımdan Horasan yöneticisi Sûrî ünlüdür. Sultan Mes'ut'a çok pahalı armağanlar ve bolca para yollar. Sultan zevkten haykırır :

«— Bu Sûrî ne mükemmel hizmetkârdır. Onun gibi daha birkaç hizmetkârım olsa, bu son derece kârlı olacak».

Sultan Mahmut'un veziri Isfara'inî'dir. Efendisi için halktan büyük paralar toplar. Fakat Mahmut, daha açgözlüdür, fazla vergi ister. Vezir, daha fazla vergi alamıyacağını bildirir. Vergi açığını kesesinden kapamaz ve kendi isteği ile hapse gider. Mahmut köpürür, vezirin malını müsadere ettirir. Servetinden para gizlemediği konusunda vezire yemin ettirilir. Sonradan saklasın diye bir tüccara para verdiği öğrenilince, vezir işkencelerle öldürülür.

Gizli servetleri söyletmek için işkence sanatı geliştirilir. Bu işi «mustahriç» (haber çıkartıcı, konuşturucu) yapar. Müsadere ve işkenceye uğrayan veziri Meymendî için, Mahmut, Serahs kentinden baş düşmanını mustahriç olarak getirtir. Mahmut'un son veziri Hasanak da bütün mülkünü «gönüllü» olarak sultana sattıktan sonra öldürülür. Bir yapıtta «vezirler kaçınılmaz biçimde sultanların düşmanlarıdır, ancak aptallar vezir olmayı ister» denilir.

Barthold, Gazneli Mahmut'u «aydınlanmamış despot» diye niteler[208]. Bir danışma kurulu varsa da, sultan, kurul üyelerine danışmakla ya da onların öğütlerini dinlemekle yükümlü değildir, Harizmşah, Gaz-

neli Mahmut, onu vasal yapmak isteyince, ülkesinin önde gelen kişilerini ve askerî liderleri toplar, onlar karşı çıkınca vasalliği kabul edemez. Mahmut, bunun üzerine Harizmşah'a şöyle yazar :

«— Onlar için muhafız ve tâbi deyimini kullanmıyorum. Zira hükümdara şunu yap, şunu yapma diyecek durumda olan bu kişileri muhafız ve tâbi diye adlandırma olanağı yoktur. Bundaki zayıflık ve yönetmede aciz açıktır».

Bu koşullarda rejim, maaşlı köle askerin itaatine ve bağlılığına dayalıdır. Bağlılık, geniş bir câsusluk sistemiyle denetlenir. Şeflerin yanına köle câsuslar yerleştirilir. Mahmut ile oğlu Mes'ut'un biribirlerine karşı köle câsus kullandıkları belirtilir. Ayrıca askerin çeşitli etnik gruplardan toplanması, bir güvenlik ögesi sayılır. Gazneli Mahmut'u, Selçuklu sultanlarına «ideal hükümdar» diye gösteren Nizamülmülk, bu konuda şöyle yazar :

«Asker bir cinsten (bir etnik gruptan) olursa, ondan tehlike ve güvensizlik doğar. Çok çaba ve himmet göstermez, karışıklık çıkarır. Asker, çeşitli cinslerden olmalıdır. Şöyle ki, 2 bin Deylemli ve 2 bin Horasanlı sarayda oturmalıdır.... Askerin bâzısı Gürcü ve Şebânkâre (Kürt) olursa uygundur. Çünkü bunların cümlesi iyi adamdır.... Mahmut, Türk, Horasanlı, Arap, Hintli, Deylemli ve Gürcü gibi her cinsten asker bulundurmak âdetindeydi. Seferde her gece her gruptan ne kadar adamın dinleneceği saptanır ve her grubun bulunduğu mevki tamamiyle görülür idi. Şöyle ki, gruplardan her biri, ötekilerden korkusu nedeniyle yerinden kıpırdanamaz idi. Savaş gününde bir kimse, falan cins cenkte gevşeklik gösterdi demesin diye ötekilere üstün olmaya çalışır idi».

Gerçekten Gazne ordusunda Karluk, Yağma, Kay, Tuhsî, Türk, Çiğil, Hotanlı, Oğuz gibi çeşitli köle kökenli Türklerin yanı sıra Hintli, Afgan, Arap, Kürt, Gürcü vb. askerler bulunur.

ASKERÎ VE ASKERÎ OLMAYAN AYIRIMI

Bosworth, Mahmut imparatorluğunu XVIII. Yüzyıl Prusyasına benzetir ve «bir devlet ile bir ordu» diye niteler[209]. Barthold, toplumun «askerî» ve «askerî olmayanlar» diye ikiye ayrılmasının Gazneliler zamanı başladığını düşünür[210]. Hükümdar, sâdık hizmet karşılığında «askerîlere» bağışlarda bulunur. «Askerî olmayanlar» ise, uyruklardır. Hükümdar onları iç ve dış düşmanlara karşı savunur, ama karşılığında onlardan kayıtsız şartsız itaat ve vergilerin sızlanmadan ödenmesini ister. Barthold, bu tutuma örnek olarak Belh kentinin düşman Karahanlılara direnişine Mahmut'un kızışını belirtir. Direniş nedeniyle Mahmut'un o kentte yaptırdığı çarşı yanar ve Mahmut, Belh ileri gelenlerini azarlar :

«Uyrukların savaşla ne işi var? Elbette kasabanız yıkılır. İyi gelir getiren bana ait mülk yanar.... Bu zarar için tazminat ödemeliydiniz, ama bağışladık sizi. Bir daha olmasın. Eğer bir hükümdar belli bir anda daha kuvvetliyse, sizi korur ve vergi isterse, vergiyi verip kendinizi kurtarmalısınız».

Halkın görevi savaşmak değil, vergi vermektir. Gazneli kâtip sınıfından Beyhakî, bu devlet anlayışının kuramını yapar. Ona göre, insanda üç güç vardır. Bunlardan ilki akıl, ikincisi öfke, öç ve kendini savunma, üçüncüsü ise arzu, istektir. Beyhakî'ye göre, akıl hükümdardır, öç ve savunma ordudur, arzu ise halktır. Hükümdar, adalet ve cezayı yerine getirir. O, kararlı ve sert olmalıdır. «Eğer şefkat gösterir ise, bunu zayıflık izlenimi verecek biçimde yapmaktan kaçınmalıdır». Ordu, hükümdarın buyruklarını yerine getirir, halkı düşmandan korur. «Halkın hükümdar ve ordusundan tam korkması ve titremesi ve itaat etmesi yaşamsaldır»[211].

Görüldüğü üzere, Gazne Devleti, korkuya dayalı askerî-despotik bir devlettir. Samanoğullarından farklı

olarak Horasan eşraf ve dihkanına yönetimde çok daha az yer verir. Yönetimi, olanak ölçüsünde, köle askerî komutanlar elinde tutmaya çalışır. Özellikle Hindistan'da vergileri toplayan askerî şeflere dayalı tam bir yağma ve sömürge düzeni kurar. Devletin görkemliliği, bu yağmaya dayanır. Mahmut, kapılarının madenî kısmı altından câmi yaptırır. Sarayları görkemlidir. Sarayında 400 şairi vardır. Kütüphaneleri öteki kentlerden Gazne'ye taşır. Bilgin ve şairi de, zenaatçılar gibi, gerekirse zorla başkentte toplar. Harizmşah'a yazdığı ultimatomda şöyle der :

«İşittim ki, sarayında eşsiz bilginler var. Bana gönder ki, onların bilgi ve yeteneklerinden prestij sağlayabileyim».

Gerçi saraylarda İran-islâm kültürüyle yetişen Mahmut soyu, bilgili ve kültürlü kişilerdir. Fakat bilgin ve şair toplamakta prestij ögesi daha ağır basar görünür. Firdevsî, «Şehnâme»ye Gaznelinin çok az para verişini bağışlamaz. Şiî İbn Sina, Gazneli Mahmut'tan korkup kaçar. Rey şiî kütüphanesini Gazneliler yakar. Büyük Türk bilgini Birunî ile hocası Abd el-Şamadî'yi Harizm'den Gazne'ye Mahmut götürür ve hapse koyar. Hoca asılır. Birunî ise, bilgisinden yararlanılacağı için bağışlanır.

Tarihçilerimiz, Gazne Devleti'ni, gerçek Türk devletlerinin ilki sayarlar. Oysa Türk olan ordunun büyük bir bölümüdür. Bu anlamda Türk askerine dayalı Mu'tasım'ın Abbasî Devleti de, Mısır Tulunoğlu Devleti de, Gazne Devleti'nden pek farklı değildir. Bütün bu devletler, bir Türk nüfusa dayanmaz*. Mahmut ve oğlu Mes'ut Türkçe bilir ve konuşurlarsa da, sonraki hükümdarlar Türkçeyi de unuturlar. Gazneliler, İran kökenli Samanoğulları gibi, Fars kültür ve edebiyatını gelişti-

* Bununla birlikte, Gazneliler, Kuzey Hindistan'ı islâmlaştırarak bugünkü Pakistan Devleti'nin temellerini hazırlamış olurlar. Arapların Hindistan'da islâmiyeti yayışları sınırlı kalır. Bu iş, Gaznelilere düşer.

rirler. Eski Sasanî bayramlarını büyük törenlerle kutlarlar.

HORASAN'DA KENTLİ TÜRKLER

Kuşkusuz Gazne ülkesinde Kucat, Cuğrak, Kumici, Halaç vb. gibi bâzı Türk grupları yaşar. Fakat dağ ve yaylalarda yaşayan bu göçebe gruplar, toplumun âdeta dışında kalırlar. Gazne saray köleleri içinde bile bu kişilerden pek kimse görülmez. Türk köleler, Ceyhun ve Seyhun Kuzeyinden getirilir. Gazne bölgesindeki Türk topluluklarının en önemlilerinden olan Halaçlar, Gazneliler döneminde Türkçeyi unuturlar ve büyük bir olasılıkla Afganistan'ın bugünkü «Gılzay»larını meydana getirirler. Bununla birlikte, çölle çevrili vahalardan ibaret bulunan Horasan ve Seyhun-Ceyhun bölgesi eyaletlerinin kıyılarında VIII., IX. ve X. yüzyıllarda Türklerin varlığı giderek artar. İslâm kentlerinde yalnız köle ve asker olarak değil, çeşitli meslekllerde çalışan Türklerin sayısının arttığı görülür. İbn Funduk, Nişapur ve Beyhak'da «Türk evlâdı»ndan söz eder. Bunlar kalabalık bir gruptur ve içlerinde fıkıh bilginleri ve imamlar bulunur. Nişapur ulemasının yaşam öykülerini anlatan yapıtlarda el-Türkî, Tarhan, Hakan vb. gibi Türk adları taşıyan kişiler geçer. Türk oldukları kabul edilen Farabî ve Birunî gibi büyük bilginler, Horasan köylerinde doğup kentlerinde yetişirler. Hatta el-Farısî, Nişapur'da bir «Türk mahallesi» bulunduğunu belirtir[212].

Türkler daha yoğun biçimde Seyhun ötesi bölgelerde, Isık göl çevresinde ve Beşbalık Uygur bölgesinde yerleşik yaşama geçerler. Daha Ötüken'de iken «On İki demir kapılı büyük kent» kuran ve mani dinini kabul eden Uygurlar, 860 yılından sonra yurt edindikleri Beşbalık bölgesinde yerleşik yaşama yönelirler, tarımcı ve kentli olurlar. Aynı eğilim Çu ve İli vâdilerinde, Seyhun kıyılarında görülür. Prof. Öğel'e göre, bura-

larda kentler kuran tüccar ve kervancı Soğdlular yerleşik yaşama geçişte Türklerin yol göstericileri olurlar. IX. ve X. yüzyıllarda bölgede nüfus artar ve yerleşme alanları sıklaşır, köylerin sayıları artar. Yerleşme, köylerin ve kentlerin Türkleşmesiyle birlikte gider. Ama Türkleşme, XI. Yüzyılda Kaşgarlı Mahmut döneminde tamamlanmış değildir. Kaşgarlı, İsficab, Taraz, Balasagun halkının hem Soğdça, hem de Türkçe konuştuklarını yazar. Bu kentleri kuran Soğdlular, Kaşgarlı'ya göre, Türk gibi giyinmeye ve davranmaya yönelirler. Kaşgar çevresinde eski Sakaların kalıntısı sayılan Kencek köylüleri, Kaşgarlı Mahmut zamanında eski dillerini bir ölçüde korumakla birlikte Türkleşirler. Bu Türkleşme süreci, XIII. ve XIV. yüzyıllara değin sürer.

KARAHANLI DEVLETİ

Türklerin yerleşik yaşama geçiş süreciyle birlikte, bölgede bir Türk devletinin kurulması, yerleşme sürecini kolaylaştırır. Bu devlet, Karahanlı Devleti'dir. Karahanlı Devleti'nin kökeni hayli karanlıktır. Konuyu ayrıntılarıyla inceleyen O. Pritsak'a göre, Karahanlı Devleti'ni, başında Göktürklerin Aşına soyundan bir kol bulunan Karluklar kurar. Ona göre, Doğu Göktürk siyasal birliği 742 yılında dağılınca, bozkır egemenliği önce Basmıllara, sonra Uygurlara geçer. Uygur ve Basmıllarla birlikte Göktürk Devleti'nin yıkılmasına katılan Karluk şefi, ilkin «sağ yabgu» ve 744'te «sol yabgu» yapılır. Sol yabgu, kagandan sonra en yüksek mevkidir. Karluklar, Çin-Arap ve Arap-Turgiş savaşlarından yararlanarak Balasagun ve Taraz bölgesini ele geçirirler. VIII. Yüzyılın ikinci yarısında Kaşgar'ı alırlar. 840 yılında Uygur Devleti Kırgızlar tarafından yıkılana değin Uygurlara bağımlı kalırlar. Uygur Devleti'nin ortadan kalkışı, Kırgızlar Türk geleneklerine değer vermediklerinden, bozkır egemenliğinin Ötüken'e

bağlı olduğu inancının da yıkılmasına yol açar. Yerleşik yaşama yönelen mani dinini kabullenmiş Uygurlarda da eski gelenekler değerini yitirdiğinden, henüz şaman olan ve soyunu Kagan Aşına sülâlesine bağlayan Karluk yabgusu*, kendisini bozkırlar egemeninin yasal mirasçısı sayar ve büyük kagan (karahan) unvanını alır. Kaynaklarda «Kara-ordu» ya da «Kuz-ordu» diye geçen Balasagun'u başkent yapar[213].

Prof. Faruk Sümer ise, Karahanlı Devleti'nin kökenini, Doğu Göktürk ve Uygur siyasal kuruluşlarının temel ögesi olan Dokuz Oğuzlara bağlar. Ona göre Turgişten sonra Karluklar Onok'ların dağılmasını önleyemeyen ve islâm fetihlerine direnemeyen zayıf bir topluluktur. Karahanlı Devleti'ni, Dokuz Oğuzlardan Yağma'lar kurar[214]. Gerdizî, Dokuz Oğuzlardan bir bölümün, kabilesinden ayrılarak, Karluk ile birleştiğini yazar. Türk (Turgiş) kaganı bundan hoşlanmaz ve Dokuz Oğuzu Karluk ve Kimek arasında bir yere, görünüşe göre Sarısu bölgesine yerleştirir. Ama Yağma adlı Dokuz Oğuz şefinin topluluğu orada barınamaz, kaganın yakınına gider. Hudud ul-âlâm, Yağmaların şeflerinin Dokuz Oğuz kralları ailesinden geldiğini, çok kalabalık olduklarını belirtir[215]. Başka bir kaynak ise, Yağmaların krallarının Buğra Han unvanını taşıdığını söyler. Yağmalar, Kaşgar ve Narin arasındaki böl-

* Aşına köken, görünüşe göre, Mes'udî'ye dayandırılır. O, Karluklar için şöyle yazar: «Onlar, Fergana ve Şaş (Taşkent) ve komşu yerlerde yaşayan bir halktır... Hakanların Hakanı onlardan gelir. Hakan, öteki ülkeler Türklerini de egemenliği altında topladı ve krallar ona bağımlı oldu. Fars ülkesi üstünde zafer kazanan Türk Afrasiyab, bu hakanların soyundandır. Sanah da onlardandır». Mes'udî, başka bir yerde de «Şabe» der. Bu kişi, Sasanîlere yenilen bir Türk hükümdarıdır. Sanah ya da Şabe, Aşına olarak düşünülür. Bir Çin kaynağı da 640'larda Karlukların başında bir Aşına prensi bulunduğunu yazar. Fakat bu soyun daha sonra da Karlukların başında kalıp kalmadığı belli değildir. Pritsak'ın «tek bozkır egemeni» görüşü de tartışma götürür.

gede yaşarlar. Buğra Han unvanlı Karahanlılar da, Kaşgar kentiyle sıkı bağlantılıdırlar. Bütün bu nedenlerle, Prof. Sümer, Karahanlı-Yağma bağlantısını kesin sayar. Minorsky, bu görüşü paylaşır.

Karahanlı soyu, ister Göktürk-Aşına-Karluk, ister Dokuz Oğuz-Uygur kökenli olsun, bölgede göçebe boyları birleştirerek bir siyasal birlik kurar. Altay-Türk bozkır sistemine göre, bu boy toplulukları bir büyük ve bir küçük kagan arasında paylaştırılır. Pritsak'a göre, Doğu bölgesinde egemen büyük kagan, Balasagun yakınına yerleşir ve Arslan Karahan unvanını taşır. Batıdaki küçük kagan ya da Ortak-kagan ise, önce Taraz'a, daha sonra Kaşgar'a yerleşir ve Buğra Han unvanını taşır. Arslan Çiğillerin, buğra (deve) Yağmaların totemidir.

Sülâle içinde boyların paylaşılması, daha alt birimlerde de devam eder. Karahanlı soyundan dört alt- kagan ile altı hükümdar vekili, iki başhükümdarı izler. İki alt-kagan için, totem adlarıyla birlikte Arslan İliğ ve Buğra İliğ unvanı kullanılır. Hükümdar vekilleri ise, «yınal» unvanı taşırlar. Her rütbenin belli bir unvanı vardır ve bu rütbeler, kademe kademe yükselme ilkesine dayalı bir sistem meydana getirir. Arslan İlığ mevkii boşalınca yınal, Arslan Han mevkii boşalınca Buğra Han yerine geçer ve eski unvanı bırakıp yeni unvanı taşır. Ne var ki, aile içinde bu hiyerarşinin sık sık çiğnendiği, bu yüzden savaşlar çıktığı görülür. Örneğin Karahanlıların ilk saptanan büyük kaganı Bilge Kül Kadır Han'dır. Ondan sonra oğulları Bazır Arslan Han büyük kagan, Oğulcak Kadır Han ise ortak-kagandır. Ama yeğeni Satuk, savaşla Oğulcak'ın yerini alır ve Satuk Buğra Han olur. Onun oğlu Baytaş, büyük kagan Arslan Han'ı yenerek sülâlenin bu kolunu ortadan kaldırır, kendisi büyük kagan olur. İlk kez İliğ unvanını kullanan kardeşi Süleyman'ın oğlu Hârun, Buğra Han'dır. Buhara'nın kesin fethini sağlayan Nasr, Arslan İliğ unvanıyla alt-kagandır. Ağabeyi

Togan Han, büyük kagandır. Hârun'un oğlu Yusuf Kadir Han, Arslan İliğ'den üst rütbede ortak-kagandır. Ne var ki, Arslan İliğ, kendisini büyük kagan ilân eder, ağabeyi ile savaşır. Nasr ölünce kardeşi Mansur, Arslan İliğ olur. O da kendisini büyük kagan atar, küçük kardeşi Yınal Tegin ise, onun yerine Arslan İliğ olur. Asıl büyük kagan Togan Han ile savaşırlar. Togan Han ölür. Onun yerine yasal olarak ortak-kagan Yusuf Buğra Han'ın geçmesi gerekir. Ama Mansur, kendisini büyük kagan ilân etmiştir. Kısaca, bulundukları eyaltlerde hayli bağımsız bulunmakla birlikte, Karahanlı soyu, biribirlerinin rütbe ve eyaletlerini ele geçirmek için sürekli boğuşurlar ve 581 yılında Göktürklerde gördüğümüz üzere, Batı ve Doğu devletleri olmak üzere 1041-1042 yılında bölünürler. Batı Karahan Devleti, Semerkant ve Buhara gibi büyük İran-islâm kültür merkezlerini kapsar. Doğu Karahan Devleti başkenti Kaşgar, buda ve mani kültürlerinin etkisi altındadır. İlk Türk-islâm edebiyatı, İran-islâm etkisindeki Batı Devletinde değil, Doğu Devletinde gelişir.

Gerek Batı, gerek Doğu devletlerinde eski siyasal sistem sürer. Karahanlı soyundan büyük kaganlar, ortak-kaganlar, iliğler ve yınallar, hayli bağımsız biçimde kendilerine bağlı toplulukları ve eyaletleri yönetirler.

«*TÜRK DEVLETİNDE EVCİL SAVAŞÇILAR*»

Karahanlı Devleti, göçebe bozkır siyasal düzeninden klasik islâm devletine bir geçiş aşaması olarak gözükür. Askerî güç, geniş ölçüde göçebe savaşçılara dayanır. Prensler kentlerde otursalar da, soyun içinden çıktığı kabilelerin askerleri savaşçı niteliklerini yitirmesinler diye, prenslerinin kentlerinin yakınında kurulan çadırlarda göçebe yaşamı sürdürürler. Askerî gücünü Selçukoğullarının Oğuzlarına dayandıran Karahanlıların Buhara egemeni Ali Tegin, Buhara'da oturmaz, kent

yakınında Karluk-ordu adını verdiği karargâhında bulunur. Bastırdığı paralar, Karluk-ordu adını taşır. Kuşkusuz kentlerde saray yaşamı giderek ağır basar. «Tapugçı» denilen görevlilerden bir saray muhafız gücü meydana getirilir. Tapugçı, Gazne Devleti'nde olduğu gibi kölelerden meydana gelmez. Hem köle, hem de özgür kişiler hizmete alınır. Kutadgubilik'e göre, köle kendi isteği dışında hizmete alındığı için dayak yiyebilir, özgür hizmetlilere ise iyilik yolu daima açık tutulmalıdır. Bu özgür hizmetliler arasında kent tüccarlarının ve soyluların oğulları da bulunur.

Tapugçıların yeteneklileri, ayak hizmetlerinden (ayakçı) başlayarak yükselebilirler. Sivil hizmetlerde kâtip (bitigçi), hazinadar (ağıcı) olabilirler. Komutanlıklara ve yüksek saray görevlerine gelebilirler.

Saray muhafızı tapugçıları, bir tür hassa komutanı durumundaki «kapuğ başlar er» toplar. Fakat bu, ordunun ancak sınırlı bir bölümünü kapsar. Ayrıca «sü başlar er» komutasında askerî birlikler vardır. Sü başlar er, hanın hizmetinde bir askerî komutan değildir. Onun kendine bağlı, kendinin topladığı askerî gücü vardır. O, askerleriyle birlikte han'ın hizmetine girer. «Sü başlar er» de, muhafız askerleri gibi, köle ya da özgür kişileri hizmetine alabilir.

«Kapuğ başlar er» ile «sü başlar er»in savaşçıları ile ilişkileri, Batıda feodal gelişmenin başlarında Karolenj krallarının «truste» denilen muhafızlarıyla ilişkilerine benzer. Birazı köle, çoğu özgür kişi, hatta soylu olan bu savaşçılar, hizmetinde bulundukları kudretliye sadakat yeminiyle bağlıdırlar. Kudretli de onları korumak ve yedirip içirmekle yükümlüdür. Batı feodalizminin «commendise» ilkesi, bu ilişkiden doğar.

Kutadgubilik'de bâzen «koldaş» adıyla geçen tapugçılar da, Batının «truste»i ve Cengiz Han'ın nökerleri gibi, hizmetinde bulundukları beye sadakatla bağlıdırlar. Bey, onları yedirip içirmekle görevlidir. Kaşgarlı Mahmut'a göre, iliğ tapugçılarının ve sü başlar

er koldaşlarının hizmetlerini «neng ve ta'var» ile ödüllendirir. Bu sözcükler, taşınır mal ve davar anlamına gelir. Batı feodalizminin fief'i de, Almancada hâlâ bu ikinci anlamda kullanılan «vich» sözcüğünden türer[216]. Truste'lar da koldaşlar gibi ilkin arazi ile değil, at, silâh, yiyecek ve giyecek ile ödüllendirilirler. Kutadgubilik, sü başlar er ile savaşçılarının bu ilişkisini iyi belirtir :

«Sübaşı.... cömert ve sofrası açık bir üstün asker olmalıdır. Bütün malını askere dağıtmalı, dost ve silâh arkadaşı edinmeli ve etrafına seçkin kimseler toplamalı. Kendisine bir at, silâh ve yeter giysi sâhibi olmak yeter.... Silâh arkadaşlarına iyi bakmalı, onları her bakımdan doyurmalıdır. O, düşmana karşı domuz gibi inatçı, kurt gibi güçlü, ayı gibi azılı ve yaban sığırı gibi kinci, kırmızı tilki gibi hileci olmalı, deve aygırı gibi de öç gütmelidir. Saksağandan daha ihtiyatlı davranmalı, gözünü kaya kuzgunu gibi uzaklara çevirmelidir. Arslan gibi âlicenap olmalı, baykuş gibi geceleri uykusuz kalmalıdır. Tuzu, ekmeği ve yemeği bol, atı, giysisi ve silâhı da buna göre olmalıdır. Doğru söylemeli ve sözüne güven katmalıdır. Girişken ve kesin kararlı olmalı ve askerlerini tutabilmelidir; seçkin askere ve keşif kollarına önem vermelidir.... Tutsak yakalayan askeri övmeli ve ona ödül vermeli, yaralanan askerlerine iyi bakmalı, yara sarmalı, ölen varsa ailesine bakmalıdır»[217].

Hâcip Yusuf, yine aynı yapıtta bu savaşçıların beyler üzerindeki haklarını daha sistemli biçimde sıralar :

«— Bey, tapugçıyı işe koymadan önce ona giyecek vermeli, onun yiyecek ve içeceğini hazırlamalıdır.

— Tapugçılar canla başla beyi korudukları için, bey onların hakkını ödemeli, onlara sevecen davranmalıdır. Tapugçılar, kapıda umut ile hizmet eder. Bey onun umduğunu vermezse iyiseverlik gider.

— Bey, tapugçıya işe yaradığı oranda bağışta bu-

lunmalı, hizmeti oranında da onun hakkını vermelidir.

— Asker, beylerin kanat tüyü olduğu için, askerlere iyi bakmak gerekir. Yurdu tutan som altın ile kılıçtır, orduyu daima hoşnut etmeli»[218].

Bütün bunlar, kabile içi akrabalık bağlarının dışında bir bey-savaşçı ilişkisinin çıkmaya başladığını gösterir. Tapugçı sorununu inceleyen Mario Grignaschi, «Türk feodalitesinde evcil savaşçılar»dan söz eder[219]. Tapugçılar, bir «feodal sınıf» meydana getirme yolundadır. Kutadgubilik, onları soylu olmayanlardan, yâni kara budun'dan özenle ayırır. Özdülmiş'in ağzından han'a «eğer önleyemezsen sana karşı gelecek olanlar tapugçılar olacaktır» der. Kara budun'u ise, zengin (bay), orta halli (ortu kişi) ve fakir (çıgay) diye üçe böldüğü halde, «yurdun kuruluş düzeni»nde tapugçı'dan ayrı tek bir kategori sayar. Kara budun, «buyruklara saygı ve vergileri vaktinde ödeme» ile yükümlüdür. Bununla birlikte, bey-savaşçı kişisel bağlılık ilişkisinin Batıdaki kadar sağlam olmadığı görülür. Batı feodalitesinde bu ilişki, yaşam boyu sürer ve her iki yan da bu ilişkiyi, ancak belli koşullarda çözebilir. Hâcip Yusuf'a göre, koldaşlar istedikleri zaman efendilerinden ayrılabilirler. Efendi ise onları kovabilir. Ayrıca onlar mülkiyetlerine geçirebilecekleri bir arazi tasarrufu temelinden yoksundurlar. Bununla birlikte, göçebeliğin ve kabile bağlarının hayli ağır bastığı bir ortamda, Cengiz Han Devleti'nde görülen biçimde bir feodalleşme sürecinin Karahanlılarda başladığı açıktır. Bu feodalleşme sürecine karşı kabilelerin tepkileri kanlı savaşlara yol açar. Örneğin Karlukların savaşçılıktan uzaklaştırılıp zorla yerleşik yaşama geçirilmesi gibi olaylar olur. Bu kargaşalıklar, özerk kent prensliklerinden kurulu Karahanlı Devleti'nin pek sağlam olmayan temellerini iyice zayıflatır. Samanoğulları ve Gazneliler, bozkırlara dayalı Karahanlı Devleti'ni küçümserler. Ünlü şair Ferruhî, Gazneli Mahmut'a yazdığı bir kasi-

dede, Karahanlı ülkesinin «boş ve fakir çöllerden ibaret» bulunduğunu ve oraya sefer yapmaya değmeyeceğini söyler. Çünkü «Karahanlı ülkesinden alınacak on yıllık haraç, Rûyan'da yeni bulunan altın madenlerinden bir haftada çıkartılacak serveti bile karşılamaz» der[220]. Harizmli Türk Birunî, Karahanlıların Samanoğlu ülkesini fethini, barbar istilâsı sayar*[221]. Bununla birlikte, bölgenin Türkleşmesi ve islâmlaşmasında ve Oğuzların Kuzey Orta Asya bozkırlarından İran'a ve Anadolu içlerine kadar yayılmalarında Karahanlı Devleti'nin varlığı rol oynar. Oğuzların ve Selçukluların ilk tarihi, Karahan, Samanoğlu ve Gazne devletlerinin çevresinde gelişir.

* Alman oriyantalisti Nöldeke de bu istilâyı «bütün dünya tarihinde birinci derece bir belâ ve musibet», «en hüzün verici felâket» sayar (Barthold, Orta Asya Türk Tarihi, s. 195). Oysa Karahanlılar, yerli dihkanların çağrısıyla Semerkant ve Buhara'ya girerler ve dihkan egemenliğini korurlar.

V — OĞUZLAR, TÜRKMENLER VE TÜRKLER

İslâm kaynaklarının IX. ve X. yüzyıllardan sonra Türkler hakkında verdiği bilgiler giderek artar. Bu bilgilere göre, Doğu ve Batı Türkistan vaha kentleri çevresinde ve islâm ülkesi sınırlarında yerleşik yaşama geçmekle birlikte Türk topluluklarının büyük çoğunluğunun Asya Kuzey bozkırlarında ve dağlık bölgelerde göçebe yaşamı sürdürdükleri görülür. 982 yılında yazılan Hudud ul-âlâm, «Türklerin oturdukları yerler, çoğunlukla çöldedir» der. Kaşgarlı Mahmut, «Tanrı, yeryüzünün en yüksek bölgelerini Türklerin yurdu yapmıştır» görüşünü ileri sürer.

Türklerin kökeninde 20 kabile olduğunu ve Nuh'un Yafes kolundan oğlu Türk'ün soyundan indiklerini söyleyen XI. Yüzyıl yazarı Kaşgarlı, Bizans ülkesinden Doğuya doğru sıralayarak 10 büyük Türk «kabile»sini sayar: Peçenek, Kıpçak, Oğuz, Kimek, Başkurt, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar, Kırgız. Daha sonra Kuzey ve Güney arasındaki 10 kabileyi bildirir: Çiğil, Tuhsî, Yağma, Iğrak, Çaruk, Cumul, Uygur, Tangut, Kıtay (Sin), Tavgaç (Masin)*.

Kaşgarlı'nın eklediği haritadan öyle anlaşılır ki, ilk 10 topluluk esas itibariyle göçebedir. İkinci 10 ise,

* Burada coğrafi bakımdan kabileler belirtilmiş olur. Kaşgarlı, Sin ve Masin halkı ayrı dile sâhipseler de yerlileri iyi Türkçe konuşur, der. Sin ve Masin, Kuzey ve Güney Çin anlamınadır. Orhun yazıtlarında Çin için kullanılan «Tabgaç»ı da Kaşgarlı Tavgaç yazar. Kaşgarlı, Masin, Sin ve Uygur için «yerleşik halklar» der.

bir ölçüde yerleşik yaşama geçmişe benzer. Hiç değilse yerleşiklere yakındırlar ve onlarla artan ilişkiler içindedirler. Zira Kaşgarlı, haritada bu ikinci grubu Balasagun, Barsgan, Taraz, Beşbalık, Kuça vb. gibi kent adlarıyla belirtir. Dil bakımından sınıflandırmada da, Kaşgarlı, ikinci gruptan Kay, Yabaku, Tatar ve Basmıl'ın göçebe olduğunu söyler*. Bu dört topluluğun Cumul ile birlikte iki dil konuştuğunu yazar. Bunların her biri «Türkiya» dili, yâni Türkçenin dışında kendi dillerine sâhiptirler**. Kırgız, Kıpçak, Oğuz, Tuhsî, Yağma, Çiğil, Iğrak ve Çaruk ise «saf Türkiya» konuşur.

---

* İkinci gruptan Cumul da göçebe olarak geçer.

** Göçebe topluluklarda göçler ve kaynaşmalar nedeniyle dil değiştirme çok görülür. Kay ve Tatar, Türkleşme yolunda Mogollar olabilir. Basmıllar Orhun yazıtlarında geçer. Kayların yazıtlardaki Kıtay ile birlikte geçen Tatabi'ler olduğu düşünülür. Yabaku'lar ise, Köprülü ve Sümer'e göre, yazıtların Yer-Bayırku'larını anımsatırlar. Gerdizî ise, Yabaku'ları Karluk kökenli gösterir. Minorsky, Batıya Onok yurduna geçmeyip Altaylardaki eski yurtlarında kalan Karlukların Yabaku olduğunu ileri sürer. Cumulların Batı Göktürk topluluğundaki Çuyü (Bailey) ya da Çu-mi (Köprülü) olduğu düşünülür. Pelliot'ya göre ise, Çu-yü, Çiğil'dir. Iğrak ve Çaruk da Göktürk kalıntıları sayılabilir. 981-984 yıllarında Turfan Uygarlarına giden Çin elçisi, Yağma, Karluk ve Çiğil'lerden ayrı olarak Uygur'a bağımlı Güney ve Kuzey Göktürklerinden söz eder. Kaşgarlı, «20 büyük Türk kabilesi» dışında 5 Türk kabilesi daha belirtir: Aramut, Ezgiş, Bulak, Kucet ve Karluk.

Öte yandan Kaşgarlı, Sin ve Masin ile o bölgelerdeki Türk topluluklarını anlatmak isterse de, «Türk kabilesi» saydığı Tangutlar, daha çok Tibetlidir. Türk olmayan etnik grupları Türk sayma eğilimi, öteki islâm yazarlarında daha açık gözükür. Bunlara göre Mogollar, Tibetliler, Finogur'lar ve başta Ruslar olmak üzere Slavlar Türktürler. Aynı biçimde «Kürt» deyimi de kullanılır. Halaç Türklerinden Kürt diye söz edildiği görülür. Hatta İbn Hurdâzbih, Arapları pek iyi tanıdığı halde, Horasan bozkırındaki koyun ve deve sâhibi göçebe Arapları Kürt sayar. Kirman'daki dağlı Kufic'lerden de Kürt diye söz eder. İbn Rusta ise, İtalya'daki Lombard'lar için «Kürt biçimi yaşıyorlar» der (Minorsky, Hudud ul-âlâm, s. 66). Türk ve Kürt deyimi, bu anlamda bir etniyi değil, bir yaşam biçimini belirler.

Kimek ve Başkurt dili, bunlarınkine yaklaşır. Bulgar, Suvar ve Peçenek ise, özellikleri olan bir çeşit «Türkiya» konuşur.

KUZEY VE GÜNEY TÜRKLERİ

Kaşgarlı'nın tablosu, kalın çizgileriyle XI. Yüzyılın ikinci yarısındaki durumu gösterir. Ona göre Kuzeydoğudaki en uzak Türk topluluğu Kırgızlardır. 1030'dan önce yazan Harizmli Türk Birunî ise, Türk topluluklarını Doğudan Batıya doğru Kay, Kun, Kırgız, Kimek, Dokuz Oğuz ve Türkmen diye sıralar. Kay ve Kun (Kuman), Çin'de Sarı Nehir kıvrımının Kuzeyinde yaşayan Türk ya da Türkleşmiş topluluklardır. Bunların yakınlarındaki Sarı Uygurları da önlerine katarak 1030-1050 yılları arasında yarattıkları göç dalgası, durumu değiştirdiğinden Birunî ve Kaşgarlı tablosu biribirine tam uygun düşmez. Çin sınırlarındaki Kay, Kun ve Sarı Uygur şimdilik bir yana bırakılırsa, X. Yüzyılda büyük gruplar hâlinde Türk topluluklarının yayılışı şöyle açıklanabilir: Ötüken'i alan Kitanların Batısında Yukarı Yenisey bölgesinde Kırgız boyları* vardır. Onları yine Kuzeyde İrtiş nehri kıyılarındaki büyük kabile federasyonu Kimekler izler. Kimeklerin bir kolu olan Kıpçaklar, Batıda Urallarda ve Hazar Denizi Kuzeyinde bulunurlar. Onların biraz daha Güneyinde Oğuzlar yayılırlar. Oğuz boyları, Aşağı Seyhun kıyılarından Aral ve Hazar Denizi Kuzeyine uzanan geniş bölgeyi kaplarlar. Hazar Denizi'nin Kuzeyinde Kıpçakların yanı sıra, Peçenek ve Başkurt Türkleriyle komşudurlar. Güneylerinde islâm bölgesi ve Seyhun nehri Doğu ve Kuzeydoğusunda ise Karluklar ve Kimekler yer alır. Kırgız - Kimek - Kıpçak - Oğuz - Başkurt - Peçenek, deyim uygun düşerse, belli başlı Türk

* Sovyet bilginleri, Kırgızların Urallı Samoyed, Türk ve Türkleşmiş Samoyed karışımı olduğu inancındadırlar. Eski egemen soy olan «Hakas», yâni Kırgız adını taşırlar.

topluluklarının Kuzey kuşağını meydana getirirler. Bunun yanı sıra Doğu ve Batı Türkistan'ın uygar vaha kentlerini çevreleyen bölgede Türklerin Güney kuşağı uzanır. Bilindiği üzere, Kırgızlar tarafından 840'ta Ötüken'den çıkarılan Uygurlar Güneye inerler. Bir bölümü Çin'de Kan-çeu'da, bir bölümü Doğu Türkistan'da Turfan, Beşbalık bölgesinde yerleşik yaşama geçerler, zenaatçı, tüccar ve tarımcı olurlar. Cengiz Han'ın Moğollarına ve öteki Kuzey kabilelerine «uygarlık profesörlüğü» yaparlar. Karluklar da Kuzeydeki Altay ve Tarbagatay'daki yerlerini bırakarak 766 yılından sonra Onok ve Turgişlerin İli, Çu ve Talas vâdilerindeki yerlerini alırlar. Karluk kökenli olmasalar bile, Kaşgar çevresinde Uygurların Batısındaki Yağmalar, Isık göl ve İli çevresindeki Çiğiller ve Tuhsîler Karluk grubundan sayılabilirler*. Köy ve kentlerde yerleşmeye başlayan «Güney kuşağı» Türkleri, islâm yazarlarınca öteki Türklerden daha uygar kabul edilirler. Hudud ul-âlâm, Karluklar hakkında «uygar halka yakın, hoş huylu, insan sever» der. Sonradan islâm Türklere verilecek olan «Türkmen» adı, belki de bu nitelikleri nedeniyle ilk kez Karluklar için kullanılır.

ORMAN BOYLARI

Oğuzların Aşağı Seyhun bölgesinde yerleşik yaşama geçen ve «Türkmenleşen» ufak bir bölümü sayıl-

* Daha önce gördüğümüz üzere Yağmalar, Dokuz Oğuz kökenli sayılırlar. Gumilev, Yağmaları gezgin Ebu Dulef'in alevi Buğraçları ile bağlantılı görür. Tuhsî'lerin eski bir Soğd mektubuna dayanarak İranlı kökenli Tuhsic'ler olduğu ileri sürülür. Gerdizî, Çu ve İli vâdilerini ayıran dağda, halkı Tuhsî ve Az olan Turgiş ülkesinden söz eder. Az'lar, Türkleşmiş Alanlardır. Minorsky, Tuhsîleri Turgiş kalıntısı sayar ki, gerçeğe uygun gözükür. Çiğillerin ise, Karlukların dokuz kabilesinden üçünü meydana getirdikleri, islâm kaynaklarında yazılır. Bölgede daha başka topluluklar da vardır. Bütün bunlar, Karahanlı çevresinde toplanırlar. Karahanlı-Karluk bağlantısı gözönünde tutulursa, bu toplulukların tümünü Karluk grubu diye adlandırmakta büyük sakınca yoktur.

mazsa, «Kuzey kuşağı» Türk toplulukları, eski yaşam biçimlerini sürdürürler. Bunlardan en Kuzeydoğudaki dağlık ve ormanlık bölgelerdeki avcı topluluklar, eski yaşam biçimlerine en yakın gözükürler. Örneğin Karluklara «hemen hemen uygar» diyen Hudud ul-âlâm, Kırgızlar için şu bilgiyi verir :

«Krallarına Kırgız Kaganı denilir. Bu halk, vahşi hayvan tabiatına sâhiptir. Sert suratları ve az saçları vardır. Yasasız ve acımasızdırlar, ama iyi savaşçı ve cenkseverdirler. Çevrelerindeki bütün halklarla düşmanlık içinde ve savaştadırlar.... Ateşe taparlar ve ölülerini yakarlar. Çadırları ve keçe kulübeleri vardır, avcıdırlar.... Kaganın oturduğu yer dışında, hiçbir Kırgız sınıfı köye ve kasabaya sâhip değildir».

Selçuklu Sultanı Melikşah'ın sarayında doktorluk yapan Mervezî ise, şamanist Kırgızlar hakkında tamamlayıcı bilgi getirir :

«Türklerden bir bölümü de Kırgızlardır. Kırgızlar, kalabalık bir topluluktur. Âdetlerinden biri ölüleri yakmaktır. Ateşin ölüleri temizlediğine, günahlarından arıttığına inanırlar. Bu yakma âdeti onlar arasında eskiden vardı. Fakat müslümanlarla komşu olduktan sonra ölülerini gömmeye başladılar. Kırgızlar arasında halktan faginun* denen bir adam vardır. Her yıl belli bir günde bu adam getirilir, başına şarkıcı, çalgıcı ve benzeri kişiler toplanır. İçip eğlenmeye koyulurlar. Meclis boş bir hal alınca, o adam bayılır. Sar'ası tutmuş gibi yere düşer. Bu durumda iken, yeni yılda olacak olaylar ondan sorulur. O da yılın bolluk mu, kıtlık mı, yağmur mu, yoksa kuraklık mı getireceğini söyler. Kısaca yeni yılda neler olacağını haber verir»**

Kaynaklar, Kırgızların daha ilkel halklarla çevrili

* Soğdça «şaman» anlamına.

** Aynı bilgileri veren XI. Yüzyıl yazarı Gerdizî, «kimi Kırgızlar ineğe, kimileri kirpiye, ötekiler saksağana, şahine ve güzel ağaçlara taparlar» der.

olduğunu yazarlar. Örneğin Doğularında «yamyam» denilen Kuri halkı bulunur. Barthold, bu avcı topluluğun, Çin kaynaklarında Töleslerden gösterilen ve Orhun yazıtlarında da geçen Kurikan'lar olduğunu düşünür. Mervezî, Kuri'ler hakkında şu ilginç bilgiyi aktarır :

«Kırgızın bu yanında ve Kaganın kenti yönünde düğüm düğüm olmuş, içine girilmez ve büyük ormanlar ve sık çalılıklar, bol su ve biribirine bitişik vâdiler vardır. Orada sürekli yağmur yağar. Bu ormanlarda vahşi bir halk oturur. Onlar başkalarının dilinden anlamazlar ve öteki insanlarla görüşmezler. Vahşi hayvanlar gibidirler ve ancak kendi cinsleriyle birleşirler. Yüklerini taşımak için kullandıkları kayıkları balık ve vahşi hayvan derisinden yaparlar. Tahtadan yayları bulunur. Giysileri vahşi hayvan derisindendir. Besinlerini avcılıkla sağlarlar. Savaşçıdırlar. Bir düşmana saldırmaya niyetlenince, düşmanın sayısını saptamak için aileleriyle birlikte yaya giderler. Bunu saptayınca düşmana gece saldırıp yok ederler. Ellerine geçirdikleri her şeyi yakarlar, çünkü başkalarının malını almayı yasaya aykırı sayarlar. Yalnız silâh ve demiri alırlar. Karılarıyla birleşmek isteyince, onları dört ayaklı yaparlar, vahşi hayvanların biçiminde çiftleşirler. Karılarının çeyizi evcil ve vahşi hayvanlardır. İçlerinden biri ölünce, cesedi iplerle bağlanıp ağaçlara asılır. Ceset, çürümeye bırakılır. Zaman zaman birisi yiyecek istemek için bir Kırgızın yanına gittiğinde iyi karşılanır ve isteği yerine getirilirse sorun yoktur. Aksi halde Kırgızın üstüne atlar, onu bıçaklayarak öldürür ve geriye çayırlarına kaçar».

Vahşi avcı Kuriler, Kırgızların Doğusunda bir topluluktur. Kırgızların Batısında da Kimek arazisine doğru, Hudud ul-âlâm'a göre, «Kırgızdan farklı, dilleri Karluklara yakın ve giyimi Kimeklere benzeyen» bir topluluk yaşar. Minorsky, bunları, XVII. Yüzyıl Rus belgelerinin «Kiştim» diye adlandırdığı Türkleşmiş Kır-

gız kabilelerinden sayar. Bunlar Altay dağlarında ormanlarda otururlar. Kimekler gibi suya taparlar, Kırgızlar gibi ölülerini yakarlar. Mervezî, adını belirtmediği bu kabileleri şöyle anlatır :

«Kimeklerin sağında ateşe ve sulara tapan üç kabile vardır. Bunlar yabancılarla karşılıklı olarak konuşmadan, yalnızca işaretle alış-veriş yaparlar. Şöyle ki, yabancı satacağı malı bir tahta üzerinde getirir, bırakır. Sonra Kimeklerden* olan da alacağı malın karşılığını getirir, öteki kişinin malının yanına koyar. Eğer malını değiştirmeye râzı ise, öbür malı alır, kendi malını öteki kişinin tahtasının üzerine yerleştirir. Râzı değilse, ötekinin malını olduğu gibi bırakır.... Yılda bir gün oruç tutarlar. Ölülerini yakarlar. Ölülerinin arkasından ağlamazlar».

KAYAKÇI TÜRKLER

Avcı ve çoban Kırgızlar ile daha ilkel avcı komşularının köy ve kasabaları yoktur. Batı Sibirya, İrtiş ve Obi nehirleri arasında çok geniş bir bölgeye uzanan Kimekler de benzer koşullardadır. Yalnızca Kırgız Kaganı gibi, Kimek Kaganının da bir yazlık karargâh-kenti vardır. Ayrıca bir de nehir kıyısında yazın çok sayıda insanın toplandığı bir köyden (Odun-kent) söz edilir. Kimekler, kaynaklara göre, yedi kabileden kurulu bir siyasal birliktir. Bunlar İmi, İmek, Tatar, Bayandur, Kıpçak vb. gibi boylardır. Marquart'a göre Kimek adı «İki İmek»-ten gelir. Türgişler zamanında Tutuk unvanlı bir şefleri olan Kimeklerin daha sonra yabgu ve giderek kagan edindikleri görülür. Fakat siyasal birliğin pek gevşek bir yapıya sâhip bulunduğu anlaşılır. Kaşgarlı dö-

* Kimekler değil, giyimleri Kimeklere benzeyen üç kabile söz konusudur.

neminde Kimek yok, Yimek (İmek) vardır. IX. Yüzyılda Batıya giden Kıpçaklar ise, çoktan konfederastondan kopmuşlardır. Kaşgarlı Mahmut'a göre, Kıpçaklar, kendilerini Yimek'lerden ayrı sayarlar.

Mervezî, Kimeklerin soğuk bir iklimdeki zor yaşam koşullarını anlatır :

«Türk kabilelerinden biri de Kimeklerdir. Onların köyleri ve evleri yoktur. Ormanları, korulukları, suları ve otlakları vardır. Çok miktarda sığır ve koyun beslerler, deve beslemezler. Zira onların ülkesinde deve bir yıldan fazla yaşayamaz. Tuzları da bulunmaz. Çoğu kez tüccarlar, onlara tuz götürür. Tuzun bir batmanını, bir samur kürke değişirler. Kimekler yazın kısrak sütü ile, kışın da güneşte kurutulmuş etle geçinirler. Ülkelerine çok miktarda kar yağar. Kar, çok kez bir mızrak boyuna çıkar. Kar böyle çok yağınca, eğer aralarında barış varsa, Kimekler hayvanlarını Oğuzların ülkesine götürürler. Kimeklerin kış için hazırladıkları yeraltı evleri vardır. Onlardan biri samur ve kakum avlamaya çıkınca, uzunluğu üç zirâ', genişliği bir karış iki tahta parçası alır. Bu tahtaların birer ucu geminin burnu gibi kalkıktır. Bu tahtaları ayağına bağlar ve sonra onlardan yararlanarak geminin suda gittiği gibi gider».

Gerdizî, «Kimekler İrtiş ırmağına taparlar; su, Kimeklerin tanrısıdır» der.

Batıya göçen ve Oğuzların Kuzey komşusu olan Kıpçaklar için ise, Hudud ul-âlâm, «bâzı âdetlerinin Oğuzlara benzediğini» belirtir.

Oğuzlar da kaynaklarda öteki Kuzey kuşağı topluluklarından farksız anlatılır: Göçebedirler, X. Yüzyılda köy ve kasabaları yoktur. Yalnızca Oğuz şefinin Aşağı Seyhun bölgesinde, kışın oturduğu Yengikent adlı bir kasaba vardır.

ŞAMANİST OĞUZLAR

X. Yüzyıl sonlarında yazılmış olan Hudud ul-âlâm, Oğuzları siyasal birlikten yoksun, savaşçı kabileler biçiminde tanıtır :

«Oğuzlar, kibirli, kavgacı, kötü ve hasettirler. Kış yaz otlak peşinde dolaşırlar. Zenginlikleri at, inek, koyun, silâh ve az sayıda geyiktir.... Kasabaları yoktur, fakat keçe çadırda oturanları çok kalabalıktır.... Savaşta cesur ve cür'etlidirler. Yol üstünde her yerde islâm razisine sürekli akınlar yaparlar. Darbeyi indirirler, yağmalarlar ve hızla geri çekilirler. Biribirleriyle anlaşmazlık içinde olduklarından her kabilenin ayrı bir şefi vardır».

İslâm olan Volga Bulgarlarına, halifenin 922 yılında yolladığı elçilik kurulu, Aral gölü ve Hazar Denizi arasında (üst-yurt) Oğuz arazisinden geçer. Kurul üyesi İbn Fadlan, konuştuğu ve aralarında kaldığı Oğuzların yaşam biçimi hakkında bilgi verir. Fadlan'ın yazdıkları, Birinci Kitap'ta açıkladığımız bozkır dinsel inançlarına ve yaşam biçimine uygun düşer :

«Onlar kıl çadırlarda oturan göçebelerdi... Çok güç koşullar altında yaşıyorlardı... Bir dine inanmazlar, işlerinde akıllarına başvururlar.... Büyüklerine Tanrı derler. İçlerinden biri başkanına birşey danışmak istese şöyle konuşur :

— Hey Tanrım. Şu hususta ne yapayım?

İçlerinden biri zulme uğrar ya da sevmediği birşey görürse, başını göğe kaldırıp 'Bir Tengri' der».

Elçilik kurulu, kervanlarının geçişine izin vermeyen Oğuz şefi Küçük Yinal'e kaftan, kumaş, birkaç somun, bir avuç kuru üzüm, yüz ceviz vererek geçiş izni alır. Armağanları alan Küçük Yınal, secde eder. Fadlan, olayı yorumlar :

«Bu, Türklerin âdetidir. Bir adam başkasına iyilikte bulunursa, iyilik gören adam, iyilik yapana secde eder».

Hudud ul-âlâm ise, Oğuzların olagan olmayan her eşyaya taptıklarını söyler. Oğuzları yakından tanıyan Birunî, onların «bir ordu bile içse, suyu bir parmak eksilmeyen» bir pınarın yanındaki izlere taptığını yazar:

«Bu pınarın yanındaki kayada secde eden bir insanın ayak ve parmaklarıyla elinin ve dizlerinin izleri vardır. Yine bir çocuğun ayak izi ve eşeğin tırnak izleri bulunur. Oğuz Türkleri bunları gördüklerinde yere kapanırlar»*.

Oğuzlarda şamanlar olaganüstü saygı görürler. Şamanı gören Oğuz, secde eder. Hudud ul-âlâm'a göre, şaman, bir Oğuzun malına ve canına hükmedebilir. Kaynaklar, Rusların şamanın da benzer durumda bulunduğunu belirtirler.

Moğollar ve İrtiş yakınındaki Kimekler gibi, Oğuzlar da suyu kutsal sayarlar. Kutsal suyu kirletmek kor-

---

* XIII. Yüzyıl yazarı Kazvinî, bunların hıristiyan Oğuzlar olduklarını, izlerin İsa ile ilgili bulunduğunu ileri sürer. Aynı öyküyü anlatan Birunî ise, hıristiyanlıkla bağalntı kurmaz. Barthold, bir kısım Oğuzların hıristiyanlığı konusunda bu öyküyü yeterli kanıt saymaz (Four studies on the history of Central Asia, s. 98).

Olaganüstü şeylere tapma âdeti bozkırda yaygındır. İbn Fadlan, Oğuzların komşusu Başkurtların erkeklik organına taptıklarını yazar: «Her biri bir ağaç parçasını, zeker (erkeklik organı) biçiminde yontup üzerine asar. Bir yolculuğa çıkacak ya da bir düşmanla karşılaşacak olursa, onu öper ve önünde secde eder. 'Ey tanrım, benim için şunu şunu yapıver' der». Fadlan, tercüman aracılığıyla erkeklik organını neden «yaratan» tanıyorlar diye sordurunca şu karşılığı alır: «Zira ben onun benzerinden çıktım. Ondan başka beni yaratan birşey tanımıyorum». Başkurtlar Fadlan'a kış, yağmur, ağaç, hayvan vb. için 12 tanrıları olduğunu, Gök Tanrı'nın hepsinden büyük olduğunu söylerler. Başkurt kabilelerinin yılan, balık, turna kuşu gibi ongunları vardır. Fadlan, bunlara da tapınıldığını belirtir. Kaşgarlı Mahmut, bu durumdan çok yakınır: «Kâfirler gök'e Tengri derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen herşeye tengri derler. Onun için bu gibi şeylere secde ederler. Yine onlar, bilgin kişiye Tengriken derler. Bunların sapıklıklarından Allah'a sığınırız».

kusuyla yıkanmaktan çekinirler. İbn Fadlan buna pek şaşar :

«Cünüplükten* ve öteki nedenlerden dolayı yıkanmazlar. Özellikle kışın suyla hiçbir ilişkileri yoktur.... Tüccarlar ve öteki yabancılar onların yanında cünüplükten yıkanamazlar. Ancak gece onların gözünden uzakta yıkanabilirler. Eğer yıkanan birini görürlerse kızarlar ve 'bu adam bize sihir yapmak ister, çünkü suya giriyor' derler. Ondan bu hareketine karşılık tazminat alırlar.... İç çamaşırlarını da parça parça olup dökülmeden çıkarmazlar».

Kadınların serbestliği ve açık saçık gezmeleri de, müslüman kurul üyelerinin ağızlarını açık bırakır :

«Kadınları yerli ve yabancı erkeklerden kaçmazlar. Aynı biçimde kadın, vücudunu hiçbir yerini insanlardan gizlemez. Bir gün bir adamın evinde konuk olmuştuk. Adam ve karısıyla birlikte oturuyorduk. Kadın bizimle konuşurken bir aralık gözümüzün önünde avrat yerini açıp kaşımaya başladı. Biz utancımızdan yüzlerimizi kapayıp 'estağfurullah' dedik. Kocası güldü. Tercümana :

— Onlara söyle: Bu kadın onu sizin huzurunuzda açıyor. Siz onu görüyor ve koruyorsunuz. Sizden ona hiçbir zarar gelmiyor. Bu hareket kadının onu örtüp de başkalarına müsaade etmesinden daha iyidir, dedi.

Zina diye birşey bilmezler. Böyle bir suç işleyen birini ortaya çıkarırlarsa, onu iki parçaya bölerler. Onu, iki ağacın dallarını yaklaştırarak bağlarlar. Sonra dalları bırakırlar. Dalların eski durumlarına gelmesiyle, o kişi iki parçaya bölünür».

Evlenmede de erkek ailesi Harizm kumaşıyla hesaplanan başlık parasını kız ailesinin reisine ödeyince, damat adayı kızla serbestçe buluşabilir :

«Başlığı ödeyince çekinmeden gelir, kadının bulunduğu çadıra girer. Babasının, anasının ve kardeşlerinin

* Dince yıkanmayı gerektiren durum.

huzurunda onu alıp götürür. Onlar buna engel olmazlar. Bir adam ölür, arkada karısı ve çocukları kalırsa, öz anası olmamak koşuluyla, büyük oğul babasının dul karısıyla evlenir».

Oğuzlar, kabile dayanışmasının temel ögelerinden olan kan dâvâsını, müslümanlara karşı, onların tümü aynı ailedenmiş gibi geniş biçimde uygularlar :

«Bir Türk, müslüman arkadaşının yanında konuk iken ölürse, bu müslümanın bulunduğu kervan, ölen Oğuzun kabilesinin arazisinden geçtiğinde, kabile onu öldürür. Müslümana 'Sen onu hapsedip öldürdün. Hapsetmesen ölmezdi' denilir. Aynı biçimde, bir müslüman bir Türke içki içirir ve bunun sonucu Türk damdan düşüp ölürse, içki içiren müslümanı öldürürler. Eğer kervanda o müslüman yoksa, onun yerine kervanda bulunan en büyük kişiyi yakalayıp öldürürler».

Fadlan, Türklerin âdetleri hakkında daha birçok bilgi verir, ölü törenlerini anlatır :

«Oğuzlardan biri hastalanınca, câriyeleri ve köleleri ona hizmet ederler. Ev halkından başka kimse hastaya yaklaşamaz. Çadırlarından uzakta onun için ayrı bir çadır kurarlar. Hasta ölünceye ya da iyi oluncaya kadar çadırda bırakılır. Eğer hasta fakir ya da köle ise, onu bozkıra atıp giderler».

«İçlerinden biri ölürse, ona ev gibi büyük bir çukur kazarlar. Ölüye giysisini giydirir, kuşağını ve yayını kuşandırırlar. Eline, içinde içki olan ağaçtan bir kadeh verip, önüne içki dolu ağaçtan bir kap koyarlar. Sonra bütün kişisel eşyasını getirip onunla birlikte bu oda gibi çukura koyarlar. Ölüyü de çukura oturtup üzerini tavanla örterler. Mezarın üzerine çamurdan kubbe gibi bir tümsek yaparlar. Bundan sonra ölen kişinin hayvanlarının yanına varıp, sürünün büyüklüğüne göre, birden yüze ya da iki yüze kadar hayvanı kurban olarak öldürürler. Etlerini yerler. Başlarını, ayaklarını, derilerini ve kuyruklarını bir yana ayırıp onları kesilmiş ağaçlar üzerinde mezarının başına asarlar. Bun-

lar, 'ölünün cennete giderken bineceği hayvanlardır' derler. Eğer ölen kimse, sağlığında insan öldürmüş yiğit biriyse, öldürdüğü insanların sayısı kadar ağaçtan suret yontup mezarın üzerine dikerler. 'Bunlar onun hizmetçileridir, cennette ona hizmet edecekler' derler».

«Bâzen hayvanları kurban etmeyi bir iki gün geciktirirler. Bunun üzerine aralarındaki büyüklerden bir ihtiyar (şaman), onları kurbanları çabuk öldürmeye teşvik eder. Ölüyü rüyamda gördüm. Bana, görüyorsun arkadaşlarım beni geçtiler. Onları izlemekten ayaklarımın altı yara oldu. Onlara yetişemiyorum. İşte tek başıma kaldım diye yakındı, der. Bunun üzerine ölünün hayvanlarına varıp bir miktarını öldürürler ve mezarının yanına asarlar. Bir ya da iki gün geçtikten sonra, ihtiyar (şaman) yine onlara gelir. Falanı (ölüyü) rüyamda gördüm. Bana, aileme ve arkadaşlarıma haber ver. Beni geçenlere yetiştim, yorgunluğum geçti dedi, der».

GÜNEY KUŞAĞI TÜRKLERİ

Bütün bunlar bozkır şamanizmine uygundur. Oğuzlar ve öteki «Kuzey kuşağı» toplulukları, müslümanlarla çeşitli ilişkilerde bulundukları halde, islâmiyetten uzak kalırlar. Bir kısmı yerleşik yaşama geçen «Güney kuşağı» Türkleri arasında ise, mani, zerdüşt, buda ve İsa dinlerinden sonra islâmlık da yayılmaya başlar. IX. Yüzyılın başlarında Talas'ın Doğusundaki Mirki kasabası çevresindeki Karluklar, islâmiyeti ilk kabul eden Türk topluluğu sayılabilir. Orta Seyhun bölgesindeki kentlerin yakınındaki Türkler de o tarihlerde islâm olurlar. Hudud ul-âlâm, bu Türkleri «barışçı Türkler» diye adlandırır. Yine aynı yapıt, Kuzey kuşağı Türklerinin «köy ve kasabaları yok» derken, Karluk, Çiğil ve Yağma Türklerinin köy ve kasabalarını sayar. Karluk ülkesi için yapıtta şöyle yazılır :

«Bayındır bir ülke. Türk arazisinin en hoşu. Akar-

suları var. İklimi ılımlı.... Karluklar, uygar halka yakındır, hoş huylu ve insanseverdir. Ülkede köy ve kasabalar vardır. Kimi Karluklar avcıdır, kimi Karuklar tarımcı ve kimileri çoban».

Kaşgarlı Mahmut, Çiğil Türklerinin de bir bölümü göçebe kalırken, öteki iki bölümün Taraz ve Kaşgar yakınlarında kendi adlarını taşıyan köylerde yerleşik yaşama geçtiklerini belirtir. 941 yılında Karluk ülkesinden geçen Ebu Dülef'e inanmak gerekirse*, bu Karluklar öteki Türklerden çok değişik bir yaşam biçimine geçmişe benzerler :

«Karluklar nohut ve mercimek yerler. Darıdan bir çeşit içki yaparlar. Ancak tuzlanmış etleri yerler. Yünlü kumaş giyerler.... Evleri ateşte yanmayan bir çeşit ağaçtan yapılmıştır.... Karluklar arasında zina yasak değildir. Kumarbaz insanlardır. Kumarda biri ötekinin karısını, kızkardeşini, kızını ya da anasını ütebilir. Ütülen kişi, kumar sona ermeden fidye ile kurtarılabilir. Fakat oyun bittikten sonra, kazanan kişi, üttüklerini tüccarlara istediği gibi satabilir. Karlukların kadınları güzel ve iffetsizdir. Onlar karılarını çok az kıskanırlar. Yabancı bir kervan gelirse, başkanlarının karısı, kızı, ya da kızkardeşi yolcuların yanına gider. Hoşuna giden bir adam görürse, alır evine götürür, ikramda bulunur, konuk eder. Kadının kocası, çocukları ve kardeşleri, gereksinmelerini sağlarlar. Konuk evde kaldıkça kadının kocası, karısına yaklaşmaz.... Karlukların ipekli giysiler giydikleri bir bayramları vardır. Bu bayramda ipekli giyemiyenler, giysilerine bir parça ipekli kumaş yamarlar»**.

---

* Ebu Dülef, çok güvenilir bir yazar sayılmaz.

** İslâm saraylarında da Türk köleler farklı değerlendirilir. Ünlü Kâbusnâme'ye göre, Türkler arasında en sert ve kötü huylu olanlar Kıpçaklar ve Oğuzlardır. En yumuşak ve tatlı huylu, içki meclislerinde hizmete elverişli olanlar ise, Hotan ve Tibetliler ile Karluklardır. En yiğit ve cesur olanlar da Kay, Tatar, Yağma ve Çiğil'lerdir.

Bu görüşler, yerleşik yaşama geçen Karlukların bir bölümüyle ilgili olsa gerektir. Zira X. Yüzyılda Karlukların da önemli bölümü henüz göçebedir ve öteki Türk topluluklarına benzer bir yaşam biçimini sürdürürler.

OĞUZLARIN KÖKENİ

Bozkırda çeşitli Türk toplulukları arasında devamlı savaşlar ve bunun sonucu göçler görülür. IX. Yüzyıl sonlarında yazan Yakubî şöyle der :

«Türkler çok çeşitlidir ve çok araziye sâhiptirler. Karluk, Dokuz Oğuz, Turgiş, Kimek ve Oğuz, Türklerdendir. Türklerin her bir kabilesinin ayrı arazisi vardır. Onlar biribirleriyle savaşırlar».

Tarihçilerimizin çoğu, bu çeşit çatışmalar sonucu bugünkü Mogolistan'da yaşayan Oğuzların göçerek Aşağı Seyhun ve Aral gölü bölgesine geldiklerini düşünürler. Orhun yazıtlarının Oğuzları ile Seyhun bölgesi Oğuzları, onlar için özdeştir. Bu inancı destekleyecek tek yazılı kanıt, Horasan geleneklerine dayanarak tarihçi İbn ul-Esîr'in, Selçuklu Sultanı Sancar'ı tutsak alan Belh Oğuzları hakkında verdiği bilgidir :

«Bu Oğuzlar, Türklerin en uzak bölgelerindeki uçlardan göçerek Halife Mehdî zamanı (775-785) Maveraünnehir'e gelmiş bir kabiledir. İslâm oldular ve el-Mukanna'ya yardım ettiler....* Ordu üzerlerine yürüyünce, Mukanna'yı bıraktılar. Zâten bulundukları her krallıkta bu, onların âdetiydi. Kaganlara karşı da aynı biçimde davranmışlardı. Fakat Karluklar onları cezalandırdı ve oturdukları yerden kovdu».

İşte birçok tarihçimiz, Orhun yazıtlarındaki Dokuz

* İbn ul-Esîr'e göre, «Ebu Müslim'i Peygamber'in üstünde tutan» ve maniheist Türkler gibi beyaz giysiler taşıyan Mukanna'nın Türkler ile işbirliğinden daha önce söz ettik. Mukanna ile işbirliği yapan Oğuzların o tarihte islâm oldukları, gerçeğe uygun gözükmez.

Oğuz ile Seyhun nehri kıyısındaki Oğuzlar arasında özdeşlik olduğu düşüncesiyle, bu kayda dayanarak, Oğuzların IX. Yüzyıldan önce Batıya kalabalık kitleler hâlinde göçtüklerini ileri sürerler. İbn ul-Esîr'in verdiği bilgiden kuşkulanmak için bir neden olmasa gerektir. Fakat kitleler hâlinde büyük bir göç hakkında elde herhangi bir bilgi yoktur. Kalabalık göç inancı, sâdece bir tahmine dayanır.

Sovyet bilgini Tolstov ve daha başkaları, Doğudan göçleri kabul etmekle birlikte, Oğuzları yerli İranî halklarla Türk-Mogolların karışımı sayarlar. Seyhun-Aral bölgesindeki yerli Masaget'lerle Doğudan göçen kabileler burada uzun süre birlikte yaşarlar. IV. Yüzyılda Akhunlar dediğimiz heftalit-kidarit'ler bölgeye gelir. Oğuzlar, bunların ardılları gözükür. Tolstov'a göre, VI. ve VII. yüzyıllarda, Oğuzlar, dil ve kültür bakımından Akhunları özümlerler. Bölgedeki Oğuz kültürü, V. ve VI. yüzyıllardaki Akhun kültüründen doğrudan bir gelişmedir. İki kültür arasında bir kesinti yoktur, süreklilik vardır. Kültürel süreklilik, etnik sürekliliği bir ölçüde içerir. Kaşgarlı'nın Oğuzlardan ayrılmış iki boy dediği Halaçlar da, Harizmî'ye göre, Akhun ardılları-dır.

Oğuzları Türk-İranlı karışımı diye düşünen bilginlerin bâzıları, eski Yunan yazarlarında adları geçen bâzı kabileleri, Oğuz ve Peçeneklerle birleştirirler. Aougassie = Oğuz, Apasiaka = Peçenek sayılır. Ceyhun nehrinin adı olan Oxus, Oğuz ile özdeşleştirilir. Türkleşmiş İran kabilelerinin bâzılarının, Oğuz kabileleri içinde eski adlarını korudukları ileri sürülür. Örneğin Sarmat kabilesi Yazıg, Oğuzların Yazır boyuyla bağlantılıdır. Tohar, Düker ve Oğuz boyu Döğer olur. İranî Daha, Oğuzların Teke'sine dönüşür. Zeki Velidî Togan'a göre, Heredot'un Avaroeoi'si Oğuzların Eymür'üdür*.

* Prof. Vecihe Hatiboğlu, Mezopotamya'daki Kasit'leri Oğuz-

Tarihçilerimiz, bu savı çürütecek bir kanıt getirmemekle birlikte, Seyhun Oğuzlarının Mogolistan'daki Dokuz Oğuzların ardılları oldukları savından vazgeçmek istemezler. Prof. Faruk Sümer ise, Dokuz Oğuz savına karşı çıkmamakla birlikte, Oğuzların Batı Göktürklerin, yâni Onok'ların ardılları olmasını daha büyük bir olasılık sayar. Ama o da, Prof. Kurat gibi Oğuz ve Peçeneklerin eskiden beri Aral gölü çevresinde yaşadıklarını kabul etmez. Bu savı, Prof. Zeki Velidî Togan savunur.

Peçeneklerin Aral bölgesinde yaşayan Strabon'un nehir boyu Sakalarından (Apasiaka) indiği yolundaki Tolstov'un savını yadsıyan «Peçenekler Tarihi» yazarı Prof. Akdes Nimet Kurat, bu topluluğun eski yurtlarını Balkaş gölü çevresinde düşünür. Orhun'da adları geçmeyen Peçeneklerin* VI.-VIII. yüzyıllarda Gök-

---

lara bağlar. Ona göre Kasit, Kas'tır. Kas ise, Arapların deyişiyle Guz, yâni Oğuz olur. Hatiboğlu açısından, MÖ. 3500 yıllarında yaşamış olan Sümerler de Subar (Suvar) Türkleridir ve Sümer dili Türkçedir. 2500 yıllarında Mezopotamya'da görülen Gutium ya da Kutium kabileleri de Kut'lardır, daha doğrusu Oğuzlardır. Ne var ki, Prof. Hatiboğlu'nun savı, yalnızca Kut ve Kas dillerinin samî dil yapısında olmayışına, bitişken diller özelliğini taşıyışına ve Kas dilindeki birkaç sözcüğün Türkçe sözcüklere benzeyişine dayanır (Türk Tarihinin Başlangıcını Ararken, Milliyet 26.9.1978 ve Tarihimizin Başlangıcı, Cumhuriyet 11.3.1978). Tarihsel ya da antropolojik bulgularla desteklenmeyen, yalnızca birkaç sözcük benzerliğine dayanan bu tip savlar, bir zorlama olmaktan kurtulamazlar.

* Oysa Orhun yazıtlarında Peçenekler, «Kengeres»ler adıyla geçer ve Kül-tegin'in 712 yılındaki Seyhun-Ceyhun seferinde, Peçeneklerin Orta Seyhun bölgesinde oturdukları açıklanır (S. G. Klyastorniy, Orhun Âbidelerinde Kengü'nün Kavmî Yer Adı, Belleten, sayı 69, s. 97). Peçenekler, en azından VII. Yüzyılda Seyhun kıyılarındadır. VI. Yüzyılda da bâzı Türk boylarının Yukarı Ceyhun ile Hazar Güneyinde Dihistan bozkırlarında (Şul Türkleri) ve Karakurum'da bulundukları tarihsel olarak saptanır. XI. Yüzyılda yazan Birunî, eski kaynaklara dayanarak, Peçeneklerin Aral gölü çevresinde Harizm'e komşu yaşadıklarını belirtir. Sovyet Bilgini I. M. Oranskii ile P.

türklerin Batı kısmında olduğunu tahmin eder[222]. Peçenek topluluğu o tarihte oluş süreci içindedir. 745 tarihli Uygur yazıtlarında beş bin savaşçı çıkaran topluluk diye geçer. Balkaş gölü çevresinde Turgişlerle ilişkili, Uygur egemenliğine karşı çıkan Peçenekler vardır. Karluk baskısı ile Turgiş dağılınca, Turgişlerden bâzı boylar, Peçeneklere katılır. VIII. Yüzyılın ikinci yarısında ise, İli, Çu ve Talas kıyılarında otlaklar yüzünden çıkan boğuşmalarda yenilen Peçenekler, Seyhun ve Aral gölü bölgesine çekilirler. Oysa, VI. Yüzyılda ve hiç değilse VII. Yüzyılda Peçeneklerin Aral gölü çevresinde bulunduğunu kabul etmek gerekir.

Prof. Faruk Sümer ise, Peçenekler, Aral gölü-Seyhun çevresinde iken Oğuzların nerede bulunduğunun kesinlikle saptanamıyacağını ileri sürer. Ama Oğuzlar Onokların ardılları ise, onlar, Sümer'e göre, büyük bir olasılıkla Onokların Çu ve Talas vâdisinde yaşayan Nu-şi-pi kolundan inerler[223]. Bunlar, Çu ve Talas vâdisindeki yurtlarından Seyhun kıyılarındaki Peçeneklere saldırırlar, onların büyükçe bir bölümünü Volga-Yayık nehirleri arasına iterek Peçenek yurduna yerleşirler. IX. Yüzyılda Peçenekler, Volga-Yayık bölgesinde gözükürler. Peçeneklerden yerinde kalan topluluk ise, Oğuzlar içinde kalır ve özümlenir. Oğuz boyları arasında Peçenek adlı bir boy bulunur.

IX. Yüzyılın ilk yarısına ait islâm kaynaklarında, Dokuz Oğuzlardan ayrı olarak Oğuz adı geçmeye başlar. VIII. Yüzyıl sonlarına doğru biçimlenmişe benzeyen Oğuz topluluğuna, İbn ul-Esîr'in yazdığı gibi Uzak Doğu'dan, Kitay ülkesinden boylar katılmış olabilir. Fakat Seyhun Oğuzlarını, Orhun yazıtlarındaki Oğuz-

---

B. Golden'e göre, VI. Yüzyılda bölgeye yoğun Türk sızması vardır. Bu sızmayla bölgenin İranî dil konuşan toplulukları Türkleşir ve bu karışmadan Peçenekler meydana gelir (Archivum Ottamanicum IV, 1972, The Migrations of the Oguz, s. 58). Prof. Kurat ise, Peçenekleri Aral bölgesine VIII. Yüzyılın ikinci yarısında getirir.

larla özdeşleştirmek ve onların tek bir «Ata-etni»den indiklerini ileri sürmek, tarihsel gerçeklere uygun düşmez.

BATI VE DOĞU TÜRKLERİ AYIRIMI

Seyhun Oğuzlarının Doğudaki Dokuz Oğuzlardan değil de, Batıdaki Onoklardan türediklerini büyük bir olasılık sayan Prof. Faruk Sümer, bu düşüncesini şu kanıtlara dayandırır :

— Orhun yazıtlarına göre, Kül-tegin'in cenaze törenine, Turgiş Kaganı, temsilci olarak Oğuz Bilge Tamgaç'ı yollar. Adının başındaki sözcük, genellikle o kişinin mensup olduğu kabilenin adını belirtir. Eğer bu Bilge Tamgaç, Dokuz Oğuzlardan ayrılıp Turgiş Kaganının hizmetine girmiş biri değilse, Onokların Oğuz adlı bir kabilesi bulunduğunu kabul etmek gerekir.

— Dokuz Oğuzların Tongra, Kun gibi bâzı kabilelerinin adları bellidir. 24 Oğuz boyu içinde bu adları taşıyan topluluk yoktur.

— Seyhun Oğuzlarının Boz-ok, Uç-ok diye ayrılmaları, Onoklardan kalma anılar olabilir. Oğuz şefine yabgu denilmesi de, daha çok Batı Göktürklerin kagan yerine yabgu unvanını kullandıkları, kol şefine bile yabgu unvanı verdikleri düşünülürse, Batı Türkleri geleneğine uygun düşer.

— Daha önemlisi, Seyhun Oğuzlarının XI. Yüzyılda konuştukları Türkçede, Doğu Türklerinin bilmedikleri birçok sözcükler bulunur. Oğuz Türkçesi de Doğu Türkçesinden hayli farklıdır. Bu durum, Seyhun Oğuzlarının Batıda VIII. ve IX. yüzyıllardan önce, daha eski bir zamandan beri yaşamaları ile ilgili olabilir[224].

Faruk Sümer'in kanıtları daha da çoğaltılabilir :

— Kaşgarlı Mahmut, Oğuzların, Doğularındaki bütün Türklere komşuları Çiğillerin adını verdiklerini yazar. Dokuz Oğuzlar, Seyhun Oğuzları için Çiğil'dir-

ler. O halde onlar, ataları sayılan Dokuz Oğuzları tanımazlar.

— Oğuz geleneklerinde, geçmişte onların Mogolistan'da oturduklarını anımsatacak hiçbir iz görülmez. Oğuz Destanı, Prof. Zeki Velidî Togan'ın belirttiği üzere, Saka ya da İskit geleneği çizgisini sürdürür. Ebulgazi'nin yayınladığı Oğuz destanında, Isık göl bölgesi, Orta ve Aşağı Seyhun Kuzeyinde ona paralel uzanan Karacuk dağı* ve Seyhun kıyıları, Oğuzların 4-5 bin yıllık yurdu olarak gösterilir :

«Oğuz ilinin yurtlarının gündoğusu Isık göl ve Almalık** ve kıblesi Sayram ve Kazgurt dağı ve Karacık dağı (Karacuk) ve Demir Kazığı Uluğ dağ ve Kiçik dağ ki, bakır kaynağıdır ve günbatısı Sir suyunun (Seyhun) ayağı Yengikent ve Karakurum. İşbu söylenen yerlerin içinde üzerinde dört bin ve beş bin yıl oturdular»[225].

Reşidettin'in yayınladığı Oğuz Destanı'nda da, Seyhun ağzındaki Yengikent'i, Oğuz Han'ın oğlu Kün Han'ın kurduğu belirtilir.

— Fizik tip bakımından Oğuzlar ve Peçenekler, Doğu Türklerinden çok İranlılara benzerler. Çekik yüzlü değil, düz yüzlüdürler. Reşidettin, Seyhun-Ceyhun bölgesinde Oğuzların «su ve hava nedeniyle» Taciklere, yâni İranlılara benzediklerini yazar. Oğuz kökenli Türkmenlere «güzel insanlar» diyen Babür, «büyük gözlü, yuvarlak yüzlü, Türkmen çehreli güzel yiğit»i Çagatay Türklerinden ayırır. Peçenek ve Oğuz gibi Batı Türklerini «Türkleşmiş Toharlar ve Alanlar» sayan Prof. Vernadsky, kanıt olarak bu Türklerin antropolojik açıdan Hint-Avrupalı fizik özellikler taşımalarını gösterir[226].

---

* Kaşgarlı Mahmut, haritasında Oğuz yurdunu Karacuk sıradağları olarak gösterir. Faruk Sümer, Oğuzların en önemli kümesinin bu dağlarda yaşadığını düşünür.

** Isık göl ve Almalık yurtları geçmişte gerçeğe uygun olabilirse de, X. Yüzyıl için doğru değildir. Bu tarihte orada artık Oğuz yoktur. Çiğiller ve Tuhsiler vardır.

— Arkeolojik bulgulara dayanan Tolstov, Aral ve Harizm bölgesinin eski sâkinleri ile Oğuzlar arasında bir kültürel kesinti değil, kültürel süreklilik saptar.

— Dil bakımından da, Doğu Türkçesinden ayrılan Oğuz Türkçesinde Soğd dilinden alınmış birçok sözcük bulunur. Oğuzlar, bu sözcüklerin çoğunu Anadolu'ya getirirler.

— Barthold'a göre, Oğuz-Türkmen giyimi, olagan Türk giyiminden bir ölçüde ayrılır ve İran giyimine benzer[227].

— Ayrı ayrı toplulukların «Oğuz» adını taşımaları olasıdır. Zira genellikle kabul edilen bir tanımlamaya göre, Oğuz, kollektif «uz» ekiyle birlikte «ok»tan gelir. Ok, Çin kaynaklarından ve Orhun yazıtlarından öğrendiğimize göre, siyasal bakımdan düzenlenmiş kabile demektir. Yazıtlarda «oksuz», örgütsüz kabile anlamınadır. Dokuz kabile, üç kabile, yâni Dokuz Oğuz, Üç Oğuz ya da yalnızca Oğuz adını ayrı ayrı kabile grupları taşıyabilir. Kononov, Oğuz deyimini, oğul ve oğlan sözcüklerinin de türediği «oğ» kökenli «oğuş»a bağlar. Oğuş, Türkçede akrabalığı belirtir. Oğuz, yakın akrabalar topluluğunu anlatır ki, bu da kabileye yakın bir deyimdir*. Eğer bu görüşler doğruysa, Orhun yazıtlarının Oğuzları ile Seyhun Oğuzları aynı adı taşıdıkları halde, biribirleriyle bağlantıları bulunmayan ayrı topluluklar olabilir.

Özetlersek, Oğuzlar, Doğu Türklerinden ayrı bir Batı Türk topluluğu olarak gözükür ve içinde Doğu Türkleri kadar, Batı Türkistan'ın Türkleşmiş İranlı ögelerini önemli ölçüde barındırır. Bu karmaşık ögeler, VIII. Yüzyılda Oğuz kabile birliğini oluşturur.

DESTANLARA GÖRE OĞUZ DEVLETİ

Oğuzların yabgu unvanlı bir şefin yönetiminde bir

* C. Bazin'in Oğuz'un genç boğa, tosun anlamına geldiğini düşündüğünü Birinci Kitap'ta belirtmiştik.

devlet kurdukları belirtilir. Fakat bu «yabgu devleti» hakkında pek bilgi yoktur. X. ve XI. yüzyıllarda Seyhun boylarında yaşayan Oğuzlara ait olduğu kabul edilen destanlar ise, tam biçimlenmiş bir feodal göçebe devlet izlenimi verir :

Oğuz ili*, yâni Oğuz siyasal birliği, 24 boydan meydana gelir. Her boyun başında bir «beğ» vardır. Her beyin kendine ait ve üzerinde yalnız kendisinin egemen bulunduğu bir yurdu, bir göç alanı vardır. Beğler, «orda»larda (ordu) yaşarlar. Orda'lar, birçok çadır ve otağdan meydana gelmiş büyük karargâhlardır. Karargâhta orda sâhibi beğ ve ailesi, nökerleri, uşakları ve çobanları ile yaşar. Nökerlere «yoldaş» da denilir. Bunlar beye kişisel olarak bağımlı savaşçılardır. Destanlar, yoldaş sayısını 40 olarak bildirir. Bunlardan biri beyin naibi (kül-erkin)dir. Beylerin daima yanlarında bulunan, özel yaşamına girmiş «inak»ları da bulunur.

24 boy arasında bir hiyerarşi vardır. Oğuzların han'ı Kayı, Yazır, Avşar vb. gibi hiyerarşide önde gelen boyların beylerinden seçilir. 24 boy, Üç-ok ve Boz-ok diye iki kola ayrılır. Her kolun başında bir «kol-beyi» bulunur. Kollar arasında da hiyerarşi vardır. Dede Korkurt'a göre, Üç-ok, Boz-ok'a üstündür. Boz-ok kolunun beyi, Üç-ok kol-beyinin vasalidir, başka deyişle Üç-ok kol-beyi Boz-ok kol-beyinin *metbuu* (*suzerain*) dur. Bu nedenle, Üç-ok kol-beyine «beğlerbeği» denilir. Beylerbeyinin de metbuu Han'dır. Dede Korkut'ta Salur Kazan, beylerbeyidir. Boz-ok kolunun şefi «at ağızlı» Uruz Koca, onun vasalidir. Vasaller, belli sürelerde metbularının huzuruna gitmek, çağırdığında hizmetine koşmak ve armağanlar sunmakla yükümlüdür. Metbular da vasallerini korumak ve huzurlarına geldiğinde ağırlamakla yükümlüdür. Hanlar hanı Bayındır Han, yılda

* Batı Türklerinde «budun» deyimi geçmez. Yerine «il» ya da Mogolca «ulus» kullanılır.

bir kez toy (şölen) verip bütün Oğuz beylerini konuklar. Salur Kazan da, bütün Oğuz beylerine bir toy verir. Toy, yağmalıdır. Toydan sonra beyler, oradaki bütün eşyayı yağmalarlar. Sonra metbuları beylerbeyini selâmlayıp yurtlarına dönerler. Bir keresinde beylerbeyi, yalnız kendi öz kolunu, yâni Üç-ok'u yağmalı toya çağırır, Boz-ok'u çağırmaz. Çünkü Boz-ok, vasallik yükümlülüğü olan beylerbeyini ziyarete gelmemiştir. Fakat Boz-ok kol-beyi toya çağrılmadığı için, daha önemli vasallik yükümlülüğünü de yerine getirmez. Beylerbeyi «düşman saldırısına uğradım» gerekçesiyle vasali kol-beyinden yardım isteyince, o, yardıma gitmez. Hatta beyleriyle birlikte, beylerbeyine düşman olduğunu belirtir. Kol-beyi Uruz Koca, bu kararı kendi beylerine açıklayınca, onlar şu karşılığı verirler :

— Sen Kazan'a düşman oldun, biz de düşmanız. Senin dostuna dost, düşmanına düşmanız.

Görüldüğü üzere, beyler ancak kendi metbularına bağlıdırlar. Beylerbeyine bağlı değillerdir. Beylerbeyi de ancak kendi vasali olan kol-beyinden yardım ister, doğrudan kol-beyinin beylerinden isteyemez. Demek ki, han'dan beylerbeyine, oradan kol-beyine ve beylerine uzanan tam biçimlenmiş bir feodal hiyerarşi söz konusudur. Törenlerde ve toylarda, beylerin mevkilerine göre oturacakları yer (orun) ve etten yiyecekleri parça (ülüş) özenle saptanmıştır. Orun ve ülüş, bey ve boyun il hiyerarşisindeki mevkiini belirtir*.

* Abdülkadir İnan'a göre, orun ve ülüş, Kazak Kırgız'da son zamanlara değin büyük önem taşır. Oymaklar, hakları olan mevkie oturtulmazlarsa kavga verirler ve etten hakları olan parçayı isterler. Hayvanın kalça kemiği, üç kaburga, kuyruk yağ ve başı birinci mevki yer sayılır. Baş dışında aynı parçalar ikinci mevkidir. Geri kalan parçaları yemeye hak sâhibi olan oymaklar hiyerarşinin en alt kademesinde yer alır. Bağırsak ve boyun ise çobanın hakkıdır. Yayla, av, savaş ganimetleri paylaşılırken, her oymağın orun ve ülüşüne göre pay verilir. Orun ve ülüşünü bir kez yitiren oymak, yayla, otlak,

Öyle görünür ki, destanlar, göçebe feodalizminin en ideal biçimini yansıtırlar. Tarihsel bilgiler, bütün Oğuz boylarını kapsayan feodal bir örgütlenmenin varlığını destekleyecek yönde değildir* Destanlara dayanmakla birlikte, Ebulgazi Bahadır Han, daha gerçekçi bir tablo çizer :

«Hangisinin kabilesi çok ise, ondan padişah seçtiler. Böylece Kayı'dan bir kişiyi padişah yaparlardı. Kayı kabilesi ve Bayat kabilesi ve daha beş altı küçük kabile ona katılırlardı.

Ve sonra Salur'dan bir kişiyi padişah yaparlardı. Salur kabilesi ve İmir (Eymur) kabilesi ve daha birkaç küçük kabile ona katılırlardı.

Ve sonra Yazır'dan bir kişiyi padişah yaparlardı. Yazır kabilesi ve daha birkaç küçük kabile ona katılırlardı.

Bundan kıyas kılın: Büyük kabileden padişah yapıp küçük kabileler ona katılıp kâh altı, yedi grup olurlardı. Ve sonra biribirleriyle düşman olup vuruşurlardı. Tutsak alırlardı. Kendilerinden artan tutsakları, Maveraünnehir bezirgânlarına satarlardı»[229].

X. Yüzyıl kaynaklarından Hudud ul-âlâm da, biribirleriyle anlaşmazlıkları nedeniyle her kabilenin ayrı

---

av vb. üzerindeki haklarını da yitirme tehlikesiyle karşıkarşıya kalır (A. İnan, Orun ve Ülüş Sorunu, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuasi, 1931, s. 121-133). Burada bir oymaklar hiyerarşisi söz konusudur.

* Uç-ok ve Boz-ok bölümü yalnızca Sultan Sancar'ı tutsak alan Belh Oğuzlarında görülür. Bundan başka Mogol Orta Asya'da İlhanlılar döneminde yazıldığı sanılan destanlarda, savaşlarda yararlık gösterenlere çuldu'dan (armağanlar) başka, kalaba ülke (ikta) verildiği yazılır. Faruk Sümer'in de belirttiği üzere, Seyhun Oğuzlarında ikta sisteminin varlığı düşünülemez. Kalaba ülke bağışı, herhalde Mogol dönemindeki uygulamanın geçmişe yansıtılmasının sonucudur (Oğuzlar, s. 394).

şefi bulunduğunu yazar. Hatta kabile ya da boyların bile X. ve XI. yüzyıllarda kendi bütünlüklerini korudukları ileri sürülemez. Faruk Sümer, haklı olarak, «boyların herhangibir siyasal eyleme bütün obaları ile katılmalarının pek görülmediğine» dikkati çeker. Bir imparatorluk kuran Selçuklu ailesinin bile, içinden çıktığı Kınık boyunun bütün obalarını çevresinde toplayamadığını belirtir[230]. Bunun nedeni, sürekli savaşlar ve toplumsal farklılaşmalar nedeniyle boyların — Cengiz Han döneminde Mogolistan'da görülen biçimde —, bir çözülme ve dağılma sürecine girmeleri ve akrabalık bağlarına daha az yer veren yeni ekonomik ve siyasal birimler hâlinde örgütlenmeleridir.

Savaşlar, boyların dağılmasında önemli rol oynar. İdrisî, «Oğuz Türklerinin daima silâhlı yürüdüğünü ve her an öteki Türk topluluklarıyla savaşa hazır bulunduğunu» belirtir. Gerçekten bozkırda çetin savaşlar olduğu görülür. Mes'udî, Aral gölü çevresinde Peçenekler ile Oğuzlar, Karluklar ve Kimeklerle olan savaşları ve Peçeneklerin yurtlarından kovuluşlarını anlatır. Oğuz-Karluk savaşlarında Oğuz yabgusu ölür. Kaşgarlı Mahmut, Oğuzlar ile Karluk kolu Çiğiller arasındaki köklü düşmanlıktan söz eder. Kimeklerle dostluk ve savaş biribirini izler. Nüfusları artan ve güçlenen Kıpçaklar, Oğuzları yerlerinden kovarlar ve Güneye doğru iterler. Faruk Sümer, Oğuz Yabgu Devleti'nin bu Kıpçak baskısıyla yıkıldığını düşünür. Nişapurî, Havendî ve Karşî gibi yazarlar, nüfus artışı ve otlak darlığının da Güneye göçte rol oynadığını yazarlar. Yine otlak darlığı ve nüfus artışı nedeniyle çıkan savaşlar yüzünden Uzak Doğu'dan yeni bir göç dalgası gelir: Kay'ların baskısıyla Kun'lar (Kuman) ve Sarı Uygurlar Karluk bölgesine ve oradan da Kıpçak ülkesine akar. Bu yeni göç dalgasıyla, Uz denilen Oğuzlar ve Kıpçaklar, daha önce ikinci yurtlarından da kovdukları Peçeneklerin ardından Karadeniz Kuzeyine sürülürler. Oğuzların kendi aralarındaki kavgalar da göçlere yol açar.

Bir kısım Oğuzlar, Hazar Denizi'nin Kuzeydoğu kıyılarındaki insan yaşamayan Mangışlak yarımadasına göçerler. Bir bölümü, Dihistan Kuzeyindeki verimsiz Balkan dağlarında güvenlik arar. Nihayet içlerinde Selçukluların da bulunduğu bir bölüm Oğuzlar, Seyhun'dan Güneye doğru ilkin Cend bölgesine, daha sonra Buhara yakınlarına inerler. Bu savaşlar ve göçler, boyları dağıtır.

TÜCCAR OĞUZLAR

Ekonomik nedenler de, akraba topluluklarının çözülüşünde rol oynar. Kaynaklar, Orta ve Aşağı Seyhun kıyısı ve Harizm islâm kentlerinin bozkır topluluklarıyla canlı bir alış-veriş içinde bulunduklarını belirtir. Oğuzlar koyun, keçi ve savaşlarda ele geçirdikleri tutsakları satarlar, kumaş, silâh vb. satın alırlar. Hudud ul-âlâm, «Oğuzlar içinde tüccar pek çoktur»* der. İbn Fadlan, bozkırla iş yapan islâm tüccarları ile varlıklı Oğuzlar arasında sıkı işbirliği olduğunu çarpıcı biçimde anlatır :

«Herhangibir müslüman, onu konuk edecek bir dost edinmeden, bu dostuna islâm ülkesinden bir giysi ve karısına bir başörtüsü, bir miktar karabiber, darı, kuru üzüm ve ceviz armağan götürmeden, Oğuzların ülkesinden geçemez. Müslüman, armağanlarıyla Türk arkadaşının yanına gelince, o, konuğu için kubbeli bir çadır kurar, olanağı ölçüsünde ona koyun sunar. Müslüman bunları keser. Zira Türkler hayvanları kesmezler**. Koyunları başlarına vurarak öldürüler.

Konuk müslüman yoluna devam etmek isteyince, gereksinmeleri ve hayvanlarından yola dayanamaya-

* İbn Fadlan elçilik kurulunda Türk Tegin vardır. Harizmşah, Tegin için «O bizim yanımızda demirciydi. Kâfir (Türk) ülkelerinde demir ticareti yapmayı öğrendi» der.

** Şamanist inanca göre, kanda kut vardır. Bu nedenle hayvan, kan akıtmadan öldürülür.

cak olanları varsa, onları Türk arkadaşının yanında bırakır, onun develerinden, hayvanlarından ve malından gerekeni alıp yoluna devam eder. Gittiği yerden döndüğü zaman, ona mallarını, hayvanlarını ve develerini geri verir».

«Aynı biçimde bir Türkün yurdundan tanımadığı bir kişi geçip ona 'Ben senin konuğunum. Develerinden, hayvanlarından ve parandan (dirhemlerinden) şu miktara gereksinmem var' derse, Türk istediklerini ona verir. Eğer tüccar bu yolculuğu sırasında ölür ve kervan geri dönerse, Türk kervandakilere 'Benim konuğum nerede' diye sorar. 'Öldü' derlerse, kervanın yüklerini indirtir. İçlerinde en akıllı tanıdığı kervancıya vararak yüklerini onun gözü önünde çözer. Bir zerre fazlasız, ölen tüccara verdiği kadar bu tüccarın paralarından alır. Bu tüccarın develerinden ve hayvanlarından da verdiklerini geri alır. Tüccara 'O, senin amcanın oğlu (yakının). Onun borcunu senin ödemen en uygunudur' der. Kendisinden ödünç alan adam kaçmış ise, yine aynı biçimde davranır. Hakkını aldığı tüccara, 'O da senn gibi müslümandı. Sen bu miktarı ondan al' der. Eğer Türk, müslüman konuğuna kervan yolu üzerinde dönerken rastlayamazsa, onun nereye gittiğini sorar. 'O nerede?' der. Gittiği yer hakkında bilgi edinirse, onu buluncaya ve verdiklerini ve armağan ettiklerini geri alıncaya değin arar.

Şu da Türklerin âdetlerindendir :

Bir Türk, (Harizm kenti) Cürcaniye'ye girince, konuk ettiği müslümanın nerede olduğunu sorar. Onu bulunca, geri dönünceye değin evinde konuk kalır».

Her ne kadar İbn Fadlan, Türk ev sâhibinin kâr istemeden hayvan ve parasından ödünç verdiğini yazarsa da, Kaşgarlı Mahmut, «bista» denilen ev sâhibinin ticaretten yirmide bir pay aldığını yazar :

«Bista, Tuhsî, Yağma ve Çiğil Türklerinden tüccarı evine indirerek onun mal ve koyunlarının satışına yardım eden ev sâhibine derler ki, tüccar giderken

(bista) satılan koyunların yirmide birini kâr ortaklığı olarak alır»[231].

Bu kâr ortaklığının yanı sıra, sürü sâhibi Türkler bozkıra büyük kervanlarla* gelen tüccarlara hayvan satarlar**, hatta bâzen kendileri hayvanlarını kente götürürler. Büyük sürü sâhiplerinin varlığı, bu ticarete olanak sağlar. İbn Fadlan, «Oğuzlardan on bin baş hayvana, yüz bin baş koyuna sâhip kimseler gördüm» der. Bu, önemli bir servet farklılaşmasını gösterir. Nitekim yine Fadlan'a göre, zengin bir kişi ölünce, sâhip olduğu hayvanlardan iki yüzü, fakir bir kişi ölünce hayvanlarından biri kurban edilir. Büyük sürü sâhiplerinin kulları ve karavaşları (câriye) vardır. Hastalanan zengine kul ve karavaşları bakr. Fakir oymak üyesi ya da kul hastalanırsa, tek başına çöle atılır. Kulları ve hizmetine aldığı fakir oymak üyeleri, görünüşe göre, zengin sürü sâhiplerine çobanlık ederler. Mes'udî, pek açık olmayan bir deyişle, Oğuzların yüksek, orta ve aşağı olmak üzere üç sınıf meydana getirdiklerini yazar***.

---

* İbn Fadlan, halifenin elçilik kurulunun Harizm'den Bulgar ülkesine doğru birlikte çıktığı kervanın üç bin hayvan, beş bin insan olduğunu yazar. Yine Seyhun-Ceyhun bölgesinden büyük kervanlar, Oğuz ve Kimek illerini aşarak beş aylık bir yolculukla Yenisey'e, Kırgız ülkesine giderler.

** İbn Fadlan, yabgu naibi Kül-erkin'in oymağına koyun satın almak üzere gelen tüccarın ilginç öyküsünü anlatır: İran'da oğlancılık yaygındır. Oğuz töresine göre, bu suçu işleyenler öldürülür. İranlı tüccar, evine konuk indiği Oğuzun ufak çocuğunu baştan çıkarır. Ev sâhibi, tüccarı suçüstü yakalar. Türk, durumu Kül-erkin'e bildirir. Oymağının başındaki Kül-erkin, aynı zamanda oymağın yargıcıdır. Yargılama, bütün oymak üyelerinin önünde yapılır. Kül-erkin, çocuğun babasına «Doğru karar mı, yanlış karar mı istersin?» der. Baba doğru karar ister, ama doğru karar gereği hem tüccarın, hem oğlunun öldürüleceğini duyunca, yanlış karara râzı olur. Tüccar, Kül-erkin'e 400, babaya da bir miktar koyun vererek cezasını yerine getirir.

*** Mes'udî 943 yılında yazar. Yüksek, orta ve aşağı ayırımıyla, o, beyler, fakir kabile üyeleri ve köleleri belirtmiş olabilir. 922'-

Zenginleşen sürü sâhipleri için, boylarından ayrılarak kulları, fakir akrabaları ve hizmetine aldığı kişilerle yeni göç birimleri meydana getirmek, ekonomik bakımdan avantajlı olur. Nitekim Kaşgarlı Mahmut, boy, oba, oguş gibi akraba sayılan toplulukların yanı sıra «konat»tan söz eder. Konat, Mogolların «ayıl»ı gibi birlikte göçen ve birlikte konan topluluktur. Boylardan kopan zengin aileler, yeni konatlar meydana getirirler. Ebulgazi Bahadır Han, biraz daha sonraki zamana ait olmakla birlikte, akrabalık bağlarının dışında yeni toplulukların meydana gelişinin ilginç bir örneğini verir. Hızır Çora, Balhan dağındaki Oğuzların şefi Arsarı Bey'in kızının kölesinin oğludur. Beyin kızı, kölenin oğlu Hızır Çora'yı azat eder :

«Hızır Çora, Amu suyunun yakasında Kürdiş denilen yerde ekin edip ve hem hayvancılık kılıp büyük zengin oldu.... Dört Mogol gelip Hızır Çora'ya hizmetkâr olup mallarına baktı. Ondan sonra altı Salur (Oğuz boyu) gelip hizmetkâr oldu. Onların hepsi zengin oldular. Etraf ve civardan aç, zayıf ve yağma edilmiş ve dağılmışlar gelip, bunlara katılıp oturdular. Kalabalık halk oldular.... Kim onlardan hangi halksınız deyip sorsa, Hızır Bey'in adamlarıyız, derlerdi»[232]

Demek ki, eski köle Hızır ve hizmetine aldığı dört Mogol ve altı Salur, otlaklara, tarlalara ve sürülere sâhip feodal «bey»ler olurlar. Yağmalanmış ve kabileleri dağılmış fakir aileleri yanlarında çoban ve ekici ola-

---

de yazan İbn Fadlan'a göre, servet farklılaşması meydana gelmekle birlikte, kabile demokrasisi kurumları henüz yaşar: Aralarındaki işleri görüşerek çözerler. Bununla birlikte oybirliği ile bir işi yapmaya karar verseler de ,içlerinden en aşağı ve en değersiz olan biri gelip kararı bozabilir. Demek ki, fakir kabile üyelerinin dahi, kölelerden farklı olarak, eşit oy ve veto hakkı vardır. Ama kabile demokrasisi kurumları, giderek beylerin karar organlarına dönüşür. Konu, İkinci Kitap'ta «Göçebe Feodalizmi» bölümünde ayrıntılarıyla incelendiğinden burada yeniden üzerinde durmayacağız.

rak çalıştırırlar. Onlar artık Hızır Bey'in adamlarıdır ve beyin onlar üzerinde herhalde feodal yetkileri vardır.

ASKERÎ ÇETELER

Boy ve obaların bu çözülme süreci içinde, bey ailelerinden yiğit kişiler, çeşitli boy ve obalardan kendilerine bağımlı yoldaşlar toplayarak ve bunları kendi akraba ve kulları arasına katarak, yeni topluluklar, daha doğrusu «askerî çeteler» meydana getirirler. Savaşlarda ve yağma akınlarında gösterdiği başarı ölçüsünde, askerî şefin çetesi güçlenir ve büyür, askerî şef ve yoldaşlarının sürülerinin ve çobanlarının sayısı artar. Daha büyük çapta yağma akınları için, birkaç çete reisi, aralarındaki eşitliği korumakla birlikte, içlerinden birini şef seçerler. Nitekim Cengiz Han, İkinci Kitap'ta ayrıntılarıyla incelendiği üzere, 1206'da imparator olmadan önce bir çete reisidir ve onunla eşit durumdaki öteki çete reislerinin de reisidir. Benzer süreç, Oğuzlarda da görülür. İbn Fadlan'ın anlattığı askerî şefin (sü-başı), aynı durumda bulunup bulunmadığı pek açık değildir. İbn Fadlan, Yabgu'dan ve onun naibi Külerkin'den söz eder. Fakat bunlar ortalıkta yoktur. Üç bin kişilik islâm kervanının ve halifenin elçilik kurulunun karşılaştığı yetkili kişi «sü-başı»dır. Oğuzların iyi geçinmesi gereken Harizmşah'ın himayesindeki elçilik kurulu, itimatnamesini «sü-başı»ya sunar. Değerli armağanları, altı kat giysiyi ve altınları ona verir. Sübaşı, Bağdat sarayının yazdığı ve Oğuz şefini islâm olmaya çağıran mektubun muhatabını kendisi sayar. İslâmı kabule yanaşmaz ve İbn Fadlan'a şöyle der :

«— Neye karar vereceğimi (islâm olma konusunda), Sultana (halifeye) yazarım».

Görüldüğü üzere «sü-başı», halifenin önemli elçilik kuruluna karşı, sanki yabgu kendisiymiş gibi davranır. Ne var ki, yabgu ve naibini yok sayan «sü-başı»,

elçilik kurulunun yoluna devam etmesine izin verilmesi konusunda tek başına karar alamaz. Tarhan, yınal vb. unvanlı, İbn Fadlan'a göre, «sü-başı»ndan sonra gelen askerî şefleri çağırır. Tarhan, bunların içinde en akıllı ve en ileri gelen kişidir. Hem topal, hem kör, hem çolaktır. Tarhan, elçilik kurulunun gidişini «Hazarları Oğuzlara saldırtmak için halifenin bir hilesi» sayar ve bu nedenle kurul üyelerinden her birini iki parçaya bölüp mallarını paylaşmayı önerir. Başka bir askerî şef, «Mallarını alalım, ama öldürmeyip çırılçıplak geldikleri yere yollayalım» der. Bir başkası, «Hazar Kaganının elindeki tutsak Oğuzlarla bunları değiştirelim» görüşünü ortaya atar. Askerî şefler, tam yedi gün bu konuyu tartışırlar ve sonunda geçiş izni verirler. İzin, elçilik kurulunca askerî şeflere verilen cömert armağanlarla ödüllendirilir. Yabgu'yu yok sayan «sü-başı», öteki askerî şefler karşısında eşit durumdadır. İbn Fadlan'ın «sakal ve bıyıklarını yolmuş» diye «hadım kılığına girmiş»* dediği sü-başı, Türkler arasında en iyi suvaridir. Belki de soyluluğunun yanı sıra, yükselişinde bu yeteneği rol oynar. Sü-başı'nın büyük bir ailesi, kalabalık maiyeti ve pek çok evleri (çadırları) vardır. Elçilik kuruluna kesmeleri için koyun, binmeleri için hayvan getirtir. Kurul onuruna ailesinden ve yakınlarından büyük bir kalabalık çağırıp onlara şölen verir. Bütün bu anlatılanlar, sü-başı'nın bir boy beyi olmaktan çok, öteki askerî şeflerle işbirliği hâlinde, bağımsız bir askerî şef olduğu izlenimini verirse de, İbn Fadlan'ın verdiği bilgiyle, konu yeteri kadar açıklığa kavuşmaz. Fakat Selçuklular için, imparatorluk kurulduktan sonra yazılan ve bu nedenle dalkavukluk payı da hesaba katılması gereken yapıtlar, Sü-başı Selçuk'un içinden çık-

* İbn Fadlan, bıyıklı ama sakalsız Türklere çok şaşar: «Bütün Türkler, sakallarını yolup bıyıklarını bırakırlar. Bâzen onlar arasında sakalını yolmuş, çenesinin altında birkaç tüy bırakmış, sırtına post almış yaşlı bir adam görürsün. Uzaktan bakınca, onun keçi olduğunda tereddüt etmezsin».

tığı Kınık boyunun beyi değil, yukarıda anlatılan nitelikte bir askerî şef olduğunu gösterir*. Kaynaklara göre, Selçuk, Hazar Kralı'nın ya da Oğuz yabgusunun yanında askerî şeftir. Sü-başı Selçuk, hizmetinde bulunduğu yabgu ya da kral ile anlaşmazlığa düşünce, maiyetindeki yüz atlı, 1500 deve ve 50 bin koyun ile Aral gölü Kuzeyindeki Oğuz çölünü (Karakum) aşıp Seyhun nehrini geçerek Cend kenti bölgesine gelir. Bu yüz atlı, Selçuk'un akrabaları ve yoldaşları olsa gerektir. Askerî şef Selçuk orada şamanist göçebelere haraç ödeyen islâm Cend halkına yardımcı olur. Bozkırdan gelen baskı yüzünden gücü yetmeyince, Buhara bölgesine geçer. Selçuk ve oğulları, Samanoğullarının yardımcı askerleri olurlar. Ama onlar, kendilerine bağlı bağımsız bir askerî grubun başıdırlar. Başka deyişle, «condottiere»dirler. Çıkarları gerektirince, Samanoğlu'nu bırakıp Karahanlı'nın hizmetine girerler, sonra ondan da ayrılırlar. O sırada Oğuzlardan daha birçok «condottiere» vardır. Gazneli Mahmut önünde geri çekilen Karahanlı ordusunun yolunu kesen ve tutsak düşünce iki parça edilen Alhamas b. Tak benzer bir Oğuz şefidir. Samanlı hizmetinde iken savaşçılarıyla Karahanlıya katılan Oğuzlardan Ebu'l-Hasan Tak da aynı durumdadır. Oğuzlar, Kuzeyden gelen baskılarla Hora-

* Reşidettin'in yayınladığı Oğuz Destanı'nda Selçuklular, Kınık boyundan çadır iskeleti işleyen Toksurmiş adlı fakir bir zenaatçının oğulları olarak gösterilir. Toksurmiş, şaman'dan oğullarının geleceğinin parlak olduğunu öğrenince, çok fakir olduğu halde, elinde kalan iki üç çadırını satar, birkaç koyun alıp kurban eder. Yâni ihtiyarın bir koyunu bile yoktur. Ama üç oğlu yiğit kişiler ve iyi avcılardır. İyi avcı olduklarından, Oğuz beyleri onları «av beyi» yaparlar. O sırada âsi beyler ve Oğuz şefleri arasında çekişme vardır. Oğullardan Tuğrul, vergi toplamakta başarı gösterdiğinden âsiler tarafından başa geçirilir. Tuğrul, Oğuz hanını yener ve yerini alır... Oğuz Destanı böyle yazmakla birlikte, Selçukluların soylu bir aileden indiklerini kabul etmek, gerçeğe daha yakın gözükür. 1043'te halifeye yazdığı ileri sürülen bir mektubunda Tuğrul, kendisinin Gazneliler gibi köle değil, soylu olduğunu söyler.

san'a, İran, Irak, Suriye ve Anadolu'ya da bu çeşit askerî şeflerin önderliğinde ufak ve dağınık gruplar hâlinde yayılırlar. Türkçe bilen ve Oğuzlarla ilişkileri bulunan Michel le Syrien, XII. Yüzyılda dahi Gök Tengri'ye inanan şamanist Oğuzların benzer askerî gruplar meydana getirdiğini anlatır. Ona göre, askerî şefler, içlerinden bir şef seçmek gerektiğinde, bir daire biçiminde toplanırlar. Her birinin elinde kudretlerini simgeleyen bir baston bulunur. Toprak üzerinde bir daire çizerler ve her biri bastonlarını Tengri'nin oturduğu göğe fırlatırlar. Aralarındaki anlaşmaya göre, bastonu dairenin içine dikleme düşen şef, «büyük şef» olur. Yine aynı kaynağa göre, birlikte göç eden üç Oğuz grubu, ele geçirdikleri alanları göğe baston fırlatarak paylaşırlar. Her grup, bastonunun düştüğü alanın tanrılarını kendi tanrısı kabul eder. Bastonu islâm arazisine düşen islâm, hıristiyan arazisine düşen hıristiyan olur[233].

Kabilelerin dağılması ve akrabalık ilişkilerinin zayıflamasıyla birlikte, kabile demokrasisinin kurumları geriler, otlaklar ve sürüler üzerinde askerî şeflerin ve yoldaşların (alpler) denetimi artar. Böylece göçebe topluluklar, bir feodalleşme süreci içine girerler.

S. E. Tolybekov, bu tür göçebe grupların toplumsal durumlarını «ata-erkil feodalite» deyimiyle açıklar. Ata-erkil feodalitenin özelliği, «büyük sürü sâhiplerinin sürü varlıklarının artmasına doğru sürekli bir eğilimin varlığı ve üretim biçiminde hissedilir bir değişme gerekmeksizin çoban ve kölelerin sömürülmesi» biçiminde açıklanır. Şahtamov, «Feodalleşme toprak temeli üzerinde gelişmedi. Tersine, feodal soyluluk, yoksul kabile üyelerinin emeğini, kendi ekonomik uğraşları için kullanır ve kabile demokrasisi organlarını buyruğu altına alır iken, kabile ortak ekonomisinin yerini, bireysel aile ekonomisinin alması süreci içinde, feodalleşme sürüler üzerinde oluştu»* der[234].

* P. Anderson'dan öğrendiğimize göre, bu görüşler 1955 yılın-

Feodalleşme sürecine giren Oğuz toplulukları, islâm ülkeleriyle ticaret ve savaş yoluyla sıkı ilişkidedir. Fakat islâmlık, X. Yüzyıl sonlarına değin, onlar arasında pek yayılmaz. Ancak Aşağı ve Orta Seyhun kentleri yakınlarındaki az sayıdaki yerleşik Oğuzlar, islâm olurlar. Prof. Sümer, Orta Seyhun'daki Süt-kent çevresindeki Oğuzların X. Yüzyıl başlarında islâm olduğunu düşünür. Yine o tarihlerde, o bölgede, Oğuz ve Karluklardan bin çadırlık bir kümenin islâm olduğu ve şamanist Türklere karşı islâm ülkesinin savunmasına katıldığı yazılır. Fakat geniş Oğuz kitlesi, şamanist kalır. Göçebe Oğuz, islâmlaşan yerleşik Oğuzları «yatuk», yâni tembel diye horlar. İbn Fadlan'ın ilk karşılaştığı Türk soylusu Yınal, daha önce islâm olduğunu, fakat oymağının «islâm olursan bize reislik edemezsin» diye karşı çıkması üzerine müslümanlıktan vazgeçtiğini anlatır. Sü-başı da islâm olma önerisini «Ben halifeye yazarım» diye geçiştirir. Bununla birlikte, Oğuzlarda bir dinsel bağnazlık yoktur. İbn Fadlan, bâzı Oğuzların hoşlansınlar diye müslümanların yanında «Lâ ilâhe illâ Allah» çektiklerini anlatır. Michel le Syrien de, Oğuzların göçtükleri ülkelerin tanrılarını kabullendiklerini belirtir. Oğuzlar, yalnız müslümanlarla değil, hıristiyanlar ve yahudi Hazarlarla da ilişkilidir. Kazvinî

---

da Sovyetler Birliği'nde bir dergide tartışılır. Potapov, Basharin, Zlatkin, Efendiev, Pedshits ve Simanov, Tolybekov'a karşı, göçebe toplumsal kuruluşlarda başlıca üretim aracının sürü değil, arazi olduğunu savunurlar. Ama Sovyet bilginlerinin tümü, «ata-erkil» kalıntılar karışmış olmakla birlikte, göçebe toplulukların özünde feodal olduğu görüşünde birleşirler. Bu nedenle göçebe toplumsal yapıları belirlemek için «ata-erkil feodalite» deyimini kullanırlar. Tolybekov, göçebe ve senyör mülkiyet tipleri arasındaki ayrılıkları vurgulayarak gereksiz yere bu sınıflamayı zayıflattığı için eleştirilir. P. Anderson ise, göçebeliğin tamamen ayrı bir üretim biçimi olduğunu, feodal tarım sistemine indirgenemiyeceğini ileri sürer (Les passages de l'antiquité au féodalisme, s. 238).

hıristiyan Oğuzlardan söz eder*. Bâzı yazarlar, Selçuklu ailesinin İsrail ve Mikail gibi adlar taşımasını, yahudi Hazar etkisine bağlarlar[235].

TÜRKLERE KARŞI İSLÂM SAVUNMA DÜZENİ

Tâhiroğulları ve Samanoğulları da, Emevî ve Abbasîler gibi, bozkır Türklerinin islâmlaştırılmasına pek önem vermezler. Daha çok kentleri, tarım arazisini de kapsayacak biçimde surlarla çevirmek ve sınır boylarında kaleler kurmakla yetinirler. Ribat denilen bu berkitilmiş mevkilere yerleştirilen «gazi»ler, kâfir Türklere kaşı sınırları korurlar. Gazi savaşçılığı, alt tabakalardan fakir müslümanlara bir geçim yolu sağlar. Gaziler, nerede cihad, nerede ganimet varsa oraya koşarlar. İslâm devletleri, onlardan özellikle göçebe Türklere karşı yararlanırlar.

Bâzen Türklere karşı cezalandırma seferlerine girişilir. Kâbe'de bulunan IX. Yüzyıl başlarına ait bir lâvhada, Orta Seyhun bölgesinde Kuzeye doğru ilerleyen Arap komutanının Karluk yabgusunun karısını ve çocuklarını tutsak aldığı, yabgunun Kimek ülkesine kaçtığı belirtilir[236]. 820-821 yılında islâm kaynaklarında, Dokuz Oğuz adıyla ilk kez Oğuzların adı geçer. Oğuzlar, içlerinden ünlü islâm komutanı Afşin'in çıktığı Usruşana yöresel egemeninin Arap destekli taht mücadelesine katılırlar. Afşin ile mücadelesinde kardeşi Fadl, Oğuzlardan yardım ister ve onları ülkesine çağırır. Ama Arap komutan, Afşin'in kılavuzluğu ile 822 yılında Usruşana'ya girer. Fadl, Oğuzlarla birlikte bozkıra kaçar, ama sonra Araplara katılır ve Oğuzları bozkırda bıra-

* Nasturî misyonerleri Orta Asya'da etkindir. X. Yüzyılda Kereyit, Öngüt, Nayman, Kun ve kısmen Merkit gibi Doğudaki Türk-Mogol toplulukları Nasturî olurlar. Talas bölgesi Türkleri arasında da Nasturîlik yaygındır. Barthold, Oğuzların hıristiyanlığını, Harizm'deki Nasturî olmayan ortodoks hıristiyanların varlığına bağlar (Orta Asya Türk Tarihi, s. 141).

kır. Oğuzların susuzluktan bozkırda öldükleri belirtilir. Bu olaydan sonra Usruşana egemeni islâm olur ve 893 yılına değin eyaleti özerk yönetir. Elden çıkan Fergana'yı da islâm bu sırada yeniden kazanır. Daha sonra Tâhir oğlu Abdullah (829-844), oğlunu Oğuzlara karşı bir sefere yollar. Kaynaklar Abdullah'ın oğlunun Oğuz ülkesinde şimdiye kadar kimsenin erişemediği yerlere ulaştığını yazar. Barthold'a göre, bu sefer, Hazar Denizi'nin Güneybatısındaki Dihistan ve Kızılarvat çevresindeki Oğuzlara karşı yapılır. Amaç, görünüşe göre, sulu tarım yapan Dihistan bölgesini Oğuz akınlarından korumaktır. Zira Abdullah, Dihistan ve Kızılarvat'ta Oğuza karşı kaleler yapmakla yetinir. Orta Seyhun bölgesinde ise, Samanoğlu Nuh, Taşkent Kuzeyindeki İsficab'a kadar islâm arazisini genişletir. Barthold'a göre, amaç, göçebeyi sürmek ve Seyhun kıyısındaki ekili araziyi Kuzeye doğru çoğaltmaktır[237]. Ama göçebenin otlakları tarlalara dönüştürülünce yine savunmaya yönelinir. Taşkent'te olduğu gibi, bağlar ve ekili araziyi kapsayacak biçimde, Türklere karşı surlar yapılır ve savunma düzeni kurulur. Türk kökenli sanılan Karategin, İsficab eyaleti egemeni olur*. Türklere karşı mücadele, özerk bırakılan bu yöresel egemenlerden beklenir. İsficab egemeni, metbuu Samanoğlu'na sembolik olarak ancak birkaç metelik vergi öder ve katırçiçeği sunar. Zira özerk yöresel egemenlerden istenilen vergi değil, Türklere karşı savunma yapmalarıdır. Bu savunmada çoğu Türk olan yöresel egemenler, islâm adına Türklere karşı Türkleri kullanırlar. Hatta bâzı Türkler, bu yöresel egemenlerden çekinerek müslüman olurlar. Örneğin Mukaddesî'ye göre, X. Yüzyılda Taraz Doğusundaki Mirki kasabası çevresinde «Türkmen» adlı bir Türk topluluğu vardır. Türkmen reisi, Mirki kasabasında oturur. Bu Türkmen-

* Pritsak'a göre, 840'ta İsficab egemeni ilk Karahanlı hükümdarı Bilge Kül Kadir Han'dır. Samanoğlu gelince, Karahanlı İsficab'ı bırakır (İslâm Ansiklopedisi, Karahanlı maddesi).

ler, İsficab yakınlarına kadar yayılmışa benzerler. Mukaddesî, bu Türkmenlerin korkularından islâmı kabullendiklerini ve reislerinin İsficab egemenine armağanlar yolladığını yazar. Öyle görünür ki, büyük bir olasılıkla Karluk kökenli olan bu Türkmenler*, İsficab egemeninin baskısıyla islâmiyeti benimserler ve kardeşleri şamanist Türklere karşı islâm adına savaşırlar.

Bununla birlikte, islâmın göçebe Türkler konusundaki genel politikası, cezalandırma seferleriyle destekli savunma olur.

Oğuzlarla canlı bir ticaret sürdüren Harizm'de de, Samanoğlu'na bağlı özerk Harizmşah, Oğuzlara karşı Kuzeybatı sınırlarında bir kaleler zinciri kurdurur. İşaret kuleleri yaptırır. Birunî'ye göre, Harizmşah, kış bastırırken her yıl Oğuzları sınırlarından sürmek için sefere çıkar. Yahudi Hazar Kaganı da, Volga nehrini Oğuza karşı doğal sur diye kullanır. Oğuzlar yazın nehri aşamazlar, ancak kışın nehir donunca Volga'yı geçip Hazar ülkesine akınlar yaparlar. Hazarlar, Oğuza karşı nehir kıyısında birlik bulundurur. Bu birlik, Oğuzun nehri geçmesini engellemekte yetersiz kalırsa, Hazar hükümdarı ordusuyla yardıma gelir.

TÜRK KÖLELERİN GÜMRÜK VERGİSİ

Göçebe ülkesine seferler, yerleşiklere pek çekici gözükmez. Seferlerin başlıca kârlı yanı tutsaklardır. Tâhir oğlu Abdullah'ın Oğuz ülkesinin içlerine yaptırdığı seferde ele geçirilen bin Oğuz tutsağının değerinin 600 bin dirhem olduğu belirtilir. Demek ki, bir tutsak kölenin değeri 600 dirhemdir**. Bu tutsaklar, canlı bir köle ticaretini beslerler. Samanoğulları, islâm ülkesinde gümrük vergileri dine aykırı sayıldığı halde, Ceyhun'u geçerken kölelerden gümrük resmi alarak önemli gelir

* Barthold, Karluk ve Oğuz der.

** Halifeye yollanan iki bin Türk kölenin değeri de 600 bin dirhem gösterilir. Bu durumda kölenin fiyatı 300 dirhemdir.

sağlarlar[238]. Ceyhun'u geçişte kervanlara deve başına iki dirhem gümrük resmi konulur. At ve eşek yükünün vergisi bir dirhemdir. Türk erkek kölelerin ise, nehirden özel hükümet lisansı ile geçmelerine izin verilir. Lisans ücreti 70 ilâ 100 dirhemdir. Türk câriyeler için özel lisans gerekmez, ama aynı ücret yine alınır. Köle olmayan evli kadınlar ise, nehirden geçişte taşıma ücreti olarak 20 ilâ 30 dirhem öderler.

TÜRKLER ARASINDA ALEVÎ MİSYONERLER

İslâm devletlerinin göçebe Türkleri islâm yapmaya ilgisizliğine karşın, özellikle şiî misyonerleri ve mistikler, bu yolda bireysel çaba gösterirler. Bunların en çarpıcı bir örneği «Ena'l-Hakk» (Tanrı benim) diyen ünlü mistik Hallâc'tır. Hallâc, asker kılığına girerek islâm sınırlarındaki ribatlara, hatta Türkleri islâm yapmak için Hotan ve Turfan'a kadar gönüllü mücahit kimliğiyle gider. Louis Massignon, Hallâc'ı, «Türklerin islâm dinini kabullerinde etkisi görülen dinsel ve toplumsal bir hareketin başı» sayar ve onu Yesevî, Yunus Emre ve Nesimî zincirine bağlar[239]. Özellikle alevîler, bozkırda islâmın yayılmasında ön planda rol oynarlar. Nasıl alevîlerin Zeydî kolu, islâma şiddetle direnen Deylemlileri islâm yapmışsa, Maveraünnehir Türkleri arasına da islâmı alevîler getirir. Fihrist'e göre 755'te Ebu Müslim'in öldürülmesinden sonra, onun izleyicilerinden İshak el-Türk, Türkler arasında Ebu Müslim öğretisini yayar. Onun 743'te İran'da öldürülen Ali'nin torunu ve Zeyd'in oğlu İmam Yahya'nın ardılı olduğu ileri sürülür. İddiaya göre, o, Emevîlerden kaçar ve Türk ülkesine gider, islâmı yayar. İlk islâm olan Karahanlı Satuk Bugra Han, Minorsky'ye göre şiîdir[240]. Blochet, «Orta Asya Nasturî hıristiyan devletlerinin şiîler tarafından fethi»nden söz eder. Kaşgarlı Mahmut, haritasında Çin'e doğru uzanan alevî kasabalarını belirtir. Kaşgar eyaletine ilk islâmı götüren «abdal»lar, şiî ardıllarıdır.

944 yılında bölgeden geçen islâm gezgini Ebu Dülef, herhalde Karahanlılarla ilgili olarak «Buğraç» kabilesinin başında Zeyd oğlu Yahya soyundan alevî bir hükümdar bulunduğunu iddia eder. Ali soyundan iniş öyküsü, herhalde, sülâleyi yüceltmek için başvurulmuş bir yakıştırma olsa gerektir. Ebu Dülef, şöyle yazar :

«Çiğillerden sonra Buğraç kabilesinin ülkesine vardık. Bu kabile mensuplarının sakalları traş edilmiş olup bıyıkları bulunur. Bunların kudretli hükümdarları vardır. Bu hükümdarların alevî olduğunu ve Yahya b. Zeyd'in soyundan geldiğini söylerler... Onlara göre, Zeyd, Arapların hükümdarı, Ali b. Ebu Tâlip ise ilâhıdır. Başlarına ancak bu alevî sülâlesinden gelen birini seçerler. Bu kabilenin insanları göğe baktıkları zaman ağızlarını açarlar, gözleri dışarı fırlar. 'Arapların hükümdarı oradan iner, oraya çıkar' derler. Zeyd soyundan gelen hükümdarlar, kendilerine özgü işaret olarak sakallıdırlar. Bu kabilenin burunları düzgün, gözleri büyüktür. Askerleri yiğit kişilerdir.... Çok güzel silâh yaparlar. Bir ay bu kabile arasında korku ve dehşet içinde yürüdük. Yanımızda olan şeylerden onlara haraç verdik.... Tibetliler, Buğraç alevî hükümdarına vergi öderler».

KARAHANLILARIN İSLÂM OLUŞU

Karahanlıların islâmı kabulünde şiîliğin etkisi olmakla birlikte*, onların nasıl ve ne zaman islâm oldukları hayli karanlık kalır. İslâm kaynakları, bu konuda güvenilir bilgiler vermezler. Satuk Buğra Han'ın islâm oluşu, onlara sığınan bir Samanoğlu prensinin ya da Karahanlı ülkesine göç eden Nişapurlu sufî (mistik) vaız Kalamati'nin etkisine bağlanır ve islâm

* Prof. Zeki Velidi Togan, «Türkler arasına islâmiyetin maniheizm, budizm ve şamanizm gibi dinlere az çok uyabilen şiîlik, alevilik ve tasavvuf kanallarından girdiği kesindir» der (Umumî Türk Tarihine Giriş, s. 75).

oluş tarihi için 955 yılı verilir. Daha önceki yıllarda Karahanlılar, «kâfir» olarak gösterilir. 893 yılında Samanoğlu İsmail, Talas'a sefer yapar. Hükümdarın Hatun unvanlı karısını ve 15 bin Türkü tutsak alır, 10 bin Türkü öldürür ve kentin büyük kilisesini camiye çevirir. Bu hükümdar, Pritsak'a göre, Karahanlıların Ortak-kagan'ı Oğulçak (Kadir Han)'dır. Oğulçak, bu yenilgi üzerine başkentini Kaşgar'a taşır. 904 yılında ise Oğulçak'ın ordusu, Samanoğlu ülkesini istilâ eder, Türkler, gönüllü gazilerin desteğiyle «halifenin ülkesi»nden çıkarılırlar. Nizamülmülk'e inanmak gerekirse, kâfir Türkler, 942 yılında Balasagun'u alırlar. Prof. Sümer'e göre, bu Türkler, başında Karahanlı sülâlesi bulunan Yağma'lardır. Bu savaşlardan sonra 955 yılında Satuk Bugra Han, islâm olur.

Pritsak ise, Oğulçak'ın yeğeni Satuk'un çok daha eski tarihlerde islâm olduğunu ve amcası Oğulçak'a karşı başarılı savaşlar yaptığını yazar. Satuk, X. Yüzyıl başlarında ülkenin Batı kesiminde islâmiyeti resmen kabul eder. İslâm oluşu, Batı Karahanlı Devleti'nin durumunu değiştirir. Kuzey İran bölgesindeki alevî Zeydî imamlarının ordusuna karşı Samanoğullarının giriştiği mücadelede, Satuk, Samanoğullarına yardım getirir*. Satuk, Karahanlı ülkesinin Doğu kesimindeki islâm olmayan Karahanlı büyük kaganına karşı mücadele verir. Bu mücadelede Satuk, Çinlilerden boşuna yardım isteyen büyük kagana karşı, 942 Balasagun savaşında olduğu gibi islâm gazilerinin desteğinden yararlanır. İslâm adı Abdülkerim olan Satuk, 959 yılında ölünce, yerine geçen oğlu Musa b. Abdülkerim —ki Türkçe adı Baytaş'tır—, büyük kaganla mücadeleyi sürdürür. Büyük kagan Arslan Han'ı yenerek sülâlenin bu kolunu ortadan kaldırır. Baytaş, 960 yılında sufî vaız Kalamati'nin yardımıyla, devletin bütününü

* Karahanlılar, Ali soyundan kızlar alırlar. Ali soyundan seyyid'leri ululurlar. Fakat kısa sürede sunnî islâma kaymışa benzerler.

islâmlaştırmayı başarır[241]. O tarihte, Bağdat kaynakları 200 bin çadırlık bir Türk topluluğunun islâm olduğunu belirtirler. Bunlar herhalde Yağma, Karluk, Çiğil ve Tuhsî Türkleridir.

TÜRKLER NEDEN İSLÂM OLDULAR?

Karahanlı Türklerinin birdenbire değil, fakat 40-50 yıllık bir süreç içinde islâm olduklarını anlatan Pritsak'ın görüşü, gerçeğe daha yakın gözükür. Nitekim Balasagun ve Talas arasında yaşayan ve «Türkmen» adıyla geçen Karluklar, X. Yüzyıl başlarında islâm olurlar. XI. Yüzyıl Kaşgarlı tarihçisinin bize erişemeyen yapıtından aktarıldığına göre, Satuk'un islâma yönelişi, müslüman tüccarların sattıkları metalara duyduğu ilgiyle başlar. Karahanlı hükümdarı, özellikle islâm dokuma ve tatlılarından hoşlanır, islâm dini hakkında bilgi edinir[242] ve islâm olur. Prof. Faruk Sümer, Türklerin islâmiyeti kabulünde en büyük etkenin müslümanlar ile Türkler arasındaki ticarî ilişkilerin gelişmiş durumda bulunması olduğunu söyler. Tüccar etkisine, müslüman derviş ve şeyhlerin Türkler arasında yaptıkları dinsel propagandayı ekler[243]. Barthold, daha genel bir görüşle, Türklerin islâma çekilişini, islâm uygarlığının çağın en üstün uygarlığı oluşuna bağlar. Barthold'a göre, bu en üstün uygarlığa katılmak, ancak islâm olmakla gerçekleştiğinden Türkler islâmiyeti kabullenirler*[244].

* Barthold, birçok Batılı tarihçinin paylaştığı «Savaşçı Türkler, yeni dini, cihad ülküsü ve şehitlerin cennete gidişi nedeniyle benimsediler» görüşünü yadsır. Alevîlerin ve islâm misyonerlerin etkisini de ikinci planda görür. Gerçi pek çok sufî, islâmı yaymak için bozkır Türklerine gider. Propagandaları resmî islâmdan daha başarılı olur. Ama benzer propagandayı buda, mani ve hıristiyan misyonerleri de yapar. Bunların tümü, bozkırda cihadın erdemini ve cennetteki mutlu yaşamı değil, insanın günahlarını ve günahlar yüzünden çekilecek cehennem azabını anlatırlar. Orta Asya'yı dolaşan Avrupalı gez-

Karahanlılardan daha sonra, Güneye göçen Selçuk'un Oğuzları da islâmiyeti kabul ederler. İlginçtir ki, Karahanlılar ve Oğuzlar, islâm olduktan sonra, silâhlarını islâm ülkelerinin fethine çevirirler.

OĞUZLARIN İSLÂM OLUŞU

Selçuklu Oğuzlarının islâm oluşu öyküsü, biraz karanlık kalır. Bu konudaki bilgiler, esas itibariyle, çağımıza ulaşmayan «Meliknâme» adlı bir yapıttan yapılan aktarmalara dayanır. Yazarı belirsiz «Meliknâme»nin, 1059 yılında Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı ölünce, Alparslan için yazıldığı sanılır. Ne var ki, «Meliknâme», kişisel ululamalar sayılabilecek nitelikte, doğruluğu kuşkulu bilgiler verir. Bu nedenle Faruk Sümer, «Meliknâme»nin tarihçilerimize «yanlış telkinler aşılamaktan başka bir işe yaramadığını» düşünür[245]. Üstelik «Meliknâme»den aktarmalar yapan tarihçiler, farklı öyküler anlatırlar. Örneğin, bâzılarına göre, Selçuk ve babası Dukak, Hazar Kralı'nın sü-başı'ları, yâni askerî şefleridir. Ötekilere göre ise, onlar, Oğuz yabgusunun sü-başı'larıdır. Hazar Kralı'nın hizmetinde bulunma savına, Gazne Devleti memuru iken Selçuklulara katılan İbn Hassul'un Tuğrul Bey için yazdığı yapıt, özel bir ağırlık kazandırır. Dunlop, anıların henüz taze olduğu bir dönemde, İbn Hassul'un Tuğrul'a soyu hakkın-

---

ginler, cehennem öyküleriyle Türklerin islâm olduğu izlenimini edinirler. Oysa cehennem öyküleri konusunda islâmiyet, Türklere yeni birşey getirmez. Buda, mani ve hıristiyan misyonerleri de eskiden beri aynı şeyleri söylerler. Üstelik islâm propagandası, Türklerin daha önce bu üç dinden birini kabul ettikleri yerlerde de başarılı olur. Barthold, bu gözleme dayanarak, islâmın çekiciliğini islâm uygarlığının öteki dinlerin temsil ettikleri uygarlıklardan üstün oluşuna bağlar (Orta Asya Tarihi, s. 93-95). Lattimore ise, «Orta Asya vâhâlarının protestanları» dediği müslümanların siyasal bilincine ağırlık tanır (Inner Asian Frontiers, s. 180-181).

da palavra sıkamıyacağı düşüncesiyle Hazar görüşünü benimser. Tarihçilerimiz ise, bu baba-oğul'un Oğuz yabgusunun askerî şefleri olduklarını kabul ederler. İster Hazar kralının hizmetinde olsunlar, sü-başı'nın krala kılıç sallayacak, onu yaralayıp atından düşürecek ölçüde başına buyruk, fakat bu tutumdan hiçbir zarar görmeyecek ölçüde güçlü bulunduğu görülür. Sonunda Selçuk, kralın hizmetinden ayrılarak, adamlarıyla Aşağı Seyhun bölgesindeki Cend kenti yakınlarına gelir. «Meliknâme» aktarıcılarından Ebu'l Ferec, olayı «Tûran, yâni Türk diyarından İran diyarına çobanlık etmek bahanesi ile geçtiler» diye anlatır. Aktarıcılardan İbn ul-Esîr ise, «dâr-ı harp'ten* islâm diyarına geçti» der. Ebu'l Ferec'e göre, Selçuk'un Oğuzları, İranlıların müslüman olduklarını görerek biribirleriyle konuşurlar :

«— Biz içinde yaşamak istediğimiz bu memleket halkının dinini kabul etmez ve onların törelerine uymazsak, bir kimse bize yüz vermez ve biz tek başımıza yaşamaya mahkûm bir azlık durumunda kalırız.

Bunlar bu nokta üzerinde anlaştıktan sonra, Harizm diyarında olan Zandak kentine adam gönderdiler. Burası onların sürülerini otlattıkları çölün yakınında idi. Vâliden bir bilgili adam istediler ve bu adamın kendilerine Allah'a tapmayı öğretmesini dilediler. Vâli, birçok armağanlarla birlikte onlara yaşlı bir adam yolladı. O adam onlara istediklerini öğretti»[246].

İslâm olan Selçuklular, İbn ul-Esîr'e göre, islâmın yardımcısı olurlar. İslâmiyeti kabul etmemiş Türklerle, öteki Oğuzlarla savaşırlar. Cend bölgesi müslümanları «Türk padişahına», yâni Yengikent'te oturan Oğuz yabgusuna haraç verirler idi. Selçuk, müslümanların «kâfir»e vergi vermesini uygun bulmaz. Yabgu'nun vergi memurlarını Cend'den kovar. Böylece Cend kenti, Oğuz yabgusuna bağımlılıktan çıkar.

* Savaşın, yâni cihad'ın meşru olduğu «kâfir» ülkesi.

Selçuklu Oğuzlarının Cend yöresine gelişi, X. Yüzyılın son 25 yılı içinde, 985 yılına doğru olmuşa benzer. Oğuz yabgusu o tarihte islâm olmuş değildir. Yabgu, kaynaklara göre, 1001 yılında ondan yardım istemeye gelen Samanoğlu prensi ile dünürlük kurar ve islâmiyeti kabul eder. Ne var ki, bu yabgunun kimliği tartışmalıdır. Prof. Sümer, 1001 yılında müslümanlığı kabullenen yabgu'nun Selçuk'un oğlu İsrail olduğu kanısındadır. Sümer'e göre, Oğuz yabgu devleti, Kıpçak baskısıyla yıkılır ve Selçuk yaşlı olduğundan oğlu İsrail, yabgu unvanıyla yeni bir Oğuz siyasal birliğinin başına geçer. Bu takdirde Selçuklu Oğuzlarının islâmiyete daha geç bir tarihte girdiklerini kabul etmek gerekir. Pritsak ise, o tarihlerde daha İsrail'in yabgu unvanını taşımadığını, Samanoğlu prensine yardım eden kişinin Yengikent yabgusu olduğunu düşünür*. Bu ikinci görüş, kesinlik taşımamakla birlikte, Selçukluların daha önce islâmı kabullendikleri ve şamanist Oğuz yabgusu ile savaştıkları biçimindeki yukarıda verilen bilgilere daha uygun düşer.

İSLÂM MAVERAÜNNEHİR'İN TÜRKLEŞMESİ

İslâm olan Selçuklu Oğuzları, Cend bölgesinde ve daha sonra Buhara yakını Nur bölgesinde görülürler-

* Yengikent'teki Oğuz yabgusunun kişiliği de tartışmalıdır. Reşidettin'deki Oğuz Destanı'nda son Oğuz yabgusu Ali Han ve oğlu Şah Melik geçer. Ali Han, el-Beranî lâkabını taşır. Pritsak ve Kafesoğlu, bu Ali'yi Yengikent yabgusu ve oğlu Şah Melik'i Cend egemeni sayarlar. Kafesoğlu'na göre, bu yabgu, Oğuzların Baranlı (Koyunlu) oymağındandır. Prof. Zeki Velidî Togan, «Beranî» deyişini bir Kıpçak oymağı ile özdeşleştirerek Ali'yi Kıpçak sayar. Prof. Sümer, Ali'nin kökeninin meçhul bulunduğunu ve yeni kanıtlar elde edilmedikçe, Oğuz Destanı'ndaki rivayete güvenilemiyeceğini söyler. Bu konuda kuşkusuz kesin birşey söylenemez. Söylenebilecek olan, Selçukluların Yengikent yabgusuna baş kaldırdıkları ve Cend egemeni Şah Melik'in Selçukluların baş düşmanı olduğudur. Bu düşmanlığın kökeni, belki de yabguluk çatışmasına dayanır.

ken, Karahanlılar Samanoğlu ülkesine doğru genişlemeye başlarlar. Karahanlı Hârun (Buğra Han II.), 990 yılında İsficab'ı ve 992 yılında Buhara'yı direnişsiz alır. Kendine «şihab el-devle», «zâhir el-devle» gibi lâkaplar yakıştırır. Bu lâkaplar halife tarafından verilmiş değildir, zira Karahanlıların henüz sunnî islâm ile resmî temasları yoktur.

Karahanlıların çok zengin ve savaşçı halka sâhip Maveraünnehir bölgesini direnişsiz alışı ilginçtir. Bunda iktidar peşindeki Samanoğlu generallerinin çevirdiği entrikalar ve Karahanlılar ile yaptıkları ülkeyi paylaşma anlaşmalarının payı büyüktür. Bâzı kaynaklar, Karahanlı fethini, Halife Vasık soyundan sayılan Ebu Muhammed'in çabalarına bağlarlar. Halife soyundan kişilere, Samanoğlu ülkesinde ödenek bağlamak âdet olduğu halde, Ebu Muhammed bu haktan yoksun bırakılır. Bunun üzerine Türklere gider. Han üzerinde etkinlik kazanır ve Buhara seferini sağlar. Üç yüz köle edinen Ebu Muhammed, halife ilân edilmek sevdasındadır. Karahanlı Buğra Han, Horasan ve Maveraünnehir'i onun vasali olarak yönetecektir. Öykü, abartmalı olabilir. Bölgenin direnişsiz ele geçirilişinde tüccar ve arazi sâhibi kudretli dihkanların rolü daha önemli olsa gerektir. Zira bir kısım dihkanlar, Karahanlı'yı ülkelerine kendileri çağırırlar. Bunlar, Samanoğullarının artan vergilerinden hoşnutsuzdurlar. Beyhak Tarihi'ne göre, Samanoğulları, veraset vergisi almaya başlarlar. Bir memur ölünce, servetinin bir bölümünün ailesine değil, hazineye geçmesi kararlaştırılır. Daha sonra Beyhak'ta ve herhalde öteki eyaletlerde ölen her kişinin eğer oğlu yoksa, servetinin bir bölümünün hazineye alınması yasalaştırılır. Bu veraset vergisi, giderek oğlu olanlara da uygulanır ve ülkede büyük hoşnutsuzluk yaratır. Karahanlı, daha az vergi ödeme olanağını getirdiği için tutulur. Ne var ki, Hârun Buğra Han'ın hastalanması, bu ilk fethin kalıcı olmasına olanak vermez. Hârun geri çekilir. İbn ul-

Esîr'e göre, bu çekilişte Selçukluların Samanoğlu Nuh'a getirdikleri destek de etkili olur. Nuh, Selçuk'a adam yollayıp yardım ister. O, oğlu İsrail'in komutasında Oğuz askeri yollar. Oğuzlar, çekilen Karahanlılara saldırarak önemli ganimet elde ederler ve dönerler.

Karahanlılar çabuk geri dönerler. Özkent egemeni Arslan İlig Nasr, yine eşrafın çağrısıyla 999 yılında direnişsiz Buhara'ya girer. Olaya tanık olan tüccarlardan duyduklarını anlatan bir yazara göre, Samanoğlu hizmetindeki kâtipler, silâhlı Buhara halkını direnişe çağırırlar :

— Size ne kadar iyi davrandığımızı ve aramızdaki ilişkilerin ne kadar dostça olduğunu biliyorsunuz. Şimdi düşman bizi tehdit ediyor. Ödeviniz bize yardım etmek ve yanımızda savaşmaktır.

Ama Buhara halkı çağrıyı yanıtsız bırakır. Halk din adamlarına sorar. Onlar, «Karahanlılar da iyi islâm, silâh atmayın, çatışmanın dışında kalmak iyidir» derler. Barthold, halkın direnmeyişini Samanoğullarının şiî kırımı yapmasına ve halk içinde gizlice yaşayan şiî propagandacıların etkinliğine bağlar[24]. O sırada İbn Sina'nın babası ve kardeşleri de bu gizlenen şiîler arasındadır. Fakat herhalde vergilerin ağırlığı ve dihkan direnişi daha önemli rol oynar. Karahanlılar Buhara'da vergiyi hafifletirler ve ağır giderlere yol açan karmaşık bir yönetim kurmaktan kaçınırlar. Karahanlılar egemenliğinin ilk zamanlarında dihkanlar büyük önem kazanırlar. İlak dihkanı, kendi adına para bile basar.

ÜÇ İSLÂM DEVLETİ HİZMETİNDE OĞUZLAR

Arslan İliğ Nasr, Buhara'yı alınca Abbasî halifesini tanır. Bastırdığı paralarda «Müminlerin Emiri'nin Kölesi» yazısıyla halifeye bağlılığını belirtir. Böylece Samanoğlu Devleti son bulur. Gazneliler Horasan'ı, Karahanlılar Seyhun-Ceyhun bölgesini alırlar. Karahan-

lı, Samanoğlu soyundan prensleri hapseder. Prenslerden Ebu İbrahim hapisten kaçarak Harizm'de güçlenir. Fakat Karahanlı karşısında yenik düşünce, Oğuzların yanına gider. Bir görüşe göre, Selçuk oğlu İsrail, öteki görüşe göre Yengikent egemeni Ali olan Oğuz yabgusu, prense yardımcı olur. Bu yardımda zengin ganimet ele geçirme isteği baş rolü oynamışa benzer. Ebu İbrahim ve Oğuzlar, Semerkant yakınlarında Karahanlı Sü-başı Tegin'i yenerler. Özkent'ten yardıma gelen Arslan İliğ Nasr da bir gece baskınıyla 1003 yılında bozguna uğratılır. Oğuzlar, Karahanlı ordusunun ağırlıklarını yağmalarlar ve 18 komutanı tutsak alırlar. Oğuzlar, bu 18 komutanı «Muntasır» hükümdarlık unvanını alan Samanoğlu prensine vermeye kesinlikle yanaşmazlar. Belki de fidye almak umuduyla tutsakları ellerinde tutarlar. Oğuzların Karahanlı ile savaşmaktan pişman oldukları, ondan özür dileyecekleri ve tutsakları geri vererek kendilerini bağışlatmayı umdukları söylentisi yayılır. Samanoğlu hükümdarı Muntasır, kendini güvenli görmez. 600 atlı ve 400 yaya ile Oğuzların yanından ayrılıp Ceyhun'u geçer ve Horasan'a gelir. Oğuzlar onu yakalamak için arkasından giderlerse de, Ceyhun'u geçemezler.

Horasan'da tutunamayan Muntasır, yeniden Buhara bölgesine gelir. Karahanlı'nın Buhara Vâlisini bozguna uğratınca, çevresine önemlice Oğuz grupları toplanır. Bu Oğuzlar arasında, görünüşe göre, Selçuklular da vardır. Bu çeşitli Oğuz gruplarının desteğiyle, Samanoğlu Muntasır, Karahanlı Arslan İliğ'i yener. Oğuz gruplarının çoğu elde ettikleri ganimet ve azığı yeterli bularak yurtlarına dönerler. Karahanlı Arslan İliğ yeniden asker toplayıp dönünce, Muntasır zayıf durumdadır. Oğuz gruplarının çoğu ganimeti yeterli bulup yeniden savaşa gelmezler. Muntasır'ın ordusundaki Selçuklulardan ayrı bir Oğuz şefi olan Ebu'l Hasan b. Tak da Karahanlılar safına geçer. Yenilen Muntasır, Horasan'a döner, Gazneli Mahmut baskısı altın-

da orada da tutunamaz, bir Arap kabilesine sığınır, ama 1004 yılında Araplar onu öldürür. Samanoğlu Devleti, böylece son bulur. Artık Ceyhun'un Batısında Horasan'da Gazneliler, Ceyhun'un Doğusunda Karahanlılar vardır. Çeşitli Oğuz grupları ise, ganimet peşinde bir o safta, bir öteki safta savaşırlar.

Selçuklu Oğuzlarının ise, bu arada ne yaptıkları belli değildir. 1020-1021 yılında Selçuk oğlu İsrail Arslan Yabgu'nun Karahanlı hizmetinde Buhara yakınında Nur bölgesinde yeniden ortaya çıkışına değin, bilgimiz yoktur. Bu dönem, «Meliknâme»nin gerçekliği kuşkulu öykülerine göre aydınlatılmaya çalışılır. Görünüşe göre, Selçuk, Cend yöresinde kalır ve XI. Yüzyıl başlarında orada ölür. Oğullarından Tuğrul ve Çağrı Beylerin babası olan Mikail, ondan önce, islâm olmayan Türklere karşı yapılan bir savaşta ölür. Tuğrul ve Çağrı'yı dedeleri Selçuk yetiştirir. Prof. Mehmet Altay Köymen'e göre, Selçuk'un Tuğrul ve Çağrı'ya gösterdiği yakınlık, onun oğlu İsrail ile arasını açar. 992'de Samanoğlu Nuh'un yardımına yolladığı İsrail, Cend'e geri dönmez, Maveraünnehir'de yerleşir. Prof. Köymen'e göre 1000 ya da 1007 yılında Selçuk ölünce, torunları Çağrı ve Tuğrul Beyler de Cend'den ayrılırlar, ama nereye gittikleri bilinmez. Köymen, onların amcaları Arslan Yabgu (İsrail) ile aynı bölgede, belki de özerk olarak yaşadıklarını düşünür. Prof. Kafesoğlu ve Prof. Köymen, «Meliknâme»nin hayli kuşkulu bilgilerine dayanarak Çağrı ve Tuğrul'un oymaklarıyla Talas bölgesine gittiklerine inanırlar. Onlar, Maveraünnehir'e egemen Özkent'teki Karahanlı alt-kaganı Arslan İliğ Nasr'dan çekinerek Talas'taki Karahanlı egemenin ülkesine sığınırlar ve onun hizmetine girerler. Fakat burada da durumları kuşkuludur. Talas egemeninin kendilerini tutsak alacağından çekinirler. Bu nedenle ikisi birden Karahanlı egemenin hizmetine gitmezler. Örneğin Çağrı egemenin hizmetine gittiğinde, Tuğrul oymakların başında tetikte kalır. İkisini birden yakalamaktan

umudunu kesen Talas egemeni, İbn ul-Esîr'e göre, Tuğrul'u tutsak eder. Çağrı kendi oymağı ve «sözünü dinleyen ötekileri» ile kardeşini kurtarır ve yeniden Maveraünnehir'e döner. Fakat burada da Karahanlı Buhara egemeni Ali Tegin ile anlaşamazlar. Tuğrul, bozkırın iç bölgelerine çekilir. Çağrı, 3 bin atlıyla Bizans seferine (1016-1021) çıkar! Horan ve Azerbeycan'dan geçerek 1018'de «rüzgâr gibi uçan atlar üstünde, uzun saçlı, yaylı ve mızraklı» Türkleri ile Van gölü çevresindeki Ermeni Krallığı arazisinde görünür. Çağrı, ganimetlerle geri döner!

Bütün bunlara inanmak güçtür. Kesin olan, Cend bölgesinde gördüğümüz Selçuklu Oğuzların 1021 yılında Arslan Yabgu İsrail'in şefliğinde, Karahanlı Buhara egemenine bağımlı olarak yeniden ortaya çıktıklarıdır. Fakat tarihsel bir değer taşımasa bile, «Meliknâme»deki bilgiler, Selçukluların biribirinden kopuk askerî çeteler meydana getirdiklerini gösterir. Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin amcaları Arslan Yabgu ile ilişkileri de kopuktur, hatta düşmancadır.

KARAHANLILAR HORASAN'DA

Bozkırda o sıralarda daha pek çok «askerî çeteler» diye niteleyebileceğimiz Oğuz grupları vardır. Bunlar, Karahanlı-Gazneli savaşlarına katılıp, aralarında boğuşurlar. Ceyhun, Gazneli ve Karahanlı arasında sınırdır. Fakat köle kökenli pahalı profesyonel orduya sâhip bulunan Gazneli Mahmut, Horasan'ı «malî bir sömürge» olarak kullanır. Samanoğulları Horasan'ı ülkeleri olarak benimsemişlerdir. Vergilendirmelerinde göreceli olarak ölçülüdürler. Gazneli ise, Horasan'a pahalı ordusunu besleyecek bir sağmal inek gözüyle bakar. Bu nedenle Horasan dihkanları, aşırı vergici Mahmut'a şiddetle karşıdırlar. Bundan cesaret alan Arslan İliğ Nasr, Hindistan seferindeki Mahmut'un yokluğundan yararlanarak, 1006 yılında iki koldan Horasan'a

girer. Nişapur, Karahanlıları sevinçle karşılar. Nişapur'un zengin eşrafından önemli bir grup, Karahanlı'yı açıkça destekler[248]. Belh ise direnir. Hızla Hindistan'dan geri dönen Mahmut, Belh halkının direnişine pek kızar. Mahmut, Karahanlıları püskürtür. Nişapur'u direnişsiz alan Karahanlı Sü-başı Tegin, geri çekilirken, Gazneli hizmetindeki Tak oğlu Alhamas'ın Oğuzlarıyla çetin savaşlar verir. Belh'ten Ceyhun kıyısına çekilmek zorunda kalan öteki Karahanlı Cafer Tegin'in ordusu da Gaznelinin filleri karşısında paniğe kapılır ve kaçar. Alt-kagan Arslan İliğ Nasr, kaçan subaylarını azarlarsa da, «Bu filler, bu silâhlar ve adamlarla döğüşmek olanaksız» karşılığını alır. Ama alt-kagan Nasr, 1008 yılında yeni sefer hazırlar. Ondan daha üst mevkideki akrabası Ortak-kagan Yusuf (Kadir Han) ile anlaşır. Seyhun-Ceyhun dihkanlarını yardımına çağırır ve Ceyhun'u bir kez daha geçip Belh'e doğru ilerler. Utbî, Karahanlı askerlerini «geniş yüzlü, küçük gözlü, düz burunlu, az saçlı (sakalları), demir kılıçlı ve siyah giysili» diye anlatır. Gazneli ordusunda 500 fil vardır. Profesyonel köle askerin eksiğini Horasan'a Selçuklulardan çok önce geçmiş ganimet peşindeki ücretsiz göçebe Oğuz askeri tamamlar. Sonucu filler saptar. Filler önünde dağılan Karahanlı Türk askeri, Ceyhun'da boğulur. Böylece Karahanlıların Horasan'ı fetih girişimleri başarısız kalır. Gazneli Mahmut, Karahanlılar arasındaki iktidar savaşlarından yararlanarak hakem durumuna gelir ve 1017'de Harizm'i ülkesine katarak, Horasan'da askerî güce dayalı egemenliğini pekiştirir. Ama Gazneli'nin Horasan'ı bir malî sömürge gibi kullanmasından, şimdilik dağınık durumda bulunan ve ganimet için işine gelen kudretli adına savaşan Oğuzlar, daha doğrusu Selçuklular yararlanacaklardır. Karahanlıların başaramadığını, Oğuzlar başaracaktır*.

* Karahanlılar, Horasan'ı istilâyı 1019-1020 yılında üçüncü kez denerler. Ama Belh yakınında yine fena halde yenilirler. Gaz-

SELÇUKLULAR BUHARA'DA

1020-1021 yılında Arslan Yabgu İsrail'in liderliğindeki Oğuz grubu, Karahanlı prenslerden Ali Tegin'in hizmetindedir. Ali Tegin, büyük bir olasılıkla, 1006'da Nişapur'u direnişsiz alan Sü-başı Tegin'dir. 1014'te Buhara, 1016'da Semerkant egemeni gözükür. Fakat o tarihte büyük kagan Togan Han I.'e karşı kendini büyük kagan ilân eden Arslan Han'a (Mansur b. Ali) girişilen mücadelede Ali tutsak düşer. Togan Han, 1017-1018 yılında Yedi-su'ya girmiş 100 bin çadır kâfiri* hasta yatağından kalkıp kovaladıktan sonra öldüğünde Ali Tegin, Arslan Han'ın elinde tutsaktır. Hapisten 1020-1021 yılında kaçar ve görünüşe göre, Arslan Yabgu İsrail'in Oğuzlarının desteğiyle Buhara'yı yeniden ele geçirir. Yığan Tegin unvanıyla Buhara'da oturur ve İsrail'in Oğuzlarıyla Arslan Han'ın kardeşini yenerek arazisini genişletir. Ali'nin rütbesi henüz ufaktır. Arslan İliğ olarak kardeşi Ahmet'i ve büyük kagan olarak da onu bir süre hapseden Arslan Han'ı tanır. 1024-1025 yılında dindar Arslan Han dünya işlerini bırakıp derviş olur ve hükümdarlıktan çekilir. Yerine 27 yıldır Ortak-Kagan olan Yusuf, Kadir Han adıyla geçer. Kadir Han, Ahmet ve Ali'nin ağabeyidir. Ama iki kardeş onu büyük kagan tanımazlar. Arslan İliğ Ahmet, Togan Han II. unvanıyla kendini büyük kagan

---

nelilerin Harizm Vâlisi Altuntaş, Ceyhun nehrinin yüzlerce kilometre öteye sürüklediği Türk şapkalarından Gazneli yengisini öğrenir, kutlar.

* «Kâfirler» 300 bin çadır olarak da geçer. Togan Han, bu göç eden boyları Balasagun'a sekiz gün mesafede durdurur ve göç yollarını değiştirir. Büyük bir olasılıkla bunlar, Uzak Doğu'dan başlayan Kun (Kuman), Sarı Uygur ve Kay göçüyle ilgili göçebelerdir. Togan Han onların yolunu kesince, göç yönünü değiştirip Kuzeybatıya dönerler. Cungarya kapısından Karluk bölgesine, oradan da Kıpçak alanına varırlar ve Rusya içlerinden Tuna bölgesine uzanan Peçenek, Uz (Oğuz) ve Kuman ikinci göç dalgasını yaratırlar.

ilân eder. Yıgan Tegin unvanlı Ali ise, onun Arslan İliğ'i olur. Ahmet, Balasagun, Hocend, Fergana ve Özkent bölgesini ele geçirmeyi başarır. Yusuf Kadir Han, kardeşlerinin başarısı karşısında Gazneli Mahmut ile ittifak arar. Gazneli, akınlarıyla kendisini rahatsız eden ve elçilerinin yolunu kesen Ceyhun Kuzeyindeki yeni komşusu Arslan İliğ Ali'den hoşnut değildir. Bu nedenle Kadir Han ile anlaşır. Anlaşmaya göre, Maveraünnehir bölgesi Ali Tegin'den alınacak, Kadir Han'ın oğluna verilecektir. Gazneli Mahmut, 1025 yılında biribirine bağlanmış kayıklar üzerinden Ceyhun nehrini geçer. İddiaya göre, kendine 10 bin atlıyı içine alacak çadır kurdurur. Gerdizî'nin «Bütün Türkistan'ın şefi» ve «Büyük Han» dediği Kadir Han da Semerkant yakınlarına gelir. Mahmut konuğunu ağırlar, parlak bir şölen verir. Kadir Han, şarap içmeyişiyle dikkati çeker. Oysa şarap içmemek, bölgede görülmüş şey değildir. Ama Karahanlı egemenler aşırı dindar ve sâde yaşam yanlısıdırlar. Mahmut'un görkemli yaşamından Kadir Han'ın başı döner*.

SELÇUKLU DÜŞMANI SELÇUKLU OĞUZLARI

İki hükümdarın ilerlediğini görünce, Ali, Buhara'dan bozkıra kaçar. Arslan Yabgu İsrail'in Oğuzları da çöle ve kumluk araziye çekilirler. Mahmut'un komutanı, kaçan Ali'nin karısı ve kızları ile ağırlıklarını ele geçirirse de, o, kurtulmayı başarır ve Mahmut geri dönünce Buhara'ya döner. Buhara ve Semerkant'a egemen olur**. Arslan Yabgu İsrail ise, Mahmut'un oyunu-

* Nizamülmülk'e göre, Gazneli Mahmut, halifeye Karahanlıyı vasali diye gösterir. Halife ile yaptığı anlaşmada, onun Karahanlı ile ilişki kurmasını ve armağan yollamasını engeller. Halife, ancak Mahmut aracılığıyla Karahanlılarla ilişki kurabilir.

** Bosworth, Ali Tegin'in Buhara ve Semerkant'a yeniden egemen oluşunu, bu iki kent tüccarlarının çıkarlarına uygun dü-

na gelir. Diplomat Gazneli, Arslan'a okşayıcı bir mektup yazar ve onu ordugâhına çağırır. O dönemin en büyük hükümdarı ile görüşmesinin bozkırda ününü artıracağına ve kuvvetini çoğaltacağına inanan Arslan Yabgu, 300 Oğuz savaşçısı ile Gazneli'ye gider. Yabguluk simgesi olan bir yay ve üç ok ile gelen Arslan Yabgu, tutsak alınır ve 1035 yılında ölene değin Hindistan'da bir kalede hapsedilir.

İlginçtir ki, Arslan Yabgu'nun tutsak alınmasına karşın, onun Oğuzlarından Gazneli'ye karşı hiçbir tepki gelmez. Çağrı ve Tuğrul beylerden de ses çıkmaz. Esasen amcaları Arslan Yabgu İsrail ile Çağrı ve Tuğrul'un ilişkileri hayli karanlıktır. Fakat bu ilişkilerin pek iyi olduğu söylenemez. Prof. Köymen, 1021'den sonra Oğuz boylarından yeni katılmalarla güçlenen Çağrı ve Tuğrul beyleri, amcalarının kendisi için bir tehlike saydığı kanısındadır. Bu nedenle Arslan Yabgu, yeğenlerinin kuvvetlerini dağıtır ve onları zayıflatır[249]. Bu konuda kesin birşey söylenemezse de, Arslan Yabgu'ya bağlı 4 bin çadırlık Oğuzlar, amca tutuklanınca Selçuklu ailesinin hizmetinde kalmaya yanaşmazlar. Gazneli'ye sığınmak isterler, Selçuklulardan zulüm ve eziyet gördüklerini söylerler. Şeflerinden yakınan bu Oğuzlar, Mahmut'tan Ceyhun'u aşıp Horasan'a yerleşme izni sağlamaya çalışırlar. Mahmut'a ve uyruklarına yararlı olacaklarını, sürüleriyle onları besleyeceklerini, savaşçılarıyla sultanın ordusunu çoğaltacaklarını söylerler. Fakat Horasan'a geçiş iznine Gazne ileri gelenleri karşı çıkarlar. Tus Vâlisi Câzib, «Oğuzlar ya toptan nehirde boğulmalı, ya da ok atamasınlar diye baş parmakları kesilmeli» der. Ama Mahmut, Arslan Yabgu'nun Oğuzlarının Ceyhun'u geçip Horasan Kuzeyinde Serahs, Abiverd ve Kızılarvat ot-

---

şüşüne bağlar. Ona göre, Buhara ve Semerkant zenginleri, Selçuklu gibi bozkır savaşçılarını hizmetine alabilsin diye Alî Tegin'e para yardımı yaparlar (The Ghaznavids, s. 236).

laklarında yerleşmelerine izin verir. Oğuzların başlarında, Selçuklu ailesinden olmayan Yağmur, Buka, Gök-taş ve Kızıl gibi «beğ» denilen soylu askerî şefleri vardır. Olay, Oğuz boylarının dağılıp çözüldüklerini ve güçlü askerî şefler çevresinde, akrabalık bağları gevşek yeni kümeler meydana getirdiklerini bir kez daha kanıtlar.

Horasan otlaklarına yerleşen bu Oğuzlar, yeni katılmalarla çoğalırlar. Fakat acımasız vergi toplayıcısı olan Gazneli memurların zulmüne uğrarlar. İbn ul-Esîr, vergicilerin, bunların «mallarını ve çoluk çocuklarını aldıklarını» yazar*. Vergicilerin sertiği, Oğuzları boğuşmaya zorlar. Ok atamasınlar diye Oğuzların baş parmaklarının kesilmesini isteyen köle komutan Câzib ile savaşırlar. Katılmalarla sayıları artan Oğuzlar, mücadelelerinde başarılı olurlar. Bizzat Gazneli Mahmut, ordu ile Horasan'a gelmek zorunda kalır. Gazne ordusu, 4 bin Oğuzu öldürür, geri kalanlar Balhan dağ-

---

* Gazneliler vergi toplamaya sık sık askerleri yollarlar. Asker, çok sert yöntemler kullandığı için, bâzen halkı cezalandırmak amacıyla vergi tahsildarlığı bile bile askerlere verilir. Örneğin Sultan Mes'ut, 1039 yılında Türkmen istilâcılara yardım ettikleri gerekçesiyle Herat çevresi köylülerinin vergisini ceza olarak askere toplatır. Göçebelere karşı ise, genellikle askerler kullanılır. Nizamülmülk, bu konuda bir öykü anlatır: Gazneli Mahmut'un babası Sebük-tegin, Gazne egemeni Alptegin'in köle askeridir. Alptegin, onu 200 köle askerle Halaç ve Türkmenlerden vergi toplamaya yollar. Halaç ve Türkmen, istenen vergiyi tam vermeyince askerler silâh çekip mallarını zorla almak isterler. Sebük, savaş buyruğu verilmedi diye askerleri engeller. Dönüşte Alptegin, «Neden savaşmadınız» diye Sebük'ü azarlar. Sebük, kendini şöyle savunur: «Efendimiz bize ferman etmemiş idi. Emir almadan cenk etse idik, o zaman bizim her birimiz köle değil, efendi olmuş olur. Kulluğun göstergesi, efendinin buyurduğunu yapmaktan ibarettir. Yenilse idik, herhalde efendimiz, size kim buyurdu da cenk ettiniz, derdi. Efendimiz cenk ferman buyurursa, gidelim, cenk edelim. Ya malı alalım, ya da can feda edelim».

Savunmayı yerinde bulan Alptegin, Sebük-tegin'i 300 köle askerin komutanı yapar.

larına ve Hazar kıyılarına doğru kaçarlar. Ama Gazneli Mahmut 1030'da ölünce, 1029'da alınan Rey bölgesini yöneten oğlu Mes'ut, tahta geçen kardeşi Muhammed'e karşı giriştiği mücadelede, verimsiz, ama güvenli Balhan dağlarına kaçan Oğuzlara başvurmak zorunda kalır. Oğuz beyi Yağmur'u hizmetine alır. Onun isteğiyle, dağlardaki Oğuz'un Horasan'a dönmesine izin verir. Kızıl, Gök-taş ve Buka gibi öteki beyler de Mes'ut'un hizmetine girerler. Pek güvenemediği bu Oğuz şeflerinin başına, Mes'ut, kendi köle komutanlarından Humar-taş'ı komutan atar ve bu Oğuzların desteğiyle iktidarı kazanır. Kızıl, Buka ve Gök-taş, Humar-taş yönetiminde 1030'da Hindistan'daki ayaklanmaları bastırırlar. Yağmur Bey'in Oğuzları, Hindistan seferine katılmazlar. Onlar Serahs bölgesindedirler. Yerleşik halkın, oradaki Oğuzların verdiği zararlardan yakınmaları üzerine, Sultan Mes'ut, 1031'de ordu yollar. Gerdizî'ye göre, bu Oğuzlar, çoluk çocuklarını yeniden verimsiz Balhan dağlarına gönderirler. Kendileri ise her gün bölük bölük gelip Gazne ordusu ile çarpışırlar.

Sultan Mes'ut, o yıl, Irak-Horasan ve Maveraünnehir büyük ticaret yolunun geçtiği çok zengin Rey kentine köle generali **Tâş-ı Ferraş'ı atar.** Bu general, köle askere ve Humar-taş hizmetindeki Oğuzlara dayanmak zorundadır. Ağır vergiler alındığından Rey halkı, eski egemen Deylemliler kadar yeni egemen Gaznelilerden de şikâyetçidir. Gazneli, yeni vergiler koyar ve yasa dışı keyfî para toplar. Beyhakî, vâli «ülkeyi adaletsizlik ve zulüm ile doldurdu. Halk, onlardan ve yönetimlerinden kurtulmak için yakarıyordu. Arazi tahrip oluyor, halk dağılıyordu» der. Askerî vâli, bu nedenle savaşçı Oğuzların desteğine muhtaçtır. Fakat itaatsiz Oğuz şeflerini temizlemekle de görevlidir. Ona «Başta Yağmur olmak üzere, Kızıl, Buka ve Gök-taş'ı yakala, ama Oğuzları Humar-taş komutasında hizmette tut» buyruğu verilir. Vezir Ahmet, çelişik gözüken bu karara karşı çıkarsa da, Sultan Mes'ut, Oğuzların

da beylerinden kurtulmak istediklerini ileri sürer.

Tâş-ı Ferraş, Nişapur'a gelince, Yağmur'u ve elli kadar Oğuz ileri gelenini öldürtür. El ve ayaklarını keser ve asar. Görünüşe göre bu Oğuz şefleri, Yağmur'un nökerleridir. Vâli, Kızıl, Buka ve Gök-taş'a dokunmaz. Buka ve Gök-taş'ı Humar-taş'ın hizmetinde tutar ve yanında Rey'e götürür.

Gazne vergi zulmüne destek olmak üzere, çoluk çocuk ve sürüleriyle Rey'e götürülen bu Oğuzlara, Selçuklu Oğuzlarından ayırmak için Irak Oğuzları (Türkmenleri) adı verilir. Öldürülen Yağmur'un oğlunun verimsiz Balhan dağlarına kaçan Oğuzları da «Balhan Oğuzları» adını alır. Balhan Oğuzları, bu dağlardan Horasan'ı tehdit ederler. Nitekim 1034'te Horasan'a gelirler. Sultan Mes'ut Horasan'a gelince, Balhan dağlarına çekilirler. Mes'ut'un Rey'de Irak Oğuzlarıyla da başı derttedir. Hatta yoklama yapılacağı bahanesiyle Oğuzları yakalamasını kent yöneticisine bildirir. Fakat Balhan Oğuzlarının istilâsı, kararın uygulanmasına izin vermez. Bu sırada, Maveraünnehir'deki bir bölüm Oğuzlar ise, Belh yakınlarında Ceyhun bölgesinde Gazne ülkesine akınlar yaparlar.

Görüldüğü üzere, Oğuzlar, üç koldan Horasan'da Gaznelilere büyük güçlük çıkarırlar. Büyük bir olasılıkla, Kuzeyden gelen Kıpçak baskısı nedeniyle, Horasan'da Oğuz baskısı artar. 1030'larda Gaznelilerin Harizm'deki özerk vâlisi Altuntaş'ın profesyonel köle askerin yanı sıra Kıpçaklardan yardımcı birlikleri vardır. Aral gölü çevresi, Oğuzlardan Kıpçakların eline geçer. Oğuzlar, Maveraünnehir'e ve Horasan'a sürülürler.

Oğuzlar böylece Güneye doğru akar iken, Horasan halkı, Gazneli'nin ağır vergilerinden yakınır. Horasan yöneticisi Surî, acımasız vergiciliğin ve müsaderelerin simgesi olur. Beyhakî, Sultan Mes'ut'un yolladığı cömert armağanlar nedeniyle pek tuttuğu Surî'yi, Horasan'ın yitirilişinin doğrudan nedeni sayar. Horasan dihkanı, Karahanlılara mektuplar ve elçiler yollayarak,

Oğuzları askerî destek için Horasan'a yöneltmelerini isterler[250]. 1036 yılında Seistan eşrafı, Gazneli egemenliğinden kurtulmak için, bölgede gözüken Oğuzlardan yararlanmaya çalışır. Horasan eşrafının Gazneli'ye karşı bu tutumudur ki, Selçukluların Horasan ve İran'da egemenliğini hazırlar.

SELÇUKLULARIN HORASAN'A KAÇIŞI

Horasan'da Oğuz sızması ve gücü artarken, Selçukluların Oğuzları, Buhara bölgesinde Karahanlı Ali Tegin'in hizmetindedirler. Ali Tegin, Gazneli Sultan Mes'ut ile kötü ilişkiler içindedir. Mes'ut 1030'da kardeşiyle taht kavgası yaparken, Ali Tegin'e askerî yardım için Huttal eyaletini vaad eder. Fakat mücadeleyi kazanınca vaadini tutmaz. Ali Tegin'e karşı, onun mücadele ettiği Karahanlı Kadir Han ve oğlunu kazanmaya çalışır. Kadir Han'ın kızını kendine, oğlunun kızını oğluna ister. Kendi alacağı kız için 50 bin, oğlunan alacağı kız için 30 bin Herat d'narı önerir. Mes'ut, daha önce de zifaf gecesi saçsaça başbaşa kavga ettiği bir Karahanlı prensesi ile evlidir.

Ali Tegin, rakip Karahanlı ve Gazneli baskısına karşı, profesyonel bir ordudan yoksundur. Ancak köylülerden topladığı savaş gücü düşük yaya askere (haşar), Buhara kenti gazilerine ve özellikle Oğuz atlılarına dayanır. Bu nedenle Selçuklu Oğuzları ile iyi geçinmek durumundadır. Fakat kaynaklar, yine de Selçuklu ve Ali Tegin arasında sürtüşmeler olduğunu belirtir. «Meliknâme» aktarıcılarından İbn ul-Esîr'e göre, Ali Tegin, Çağrı ve Tuğrul ile aralarını açmak için Selçuk oğlu Musa'nın oğlu Yusuf'u Buhara bölgesindeki bütün Oğuzlara İnanç unvanıyla yabgu atar. Babası Musa daha yaşarken, Yusuf, Selçuklu Oğuzlarının şefi olur... İbn ul-Esîr, Ali Tegin'in bunu Yusuf'un Çağrı ve Tuğrul ile arasını açmak ve biribirleriyle çarpıştırmak için yaptığını ileri sürer. «Meliknâme»den ak-

tarma başka kaynaklar, Ali Tegin, Yusuf'u onlardan koparmaya kalkışınca Tuğrul'un Yabgu Yusuf'un üzerine yürümek istediğini, Çağrı'nın bunu engellediğini belirtirler. Zorla da olsa, birlik korunur. Birliği bozmada başarısız kalan Ali Tegin, Yusuf'u öldürtür. Bununla birlikte, olayların akışına bakılırsa, Ali Tegin'in Selçuklularla iyi geçinmek zorunda olduğu anlaşılır. Zira Gazneli Mes'ut, 1032 yılında Harizm Vâlisi Altıntaş'ı Belh'ten yolladığı 15 bin askerle Ali Tegin'in üzerine yürütür. Ali Tegin, Buhara savunmasını 150 köle askerle fakir halktan gazilere bırakır. Kendisi kentten çıkarak Debussiyye'ye gider. Ancak Selçuklu desteğiyle, Gazneli ordusunu püskürtebilir. Gazneli tehdidi altında Ali Tegin, Karahanlı ailesiyle yakınlaşır ve Gazne'nin özerk Harizm Vâlisi Altıntaş ve oğlu Hârun ile ilişkilerini düzeltir. Selçuklular, Altıntaş dönemi her yıl kışlamak için Harizm'e gitmeye başlarlar. Altıntaş ölünce oğlu Hârun, Harizmşah olur. Hârun ve Ali Tegin, 1034 yılında Gazne ülkesine yürümek üzere ittifak yaparlar. 1034 baharında dağlı Kumiçi Türklerinin Huttal'a inişi ve aynı yıl sonunda bir bölüm Oğuz'un Ceyhunu geçip Gazne vâlisine saldırması, bu istilâ girişimiyle bağlantılı görülür. Fakat bu sırada Ali Tegin ölür. Selçuklular, Ali Tegin'in oğulları ve kudretli generali ile anlaşamazlar. Aralarında çatışma olur. İnanç Yabgu Yusuf, belki de daha önce değil, bu sıralar öldürülür. Yabgu unvanı, Yusuf'tan babası Musa'ya geçer.

Horasan'ı fethi planlayan Harizmşah Hârun, Selçuklu Oğuzlarından bu amaçla yararlanmak ister. Selçukluları Harizm'e konaklamaya çağırır. Ne var ki, Harizm'e geçen Selçuklu Oğuzları, Reşidettin'in son Oğuz yabgusunun oğlu gösterdiği düşmanları Şah Melik'in saldırısına uğrarlar. Hızla çölü aşan Şah Melik, 1034 sonbaharında tan atarken Selçukluların konakladığı yere baskın yapar. Gâfil avlanan Selçuklular, ağır yitik verirler. Beyhakî'ye göre, 7-8 bin kişi ölür, kadın,

çocuk ve at tutsak olur. Acınacak durumda Ceyhun'un öteki kıyısına geçerler. Atlarının bile eyerleri yoktur. Yakınlarındaki bir köyün gençleri, bu perişan ve güçsüz kişileri öldürmeyi bile düşünürler. Ne var ki, sayıları yeni katılanlarla artar ve Harizm'de daha fazla barınamayan Selçuklular, Horasan'da Nesa çölüne göçerler. Nesa'ya geldiklerinde sayılarının 10 bin atlıya çıktığı belirtilir. Aralarında «Yınallılar» denilen Yabgu Yusuf'un oğlu İbrahim Yınal'ın Oğuzları da vardır*. Yusuf öldüğünden yabgu unvanını babası Musa taşır. Fakat yabgunun öteki şefler üzerinde herhangibir otoritesi yoktur. Nesa'da daha önce oraya göçmüş bir kısım Oğuzlar ve Harizmliler vardır. Gazneli Horasan yöneticisi, Selçuklu ve Yınallı dediği bu Oğuzlara oradaki Türkmenler ile Harizm Selçuklularının yerleşme yeri vermediklerini yazar. Selçuklular, onları yerlerinden çıkarıp Nesa otlaklarına konarlar.

SELÇUKLULAR, GAZNELİ DİHKANLARI OLUYOR

Selçuklular, İbn ul-Esîr'in deyimiyle, Sultan Mes'ut'tan «aman» isterler. Musa Yabgu, Muhammed Tuğrul ve Davut (Çağrı Bey), Horasan'daki Gazne yöneticisi aşırı vergici Surî'ye üç at, üç deve ve üç yüz koyun «armağan» ile birlikte ortak bir mektup yollarlar. Mektupta kendilerini «halifenin köleleri» diye nitelerler. İrili ufaklı bütün egemenler tarafından kullanılan bu deyim, bir alçakgönüllülükten çok, bir prenslik iddiasını belirtir. Bu üç Selçuklu beyi, mektupta, Gazne Devleti'nin sınır bekçiliğini yapmayı önerirler: Nesa ve Ferave (Kızılarvat) gibi çöl kıyısındaki yerler onlara bırakılacaktır. Karşılığında her emredilecek işi yapmaya hazırdırlar. Ayrıca sınırları öteki âsi Oğuzlara karşı koruyacaklardır. Sultan'ın rahat duracaklarından

* Beyhakî, «atlılar içinde Selçukiyan ve Yınaliyan var» diyerek, Selçuklu ve Yınallıyı ayırır. Daha önce gördüğümüz üzere, Arslan Yabgu'nun Oğuzları da ayrı bir gruptur.

güvenli olması için içlerinden birini rehin olarak Gazne sarayına yollayacaklardır.

Surî, mektubu Sultan'a yollar. Sultan'ın sivil danışmanları, uzlaşmadan yanadırlar. Hiç değilse kötü niyetleri görülünceye değin, barışçı bir yanıt isterler. Vezir Ahmet, bu kanıdadır. Zâten Selçuklular da Harizm'de ilişki kurdukları bu vezirin aracılığını isterler. Fakat Sultan ve köle komutanları, savaştan yanadırlar. İlk fırsatta Selçukluları ezmek niyetiyle Mes'ut, haklarındaki kararın Rey seferinden sonra verileceğini bildirir. Haber gelince, Beyhakî'ye göre, Selçuklular Mes'ut ile barışçı bir anlaşma yapıp onun yardımcı askerleri olmaktan umutlarını keserler. Karılarını ve ağırlıklarını güvenli bir yere gönderirler ve yöresel halkı yağmalamaya koyulurlar, bu arada savaşa hazırlanırlar. Mes'ut, Beğ-Doğdu komutasında 2 bin saray kölesi ve 15 bin atlıdan ibaret bir orduyu, Selçukluları cezalandırmak için yollar. İlkin Selçuklular yenik düşer ve çekilirler. Ama Gazne ordusunun ganimet paylaşma kavgasına daldığı bir sırada geri dönerler ve Gaznelileri bozguna uğratırlar. Kendilerinden alınan malları ve tutsakları kurtardıkları gibi, bol ganimet ve silâh elde ederler. Bu savaşta Selçukluların yalnız ganimet değil, ileride kuracakları devlet için yönetici de sağladıkları görülür. Örneğin Nişapur'un çok zengin ve kudretli Mikaili ailesinden Ebu Abdullah Selçuklulara katılır. O, Oğuz bozkırlarında Kızılarvat'ta iki kale yaptıran, sulama şebekesi kuran savaşçı dihkan Ebu'l Kasım Ali'nin oğludur. Horasan kentlerinden birinin reisidir. 1035'te Beğ-Doğdu ordusunda kethuda'dır. Fakat Selçuklu yengisi üzerine kaçamaz, fili üzerinde yalnız kalır. Bir Oğuz savaşçısı onu öldürmek üzeredir. Çağrı Bey engeller. Saygı gören Ebu Abdullah, kaderini Selçukluya bağlar. «Reislerin reisi» unvanıyla ileride Tuğrul'un ikinci veziri olarak görülür. Böylece Horasan eşrafı ile bağlantılar kurulmaya başlar.

Selçuklular, güçlü Gazne ordusuna karşı kazandık-

ları yengiyi de büyütmezler. Beyler, aralarında yaptıkları toplantıda ölçülü olmayı kararlaştırırlar :

«— Fakir idik, şimdi zengin olduk. Fakat Sultan Mes'ut büyük bir hükümdardır. İslâmda onun eşi yoktur. Kötü yönetildiğinden ordusu bu duruma düşmüş olsa bile, o pek çok generallere ve ordulara sâhiptir».

Bu nedenle Sultan'a temsilciler yollarlar, özür dilerler, savaştan sorumlu olmadıklarını ve eski sözlerine sâdık kaldıklarını söylerler. Yapılan anlaşmaya göre, Yabgu, Tuğrul ve Çağrı'ya Kızılarvat, Dihistan ve Nesa olmak üzere üç eyalet ve dihkan unvanları verilir. Dihkan, daha önce gördüğümüz üzere, ufak bir köy ağasından engin arazi sâhibine ve yöresel egemene verilen addır. Türk ve İran dünyalarının temasa geldiği Hazar Denizi'nin Güneyinde Kaşgar'a olan bölgede Türk şeflerine dihkan denilir. Üç Oğuz şefi böylece, Gazne sınır eyaletlerinde bir çeşit uç beyi olurlar. Eskisi gibi rehin vermeyi kabul ederler. İlginçtir ki, anlaşmada üç şef, üç ayrı topluluk gibi davranır. Her biri ayrı temsilci yollar ve çevresinden ayrı bir rehin sağlamayı kabul eder.

Sultan Mes'ut da onları bölmeyi dener, kız vererek üzerlerinde etkinlik kazanmaya çalışır. Horasan yöneticisi Surî'nin kızı Yabgu'ya, bir Gazneli beyin kızı Tuğrul'a ve özgür bir kadın Çağrı'ya verilecektir. Mes'ut, yeni dihkanlarına armağanlar yollar. Yabgu, Mes'ut'un armağanlarını alır ve ittifaka hazır görünür. 1037-1038'de Sultan Mes'ut'un Selçukluların şefi kabul ettiği Yabgu, Selçuklu Oğuzlarının yakıp yıkmalarını sınırlayacağı hususunda Mes'ut'a yemin verir. Mes'ut, cezalandırdığı Oğuzların kellelerini Yabgu'ya yollar. Oysa, Yabgu'nun Çağrı ve Tuğrul üzerinde bir etkinliği yoktur. Çağrı ve Tuğrul, Sultan'ın niyetlerinden kuşkuludurlar.

Üç Oğuz şefinin eyalet dhikanları olarak tanınmaları, Oğuzlar arasında prestijlerini artırır. Kuzeyden yeni Oğuz topluluklarının katılmasıyla güçleri çoğalır.

1032'den beri bağımsız ve Gazne'ye düşman olan Harizmşah ile ittifakları, gerilerinin güvenlik içinde bulunmasını sağlar*. Selçuklulara katılmayan Balhan Oğuzları ve Irak Oğuzları da Rey bölgesinde egemenlik kurmaya çalışırlar. Seistan'da başka bir Oğuz grubu etkindir. Artık Oğuzlar Horasan'da gittikçe güçlenen bir topluluktur. Çevreye akınlarla servet ve sürülerini artırırlar. Horasan'daki Gazne kuvvetleri, güçlenen Oğuzlara karşı pek birşey yapamazlar.

Sayıca kalabalıklaşan Selçuklular, 1036 yılında çöl kıyısındaki otlaklarının yetersiz kaldığı gerekçesiyle, Gazne'den Merv, Abıverd ve Serahs eyaletlerinin de kendilerine verilmesini isterler. Önerilerine göre, Selçuklular bu eyaletlerin yönetimine karışmayacaklardır. Sultan'ın memurları, divan sâhibi, kadılar, berid şefi ve öteki memurlar yerlerinde kalacaklardır. Yalnızca eyaletin gelirleri Selçuklulara verilecektir.

Önerilerine olumlu bir yanıt gelmeyince de, il il dolaşıp şiddetli akınlara girişirler. Sultan Mes'ut, Hindistan seferindedir ve Gazneliler Horasan'ı korumaktan âcizdir.

---

* Karahanlı Bugra Han'ın da Oğuz başarılarından hoşnut olduğu anlaşılır. O, Tuğrul'un dostudur. 1037 yılında Gazne memurları, Ceyhun kıyısında Bugra Han'ın câsusu olan bir ayakkabıcı yakalarlar. Üstünden Bugra Han'ın mektupları çıkar. Han, mektuplarda istedikleri miktarda yardım yapacağını yazar. Mes'ut, Karahanlı ile ilişkilerini daha da kötüleşmekten kurtarmak için durumu belli etmez. Mektupların ele geçtiği anlaşılmasın diye, ayakkabıcıyı 100 dinar verip Hindistan'a yollar. Mes'ut, öteki Karahanlı kolu Ali Tegin oğullarıyla anlaşırsa da, Maveraünnehir'i 995'te ilk fetheden Karahanlı Nasr'ın oğulları İbrahim ve Böri Tegin, Yukarı Ceyhun bölgesinde, Kumiçi Türklerini de peşine takarak Gazne ülkesine akınlar yapar. Böri Tegin, Oğuzların desteğiyle Ali Tegin oğullarını da etkisiz kılar. Demek ki Mes'ut, Karahanlı, Harizmli ve Oğuz'un üçlü baskısı altındadır. Oğuzların düşmanı ve belki de Oğuz yabgu soyundan olan Cend egemeni Şah Melik ise, Gazneli'nin dostudur.

OĞUZ-TÜRKMEN İLİŞKİSİ

Yakın Doğu yazarları, bu Türk topluluğundan «Oğuz» adıyla söz ederlerken, Gazneli yazarlar onlara «Türkmen» derler. Gazneli tarihçi Gerdizî, ilk kez Oğuz'a Türkmen der. Ama XI. Yüzyıl başı olaylarında Gerdizî de, Utbî gibi yalnızca Oğuz deyimini kullanır. Daha sonra Gazne yapıtlarında Türkmen deyimi genelleşir. XIII. Yüzyıl Yakın Doğu yazarı İbn ul-Esîr ise, Oğuz demekte devam eder.

Türkmen deyimi, bilindiği gibi, ilk kez X. Yüzyılın ikinci yarısında Makdisî'de geçer. O, Karluk ve Oğuzların bulunduğu İsficab bölgesindeki sınır kentlerini anlatırken, «islâm ordusunun korkusuyla henüz islâm olmuş Türkmenler»den söz eder. Daha Doğuda küçük Mirki kasabasında «Türkmen kralı»nın oturduğunu söyler. Kaşgarlı Mahmut da, Karluklar için «Oğuzlardan farklıdırlar, ama onlar da Türkmendir» der. Giderek Türkmen, Oğuzlara verilen bir ada dönüşür. Barthold, Çinlilerin çok eskiden beri Batıda bir ülke adı olarak «Tö-kü-möng» biçiminde Türkmen'i tanıdıklarını belirtir. Buraya Alan ülkesi ya da Soğd ülkesi de denilir*. O halde Türkmen o bölgenin halkına verilen addır. Prof. Kafesoğlu ise, Oğuzların eskiden beri Türk genel adı altında, siyasal bir adlandırma olarak Türkmen adını da taşıdıklarını, islâm ülkesine geldiklerinde bu adla anıldıklarını düşünür. Prof. Zeki Velidî Togan, «uygar topluluklara komşu yaşayan ve kısmen tarımla uğraşan yarı yerleşik Oğuzlar ile Karluk ve Halaçlara» Türkmen adı verildiğini ileri sürer. Ona göre, göçebe yaşama tam bağlı kalanlar ise Oğuzdur.

Bu görüşler tartışma götürebilir. Kesin olan, Oğuzların islâmlaşmasıyla birlikte Türkmen adının yaygınlık kazandığıdır. Birunî ve Mervezî gibi yazarlar, islâm Oğuzlara Türkmen derler. Mervezî, şöyle yazar :

---

* Hirth, bu Çin kayıtlarına dayanarak Türkmenleri, Hunların fethettikleri İran kökenli Alanların ardılları sayar.

«İslâm ülkeleri ile temasa gelince, Oğuzların bir bölümü islâm oldu. Türkmen adını aldılar. Bu Türkmenler ile müslüman olmayan Oğuzlar arasında savaşlar oldu. Daha sonra, onlardan islâm olanlar çoğaldı.... Bunlar, kâfir soydaşlarını yenip onları kovdular. Bunun üzerine müslüman olmayan Oğuzlar, Harizm'den uzaklaşıp Peçeneklerin ülkesine gittiler».

Prof. Sümer'e göre, Türkmen, müslümanların islâm Oğuzlara taktığı bir addır. Oğuzlar ise, Türkmen adını hemen benimsemezler, ancak XIII. Yüzyılda Türkmen, Oğuz adının yerini alır. Prof. Minorsky ise, Selçukluların kendilerine bağlı Oğuzları, onlardan önce İran'a akınlar yapan Oğuzlardan ya da Maveraünnehir'de Sultan Sancar'ı tutsak alan Oğuzlardan ayırmak için, Türkmen deyimini benimsedikleri kanısındadır. İster Selçuklu politikası, ister islâm etkisi sonucu olsun, Türkmen, müslüman Oğuz anlamını kazanır.

Türkmen adının kökeni de tartışma konusu olur. Kaşgarlı, Reşidettin ve Ebulgazi gibi yazarlar, bu deyişin Farsça Türk manend (Türk'e benzer)'den geldiğini ileri sürerler. Kaşgarlı Mahmut'un öyküsüne göde, Büyük İskender, Semerkant'ı aldıktan sonra Balasagun'daki Türk kralının ülkesine doğru yürür. Türk kralı, bütün uyruklarıyla Doğuya kaçar. Oğuzların atası olan 22 kişi ise, aileleriyle geride kalır. 22'ler bitkin iki kişiye daha rastlarlar. Öğüt isteyen bu iki kişiye, «İskender bir yerde durmaz, geride kalmak daha güvenli» düşüncesiyle, «kalınız» anlamına «kalaç» derler. Bunlar 2 Halaç ve 22 Oğuz olurlar. İskender dönüşte bunlara rastlar. Onlarda Türk soyunun izlerini görür, hayvanlarındaki Türk damgalarını tanır ve Farsça «Türk manend» der. Türkmen adı böylece çıkar. Reşidettin de İran ülkesine gelen Türklerin su ve hava nedeniyle Taciklere benzediklerini, öz Tacik olmadıklarından onlara Türkmen, yâni Türk'e benzer denildiğini anlatır. Başka yazarlar, Türkmen'e Türk-iman (imanlı

Türk), Türk-Kuman, «Ben Türküm», yâni Türk ben, Türk men gibi anlamlar yakıştırmışlarsa da Deny'nin görüşü genellikle kabul edilir. Ona göre «men» kuvvet ekidir ve Türkmen «Türklerin Türkü», «öz Türk» anlamına gelir.

TÜRK TARİHİNDE BİR DÖNÜM NOKTASI

İslâm tarihçileri, bir gelenek olarak, 1025-1026 yılını Türkmenlerin tarih sahnesine çıkış tarihi ve Horasan fethinin başlangıcı sayarlar. Oysa, 1034-1035 yılları bir dönüm noktası sayılabilir. 1034'te Harizm'in Gazne'den kopması ve Horasan'a çağırdığı Türkmenlerle işbirliğine gitmesi, Horasan'da Gazne egemenliğini zayıflatır. Üstelik 1034'te aşırı vergici Gazne yönetimine karşı duyulan yaygın hoşnutsuzluk açığa çıkar. Vergilerden yakınan Kirman eşrafı, 1034'te ayaklanır. Çevreden sağladığı desteklerle eşsiz bir suvari ve ender görülen bir cirit oyuncusu olan Gazneli komutan Ahmet b. Ali Nuş-tegin'i Kirman'dan kovar. Kovulan Ahmet, Nişapur'a geldiğinde, Zahoder'in «Horasan ayaklanması» dediği olaylar patlak verir[251]. 1034 yılında Tûs ve Abıverd halkı ayaklanırlar. Başlarında eski Tûs dihkan ailesinin danışmanı Ebu Mansur vardır. Kentlerin alt tabakalardan halkı ayaklanmaya katılır. Spuler, bu nedenle bir «ayyar» ayaklanmasından söz eder. Marksist Zahoder, ayaklanmayı sınıfsal nitelikte bulur. Şiîliğin simgesi Sekizinci İmam Ali el-Rıza ile sunnîliğin simgesi Hârunreşit'in mezarlarını barındıran Tûs bölgesinde ayyarlar güçlüdür. X. Yüzyıl yazarlarından biri Tûs için «haydutlar yuvası ve âsiler barınağı» der. Ayaklananlar Nişapur üzerine yürürler. Beyhakî, onlardan «Nişapur'u yağmalamak için fırsatı ganimet bilen ahlâksızlar» diye söz eder ve «karın ca ve çekirge gibi» kente aktıklarını söyler. Tûs ve Nişapur kentleri arasında eski bir düşmanlık bulunmakla birlikte, Zahoder ve Bosworth, Nişapur yürüyüşünü,

vergileri toplatan yüksek görevlilerin bu kentte oturmalarıyla açıklarlar*[252]. Yürüyüş, vergicilere karşı bir halk tepkisidir.

Kirman'dan kovulan Gazneli komutan Ahmet, o sırada Nişapur'dadır. Tûs ayyarları sayıca çok olmakla birlikte, Ahmet, savaş bilgisiyle onları bozguna uğratır. Ayyarlar için idam sehpaları kurulur. Tûs bölgesi eşraf ve arazi sâhipleri (zuama) ise, rehin tutulur. 1036 yılında Seistan'da eşraf, Türkmenler gözükünce, onların desteğiyle Gazneli yöneticileri kovmaya kalkışır. Sultan Mes'ut, Hazar Denizi Güneyinde Âmul bölgesine bir milyon dinar vergi yükler. Vergi hemen ödenmezse, varlıklıları işkenceyle konuşturan müstahriçler ve ordu eliyle para zorla toplanacaktır. Sultan Mes'ut'un veziri «bütün Horasan bu vergiyi veremez» der. Ama yine de milyonluk vergi isteğini Ali soyundan olan Âmul reisine bildirir. Bu seyyid, geleneksel verginin 100 bin dinar olduğunu söyler. Sözü dinlenmeyince, halk kentten kaçar. Askerler zorla vergi toplama işine girişirler, kenti yakalarlar. Fakat ancak 160 bin dinar toplanır.

Görüldüğü üzere, Horasan, Samanoğlu'ndan farklı olarak bölgeyi bir malî sömürge sayan Gazneli yönetimine şiddetle karşıdır. Horasan eşrafı, bu aşırı sömürgen yönetime ancak, onu Türkmen akınlarından ve ayyar tehdidinden kurtarabilirse katlanabilir. Ama Sultan Mes'ut, bu konuda çok başarısız kalır. Horasan eşrafına, Türkmen akınlarından korunmak için 50 bin asker ve 300 fil önerirse de, vaadini yerine getiremez. Gazneli General Sü-başı'nın 15 bin kişi olduğu söylenen Horasan ordusu, Oğuzların karşısında yetersiz kalır. Sü-başı, Oğuzlar ile üç yıl kaçma, kovalamaca oynar. Bir Selçuklu kuvveti bir yöreyi istilâ edince Sü-

* Türkmen yağmalarıyla tarımı gerileyen Tûs'ta, Nizamülmülk'ün vergi tahsildarı babasının 50 bin dinar vergiyi toplayamadığını, 30 bini cebinden ödediğini, geri kalan 20 bini bonoya bağlattığını daha önce gördük.

başı oraya koşar, fakat bu sırada öteki Selçuklu kuvvetlerinin başka yere girdiğini haber alır. Bu arada çevre yakılır, yıkılır. Köylüler güvenlik için kentlere kaçarlar. Köylü nüfus azalır ve arazi fiyatları iyice düşer. Köylü ayaklanmaları olur. Vergiciler öldürülür, vergi kayıtları yakılır. Köylü çeteleri kurulur. Kentlerde ayyar tehdidi artar. Nişapur eşrafı, yalnız Tûs ayyarlarının değil, kendi ayyarlarının da tehdidi altındadır.

Özellikle Rey bölgesinde, Gazneli askerî gücü çok yetersiz kalır. Irak Türkmenleri denilen Arslan Yabgu'nun Türkmenlerini Gazneli hizmetinde kullanma denemesi, umulanın tam tersi sonuçlar verir. Kızıl, Gök-taş, Buka, Gız-oğlu, Mansur, Dânâ ve Anası-oğlu gibi birçok bağımsız Oğuz şefinin yönetimindeki bu Türkmen çeteleri, Batı İran ve Azerbeycan çevresini altüst ederler. Gazneli Rey Vâlisi Tâş-ı Ferraş, üç bin atlı ve filler ile beş bin atlı çıkaran bu Irak Oğuzlarının üzerine yürür. Taş, üzerine bindiği fil öldürüldükten sonra parça parça edilir. Taş'ın Kürt askerle destekli ordusu dağılır. Sonradan Tuğrul Bey'in Selçuklu başkenti yapacağı Rey kenti direnirse de, Oğuzlar kente girip iyice yağmalarlar. Oğuz şeflerinden Kızıl, 1500 savaşçısıyla İsfahan ve Hamedan egemeni Kürt Kâkuye oğullarından Âlâ ud-devle'nin Gazneli'ye karşı mücadelesini destekler, fakat sonra ona karşı döner, yağmalara girişir. Buka, Gök-taş, Mansur ve Dânâ gibi Oğuz çete şefleri, Azerbeycan'da Kürt Revvadî hanedanından Vahsudan'ın hizmetine girerler, ama orada da yağmacılığa başlarlar. Meraga kentine girip câmiyi yakarlar, Hezebâniye Kürtlerinden ve halktan çok kişiyi kırarlar. Azerbeycan'da bütün güçler, Oğuz çetelerine karşı birleşir ve onları Batı İran'a kovarlar. Rey'e giden Buka, Kızıl ile birlikte kenti alır ve yakıp yıkar. Kazvin kenti, Anası-oğlu'nun elinden 7 bin altın vererek kurtulur. Azerbeycan'da Urmiye bölgesinde kalan Dânâ, Hezebâniye Kürtlerinin köylerini vurur. Gök-taş, Buka ve Kızıl birleşerek Hamedan'ı kuşatırlar. Büyük tüc-

car ve eşraf, kent egemeni ile birlikte kentten kaçıp bir kaleye kapanırlar. Hamedan, korkunç biçimde yağmalanır. Dinever ve Esed-âbâd köyleri de aynı akıbete uğrar.

Ne Deylemliler, ne de Gazneliler Oğuzlarla başedebilirler. Horasan eşrafı, onları Türkmen yağmasından ve ayyar tehdidinden koruyacak herhangibir otoriteyi kabule hazırdır. Karahanlıları ısrarla çağırırlarsa da, onlar Horasan işlerine el atabilecek güçte değillerdir. Bu durumda Horasan, Oğuzları denetim altına alabilecek güçte bir Türkmen şefinin yönetimini kabule hazırdır. Yağmur, Kızıl gibi askerî şefler bu gerçeği anlamazlar. Selçuklular anlarlar ve 1035'te Horasan'a geçişten sonra birkaç yıl içinde bütün İran'ın egemeni olurlar. Bunun için Gaznelilerin son direnişlerini kırmak yeterlidir. Selçuklular, 1038 baharında Serahs yakınlarında Sü-başı'nın ordusunu bozguna uğratırlar. İbn ul-Esîr, bu savaşı ilginç biçimde anlatır :

«Memleket yağma edilmekte ve kanlar dökülmekte olduğu halde, Sü-başı'nın ve askerlerinin ve Selçukilerin Horasan'da uzun süre kalmaları yüzünden, özellikle askerin yiyeceği azaldı. Selçukîlere gelince, onlar buna önem vermiyorlardı, zira onlar az birşeyle yetiniyorlardı*. Bu nedenle Sü-başı, korunmayı bırakıp savaşa başlamak zorunda kaldı ve Davut'un (Çağrı Bey) üzerine yürüdü. Davut, ona karşı ilerledi, 428 yılı Şaban'ında Serahs kapısında karşılaştılar. Davut'un Sav-

* Göçebe ordunun düzenli orduya üstünlüğü buradadır. Selçuklu için savaşçılarına ne maaş ödemek, ne de yiyecek depolamak söz konusudur: Savaşçılar, aynı zamanda çobandır, yâni üreticidir. Atını, silâhını, geçimini kendi sağlar, ganimetle yetinir. İşine geldiği zaman savaş tutar, işine gelmezse uygun zamanda dönmek için sürüleriyle dağlara çekilir. Akın ve yağmalarla ekili arazinin yakılıp yıkılması ona bir zarar vermez. Aksine tarlaların otlaklara dönüşmesi işine gelir. Düzenli ordu ise, ekili arazinin tahribi nedeniyle aç kalır, savaş gücü zayıflar.

ma denilen bir müneccimi vardı. Bu müneccim, Davut'a savaşmayı öğütledi ve kazanacağını söyledi. Eğer dediği yanlış çıkarsa kanının dökülmesine râzı olduğuna orada bulunanları tanık tuttu. İki asker savaştılar, lâkin Sü-başı'nın askeri dayanamadı, pek fena bozuldu, zelil biçimde Herat'a gittiler. Davut'un askeri bunları Tûs'a kadar kovaladı, onları öldürmez oldular, zira direnmediklerinden elle tutup mallarını ganimet alıyorlardı. İşte bu olaydan sonradır ki, Selçuklular Horasan'a tam anlamıyla sâhip oldular.... Davut, Herat'a yürüdü. O yüzden Sü-başı Herat'tan ayrıldı ve Gazne'ye gitti. Mes'ut onu azarladı ve yanından kovdu :

— Askeri telef ettin ve işi uzattın ki, düşman o anda güçlendi ve işleri yoluna girdi, memlekette istedikleri durumu meydana getirdiler.

Sü-başı özür diledi :

— Düşman üç kola ayrıldı. Bunlardan herhangibirini kovalasam, o kol önümden kaçmakta devam ediyor, geride kalan iki kol ise, memlekette istediklerini yapıyorlardı».

HORASAN EŞRAFI, SELÇUKLULARA KUCAK AÇAR

Sü-başı başarısızlığının, daha doğrusu Selçuklu başarısının nedenini iyi açıklar. Başarıdan sonra Selçuklular, Horasan eyaletlerini paylaşırlar. Tuğrul Bey Nişapur, Çağrı Merv ve Musa Yabgu Serahs bölgesini alırlar. Tuğrul'u «eşitler arasında baş» kabul ederler. Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ı Horasan başkenti Nişapur'a öncü olarak yollar.

Yınal ve Tuğrul'un Nişapur'a gelişlerinin öyküsünü, kentteki Gazneli istihbarat görevlisi (berid) raporunda belirtir. Serahs yenilgisinden sonra, başta vergici Surî olmak üzere Gazneli memurlar Nişapur'dan kaçarlar. İstihbaratçı kalır. Alevîlerin reisi, istihbaratçıyı saklar. O raporunu yazarak gizlice Gazne'ye yollar.

Rapor, eşrafın Selçuklu ile uzlaşıcı tutumunu anlatması bakımından ilginçtir :

İbrahim Yınal, 200 adamla Nişapur yakınlarında görünür. Bir adamla kente mesaj yollar :

— Ben Tuğrul, Davut ve Yabgu'nun öncüsüyüm. Savaş istiyorsanız, söyleyin, geri dönüp bildireyim. Eğer savaş istemiyorsanız, kente gireyim ve onlar adına hutbe okutayım. Zira beni izleyen büyük bir ordu var.

Bu haber üzerine, Nişapur'un bütün eşrafı Kadı Said'in evinde toplanırlar. Seksen yaşını aşmış olan Said, Nişapur'un kırk yıllık kadısıdır. Saidî ailesi, Nişapur hanefîlerini yönetir. Sabunî ailesi de kent şafiîlerini temsil eder. Kadı Said, Nişapur'un kudretli dihkan ailesi Mikailî ile akrabadır. Şafiî Sabunîler ile de bağlantıları vardır. XII. Yüzyılda bile kent kadısı Saidî ailesindendir. Gazneliler, Saidî ailesinin kudretini tanımak ve iyi geçinmek durumundadır. Gazneli Mahmut, bağnaz Kerramî hareketini* şiilere ve İsmailîle-

* Prof. Şemsettin Günaltay, Kerramiye için «kaba sofuluk» der (Belleten 25. s. 86). Bunlar, felsefeye ve mutezile gibi akılcı akımlara karşıdırlar. Kur'an ve hadisin yorumsuz, olduğu gibi kabulünü isterler. Bu nedenle, Kadı Said'e göre, Tanrı'yı insan biçiminde düşünürler. XI. Yüzyıl başında Kerramiye, Nişapur'da güçlüdür. Kurucusu Ebu Abdullah, sunnî ve şiilere karşı, Horasan köylülerine seslenir; Nişapur'da dokumacılar ve alt tabakalar arasında çalışır. Pek çok kişiyi islâm yapar. Kerramîler, XI. Yüzyılda, zındık suçlamasıyla terör yaparlar, mal müsaderesine girişirler, yolsuzluklar olur. Ama Gazneli Mahmut desteklediği için güçlüdürler. Hatta iddiaya göre, zındıklık suçlamalarıyla tehdit ederek müslümanlardan para toplarlar. Şiilerin câmiini yakarlar. Sonunda sufiler ve Kadı Said ile çatışırlar. Bunun üzerine Sultan Mahmut, uzun bir duraksamadan sonra, desteğini çekmek zorunda kalır. Ama Kerramîlerin etkinliği sürer. Mes'ut döneminde Ebu Ali, yeniden saygınlık kazanır. 1095 Nişapur içi mücadelesinde hanefî ve şafiîler, Kerramîlere karşı savaşırlar. XIII. Yüzyılda bile Gazne-Herat bölgesinde Kerramîler güçlüdür. Herat'ta Kerramî şeyhi, biglin Fahrettin Razi ile tartışmada yenik düşünce, «Biz Aristo, İbn Sina ve Farabi'nin küfürlerini tanımayız» diye halkı ayaklandırır. Kent egemeni, koruduğu Fahrettin Razi'yi kentten kaçırmak zorunda kalır.

re karşı destekler. Kerramî lideri Ebu Bekir Muhammed'i Nişapur reisi yapar. Kerramî lideri, sunnîlerle ve Kadı Said ile de çatışır. Mahmut, Kadı Said'in baskısıyla, Kerramî liderini reislikten kovmak zorunda kalır. Gazneli Mes'ut'un Horasan askerî yöneticisi Sü-başı, askerî ve stratejik konularda bile bu kudretli kadıya danışır. Gaznelilerin, Selçuklu veziri Nizamülmülk'ten önce başlattıkları medreseler açma girişimi de, sunnî ulemanın güç ve prestijini artırır.

İşte İbrahim Yınal, Nişapur kapısında 200 kişiyle görününce, direnip direnmeyeceklerini kararlaştırmak için, eşraf, bu ihtiyar kadıya koşar. Pek yüksek olmasa da, surlarla çevrili Nişapur'da eşrafın direnme gücü vardır. Kentte Buzcan Salar'ı denilen Ebu'l Kasım'ın komutasında üç dört bin kişilik silâhlı bir güç vardır. O, görünüşe göre ailesinin gazi savaşlarına katılmasından kalma Salar unvanını taşır. Buzcan bölgesinin arazi sâhibi egemenidir. Bosworth'a göre üç dört bin kişilik silâhlı gücü ya arazisi üzerindeki köylülerden devşirilmiş bir güçtür, ya da yöresel gazilerdir[253]. Ayrıca İmam Muvaffak yönetiminde «ahdat» denilen savaşçılar vardır. XI. Yüzyılda Suriye'de de görülen ahdat, burjuva ve üst sınıf gençlerinden meydana getirilmiş bir kent savunma gücüdür. Horasan ahdat'ının kökeni meçhuldür. Eşraf çocukları olabilecekleri gibi, zenaatçılardan devşirilmiş bir güç de olabilir. Başlarındaki ulemadan İmam Muvaffak, köklü bir şafiî bilgin ailesinden gelir. Kaynaklara göre, aile 150 yıldır reis ve imam'dır ve ahdat'ın lideridir.

İmam Muvaffak ve Buzcan Saları'nın güçleri ile, Nişapur eşrafının Selçuklu'ya karşı direnme olanağı vardır. Fakat eşraf, direnmeye hevesli gözükmez. Kadı Said de bu eğilimi gördüğünden nabza göre şerbet verir. Kadı ile kent âyânı arasında, Gazneli istihbaratçıyı çok kızdıran şu görüşme geçer :

Âyân — İmamımızsın ve liderimizsin. Mesaj hakkında ne düşünüyorsun?

Kadı — Siz ne düşünüyorsunuz? Nasıl bir eylem tasarlıyorsunuz?

Âyân — Kentin durumunu iyi biliyorsun. Berkitilmiş değil. Halk silâhsız. Selçuklu, Sübaşı'nınki gibi güçlü bir orduyu yendi.

Kadı — İyi düşündünüz. Savaşı örgütlemek reayanın işi değil. Hükümdarımız var. Emir Mes'ut yeterli kuvvete sâhip. Eğer bu eyaletin onun gözünde azıcık bir değeri varsa, adam yollaması ve egemenliğini koruması gereklidir. Şimdi bir yangın alevlenmiştir ve elini kana bulamaya ve yağmalamaya hazır bir güruh ortaya çıkmıştır. İtaatten başka yol yoktur.

Âyân — Eğer başka türlü davranırsak, kent fena yağmalanır. Sultan uzaklarda, durumumuzu ona sonra anlatırız. Açıklamamızı herhalde kabul edecektir.

Kadı Said, bu görüşü onaylar ve 1006 yılında Karahanlı'ya karşı Belh kentinin direnişine Gazneli Mahmut'un ne kadar kızdığını, «savaş sizin işiniz değil» dediğini, Nişapur'un o tarihte de direnmediğini hatırlatır ve «şimdi de durum, o zamanki gibi» der.

Kadı Said'in istedikleri yönde öğüt vermesi üzerine Nişapur âyânı, İbrahim Yınal'a kararlarını iletir :

— Biz uyrukuz, efendimiz var. Uyruklar savaşmaz. Geliniz... Ama bilmelisiniz ki, halk geçmişte olanlardan dolayı sizden ürküyor. Başka yerlerde izlediğiniz yağma, kırım ve öldürme politikasını bırakmalı, yeni bir yol izlemelisiniz.

Yınal, yatıştırıcı yanıt verir :

— Durumu iyi değerlendirdiniz, akılcı konuştunuz. Liderimiz Tuğrul'a yazdım, o gelecektir. Şimdiye kadar olan yağma ve yasa dışı davranışlardan kaygılanmayın. Bunlar o sıra savaş yürüten ayaktakımı yüzünden kaçınılmaz olarak meydana geldi. Bugün durum farklıdır.

Yınal'ın yanıtı eşrafı rahatlatır. Pazarlara habercilер yol'anarak halk yatıştırılır. Kente gelecek olan

İbrahim Yınal'ın ağırlanacağı bahçeye halılar serilir, çerezler ve yiyecekler hazırlanır.

Vergici Surî tarafından falakaya yatırıldığı için, Türkmen'i sevinçle karşılayan Buzcan Saları başta olmak üzere, İmam Muvaffak ve bütün âyân kent dışına Oğuz beyini karşılamaya çıkarlar. Yalnız Kadı Said ile alevîlerin nakibi gelmez.

İbrahim, iki üç yüz atlıyla görünür. Sancakları, iki yük hayvanları vardır. Yınal ve askerleri eski püskü giyimli ve perişan görünüşlüdür. Gazne ordularının görkemliliğini bilenler, bu perişan görünüş karşısında gizlice ağlarlar. Fakat İbrahim Yınal'ın atı çok güzeldir, kendi de hoş yüzlüdür ve konuşması güven vericidir. Yınal ve adamları, Nişapur'un görkemli bir bahçesinde ağırlanırlar. Eşraf, şafiî hatibi İsmail Sabunî'yi hutbeyi Tuğrul Bey adına okuması için râzı etmeye çalışır. Bir süre duraksama gösteren Sabunî, bu görevi yerine getirir ve hutbe, Tuğrul Bey adına okunur. Vergici Surî'den yediği dayağı unutamayan Buzcan Saları, üç dört bin silâhlı adamıyla birlikte Selçuklu hizmetine geçer. Gazneli yorumcu, «Bunlar hep Surî yüzünden oldu, Horasan yitirildi» der.

Bir hafta sonra atlılar, Tuğrul'dan Buzcan Saları'na ve İmam Muvaffak'a yatıştırıcı mektuplar getirirler. Tuğrul, İbrahim Yınal'a da yazar. Kent âyânının akıllı ve övgüye değer davrandıklarını belirtir. Tuğrul, Selçukluların eşrafa ve alt tabaka halka âdil davranma konusunda özen göstermesini ister. Kardeşi Davut'a, amcası Yabgu'ya ve tüm komutanlara ve askere bu yolda emir verdiğini söyler. Tuğrul, bölge halkına kötülük yapılmasın diye, maiyetiyle birlikte yolda olduğunu belirtir.

Tuğrul için Nişapur kentinin dışında, görkemli sayfiye yeri olan Şadyah'ta hazırlık yapılır. Mikailî ailesinden Gazneli veziri Hasanak'ın bahçesi halılarla döşenir ve süslenir. Kadı Said hâriç, bütün âyân karşılamaya çıkar. Tuğrul'un üç bin atlısı vardır. Askerin

çoğu, Gazneliyle savaşta ele geçen zırhlar taşır* Kolunda bir yay ve kemerinde üç ok bulunan Tuğrul, değerli İran ipeklisinden uzun bir gömlek ve keçe çizmeler giyer. Başı, altın işlemeli ketenleriyle ünlü Tavvaz kasabasının kumaşıyla sarılıdır. Zahoder'in de belirttiği üzere, o, kılık kıyafetiyle, 922 yılında İbn Fadlan'ın gördüğü Oğuz sü-başı'sına pek az benzer. Artık dağınık «deveci-çoban» birlikleri değil, üç bin zırhlı atlıya dayanan bir ordu söz konusudur.

Tuğrul, görkemli Sadyah bahçesine yerleşir. Bahçenin alabileceği kadar askeri orada tutar. Geri kalan asker, bahçenin çevresinde kamp kurar. Ertesi gün çok erken saatte Kadı Said gelir. Tuğrul, Sultan Mes'ut'un tahtında oturur**. Kadı girince ayağa kalkar. Kadı için tahtının dibine şilte koydurur, sonra yerine oturur. Kadı, öğüt verir :

— Uzun ömürlü ol. Oturduğunuz taht, Sultan Mes'ut'undur... Böyle olaylar olur, geleceğin ne olacağını kimse bilmez. Ölçülü olun ve Tanrı'dan korkun. Adaletli davranın ve zulümden acı çekenleri ve çâresizleri dinleyin. Askerlerini baskı yapmakta serbest bırakma. Zira adaletsiz bir davranış hayır getirmez. Size hoş geldiniz diyerek görevimi yapıyorum, yeniden gelmeyeceğim. Bu kadar öğüt yeter.

Sultan tahtındaki Tuğrul, Kadı Said'in yukarıdan ve mesafeli tutumu ve öğütleri karşısında çok alçakgönüllü davranır :

---

* Ama yine de Tuğrul, henüz askerî demokratik bir liderdir. Beyhakî, savaşçılarının katlandığı bütün sıkıntılara onun da katlandığını söyler. Türkmen çekilişi sırasında Tuğrul, günlerce zırh ve çizme giymez. İbn ul-Esîr, Tuğrul'un Nişapur'a dönüşünde badem helvasını bir Oğuz yemeği sandığını ve «Eyi katmaç imiş, ama sarımsağı yok» dediğini ileri sürer. Bu, onun sâde yaşamını gösterir. Tuğrul'un yazı divanı bile, savaşta Gazneli'den alınan yazı malzemesine dayanır.

** Mes'ut, Nişapur'u yeniden aldığında, başkasının oturduğu tahtı uğursuz sayar. Tahtı ve halıları parçalatır, fakirlere dağıtır. Selçukluların yaptırdığı ahırları da yıktırır.

— Kadıyı yeniden gelmesi için rahatsız etmek istemem. Başka gerekli temaslar, haberleşme yoluyla da yapılabilir. Söylediklerinize özenle uyacağımı vaadederim. Biz yeniyiz ve bütün bunlara yabancıyız. Acemlerin (Tâzikan) geleneklerini bilmiyoruz. Kadı, gelecekte haber gönderme yoluyla da olsa, bizi öğütlerinden yoksun bırakmasın.

TUĞRUL VE ŞEYHLER

Yağmacı ve kan dökücü Türkmen şefleri diye ürkülen Tuğrul, yalnızca ulema ve eşrafı kazanmaya çalışmakla yetinmez, bölgenin çeşitli tabakalarından halkı üzerine etkin sufî şeyhlerinin de desteğini elde etmeye önem verir. Bu şeyhlerden en önemlisi, 1024-1034 yıllarında Nişapur'da yaşayan ve sonra köyüne çekilen Şeyh Ebu Said'dir. Horasan'da henüz tarikatlar yoktur, ama arazi sâhibi varlıklı bir aktarın oğlu olan şeyhin kalabalık müridi vardır. Müridlerin çoğu alt tabakalardan gelmekteyse de, şeyhin varlıklı tüccar, çarşı esnafı arasında da yandaşları boldur. Ebu Said, bunlardan sağladığı para ile, öteki sufîlerden farklı olarak, görkemli bir yaşam sürer. Bir yazar, «Öteki şeyhler gibi o asla zenginliğe karşı fakirliğin üstünlüğünü övmedi» der. Ölçülü harcama (iktisat, ıslah) yanlısı olan Nişapur burjuvazisi, onu «israf» ile suçlarlar. «Savurgan» şeyh, eşek ile değil, at üzerinde, muhafızları ve uşaklarıyla çevrili olarak dolaşır. 300 Nişapur sufîsi şerefine herkese açık şölen verir. Şölene iki bin kişi gelir, bin mum ortalığı gündüz gibi aydınlatır. Öyle görünür ki, görkemli yaşamından çok, alt tabaka üzerinde etkinliği, eşraf ve ulemayı rahatsız eder. Kadı Said ve Kerramî lideri, Ebu Said'i Gazneli Mahmut'a şikâyet ederler. Müzik ve dans ile (sema ve raks) uğraşmasından yakınırlar, ama hemen eklerler :

«Âdi halktan çok kişi şeyhe katıldı. Kamu güvenliği sarsılıyor. Genel bir fitne, kentte kaçınılmaz»[254].

Ne var ki, Gazneli Mahmut, etkin şeyhi doğrudan cezalandırmayı uygun bulmaz. Hanefî ve şafiî imamlara, «cezasını siz verin» demekle yetinir ve olay kapanır. Ama Sultan Mes'ut, «fırça bıyıklılar» diye horladığı sufîleri güvensiz ögeler sayar. Hatta Mes'ut'un Şeyh Ebu Said'in oturduğu Meyhene'nin asker tarafından kuşatılıp cenkle alınmasını buyurduğu bildirilir.

Sovyet bilgini Zahoder, Gazneli'ye karşı eşraf direnişinde, Horasan ve Orta Asya sufîlerinin, Horasan eşrafı ile Türkmen-Oğuz beyleri arasında bağlantı kurmakta esaslı bir rol oynadıklarını ileri sürer[255]. Tuğrul ile Çağrı, Şeyh Ebu Said'in bir müridinin onun hakkında yazdığı yapıtta «fırça bıyıklıların» mistik görüşüne uygun biçimde o çağın edebiyatında yer alır. Öyküye göre, Horasan'da başarılar sağlayan Çağrı ve Tuğrul ,ziyaret ve ibadet için şeyhin köyüne giderler. Çağrı ve Tuğrul, şeyhin oturduğu yere yaklaşırlar, «selâm» verip elini öperler ve önünde ayakta dururlar. Şeyh, âdeti üzere başını eğer ve bir saat konuşmadan durur. Sonra Çağrı'ya «Biz sana Horasan egemenliğini veriyoruz», Tuğrul'a «Sana Irak egemenliğini veriyoruz» der.

Öykü sonradan yakıştırma bile olsa, Selçuklu şefleri ile sufîler arasında bir bağlantı kurulmak istendiğini gösterir. Eşrafı kazanmaya önem veren Selçuklu şefinin, halk üzerinde etkin sufîlerle de bağlantı kurmaya çalışması doğaldır*.

Tuğrul, artık yağmacı Oğuz çetelerinin askerî şefi değildir. Mes'ut'un tahtına oturan ve hutbede adını okutan Tuğrul, kaynaklara göre «Büyük Sultan» unva-

* Hamedan'da da bir deli şeyhin, Baba Tâhir'in, Tuğrul elini öper. Baba Tâhir, parmağından çıkardığı yüzüğü, «adalet» ve «ihsan» ilkesini candan uygulayacağına söz veren Tuğrul Bey'in parmağına kendi eliyle takar. Bu törenle şeyh ona hükümdarlık tevcih etmiş olur.

nını kullanır* Memurlar atar. Üç dört bin savaşçısıyla hizmetine giren Buzcan Saları'nı ilk veziri yapar. 1035 savaşında tutsak aldığı Mikailî dihkan ailesinden Ebu Abdullah, ikinci veziridir. Bir bilgini Bağdat'taki halifeye elçi yollar. Mektubunda fenalık yoluna yönelen Gazneli'den müslümanları koruduğunu ve adalet yolunu tuttuğunu yazar. Tuğrul, Pazar ve Çarşamba günleri, mezalim soruşturmasına başkanlık eder, halkın egemenlerden şikâyetlerini dinler ve karara bağlar. Eşrafı kazanır. Eşraf, Tuğrul'a eyalet savaşçıları ve askerî uzmanlar sağlar. Gazneli istihbaratçı, raporunda «büyük bir küstahlıkla fâtih'n tahtına sokulan» Nişapur eşrafını kınar.

YAĞMANIN HARAMI VE HELÂLİ

Kaynaklara göre, bir hükümdar gibi davranan ve kent halkıyla iyi geçinmek isteyen Tuğrul, Oğuz savaşçılarının kenti yağmalamasını önlemekte büyük güçlük çeker. Güçlü askerî şef Çağrı Bey bile yağma konusunda kararlıdır. Zira ücretsiz asker olan Türkmen, keyif için değil, geçim için savaşır. Ganimet, bir geçim kaynağıdır. Bundarî'ye göre, Tuğrul, «Ramazan ayında yağma haramdır» bahanesiyle zaman kazanmaya çalışır :

— Biz haram aylarındayız, yasağı çiğnemeyeceğiz.... Yağma ile maksat elde edilmiş olmaz, onunla ancak ün lekelenir ve çirkin ad yapılır.

Adamları Tuğrul'un bu sözüne kızarlar ve yağma eyleminin «haram ve helâli» konusundaki fikirlerine gülerler. Tuğrul Bey direnir :

— Ramazanın sonuna kadar sabrediniz. Bayramdan sonra istediğinizi yapınız!

Fakat bu sırada halifenin elçisi Tûs'lu Ebu Bekir,

* Kaynakların verdiği bu bilginin doğruluğu kuşkuludur. Zira bastırdığı paralarda Tuğrul, bütün yöresel egemenlerin kullandığı «emir» unvanını kullanır.

halifeden bir mektupla gelir. Halife, Allah korkusunu hatırlatır, halka güzel davranılmasını ve ülkenin bayındır kılınmasını ister. Tuğrul, halifenin elçi yollamasıyla övünür, bunun ululuk ve saygınlığını artırdığını düşünür. Halife elçisine 13 kat hil'at giydirir. Fakat adamları Ramazanın bir an önce sona ermesini beklerler. Bayram günü gelince toplanırlar ve yağmaya kalkışırlar. Tuğrul, yağmayı önlemeye kesin kararlıdır. Bunun için atlanır ve halifeden mektup geldiğini ona herkesin itaat etmesi ve yağmadan vazgeçmesi gerektiğini bildirir. Ama Çağrı Bey yağmada ısrarlıdır. Bıçağını çıkartır ve «Ya yağmaya izin verirsin, ya elimle kendimi öldürürüm»* der. Tuğrul, onu yatıştırır, yağmaya izin veriyormuş gibi görünür. Kent halkından 40 bin dinar almakla yetinilmesine Çağrı'yı râzı eder. Paranın büyük bölümünü kent halkı sağlar, geri kalanını, iddiaya göre, Tuğrul kendi malından öder [256]. Çağrı, parayı arkadaşlarına paylaştırır.

GAZNELİ İLE SON HESAPLAŞMA

Selçuklu Devleti'nin temelleri artık atılmıştır, fakat Gazneli ile hesaplaşma daha bitmiş değildir. Komutanların yenilmesi üzerine, bu kez Sultan'ın kendisi Selçuklu peşine düşer. Mes'ut, 1038 kışında 300 fil ve kalabalık askerle yola çıkar. Fakat ilkin Yukarı Cey-

* Öteki kaynaklar, Tuğrul'un bıçağını çekip kardeşine «Yağma yaparsan kendimi öldürürüm» dediğini yazarlar ki, bu, gerçeğe daha uygun gözükür. Ne var ki, Çağrı'nın Nişapur'daki tutumuyla, daha önce Merv'deki tutumunu bağdaştırmak güçtür. Mirhond'a göre, 1037 sonlarında eşraf ve ulema, halka zarar vermemek koşuluyla Selçuklu'ya Merv kentini teslim eder. Çağrı, Merv'de sözünü tutar. Tuğrul'un öğütü üzerine, memurlar atar ve tarım arazisinin ve mülklerin bayındır kılınması için buyruklar verir. Tellâllar çıkartarak, mektuplar yazarak kaçanları evlerine dönmeye çağırır. Ama iki yıl sonra aynı Çağrı yeniden Merv'e girmek isteyince, halk kapıları açmaz. Kent, Çağrı'nın kuşatmasına yedi ay direnir. Olay, Çağrı'nın belki de verdiği sözleri tutamadığını gösterir.

hun bölgesi Türklerinden yararlanarak Gazne ülkesine akınlar yapan Karahanlı prensi Böri Tegin üzerine yürür. Ceyhun'u geçip Şaganiyan'a ilerler. Türkmenlerden destek gören Böri Tegin karşısında pek başarı elde edemez*. Çağrı Bey, dev Gazne ordusunun Tirmiz'den geçtiği köprüyü yıkarak Mes'ut'un Horasan'a dönüşünü engellemek ister. Mes'ut daha önce davranır, artçı birliklerinin ve ağırlıklarının Böri Tegin tarafından yağmalanması pahasına Belh'e geri döner. Çağrı çekilir ve bölgeyi yağmalamakla yetinir. Selçuklu şefi, Mes'ut'un 6 bin kişilik profesyonel hassa askerinin de içinde bulunduğu ordusuyla savaşmayı ilk kez Nisan 1039'da kabul eder. Savaş, Çağrı'nın yenilgisiyle sonuçlanır. O, hemen çöle çekilir. Mes'ut kesin sonuç almak üzere Serahs'a doğru ilerler. Gazneli ilerlemesinden telâşlanan Tuğrul, Yabgu ve Çağrı, Serahs'ta durumu tartışmak için bir toplantı (keneş) yaparlar. Bu askerî şeflerin ve ileri gelenlerin katıldığı «askerî demokratik» bir kurultaydır. Gazne câsuslarının raporlarında bildirildiğine göre, o sırada Selçukluların 20 bin atlıları vardır. Fakat Tuğrul Bey ve Yınallılar, Mes'ut'un düzenli ordusuyla savaşı kabule cesaret edemezler. Hatta ülkeden göç etmeyi düşünürler. Daha önce Arslan Yabgu'ya bağlı Irak Türkmenlerinin yaptığı gibi, Batı İran'a ve Bizans sınırlarına gitmeyi önerirler. Zira buralarda Mes'ut gücünde bir hükümdar yoktur. Deylemli ve Kürt birçok yöresel egemenler vardır. Orada bir yurt tutulabilir. Çağrı Bey, bu görüşe karşı çıkar. Mes'ut'un oralarda da onları barındırmayacağını söy-

* Mes'ut'un veziri, Sultan'ı bu seferden vazgeçirmek ister: «Sefer ya baharda ot biterken, ya da sonbaharda ürün alınırken yapılır» der. Mes'ut dinlemez, Aralık ayında nehri geçer. Ama vezir, Çağrı'nın köprüyü yok etmek için ilerlediğini yazınca geri dönmek zorunda kalır. Fırsattan yararlanan Böri Tegin ise, Mes'ut ordusunun ağırlıklarını yağmaladıktan sonra, Türkmen desteğiyle, Maveraünnehir'deki Ali Tegin oğullarının ülkesini ele geçirir.

ler ve Horasan'da kalınması görüşünü savunur. Çağrı, göçebe savaşçının avantajını dile getirir :

«— İnsan ve zenginlikte Sultan'ın kaynakları üstün. Ama biz de hareketlilikte üstünüz. Horasan'da kalmalıyız».

Çağrı'nın görüşü kabul edilir. Sultan ile ikinci bir savaş denemesi yapılır. Bu deneme de Selçuklunun başarısızlığıyla sonuçlanır. Mes'ut, Selçukluların dağıldığını sanırsa da, yenilgi bir çeşit geri çekilmedir. Selçuklular, suları keserek, çayların yatağını değiştirerek, otlakları yok ederek Gazne ordusunu susuz ve otsuz bırakmaya ve yıpratma savaşları vermeye yönelirler. Bu göçebe savaş taktiği, sulama şebekelerini ve ekili araziyi kullanılmaz duruma getirir, Gazneli ordusunu susuz ve otsuz bırakır. Bu durumda Gazneli veziri, Selçuklu ile barışa yanaşır. Anlaşma ile Selçuklular 1036 durumuna dönmeyi kabul ederler: Gazne ordusu Herat'a dönecek, Selçuklular ise 1038'de elde ettikleri Nişapur, Merv ve Serahs gibi eyaletleri bırakarak Kuzeyde Nesa, Kızılarvat ve Abıverd çöl kıyısına çekilecekler, müslüman halka saldırı ve yağmalardan vazgeçeceklerdir. Ne var ki, anlaşma, bir mütarekeden ibarettir. Selçuklular, Kuzeye çöle çekilmezler. Tuğrul Nişapur'da, Çağrı Serahs'ta kalır. Ancak Herat'ta yazı geçirip ordusunu dinlendiren Sultan Mes'ut, 1039 sonbaharında Serahs ve Tûs'a doğru ilerleyince, Selçuklular geri çekilirler. Nişapur'u bırakan Tuğrul, Abıverd'e gider. Abıverd eşrafı, kentin kalesini Selçukluya gönüllü verir. İlginçtir ki, Horasan halkı, Gazneli'den çok Türkmen ile işbirliğine yatkın gözükür. Mes'ut'un ordusu, Horasanlılara pahalı gelir. Mes'ut 1039 yazında Herat'ta ordusunu hazırlarken Herat ve çevresindeki Bagdis bölgesinden bir milyon dirhem vergi toplamak ister. Vergi, aynı zamanda Türkmen'e yardımcı oldukları için bir tür cezadır. Ceza vergi, şiddet yoluyla askere toplattırılır. Birçok eşraf kaçar. Gazneli, Türkmenle işbirliği yapıyor diye kendi bâzı memurlarını bile cezalan-

dırmak zorunda kalır. Yöresel komutanlar, Mes'ut'a sık sık «yöresel halk, Selçuklu ile anlaşmalar yapıyor» diye yakınırlar. Kıtlık çeken Serahs, Mes'ut'a vergi ödemeye yanaşmaz, hatta Gazneli'ye karşı kenti savunmaya hazırlanır. Tûs kenti yakınında karla örtülü dağlarda yaşayan halka karşı, Mes'ut, Selçuklu ile anlaştığı için, astarı yüzünden pahalı bir cezalandırma seferi düzenlemek zorunda kalır. Kısaca, Mes'ut ordusu, Horasan'da bir işgal ordusu gibi görülür ve destek görmez. Selçuklular ise, ilerleyen Gazne ordusu karşısında savaşmaz. Mes'ut, Abıverd'i alıp Nesa üzerine yürüyünce, Selçuklular daha Kuzeye, Kızılarvat'a doğru çekilirler. Ağırlıklarını ve çoluk çocuklarını Balhan dağlarına yollarlar. Tuğrul Bey'in günlerce zırhını ve çizmesini çıkarmadan geri çekildiği, kalkanını yastık yapıp uyuduğu söylenir. Mes'ut'un, göçebe orduyu savaşa zorlama olanağı yoktur. Fakat çekilen orduyu aralıksız kovalama durumunda kalan ağır donatımlı Gazneli ordusu, savaşmadan tükenir, ot sıkıntısı çeker. Mes'ut 1040 yılı başında sonuç alamadan Nişapur'a döner. Gazne Sultanı, Nişapur'da, Selçuklu ile işbirliği yapan kent eşrafına güvenemez. Zâten İmam Muvaffak gibi ahdat savaşçılarının komutanı olan Nişapur eşrafından bâzı kişiler, Tuğrul Bey ile birlikte kentten ayrılmıştır. Mes'ut, Nişapur'a yerli olmayan kendi memurlarını atar. Memurlar eşrafa kötü davranır*. Gazne Sultanı, Nişapur'da savaş hazırlığı yapar. Halife, yolladığı mektuplarla, Sultan'ın Türkmen fesadını söndürmeden Horasan'dan ayrılmamasını ister. Halife, halkın mal ve canına dokunmamaları için, Selçuklu ve Irak Türkmenleri beylerine de mektuplar yazar.

Horasan, kıtlık içindedir. Mes'ut, 1040 baharında vergi vermeyen Serahs'a ilerler. Açlık çeken kent, sa-

* Tuğrul yeniden Nişapur'a döndüğünde, kurtarıcı gibi karşılanır. Onu daha önce biraz soğukça karşılayan Kadı Said ölmüş, yerine oğlu geçmiştir. Kadı Said'in oğlu Tuğrul'a kucak açar. Tuğrul onu diplomatik misyona yollayarak ödüllendirir.

vaşla alınır. Mes'ut ordusu da açlık çeker. Sultan'ın yakınları Herat'a dönmeyi önerirlerse de, Mes'ut, Türkmen'i yok etmeye kararlıdır. Tükenme yolundaki bir orduyla Merv'e doğru yürür. Yiyecek ve yem sıkıntısına, yazın sıcağı ve susuzluk eklenir. Selçuklular, ciddi bir savaşa girmeden yıpratma taktikleri uygularlar. Ufak kuvvetler, bölük bölük saldırırlar, sürüden koyun kapan kurtlar gibi ellerine geçirdikleri develeri ve kumaşları alıp kaçarlar. Beyhakî, Türkmenler için, bozkır onların «ana ve babası» der. Bununla birlikte, Mes'ut'un Serahs'tan ilerleyişi, Selçuklu saflarında yine korku yaratır. Askerî şefler yeniden keneş (toplantı) yaparlar. Toplantıda en büyük baş sayılan Tuğrul, bir kez daha Horasan'dan göçü savunur. Tuğrul'a göre, Hazar Denizi Güneydoğusundaki Curcan otlaklarına yerleşilmelidir. Orada tutunamazlar ise, Batı İran'da Rey, Hamedan ve İsfahan bölgesine gidilmelidir. Tuğrul, Irak Türkmenlerinin ve Kızıl Bey'in bulunduğu bu bölgenin «kendilerine ait» olduğunu, Sultan Mes'ut'un arkalarından gelmeyeceğini söyler. Çoğunluk bu fikri uygun bulur. Çağrı Bey ise, aksi kanıdadır. Mes'ut'un oralarda da onlara rahat yüzü göstermeeceğini, başkalarını da üzerlerine saldırtacağını, başlanan işten dönmenin doğru olmayacağını söyler. Çağrı bir kez daha, göçebe savaşçılığın avantajına dikkati çeker :

«— Evet, sıkıntı içindeyiz. Ama Gazneliler daha çok sıkıntı içindeler. Savaşçılarımız ve hayvanlarımız dinlenik. Ot sıkıntımız yok. Gazneli ise çölü geçmek zorunda. Korkacak birşey yok».

Çoğunluk daha önce Tuğrul'un «Horasan'dan göç» görüşünü benimsediği halde, bu kez, başta Tuğrul, Yabgu Musa ve Yınallı olmak üzere, Çağrı'nın görüşüne katılır. Ağırlıklar, savaşa elverişsiz görülen iki bin atlıyla birlikte gerilere, güvenli bir yere gönderildikten sonra, savaşa hazırlanılır. Selçukluların 16 bin atlısı vardır. Gazneli'nin kuvveti daha çok değildir. Filleri de eskisi gibi üç bin değil, bin kadardır. Üstelik Gazneli'-

nin profesyonel köle ordusundan Selçuklulara katılanlar olur. Bu köle askerler, Mes'ut'un cezalandırdığı Eryaruk, Asıktegin vb. gibi komutanlara aittir. Mes'ut onların efendilerine olan kişisel bağımlılık ilişkisini çözer, kendi kulu yapar. Fakat yine de eski efendilerine bağlılıklarını sürdüren bu köle askerler Mes'ut'un safından ayrılırlar, Serahs ve Dendanekan savaşları arasında Selçuklu safına geçerler. Özgür göçebe savaşçılara dayalı Selçuklu ordusunda bu profesyonel askerler, daha şimdiden bir köle hassa ordusunun çekirdeğini meydana getirirler.

Savaş, vahşi bozkırla çevrili Serahs-Merv ticaret yolu üzerindeki Dendanekan kenti yakınlarında verilir. Gazneli ordusunu, susuzluk yener. Zira Selçuklular, sulama şebekesini halka zorla yıktırırlar. Gazneli susuz kalır. Savaşa katılan Gazneli kâtip Beyhakî, bu susuzluğu anlatır. Beyhakî'ye göre, Mes'ut, «herşeyi kurutan yaz sıcaklarından önce» 15 Mayısta Serahs'tedir. Yıkık kentte ne su, ne de zahire vardır. 17 Mayısta Gazneli ordusu Serahs'ten çıkar. *Üçüncü gün, su bulmak* için ana yoldan Doğuya, Murgab nehri kıyılarına doğru yönelmek zorunda kalır. Ama askerler orada da su bulamazlar. Gazneli kâtip, şöyle devam eder :

«Şaşılacak olan şey, bu yollarda suyun bile bulunmayışıdır.... Büyük nehirlere (ya da kollarına) geldiğimizde, onların da kurumuş olduğunu gördük. Seferin üçüncü gününde, su sağlamak için kuyu kazmak *zorunluluğu ortaya çıktı*».

Beyhakî, bu beklenmedik susuzluğu «Gazneli ordusu karşısında geri çekilen Türkmenlerin sulama şebekesini tahrip etmesine» bağlar. Susuzluk, 23 Mayıs günü yapılan Dendanekan savaşının sonucunu saptar. Kollar hâlinde dalga dalga saldıran Selçuklu atlıları karşısında, Gazne askerleri dağılırlar. Mes'ut, birkaç kişiyle hızla kaçar.

Horasan, artık Selçuklularındır. Savaş alanında kurulan çadır içinde bir tahta oturan Tuğrul Bey, «Horasan Emiri» olarak selâmlanır. Türkistan hanlarına, Karahanlı Ali Tegin oğullarına, Börü-tegin'e Selçuklu yengisini bildiren mektuplar yollanır. Tuğrul, bin atlıyla Nişapur'a gider. Orada bir kurtarıcı gibi karşılanır. İbn ul-Esîr'e göre, Nişapur, ayyar denilen bir çeşit «lümpenproleterler»in baskısı altındadır. Tuğrul, ayyar terörüne son verir :

«Nişapur'da ayyarların zarar ve ziyanı büyümüş, kuvvetleri çoğalmış, bunların yüzünden halkın sıkıntısı artmıştı. Ayyarlar, mal yağma ederler, adam öldürürler, ırza geçerler ve istediklerini yaparlardı. Kimse onları bu işten engelleyemezdi. Tuğrul Bey kente girince, ayyarlar ondan korktular, fenalık yapmaktan el çektiler. Halk rahatladı».

Nişapur'da eskiden bıraktığı iyi izlenim kadar, bu ayyar korkusu da Selçuklu beyinin kurtarıcı gibi karşılanmasını açıklar. Selçuklu, halifeye yolladığı Dendanekan yengisini bildiren mektupta da, Horasan eşrafının ve önde gelen kişilerin, himaye için kendilerine başvurduklarını yazar. Tuğrul, bir yıl önce onunla birlikte Nişapur'dan ayrılan İmam Muvaffak'ı kente yönetici atar. İmam Muvaffak gibi iki yıl önce kaderini ona bağlayan ve üç dört bin savaşçıyla hizmetine giren Buzcan Saları da vezirid'r. Nişapur'da Tuğrul'a Arapça ve Farsçada fasih bir kâtip gerekince, İmam Muvaffak'ın önerisiyle Gazne memuru Kündürî'yi hizmetine alır. O, daha sonra Tuğrul'un kudretli veziri olur.

Horasan artık kesin biçimde Selçuklularındır. Fakat 15 yıl süren Türkmen akın ve yağmaları ve Gazne ordusuyla savaşlar sonucu, Horasan kıtlık ve yokluk içindedir. Normal zamanda bile kendini besleyemeyen Nişapur ve Herat gibi kentler açtır. Toprak işlenmez.

Kaçan köylüler, ayyar çetelerine katılırlar. Örneğin yedi yıllık Oğuz akınları sonunda, Beyhak kasabasında surlarla çevrili bahçelerin dışında ekim yapılamaz. Serahs-Merv yolunda sulama şebekesinin tahribi, Selçuklu'ya Dendanekan yengisini kazandırır ama, bunun sonucu önemli bir tarım alanı çölleşir. 747 yılında Ebu Müslim'in yetmiş askerî birliğini ağırlayabilecek önemde bir sanat ve ticaret merkezi olan Dendanekan gibi birçok Kuzey Horasan kenti geriler. Dendanekan, en son 1158 yılında göçebe Oğuzların saldırısına uğrar. O tarihten sonra kentin adı bir daha duyulmaz[257].

Köylerin boşalması ve tarım yapılamaması, arazi fiyatlarında büyük düşüşlere yol açar. Nişapur'da birkaç bin dirheme satılan değerli arazi, 100 dirheme satılamaz olur. Birkaç çuval buğday karşılığındla tarlalar elden çıkartılır. Nişapur'un küçük arazi sâhipleri, yiyecek alabilmek için evlerinin damlarını bile söküp satarlar. Büyük zengin aileler bile, sıkıntıya düşerler. El-Farisî'ye göre, Nişapur'un ünlü aiesi Mu'ammalî'nin, Türkmen baskısı ve açlık nedeniyle, serveti ve mülkü erir. Aile, Beyhak'e göçer. Bosworth, bu karışıklıklar yüzünden, birçok dihkanın ufak ve orta arazi sâhibi statüsüne düştüğü sonucuna varır[258].

Horasan gibi, Batı İran da yıkıma uğrar. Batı İran'a giden Tuğrul'u, kardeşi Çağrı'nın kötü yönetimle suçlaması üzerine verdiği yanıt ilginçtir :

«— Ay kardaşım, sen Horasan gibi bayındır bir ülkeye sâhip olduğun halde, onu harap ettin. Şimdi elinde olduğu için orayı imar etmen gerekiyor. Oysa buraları benden önce başkaları tarafından harap edilmiş, yıkılmış, yakılmıştır. Bu yüzden ülkemi henüz imar edemedim. Öte yandan bu ülkenin çevresi düşmanlar ile dolu olduğundan yollara asker koymak zorunluğu doğmuştur ki, bunların yaptıkları zararları önlemek mümkün olmuyor».

O dönemde bütün islâm ülkesinde, göreceli bir göçebeleşme süreci görülür. Kuzey Afrika'da göçebe Arap

Hilâlî istilâsı olur. İbn Haldun'dan beri tarihçiler, daha önce islâm dünyasının parlak uygarlık merkezlerinden biri olan Kuzey Afrika'nın gerilemesinden göçebe istilâsını sorumlu tutarlar. Batı İran ve Irak'ta da Deylemli, bedevî Arap, Kürt göçebelerin etkinliği artar. İran, Türkmen egemenliğine geçer. Bu durum karşısında Cahen, «Abbasî rejiminin dağılışı biçimindeki siyasal bir olguya, göçebeleşme sosyo-ekonomik sürecinin eklenmesi» varsayımını ortaya atar[259].

Batı Avrupa'da Macar ve Norman istilâları son bulur, özerk bir gelişme olanağı başlarken, islâm ülkesinde durum farklı olur. Birçok araştırıcı, Doğu ve Batının farklı gelişmesinde bu olaya büyük önem verirler. Marc Bloch, istilâ ve göçlerin duruşunu «Ancak Japonya ile paylaştığımız olaganüstü bir ayrıcalık» diye niteler ve bunu Avrupa uygarlığının temel etkenlerinden biri olduğunu ileri sürer[260].

HORASAN'DA TUTUNMA ÇABALARI

Selçuklular Horasan'a egemen olunca, Türk geleneğine uygun biçimde, ülkeyi aile arasında paylaşırlar. Dendanekan yengisinden sonra Çağrı Merv'de, Tuğrul Nişapur'da ve Musa Yabgu Herat'tadır. Bunlar biribiriyle yardımlaşan özerk eyalet yöneticileridirler. Fakat Gazneli ile hesaplaşma daha bitmiş değildir. Hindistan'a çekilen Mes'ut, Harizm egemenini, Buhara ve Semerkant'taki Karahanlı'yı Selçuklulara karşı kışkırtmaya çalışır. Gazneli ile Belh ve Herat bölgesinde başarı ve yenilgilerin biribirini izlediği mücadele sürer. Hatta bir halk ayaklanmasıyla Musa Yabgu, bir ara Herat'tan kovulur. Belh ve Tirmiz direnir.

Mes'ut, Selçuklu ile savaşa yöneltmek için Harizm'i, Selçukluların geleneksel düşmanı ve belki de son Oğuz yabgusunun soyundan inen Cend egemeni Şah Melik'e bir beratla bağışlar. Harizm'de Selçukluların dostu Harizmşah İsmail vardır. Şah Melik, İsmail'i yenip Ha-

rizm'i ele geçirir. İsmail, Selçuklu'ya sığınır. Horasan'ın yeni egemeni olan Selçuklu, Kuzey ve Güneyinden iki tehdit arasında kalır. Dendanekan yenilgisinin telâşı içindeki Mes'ut, Karahanlı'yı da Selçuklu ile kapıştırmak ister. Belh ve Toharistan'ı bir beratla Karahanlı Böri-tegin'e verir.

Çağrı Bey, İsmail ile birlikte Şah Melik üzerine yürürse de, yenilgiye uğrar. Çağrı, kardeşi Tuğrul'dan yardım ister. İki kardeşin birleşik kuvvetleri, Şah Melik'i yener. Gazneli'ye katılmak üzere İran'ın Güneyindeki Kirman'ın Doğusundaki Mehran'a kaçan Şah Melik, Selçuklu ailesinden İbrahim Yınal'ın Seistan bölgesini ele geçirmeye çalışan kardeşi Er-taş Yınal tarafından yakalanır ve öldürülür. Böylece Selçuklular, en tehlikeli düşmanlarından kurtulurlar. Fakat söz vermiş göründükleri halde, güvenliklerini tehdit eden Harizm'in yönetimini Harizmşah'a vermezler. Harizm'in doğrudan yönetimini yeğ tutarlar. Tuğrul, Harizmli Hâtun ile de evlenir. Hâtun, devlet işlerinde Tuğrul'un baş yardımcısı olur. Hâtun, gerektiğinde Tuğrul'a yardım için ordu yürütür ve yeni kocasına rakip görünce, kendi öz oğlunu bile zincire vurdurur.

DOĞUDA SAVUNMA

Tuğrul'un desteğiyle Harizm'i ele geçiren Çağrı, eski yurtları Buhara bölgesine doğru genişleme eğilimi göstermez. Hatta soyun kurucusu Selçuk'un mezarı bulunan Harizm'e yakın Cend bölgesine dahi ilgi duymaz*. Çağrı, Karahanlı'ya karşı savunmada kalır. Bu-

* Barthold, bu ilgisizliği şöyle açıklar: «Seyhun bölgesi onlar için artık önemsizdir. Alparslan Seyhun'da, Batıda yengiler kazandıktan sonra 1065'te Cend ve Savran'ı fetih için gözükür. Kendilerini Türkmen değil de İslâm hisseden Selçuk sultanları, imparatorluğun bu sınır arazisine pek az önem verdiler ve orasının öteki Türk halkı Kıpçaklar tarafından işgaline karşı çıkmadılar. Selçuklu sultanları, bütün olarak Oğuz

hara ve Semerkant bölgesinde, Türkmen desteğiyle burayı ele geçiren Böri-tegin egemendir. Karahanlıların bu kolu, 1041-1042 yılında Doğu Karahanlı Devleti'nden ayrılarak Batı Karahanlı Devleti'ni kurar. Böritegin'in ağabeyi büyük kagan (Arslan Kara Han), o da ortak-kagan olur ve daha sonra Tamgaç Han unvanıyla ağabeyinin yerine geçer. Arslan ve Tamgaç hanlar, kendileri gibi hükümdar soyundan gelmeyen Selçukluları küçük ve hor görürler. Onları hâlâ göçebe aşiret şefleri sayarlar. Özellikle Semerkant'a yerleşen Tamgaç Han, Karahanlı hükümdarlarının en büyüğü ve ön planda bir islâm hükümdarı sayılır. Avfî, Tamgaç'ı, «ideal âdil kral» gösterir. O, son derece dindardır ve fıkıh bilginlerinin onayı olmadan yeni vergiler koymaz. Din adamlarına saygısı o kadar büyüktür ki, Ali soyundan vaız Ebu Şuca, «Sen hükümdar olmaya lâyık değilsin» deyince, sarayının kapılarını kapar, tahttan ayrılmaya karar verir. Tamgaç, tam asayiş ve güvenlik sağlamaya özen gösterir. Mülke saldırıları acımasız cezalandırır. Bir kez, kovalanan vurguncu ve yağmacı çeteler, Semerkant kale kapısına yazı yazarlar :

— Biz bir soğan gibiyiz. Ne kadar çok kesilirsek, o kadar büyürüz.

Han, hemen altına yazdırır :

— Burada bir bahçivan gibi duruyorum. Ne kadar büyürseniz, kökünüzü koparırım...

Karahanlı iki kardeş hükümdar, yağmacılar gibi, Ceyhun-Seyhun bölgesindeki Yedi İmamcı şiîleri de temizlerler. İsmailî propagandacıları (daîler) bir ara halkı İsmailî Halifesi'ne biat ettirmeyi başarırlar. Bu başarı üzerine han, Yedi İmamcılığı kabullendiğini iddia

---

halkının kaderiyle tamamen ilgisizdir. Alparslan, 1065 yılında Seyhun'da sefer yaparken Oğuz'un Tuna'yı geçip Balkan yarımadasını istilâ ettiğini herhalde bilmiyordu» (Four studies on the history of Central Asia, s. 108).

eder. Amacı, onları uyutmaktır. Nitekim İsmailî tehlikesinin kalmadığına inanınca, Buhara'da kırım yapar ve öteki yerlerde de kırım buyruğu verir. İsmailîler temizlenir.

Tamgaç, kent halkını yağmacılardan ve İsmailî dâilerden olduğu kadar, vurguncu tüccardan da korumaya çalışır. Bir kez kasaplar, et fiyatı çok düşük, kazancımız yetmiyor, diye yakınırlar ve et fiyatının yükseltilmesini isterler. Karşılığında hazineye bin dinar vermeye hazırdırlar. Han, evet der, parayı alır, fiyatlar yükseltilir. Ama halka kasaplardan alış-verişi yasaklar. Et alanın asılacağını ilân eder. Halk, ortaklaşa koyun alır, keser ve paylaşır. Kasapların satışları durur. Zarara uğrayan kasaplar, etin eski fiyatına indirilmesi için hazineye yeniden para öderler. Et ucuzlar. Han, «uyruklarımı bin dinara satsam, adalete uygun düşmezdi» der.

İşte bu görkemli Türkistan kralları, Tamgaç Han'ın ortak-kaganlığı döneminde Ceyhun'u geçip Çağrı Bey'in ülkesine saldırırlar. Selçuklu, savunmada kalır ve sonunda Karahanlı ile uzlaşır. Ancak 1060'a doğru Çağrı'nın oğlu Alparslan, Karahanlı ülkesine akınlara başlar. Tamgaç, onu cezalandırsın diye 1061 yılında halifeye şikâyet eder.

BATIDA GENİŞLEME

Çağrı, Karahanlı'ya olduğu gibi Gazneli'ye karşı da uzlaşıcıdır. Kesin sonuç vermeyen mücadelelerden sonra, o, 1059 yılında Gazneli ile de statüko üzerinden barış yapar. 1040'tan önce, Tuğrul'a göre çok daha savaşçı ve yağmacı gözüken Çağrı, Horasan Emirliği ile yetinir görünür. Genişleme Batıda ve Tuğrul eliyle yapılır. Batı İran'da birçok güçsüz yöresel prenslikler vardır. Bölge, Batıya akan özerk Türkmen topluluklarıyla doludur. Bu Türkmen akın ve yağmaları, yöresel prenslikleri daha da zayıflatır. Rey bölgesindeki Kızıl Bey

gibi Türkmen şefleri, iktidarı zaman zaman bu yöresel prenslerle paylaşırlar. Onlarla işbirliği yaparlar ya da savaşırlar.

Batıya yönelen Tuğrul, yöresel prenslikleri kaldırıp doğrudan Selçuklu yönetimini kurmak yerine, onları vasal devletçikler yapmakla yetinir görünür. Tuğrul, ilkin eski Gazne vasali, Hazar Denizi Güneyinde Curcan'daki Ziyarî prensliğini bağımlı kılar. Curcan kenti direniş göstermeden kapılarını Tuğrul'a açar. O, 100 bin dinar ödenmesi karşılığında barış yapar. Prens Enuşirvan'ı indirerek yerine yanında getirdiği aynı soydan Merdaviç'i geçirir. Vasal prens Merdaviç'in yükümlülüğü, Tuğrul adına hutbe okutmak, onun adına para bastırmak, her yıl 50 bin dinar ödemek, gerektiğinde yardımcı birlikler yollamaktır. Karşılığında Tuğrul, prensliği korumayı yüklenir. Prensin vasalliği, kendisinin de vasal edinmesine engel değildir. Nitekim Merdaviç, Batıya Taberistan'a çekilen Enuşirvan'ı doğrudan kendi vasali yapar. O, Tuğrul Bey'e yılda 50 bin dinar haraç öderken, kendi de 30 bin dinar Enuşirvan'dan haraç alır.

Tuğrul Bey, daha sonra, 1042 yılında Rey kentine yönelir. Öncü yolladığı İbrahim Yınal, daha önce kenti alır. Tuğrul, Rey ve Isfahan'ı oranın yöresel prenslerinden Kürt kökenli Kâkuye oğlu Feramuz'a bırakacağına söz vermiştir. Fakat Rey'e gelince, orayı kendi başkenti yapar. Feramuz'a yalnızca Isfahan'ı verir ve benzer koşullarda vasali yapar. Rey'i başkent edinen Tuğrul Bey'in artık Horasan'dan tamamen vazgeçtiği, Horasan ve Nişapur'u kardeşi Çağrı'ya bıraktığı görülür. Tuğrul, Göktürklerin İstemi Hanı gibi Batıya göç eder, orada daha başka yöresel prensleri vasali kılar. Bu durumun, kendileri de bir eyaletin başına geçmek isteyen Selçuklu prenslerinin hoşuna gittiği söylenemez. Rey Emiri olmayı düşleyen İbrahim Yınal, burayı Tuğrul'a isteyerek bırakmış değildir. «Dihkanlık peşindeki» Türkmen beyleri de, benzer davranış içinde olur.

ABBASÎ HALİFESİ İLE İLİŞKİLER

Rey bölgesinde genişleyen Tuğrul, iktidarının Halife Kaim (1031-1075) tarafından tanınmasını ve yüksek unvanlar verilmesini ister. Halife, henüz bir göçebe askerî şef saydığı Tuğrul'un gücüne ve iktidarının sürekliliğine güvenemez. Fakat danışmanı ve sonraki veziri İbn Mesleme, Bağdat'taki şiî Buveyhoğlu iktidarının sultasından kurtulmak ve özellikle Abbasî devletini yıkma çabasındaki Mısır Fatımî devletine son vermek için, Selçuklulardan yararlanma niyetindedir. Bu nedenle halife, Tuğrul ile ilgilidir. Rey'e yerleşen Tuğrul'a «kadıların kadısı» ünlü bilgin Maverdî'yi elçi yollar. Ebu'l Ferec'in yazdığına göre, Tuğrul, halifeden sultanlığının kabulünü ister ve şöyle konuşur :

«— Egemen olduğum bütün ülkelerde halife adını ilân ettim. Halkı, öncellerim olan Mahmut ve Mes'ut'un vâlilerinin zulmünden kurtardım. Öncellerimden aşağı değilim. Onlar da halifenin bir takım ülkelerini yöneten köleleri idiler. Ben ise özgür insanların evlâdıyım ve Hun'ların (Oğuzların, Türklerin) kral hanedanındanım».

Maverdî, ikinci kez «Emir» Tuğrul'a gider ve halifenin dört soruya yanıt bekleyen mektubunu getirir:

«1 — Ey Emir Tuğrul Bey Muhammed! Senin zaptetmiş olduğun memleketler sana yeter. Öteki Arap (islâm) emirlerine ait ülkelere dokunma ve onlara zarar verme.

2 — Bize bağımlı olduğunuz için, bize karşı kesin bağlılıktan ayrılmayınız. Buyruklarımıza karşı gelmeyeceğiniz konusunda söz vermeniz ve sözünüzü tutmazsanız, bütün karılarınızın boş düşeceğine ve kölelerinizin âzat olacağına, bütün mallarınızdan yoksun kalacağınıza dair yemin etmeniz gerekir.

3 — Daima doğru hareket ederek, hileden sakınmalı ve müminlerin başına kâfirleri geçirmekten kaçınmalısınız.

4 — Aldığınız memleketlerin vergilerini, sizden ön-

cekiler gibi bize göndermeniz gereklidir. Bu işleri yaparsanız, sizi şeref ve hil'atler ile süsleriz. Sizi hükümdar tanıtacak şerefli unvanlar veririz. Siz de cebbar (zorba) olmaktan korununuz».

Tuğrul, mektubu dinler ve yanıtlarını verir :

1 — Benim askerlerim pek çoktur. Bu memleketler onlara yetmiyor*.

2 — İstediğiniz bu yeminlere belki kâtiplerin aklı erer, fakat benim aklım ermez. Benim hiçbir hatâ etmemek üzere, kendimi denetim altına almama olanak var mıdır?

3 — Ben dürüst davranmak için özen gösteriyorum. Eğer yanımdaki aç kimselerden bâzıları kötülük ediyorlarsa, buna karşı ne yapabilirim?

4 — İstediğiniz verginin miktarını bana bildirin. Elimden gelirse, geri kalmam[261].

Görüldüğü üzere, Tuğrul, halifenin sorularına olumlu yanıtlar vermez. Fakat halife, Fatımî devleti ve Buveyhoğullarına karşı Tuğrul'un gücüne ve desteğine muhtaçtır. Onun için 1045 - 1046'da Tuğrul'a «sultan» unvaniyle para basma hakkını tanır. 1046-1047 tarihli Rey'de basılmış paralarda «es Sultan-ül-muazzam, Şahinşah Tuğrul Bey Ebu Tâlip» unvanı yer alır[262]. Oysa daha önce bastırdığı paralarda Tuğrul, «emir» unvanını kullanır. Halife, daha sonra Tuğrul'a «Rüknü'd-din» lâkabını verir.

TUĞRUL'DAN KAÇAN TÜRKMENLER ANADOLU'DA

Tuğrul, halifeye verdiği yanıtlarda Türkmenleri denetleyemediğini söylerken ve «buna karşı ben ne yapa-

* Ebu'l Ferec, bu görüşe katılır ve kalabalık göçebe Türkmen savaşçıları için şu düşündürücü gözlemi yapar: «Sayıları pek çok olduğu için hiçbir eyalet, bunları bir haftadan çok besleyemez. Onlar da salt gereksinme yüzünden, kendileri ile hayvanlarına besin bulmak için bir yerden bir yere göçmek zorunda kalırlar».

bilirim?» diye sorarken haklıdır. Zira Türkmen topluluklarının çoğu özerkliklerini sürdürürler. Kuzeyden akarak İran içlerine ve Azerbeycan'a yayılan Türkmenler, gerektiğinde ganimet için Selçuklu hizmetinde savaşlara katılırlar. Fakat çıkarlarına uygun sayınca, düşman prenslerin hizmetinde savaştan kaçınmazlar. Fakat bâzı Türkmen toplulukları, Selçuklu'ya karşı açık düşmanlıklarını sürdürürler. Örneğin daha önce maceralarını kısaca anlattığımız Tuğrul'un amcası Arslan Yabgu'nun Irak Türkmenleri; bu durumdadırlar. Tuğrul, Rey bölgesine geldiğinde, Irak Türkmenleri de yakındadırlar. Tuğrul, elçi yollayarak, amcasına ait olduğu için Selçuklu ailesine bağımlı saydığı Irak Türkmenlerinin Gök-taş, Buka, Mansur ve Anası-oğlu gibi beylerini yanına çağırır. Daha önce Selçuklu beylerinin zulmünden yakınıp onlardan ayrılan ve Gazneli Mahmut'tan Horasan'da otlak isteyen bu Türkmenler, eski düşmanca tutumlarını sürdürürler ve Tuğrul'un yanına gitmezler :

«— Senden korktuğumuz için uzaklaştık ve buraya konduk. Eğer bizim üzerimize gelirsen Horasan'a ya da Rum ülkesine gideceğiz ve seninle hiçbir zaman birarayа gelmeyeceğiz».

Gerçekten bu Türkmenler Rum ülkesine, yâni Anadolu'ya doğru yola çıkarlar. Cizre ve Diyarbakır dolaylarına gelirler. Çevreyi yağmalarlar. Diyarbakır ve Musul egemenleriyle, Araplar ve Kürtlerle savaşırlar. Hattâ bir ara Musul egemeninin yağmadan kurtulmak için vereceği 15 bin dinarı az bulurlar, Musul'u ele geçirirler. Ebu'l Ferec'e göre, Musul sarayından 200 bin dinar değerinde yığın yığın kumaş götürürler. Saraydaki Kürt ve Arap 17 kadın ile pek çok kızı paylaşırlar. Kenti yağmalarlar, yalnız bir mahalleye dokunmazlar. Oranın reisi 15 bin dinar vererek mahalleyi kurtarır.

Gök-taş'ın Türkmenleri Musul'dan ayrıldıktan sonra, kalanlara karşı bir halk ayaklanması olur. Bir kadın, oğlunu ve kızını öldürdüler diye çarşı çarşı dolaşır.

Toplanan kent halkı Oğuz kırımı yapar. Gök-taş geri dönerek öç alır, oniki gün kılıç sallar. Türkmenler yakaladıkları kişilere «kendini satın al» derler ve para verenin canını bağışlarlar. Çiftçileri ise öldürmezler, köylere yollayıp topraklarını ektirirler, üründen pay alırlar.

Yukarı Mezopotamya'daki bu Türkmen yağma ve savaşları üzerine, Diyarbakır'ın Kürt kökenli egemeni Mervanoğlu ile Bağdat'ta oturan Buveyhoğlu, onları Tuğrul'a şikâyet ederler. Tuğrul, Mervanoğlu'na verdiği yanıtta, onun Bizans sınırında kâfire gaza yapmakla görevli bir «uç beyi» olduğunu hatırlatır ve şöyle der :

«— Sen bir hudut emirisin, para ve mal vererek Türkmenleri kendine yaklaştırıp kâfirlerle olan savaşlarda onlardan yararlanabilirdin».

Tuğrul, bu Irak Türkmenlerinden feodal bir prensin yarı köle köylülerinden söz edişi biçiminde konuşur. Buveyhoğulları hükümdarına verdiği yanıtta bunu özenle belirtir :

«— Bu Türkmenler bizim kullarımız, uşaklarımız, reaya ve uyruğumuz olup buyruğumuzu tutarlar ve kapıya hizmet ederlerdi... Bunlar Rey'e yerleştiler, orada fesada başladılar. Bunun üzerine üstlerine yürüdük. Amanımıza ve affımıza sığınacaklarını umuyorduk, lâkin bunları korku sardı ve kudretimiz onları bizden uzaklaştırdı. Lâkin bunlara baş eğdirerek yeniden bayraklarımız altına koymamız, ister uzakta ister yakında olsunlar, ister dağa çıksınlar, isterse ovaya insinler, bu âsilere şiddetimizi tattırmamız gerektir».

İLK SELÇUKLU İKTA KAVGALARI

Irak Türkmenleri, Tuğrul'dan önce, Musul egemeni Ukayloğlu ile Hille egemeni Mezyedoğlu'nun Arap ve Kürt kabileleriyle destekli kuvvetleri karşısında 1044 yılında yenilirler ve Diyarbakır bölgesine giderler. Ama orada da tutunamayarak göçerler. Geçit vermeyen Van

gölü bölgesindeki Bizans vâlisini yenerek Azerbeycan'a kaçarlar ve dağılırlar. İbn ul-Esîr, onlar için «çabuk dağılan yaz bulutu» der. Fakat Tuğrul Bey, Türkmen sorununu bir çözüme bağlayamaz. Bulabildiği tek çâre, Türkmenleri Bizans sınırına yollamaktır. İbrahim Yınal, 1048-1049 yıllarında Maveraünnehir'den gelip hizmet sunan çok sayıdaki Oğuz topluluklarına, ülkenin onlar yüzünden sıkıntıya uğrayacağını ileri sürer ve Rum ülkesine gidip ganimet elde etmelerini öğütler. Daha önce 1047-1048 yılında bir Fars kentini yağmalamaya kalkışan Türkmenleri de Yınal, Bizans ülkesine yollar. Azerbeycan'a ve Bizans sınırına yığılan bu Türkmenlere dayanarak, Selçuklu beyleri, Anadolu içlerine akınlar yaparlar. Arslan Yabgu İsrail'in oğlu Kutalmış, İbrahim Yınal ve Musa Yabgu'nun oğlu Hasan akınlara katılırlar. İbrahim Yınal, 1048 yılında Erzurum'a kadar ilerler. Gürcü Prens Liparit komutasındaki Bizans kuvvetlerini bozguna uğratır. Binlerce araba ganimet ve Liparit'i tutsak alır. Tuğrul'un yanına Rey'e yollanan Liparit'in tutsaklığı, Tuğrul Bey ile Bizans İmparatoru arasında ilişkileri başlatır. Fakat bu sırada Selçuklu ailesi içinde ilk önemli çatışmalar patlak verir. Aile üyeleri, özerk prenslikler elde etme çabasındadır. Örneğin Çağrı'ın oğlu Kavurd, fethettiği Kirman'ın egemenidir. Kendi veziri ve kendine bağlı Türkmen savaşçıları bulunan İbrahim Yınal* Rey'i fethedince, prensliğini kurmak ister. Fakat Rey'i Tuğrul Bey'e bırakmak durumunda kalır. Yınal, Hamedan'ı fetheder, bölgede bâzı kaleler ele geçirir. Bunları kendine alakoymak is-

* İbrahim Yınal, genellikle Selçuk oğlu Musa'nın oğlu Yusuf Yınal'ın oğlu kabul edilir. Bu durumda İbrahim, Tuğrul'dan bir kuşak sonradır. Fakat kaynaklar onun Tuğrul ile yarı kardeş olduğunu bildirir. Bu durumu Cahen, İbrahim'in annesinin sonradan Tuğrul'un babası Mikail ile evlenmesine ya da Mikail'in dul karısının İbrahim'in babası Yusuf ile evlenmesine bağlar. Konu hayli karışık kalır. Gazneli tarihçi Beyhaki, Selçuklu ve Yınallı Türkmenlerini biribirinden ayırır. Yınal adı, İbrahim'e ve Yusuf'a verilir.

ter*. Tuğrul yanaşmaz. Tuğrul'un müttefiki olan Huzistan ve Fars egemeni Buveyhoğlu Ebu Kaliçar'ın ülkesinde Yınal'ın giriştiği akınları, 1047'de Tuğrul yasaklar. Bu tutum, İbrahim Yınal'ın ayaklanmasına yol açar. Çıkan savaşta Yınal yenik düşer, bir kaleye sığınırsa da ele geçirilir. Tuğrul, hrhalde Yınallıların askerî desteğine muhtaç olduğundan, onunla uzlaşır (1049-1050). Tuğrul'un amcası Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış ile de benzer sorunları vardır. Batıda bol ganimet getiren akınların varlığı ve zengin prenslikler sağlama umudu, bu Selçuklu prenslerini şimdilik yatıştırmışa benzer.

Tuğrul egemenliğini, yöresel prensleri bağımlı kılmak yoluyla, Batı İran'dan sonra Güneydoğu Anadolu'da ve Azerbeycan'da genişletir. Diyarbakır merkez olmak üzere, Güneydoğu Anadolu'da egemen Kürt Mervanoğlu prensligi (990-1096), daha 1048'de Tuğrul'un vasalliğini kabul etmiş görünür. Tebriz'de egemen Kürt Revvadî soyu, Gence'de egemen Şeddadî soyu ve daha bâzı yöresel egemenler, 1054 yılında Tuğrul'un vasali durumundadırlar. Tuğrul'un Kafkasya ve Anadolu seferlerine bu yöresel egemenler katılırlar. Onun adına para basarlar, hutbe okurlar, vergi verirler ve yardımcı askerler yollarlar. Görünüşe göre, Musul ve Bağdat çevresindeki Ukayloğulları ve Mezyedoğulları gibi yöresel Arap egemenleri ve hatta Bağdat'taki Buveyhoğulları, Tuğrul'un gücünü tanımışa benzerler. Fakat buradaki yöresel egemenlerin gerçekten vasalleştirilmesi için Mısır ve Suriye'ye egemen olan ve Bağdat'ı tehdit eden Fatımî devleti ile Selçukluların hesaplaşması gerekecektir.

UZAK DOĞU TİCARETİ YOL DEĞİŞTİRİR

Kuzey Afrika'da kurulan ve enternasyonal bir ihtilâlci öğretiye sâhip bulunan Fatımî Devleti, 969 yılın-

* 1046'da İbrahim Yınal, Kürdistan'da Hulvan'da Annazoğlu Sa'dî'yi vasali yapar. Hutbe, Yınal adına okunur. Bu tutum, Yınal'ın niyetlerini açıklar.

da Mısır'a yerleşir ve bütün Mısır devletleri gibi Suriye'de genişler. Kızıl Deniz'de egemenlik kurar, Yemen'i bağımlı kılar. Yemen üzerinden İsmailî ajanları Hint Okyanusu'na, İndüs içlerine değin yayılırlar. Mekke ve Medine'yi tehditleri altında tutarlar. İsmailî misyonerleri, İran'da etkindirler. Ünlü el-Ezher Üniversitesi'nin ilk biçimi olan Fatımî Yüksek Okulu, İsmailî devlet doktrininin propagandacılarını yetiştirir. Sünnî İslâmda medreseler, İsmailî ideolojik saldırısına karşı bir savunma önlemi olarak kurulur. Halife Kadir (991-1031) ve Halife Kaim (1031-1075), Abbasî halifeliğini gayrimeşru sayan ve yıkmayı amaçlayan Fatımî propagandasına karşı 1011 ve 1052 yıllarında manifestolar yayınlarlar. Fatımî imamının, iddia ettiği gibi Peygamber'in kızı Fatma ve Ali soyundan inmediğini ve onların müslüman olmadığını yayarlar. Kadir, ünlü bilgin «kadıların kadısı» Maverdî'ye, Abbasî halifeliğinin meşruiyetini kanıtlayan bir kamu hukuku kitabı yazdırır. Şiî dâilere karşı, sünnî kadılar seferber edilir.

Bu sert ideolojik mücadele, bir ekonomik rekabetle de birlikte gider. Uzak Doğu deniz ticareti, Basra Körfezi-Bağdat'tan, Kızıl Deniz ve Mısır'a kayar. Basra Körfezi'nin ünlü limanı Sîraf bir zelzelede yıkılır, bir korsan yatağı olan Kays adası korsanları, yağmacıkları nedeniyle tüccarları Basra Körfezi'nden uzaklaştırır, onları Aden ve İskenderiye'ye iter. Irak'taki karışıklıklar da, tüccarların güvenli bölgeye kaçma eğilimlerini artırır. Fatımîler olayların yarattığı bu fırsattan yararlanmasını bilirler. Çeşitli teşvik önlemleriyle ticareti Kızıl Deniz'e kaydırırlar. İtalyan ekonomisinin canlanması ve İtalyan kent-devletlerinin Akdeniz ticaretinde hegamonya kurmaları da Fatımîlerin işine yarar. İtalyanlar için Kızıl Deniz - İskenderiye yolu, Basra-Irak-İstanbul yolundan avantajlıdır. Böylece Fatımî Devleti, Uzak Doğu-Akdeniz-Avrupa transit ticaretinin başlıca kazançlısı olur. Mısır zenginleşir, Abbasîlerin Irak'ı fakirleşir.

Mısır'ın tarım zenginliğine ve kârlı bir ticarete dayanan Fatımî Devleti, Bağdat halifeliğine karşı mücadelesinde güçlüdür. Bu mücadelede Bizans İmparatorluğu - aralarında özellikle Halep yüzünden sık sık çatışma çıkmakla birlikte -, Fatımîlerin müttefikidir. Bizans, bir gerilemeden sonra, X. Yüzyıl sonlarına doğru ve XI. Yüzyılda Güney ve Doğu Anadolu'da genişler. Antakya'yı alır. Halep'te egemenliğini hissettirir. Ermenistan'a egemen olur. 987 yılında Bizans İmparatoru, Kahire'deki İsmailî halifesi Aziz ile ortak düşmanları Bağdat Halifesine karşı dostluk kurar. İstanbul'daki câmide hutbeyi İslâmın meşru halifesi olarak İsmailî Aziz adına okutur. Aziz, Kudüs'teki kutsal kiliseyi onarır. 1027 yılında Halife Zâhir döneminde, Mısır-Bizans antlaşması yapılır. İstanbul câmii tâmir edilir, müezzin atanır ve hutbe, Kahire halifesi adına okunur. 1047'de antlaşma uzatılır.

Bizans dostluğunu kazanan Fatımîler, Suriye ve Irak'ta yöresel egemenleri kendi saflarına çekmek için etkin propaganda yürütürler. Bu propagandanın temel ögesi, yaşam öyküsünü yazarak çalışmalarını anlatan Deylemli İsmailî dâisi Mu'ayyed'dir. O, Şiraz'da Buveyhoğlu Kaliçar'ın sarayında görevlidir. Bağdat'ın baskısıyla 1037'de görevinden uzaklaştırılınca, 10 yıl Suriye kent-devletlerinde Bağdat'a karşı çalışır. 1047 yılında Kahire'de, Suriye ve Doğu işleri baş danışmanıdır. 1056'da Suriye'de gezici elçi olarak dolaşır ve yöresel egemenleri, Tuğrul Bey'in Bağdat egemenliğini ele geçirmesini önlemek için bir ortak cephede toplamaya çalışır. Halep egemeni Mirdasoğulları, Diyarbakır egemeni Mervanoğulları, Musul egemeni Ukayloğulları, Hille egemeni Mezyedoğulları ile ilişkiler kurar. Bu etkin İsmailî daîsi, birazdan göreceğimiz üzere, Bağdat egemeni Buveyhoğullarının kudretli Türk köle komutanı Besasirî'yi ve hatta Selçuklu İbrahim Yınal'ı safına çekmeyi başaracaktır.

İSTANBUL'A GİDEN ALEVÎ TUĞRUL ELÇİSİ

Bu çok ciddî Fatımî tehdidine karşı «reislerin reisi» denilen Bağdat halifesinin veziri İbn Mesleme ve «kadıların kadısı» Maverdî, Tuğrul Bey kartını oynarlar. Maverdî, daha Rey'e gelir gelmez Tuğrul Bey-Halife ilişkilerini geliştirmeye özen gösterir. Tuğrul Bey'in 1046-1047 yıllarında «sultan» unvanıyla ödüllendirilmesi, bu çabaların ürünüdür. Öte yandan vezir İbn Mesleme, Kuzey Afrika'da Fatımîlere bağımlı Zirî emiri Mu'iz'i Abbasî safına kazanmaya uğraşır. Mu'iz, 1051 yılında hutbeyi Abbasî halifesi adına okutur. Bağdat halifesinin elçisi Ebu Galip, Mu'iz'in resmen sultanlığını ilân için İstanbul üzerinden Kuzey Afrika'ya doğru yola çıkar. Fakat Bizans, elçiyi müttefikleri Fatımîlere teslim eder, Kahire'ye yollar.

Tuğrul Bey'in Bizans ile ilişkileri bu gelişmelerin ışığı altında anlam kazanır. Tuğrul Bey, denetleyemediği Türkmen topluluklarını ve Selçuklu prenslerini Bizans ülkesine gazaya yöneltir. Zira kendi devletini ayakta tutabilmek için başka çâresi yoktur. Zaten Türkmenler, hatta Selçuklu prensleri Sultan'ın iznine gerek duymadan serbestçe bu yağma akınlarını yaparlar. Öte yandan Tuğrul Bey, sefer yapmaya niyetlendiği Fatımî Devleti ittifakından Bizans'ı ayırmaya ve bu devletle iyi ilişkiler kurmaya çalışır. Selçuklu prenslerinin Kızılırmak kayılarına kadar uzattıkları büyük çapta akınları, bir bakıma Bizans'a baskı olarak kullanır. 1048 yılında İbrahim Yınal'ın Bizans komutanı Gürcü Prensi Liparit'i tutsak alması üzerine, İmparator, Tuğrul'a 1050 yılında elçi yollar. Liparit, serbest bırakılır. Elçi, İstanbul câmiinde hutbenin Tuğrul adına okunacağını vaad eder. 1051 yılında Tuğrul'un elçisi Ali soyundan bir «şerif», Bizans elçisiyle birlikte İstanbul'a gider*.

* Çağdaş Fatımî kaynaklarına dayanarak XV. Yüzyılda yazan Makrizî, 1051 yılında Tuğrul'un Istanbul yakınlarına gel-

Alevî şerif, Bizans İmparatoru'ndan, Mısır istilâsı için Tuğrul ordusunun Bizans arazisinden geçişine izin verilmesini ve Kahire'ye teslim edilen Abbasî elçisinin serbest bırakılması için Bizans'ın müdahalede bulunmasını ister. Belki de isteklerinin yerine getirilmeyişi üzerine, 1054-1055 yılında Tuğrul, üç koldan Bizans arazisine ilerler. O sırada İbrahim Yınal, Tuğrul'dan izinsiz, ticaret kenti Kars'ı kuşatmış bulunur. Sultan'ın ilerlediğini duyunca, kuşatmayı kaldırır. Tuğrul, Van gölü kuzeyindeki Muradiye (Bergri) kentini alır, Erciş'e boyun eğdirir, ama Bizans'ın dev mancınıklarını kullandığı halde Malazgirt kalesini ele geçiremez. Tuğrul'un öteki kolları, Erzurum'a değin akınlar yapar. Tuğrul 1055'te Bizans'a mektup yazarak İstanbul câmiinde hutbenin Bağdat halifesi adına okunmasını ister. İsteği bu kez yerine getirilir*.

HALİFENİN BAŞKENTİ TUĞRUL'A SUNULUR

Tuğrul Bey ısrarla Bağdat'a çağrılır**. Hatta halifenin veziri, geldiğinde 300 bin dinar verileceği vaadinde bulunur. 1055 yılında Tuğrul Bey, Bağdat'a gitmeyi kabul eder ve bir elçiye Bağdat'a geleceğini açıklar :

«— Mekke'ye gitmek emelindeyim. Hacıların geçtiği bütün yolların güvenli olmasını istiyorum. Yollarda eşkıyalık eden maadî'leri (göçebeleri) ortadan kal-

---

diğini, Bizans arazisinden Mısır'a doğru geçiş izni istediğini yazar. Bu izin verilmez. Başka bir kaynakta Tuğrul'un İstanbul'a gidişi yazılmaz.

* İslâm kaynaklarında hutbenin 1051 yılında Tuğrul adına okunduğu yazılıdır. Laurent ,okunmadığını söyler (Byzantion II, s. 109). Ama 1055'te hutbe, Bağdat halifesi adına okunur. Bizans İmparatoru, Türkmen akınlarının yarattığı korku nedeniyle de 1053 yılında Roma Kilisesi ile barışmayı dener.

** Prof. Mehmet Altay Köymen, Rey-Hamedan bölgesinden ayrılırsa, ülkesini Türkmenlerin istilâ edeceği korkusuyla Tuğrul'un uzun yıllar Bağdat'a gitmeye rıza göstermediği yolundaki bir görüşü belirtir (Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 169).

dıracağım. Sonra Suriyeli âsîlerle ve yanlış yol tutan Mısırlılarla Allahın izniyle savaşacağım».

Sultan, veziri Kündürî ile birlikte Bağdat'a ilerler. Vezir, 1040'ta Nişapur'a girdiğinde iyi Arapça ve Farsça bildiği için İmam Muvaffak tarafından Tuğrul'un kâtipliğine aldırılan Gazneli memurdur. O, kısa sürede yetenekleriyle Sultan'ın gözüne girer. Tuğrul onu Harizm'den evleneceği bir hanımı getirmekle görevlendirdiğinde, hoşuna giden bu hanımla kendisi evlenir. Bu suçu nedeniyle hadım edilir, fakat yine de Tuğrul'un en güvendiği adamı kalır ve veziri olur. Bundarî Tarihi, bu vezir için «Sultan onun kulağıyla işitir, onun gözüyle görürdü, onun izni ve esirgemesiyle yükseltir ve alçaltırdı» der. Gerçekten Kündürî, çok geniş yetkilere sâhiptir ve Tuğrul'dan sonra Selçuklu Devleti'nin ikinci kudretli kişisi gözükür. Gazneli Devleti'nden çok farklı olarak, Selçuklu Devleti'nde vezir, Sultan'a yakın güç ve yetki sâhibidir. Tuğrul'un veziri Kündürî, halifenin veziri İbn Mesleme ile birlikte, Bağdat halifeliğini Tuğrul'un gücüne dayandırma yanlısıdır.

Tuğrul'un Bağdat'a gelişine, Türk köle komutan Arslan Besasirî karşı çıkar. İlk efendisi Besa kentinden olduğu için bu Türk köleye Besasirî denilir. Besasirî, görünüşte Buveyhoğlu soyunun kölesi bir askerî komutandır. Fakat aslında Aşağı Mezopotamya'da kendi adına hutbe okunan eyaletleri ve veziri vardır. Bağdat'ın Türk ve Deylemi köle askeri üzerinde etkindir. Hatta Bağdat alt tabakasından da destek görür. Bağdat'a yerleşmiş ekmekçi, manav ve hamam külhancısı Türkler de Besasirî'yi desteklerler.

Halifenin veziri İbn Mesleme, Tuğrul gelmeden önce, Besasirî'yi Fatımîlerle mektuplaşıyor diye suçlar. Besasirî de veziri «Selçuklularla ilişkide, onları Bağdat'a o getirtiyor, ülkenin Oğuzlar tarafından harap edilmesinin suçlusu o» diye kınar. Türk köle komutan, Tuğrul gelmeden önce Bağdat'tan ayrılır. İlkin akrabası Mezyed oğlu Dübeys'in yanına Hille'ye, sonra Suriye'ye

Rabbe'ye gider. İsmailî halifesine mektup yazarak itaatini bildirir ve Bağdat'a yeniden döndüğünde hutbeyi onun adına okutacağını açıklar. Fatımî halifesi de ona para ve adam yollar. Rabbe ve Rakka eyaletlerini bağışlar. Bu işleri Besasirî, daî Mu'ayyed aracılığıyla düzenler.

SELÇUKLU ORDUSU İLE BAĞDAT HALKI SAVAŞIR

Bağdat'ta ise Türk ve Deylemli askerler, Tuğrul'un gelişine şiddetle karşı çıkarlar :

— Oğuzların Bağdat'a gelmesi olanak dışıdır. Gelirlerse kılıç çekmeye hazırız.

Tuğrul, sekiz file sâhip 60 bin kişilik bir orduyla Bağdat'a gelir. Bağdat'taki son Buveyhî sultanının, onun Türk ve Deylemli askerlerine ve halka ilkin yatıştırıcı biçimde davranmaya çalışır. Ama ertesi gün Bağdat halkı ile Selçuklu askerleri arasında kavga çıkar. Besin, ot ve saman satın almak için pazara giden Selçuklu askerine, halktan bâzı kişiler silâh çeker. Tuğrul'un şiî reisine teşekkür ettiğine bakılırsa, daha çok Bağdat sünnîleri Oğuzlarla kavgaya tutuşmuşa benzer.

Bağdat halkından önemlice bir grup, Selçuklu ordusuyla savaşmak için kent dışına çıkar. Buveyhî sultanının bâzı Türk ve Deylemli askerleri halka katılır. Fakat Buveyhî sultanı, bir bölüm sâdık askeriyle kavganın dışında kalır.

Selçuklu ordusu, halkı bozguna uğratır. Bundan sonra Tuğrul Bey'in de denetiminden çıkmışa benzeyen bir ordu yağması başlar. Tuğrul'u ısrarla Bağdat'a çağıran halife vezirinin evleri yağmaya uğrar. Halkın güvenli yer diye mallarını taşıdıkları halife türbeleri de yağmalanır.

Tuğrul, olaylardan Buveyhî sultanını ve onun Türk askerlerini sorumlu tutar. Buveyhî sultanı ile komutanlarının huzuruna yollanmasını halifeden ister. Ne var

ki, gelenler, Tuğrul'un karargâhında yağmalanırlar. Halifenin elçileri bile yağmalanmaktan kurtulamaz. Tuğrul, Buveyhî sultanını yakalatır ve onu Rey'de hapsettirerek Buveyhoğulları Devleti'ne son verir. Olaylar nedeniyle, Halife, Bağdat'ı terkedeceği tehdidinde bulunursa da, Tuğrul ile uzlaşır. Tuğrul, «sayıca kalabalık ordusu üzerinde disiplin kurma güçlüğünü» söyleyerek olayları açıklar. Ama bu arada Bağdat'ın kendi egemenliğinde ayrı bir mahallesinde yerleşip vâliler ve vergi toplayıcıları atamaya özen gösterir. Halifeye ve adamlarına verilecek ödenekleri o saptar. Bununla birlikte, ödeneklerin saptanmasında, Buveyhî sultanlarından daha cömert davranır. Halifeye 50 bin dinar ve 500 batman buğday ek ödenek bağlar. «Askerlerim bu kadar çok olmasa, tüm geliri verirdim» diye özür diler. Ayrıca Halife, Çağrı Bey'in kızı Arslan Hâtun ile evlendirilerek ilişkiler pekiştirilir. Tuğrul, halifenin koruyucusu olur. Besasirî tehdidi altındaki halife, Tuğrul'un Bağdat'a oturmasını güvenliğinin zorunlu koşulu sayar.

MUSUL'DA VERGİ REFORMU

Suriye'deki Besasirî ve İsmailî dâisi Müeyyed, Yukarı Mezopotamya yöresel egemenlerini kazanarak Tuğrul'a karşı cephe kurma çabasındadır. Halifenin ısrarıyla Bağdat'dan ayrılmayan Tuğrul, Besasirî ve müttefikleri üzerine 1056 yılında Kutalmış'ı yollar. Daha yeni Selçuklu vasali olan Musul egemeni Ukayloğlu Kureyş ve Kutalmış yenilirler. Sincar'a doğru geri çekilen Kutalmış, halk tarafından alaya alınır ve kırıma uğratılır. Musul, Besasirî'nin eline geçer. Fatımî Devleti sevinç içindedir. Ukayloğlu Kureyş ve Mezyedoğlu Dübeys, Besasirî'nin yengisi üzerine onun safına geçerler. Diyarbakır'daki Mervanoğlu da aynı eğilimi gösterir. Tuğrul, Bağdat'tan Musul'a yürümek ister. Yanında çoğu köle asker olan az sayıda savaşçı vardır. Savaşçıların çoğu, Batı İran ve Horasan'da ailelerinin ya-

nında izindedir*. Halife, «Askerlerin gelsin, öyle gidersin» gerekçesiyle Tuğrul'u Bağdat'tan bırakmak istemez. Halife, Tuğrul'un yokluğunda Besasirî'nin baskın yapmasından korkar. Tuğrul, halifeye sertçe karşı çıkarak Bağdat'tan ayrılır. Ama gerçekten askeri az sayıdadır. İbrahim Yınal'a kendisine katılması için haber yollar. Fakat o, belki de bir kırgınlık ve güvensizlik sonucu olarak ağırdan alır. Tuğrul, onun askerlerini beklemek zorunda kalır. Bereket Bizans ülkesine yağma akınları düzenlemekle uğraşan Çağrı Bey'in oğlu Yakutî, Türkmen savaşçılarıyla gelir. Yakutî'nin katılmasıyla güçlenen Tuğrul Bey, Musul'a yürüyünce, Besasirî ve Musul zenginleri Suriye'ye çekilirler. Tuğrul, Mayıs 1057'de Musul'a girer. Ordu, Musul'u yağma etmek ister. Tuğrul'un askere dağıtacak parası yoktur. Bu nedenle düzenli ve ölçülü bir yağmaya izin verir :

— Hazinelerimizin boş olduğunu, yanımızdaki askerlerin aç kalmak yüzünden bize baskı yaptıklarını ve yağmacılıktan başka yoldan yiyecek bulmanın olanaksız olduğunu görüyorsunuz. Bu akşam gidiniz ve kentin büyük küçük halkını kent dışına çıkararak evlerinden ne almak mümkün ise alınız.

Oğuz, kente girer ve yağmalar. Ama halkın canına dokunulmaz. Gelişini geciktiren İbrahim Yınal, 1057 yazında 20 bin savaşçıyla Musul'a gelir. Tuğrul, ister is-

* Tuğrul, daha önce yaz başında sefere çıkmak ister. Ama askerleri bu ülkelerin harap olduğu, yiyeceklerinin tükendiği, atlarına binmeye takatlarının kalmadığı, ailelerinin yanına gitmelerinin uzadığı gerekçesiyle sefere karşı çıkarlar. Tuğrul'dan izin isterler, izinden dönünce istediği yere sefere gideceklerini bildirirler. Tuğrul, bir grup askeri yakalayıp dayak attırırsa da durum değişmez. Sefer, sonbahara kalır. Görüldüğü üzere Tuğrul, disiplinli bir ordunun başında değildir.

Tuğrul'un Bağdat'ta bu kalabalık orduya para ödemekte de güçlük çektiği görülür. Ona Bağdat'a geldiği takdirde 300 bin dinar ödeneceği bildirilmiştir. Bnun 180 bin dinarı ödenir. Tuğrul geri kalan 120 bin dinarın ödenmesini ister. Uzun görüşmelerden sonra ancak 20 bin dinar verilir (M. Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, s. 102-105).

temez onu iyi karşılar. Yınal, Musul ve çevresinin yöresel egemeni olmayı arzular görünür. Tuğrul ve veziri Kündürî ise, yöresel egemenleri bağışlayıp yeniden kazanma çabasındadırlar. Nitekim Ukayl ve Mezyedoğulları ile anlaşırlar, yöresel egemenler Tuğrul'un huzuruna gelmeye bile yanaşmadıkları, aileden rehinler yollamakla yetindikleri halde, onlara eskiden sâhip bulunduklarından daha geniş bir alanın yönetimini verirler. Kendine bağlı kalabalık savaşçı kitlesine sâhip bulunan İbrahim Yınal, eyaletlerin eski Arap sâhiplerine verilişine çok kızar. Bundan vezir Kündürî'yi sorumlu tutar, onunla tartışır. Kündürî, «Sultan ile konuş» demekle yetinir. İbrahim Yınal, Tuğrul'dan gelirini ordusuna harcayabileceği bir ikta'nın verilmesini ister. Yınal, Musul ve çevresini elde etmek niyetindedir. Fakat Tuğrul, yanaşmaz. Besasirî'nin bulunduğu Suriye'deki Rabbe'yi fethederse, orasının Yınal'a verilebileceğini söyler. Ne var ki, Tuğrul ve vezirinin yöresel egemenlerle yaptığı anlaşma yürümez. Yöresel egemenlerin eyaletleri, Selçuklu askerinin yağmalarına açık kalır. Selçukluya güvensizliğe, Besasirî ve dâî Muayyed'in çabaları da eklenince, Musul egemeni Ukayloğlu, 1057 Ekiminde Besasirî ile birleşir. Bunun üzerine Musul eyaleti, İbrahim Yınal'a verilir. Tuğrul, vasali olan Yınal'a hil'at giydirir ve 20 bin altın bağışlar. Ebu'l Ferec, yağma akınlarına alışık Yınal'ın Musul egemeni iken gerçek bir âdil hükümdar gibi davranmaya çalıştığını anlatır. «Seyf-üd-devle» unvanlı Yınal, İslâm hukukçularının anlayışına uygun biçimde kent ve ticaret vergilerini kaldırır :

Bir gün Musul yerlilerinden bir vergi tahsildarı, Yınal'ın yanına gelerek çarşıda alış-verişle uğraşanlardan her gün yüz altın toplayıp getireceğini söyler. Yınal, eşrafı toplar ve sorar :

— Bu tahsildarın sözlerini uygun görüyor musunuz?

Eşraf, keyfî müdahalelerin kaldırılması koşuluyla râzıdır :

— İşlerimize karışan İranlılardan* ve aşırı istekte bulunan Oğuz subaylarından bizi kurtarırsanız, bu tahsildarın sözlerini düşüncemize uygun buluruz.

Eşraf, günde yüz altın ödemeye râzı olduğu halde, Yınal, çarşı-pazar vergilerini kaldırır ve ılımlı bir arazi vergisiyle yetineceğini belirtir :

— Biz sizi burada koruyacağız ve toprağınızın ürününe ve meyvasına karşı sizden ılımlı vergiler isteyeceğiz.

Yınal, tellâllar çıkarır ve çarşıdan alış-veriş yapanların vlrgiden bağışlandığını bildirir. Halk, hoşnut olur[263]. Yınal, karargâhında bir darağacı kurdurarak yağmacı askerlerin asılacağını duyurur.

Yınal, Musul yönetimiyle uğraşırken, Tuğrul Bey, Bağdat'a döner. Dönüş yolu üzerinde Kutalmış'a ve Oğuzlarına hakaret eden Sincar halkını cezalandırır. Bunlar savaşta ölen Oğuzların kulak, burun ve dudaklarını kesmişler, başlarını mızraklara takıp dolaştırmışlardı. Tuğrul, öç alır. Ancak kanlı bir öçten sonra, İbrahim Yınal'ın Sincar halkının bağışlanması isteğini kabul eder.

HALİFE, TUĞRUL'A BÜTÜN İSLÂM ÜLKESİNİN SULTANLIĞINI VERİR

Tuğrul, Bağdat'a döner. Bütün yetkiler Tuğrul'un eline geçmiş olmakla birlikte, halife, Tuğrul'a pek yukarıdan davranır. Onunla yüzyüze gelmeyi bile kabul etmez, aracılarla konuşur. Tuğrul'un ısrarıyla büyük bir huzura kabul töreni düzenlenir. Tuğrul, halife sarayının kapısında at üzerinde uzun süre bekletilir. Huzura girince de onu altı metre yükseklikte bir tahta oturmuş durumda kabul eder. Tuğrul için halifelik tahtının al-

* Selçuklu hizmetindeki İranlı bürokratlar.

tında daha az yüksek bir taht bulunur. Selçuklu sultanı, birkaç kez yeri öper. Vezir Kündürî tercümanlık yapar ve halife, İslâm ülkesinin yönetimini Tuğrul'a devrettiğini açıklar. Tuğrul'a taç, sarık ve yedi siyah hil'at giydirilir. Ona «taçlı sarıklı» denilir ki, bu Arap ve Arap olmayan kavimlerin tacının Tuğrul'da toplanmasını belirtir. Yedi hil'at ise, yeryüzünü meydana getiren yedi iklimin egemenliğini açıklar. Hil'atleri giyen Tuğrul, halifenin önünde yeniden yeri öpmek isterse de, başındaki taç engel olur. Halife, iki kez elini uzatır. Tuğrul, bu eli öpüp gözüne sürer. Daha önce kılıç kuşatılan Tuğrul'a halife ikinci bir kılıç kuşatır. İki kılıç, Doğu ve Batı ülkelerinin yönetimini simgeler. Tuğrul'a zâten «Doğu ve Batının hükümdarı» unvanı verilir. Böylece Fatımî Devleti ve Kuzey Afrika ülkeleri de Tuğrul'un egemenliğinde sayılır.

Artık İslâm dünyasının tek dinsel şefi halife ise, tek siyasal şefi de sultan'dır. Halifelik gibi, sultanlık da tek ve evrenseldir. Sultan, İslâm İmparatorluğunun düzen, güvenlik ve yönetiminden sorumludur*.

* Din ve dünya işlerinin bu ayırımı, hıristiyan Batıdaki Papa ve imparator ayırımına benzetilir. Gerçekte durum farklıdır. Kuşkusuz, herşeyden önce dinsel bir kişi olan halifenin, din ve adalet işleriyle uğraşması doğaldır. Bunlar zâten sultan otoritesiyle en az çatışacak alanlardır. Fakat medenî ve dinsel yasa arasında kesin ayırım bulunmayan bir toplumda, sultan her ikisiyle de uğraşma durumundadır. Sultanlık da dinsel bir kurum gibi düşünülür, kutsal yasayla vardır ve kutsal yasayı korumakla yükümlüdür. Bu alanda halifenin uğraş biçimi, sultanın uğraş biçimiyle uygun düşmeyebilir. Bununla birlikte, halife, meşruiyetin tek kuramsal kaynağı sayılır. Gerçekte var olan bir sultanlık iktidarı, halife başka türlü davranamayacak durumda bulunsa bile, onun tevcihini gerektirir.

«Sultan» kavramı, Selçuklu ile yeni bir anlam kazanır. Arapçada bu sözcük, soyut bir otorite ve egemenlik anlamındadır. Devlet ve egemen kişi, az çok eş anlamlı sayıldığından, hem egemen kişiye, hem de siyasal otorite işlerine bu ad verilir. Bakan, vâli ve hatta halife için «sultan» deyimi kullanılır. X. Yüzyılda ise, Sultan, görevden alınabilen ve atamayla işbaşına gelen otorite sâhiplerinden, bağımsız egemenleri ayır-

Tuğrul, şimdi her ne kadar Doğunun ve Batının hükümdarı ise de, Fatımî tehdidi giderek artar. Bağdat'a İbrahim Yınal'ın Besasirî ve dâî Muayyed ile ilişki kurduğu ve ayaklanma hazırladığı haberleri gelir. Karşılıklı güvensizlik artar. Sultan Tuğrul, vasali olan İbrahim Yınal'ı Bağdat'a çağırır, o, herhalde gerekli güvenlik önlemlerini unutmadan Bağdat'a gelir. Özellikle halifenin vezirinin ayaklanma işinden kuşkulu ve kaygılı olduğu görülür. Tuğrul ve halifenin veziri arasında bu konuda görüşmeler yapılır. Tuğrul, Yınal'dan yakınır ve eskiden de isyan ettiğini hatırlatır. Ama Yınal'ın onları az çok yatıştırdığı anlaşılır. Yınal, görevine geri dönerse de kendisine güvenilmediğinin farkındadır. Besasirî ile birlikte olan eski Musul egemeni Ukayoğlu Kureyş'e elçi yollar. Elçi, Mısır Fatımî halifesinden para, hil'at, unvan ve sancak ister. Yınal, Bağdat sünnî halifesinin sultanı olan Tuğrul'u tahtından indirip, İsmailî Şiî Mısır halifesinin sultanı olarak yerini alma niyetindedir. Elçi ile görüşmelere, Fatımî devletinin temsilcisi dâi Müeyyed, Besasirî ve Ukayloğlu Kureyş katılır. Her üçü de Selçuklu ülkesinde hutbenin İsmailî halife adına okunması koşuluyla, İbrahim Yınal'ın sultanlığını onaylarlar.

Bu gizli anlaşmayı câsusları aracılığıyla öğrenen halifenin veziri, Tuğrul'u uyarır. Sultan, askerleriyle yola çıkar. Yeniden Besasirî'nin eline geçen Musul'a yürür. Besasirî, sultan gelmeden çekilmeyi yeğ tutar. Sultan, Musul'da fazla oyalanmaz. Nusaybin'e yürür. Nusaybin eşrafı, Tuğrul'un ordusuna dağıtmak üzere istediği 100 bin dinarı nasıl ödeyeceklerini düşünürken, Tuğrul ve ordusundan bir sabah hiçbir iz kalmaz. Zira o, İbrahim Yınal'ın Hamedan'a doğru gittiğini öğrenir.

mak için kullanılır. XI. Yüzyılda Selçuklu ile sultan unvanı resmiyet kazanır ve halifenin dinsel üstünlüğüne paralel ve en azından onun eşiti olarak bütün islâmın yüksek siyasal egemenliğini belirtir.

Hamedan'da Tuğrul'un hazineleri, malları, yiyecek depoları ve silâhları vardır. Bunların Yınal'ın eline düşmesi korkusuyla Tuğrul, daha önce varmak için hızla ilerler, Hamedan'a girer. Yınal ise, iyi ilişkiler içinde bulunduğu Hamedan çevresindeki kalabalık Türkmen topluluklarından kendisine savaşçı toplama çabası içindedir. Bu Türkmen topluluklarının İbrahim Yınal'ın sultanlığı uğruna savaşmak için ileri sürdükleri koşullar ilginçtir. Onlar, Mezopotamya'ya sefer yapılmasından artık vazgeçilmesini isterler. Zira bu seferler çok sıkıntılı olmuş ve ganimet olarak ellerine pek birşey geçmemiştir. Türkmenlerin ikinci koşulu, vezirin onlara danışılarak atanmasıdır. İranlı vezirler, görüldüğü üzere, son derece kudretli kişilerdir. Türkmen beylerinin, hatta Selçuklu ailesi prenslerinin üstünde bir mevkie sâhiptirler. Eğitilmiş köle asker sistemine alıştıklarından, disiplinsiz Türkmen askerini küçük görürler ve horlarlar. Bu nedenle Türkmenler, vezirin onların dertlerinden anlayacak, onların oyu ile işbaşına gelmiş bir kişi olmasını isterler. Üçüncü koşul ise, Yınal'ın Tuğrul Bey ile hiçbir zaman barışmaya yanaşmamasıdır. Öyle görünür ki, Türkmenler, askerî destekleriyle kurulan devletten hoşnut değillerdir. Devlet, sıkışınca onların askerî desteğini arar, ama onun dışında ilgisiz kalır ve âsî Türkmenden daha disiplinli ve sâdık bulduğu köle askere dayanmaya yönelir. Köle asker sistemi. Selçuklu'ya Gazneli'den miras kalır. Daha 1036 yılında Gazneli köle askerler ve subaylar, Selçuklu'ya katılmaya başlarlar. Bunların sayıları giderek çoğalır. Genellikle adlarındaki «tegin» ekiyle belirlenen Humartegin, Ay-tegin, Sav-tegin adlı köle askerî komutanlar ön plana geçerler. Bey unvanlı Türkmen şefleri, önemli görevlerden yoksun bırakılır*. Türkmen'in kentleri ve yerleşik halkı yağmalaması yasaklanır, köle askerlerce

* Gümüş-tegin unvanlı köle komutanın buyruğunda daha önemsiz bir askerî görev verilen Afşin Bey, köle komutanı bıçaklar.

horlanan Türkmen, uçlara sürülür. İşte onlar «Tuğrul Bey ile barışmamak» koşuluyla, köle asker ve İranlı vezir ve memurların egemen olduğu yerleşik-feodal bir devlet yerine, göçebe egemenliğinde askerî-demokratik bir Türkmen devleti kurulması özlemini dile getirirler.

İbrahim Yınal, ileride sözünü tutmayacak bile olsa, o anda Türkmenleri kazanmak için koşulları kabul eder. Bu Türkmen askerleriyle birlikte buyruğunda az bir kuvvet bulunan Tuğrul Bey ile savaşır. Hamedan önünde yenik düşen Sultan Tuğrul, kente kapanır. Yınal, Hamedan'ı kuşatır. Berkitilmiş kentleri kuşatıp alma savaşlarına hayli yabancı olan Türkmenler, kenti hemen düşüremezler. Kuşatma aylarca sürer. Ama Tuğrul'un durumu umutsuz görünür. Mücadelenin İbrahim Yınal'ın yengisiyle biteceğine inanan Tuğrul'un Bağdat'taki veziri Kündürî, Selçuklu tahtına yeni bir aday arar. Tuğrul'un Harizmli Hâtununun oğlu Enuşirvan'ı sultan yapmayı dener. Selçuklu soyundan olmayan Tuğrul'un üvey evlâdının tahta çıkarılma girişimi, anası Hâtun tarafından engellenir. Hâtun, oğlunu zincire vurur. Umutsuz durumdaki Tuğrul, vezir ve Hâtun'un yanındaki askerlerle yardıma gelmesini ister. Hâtun, bir askerî komutan gibi davranır. Askerlerin gitmesiyle savunmasız kalacak Bağdat'ın Besasirî'nin eline düşmesinden korkan halife, Hâtun'un yola çıkmasını engellemek ister. Vezir Kündürî de bu görüştedir. Hâtun dinlemez ve askerleriyle yola çıkar. Hâtun'un hazineleri ve ordu ile ilerlemekte olduğunu öğrenen Yınal, onu yakalamak için asker gönderir. Birçok Türkmen, hazineyi yağmalamak amacıyla kuşatmayı bırakıp gider. Tuğrul, bu fırsattan yararlanarak bir çıkış yapar ve başkenti Rey'e ulaşır. Hâtun da peşine düşen Yınal'ın Türkmenlerinin eline düşmekten kurtularak Rey'e varır. Tuğrul, Horasan'daki kardeşi Çağrı Bey'in oğullarından yardım istemiştir. Onlar Rey'e gelirler. Yınal da kardeşi Ertaş'ın oğulları Mehmet ile Ahmet'i yardıma çağırır. Rey yakınındaki savaşta Yınal yenilir ve yakalanır. Yı-

nal ve kardeşi Er-taş'ın iki oğlu öldürülür. Şiî halifenin şiî bir Selçuklu Sultanı tezgâhlama çabası, böylece başarısız kalır.

EYALET İKTAI KAVGALARI

Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'ın bu mücadelede Yınal ile işbirliği yapıp yapmadığı belli değildir. Fakat Yınal sorunu çözüldükten bir süre sonra, Batı İran'da bâzı kalelere sâhip olduğu anlaşılan Kutalmış'ın üzerine Tuğrul'un kuvvet yolladığı görülür. Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu sayılan Kutalmış, on bin atlı ile Gird-gûh kalesine kapanır. Köle komutan Humar-tegin ve daha sonra vezir Kündürî, alınması çok güç olan bu kalenin kuşatmasını sürdürürler. Kuşatma uzayınca, Kutalmış, kendisine bir «vilâyet-i celile», yâni büyük bir eyaletin egemenliğinin verilmesi koşuluyla teslim olacağını bildirir. Ayrıca, canına dokunulmayacağı hususunda Tuğrul'dan «hâtunlarının boş düşmesi» koşuluyla yemin etmesini ister. Anlaşmaya varılamaz ve Tuğrul'un sultanlığı döneminde Kutalmış sorunu çözülemez.

Selçuklu prenslerinin eyalet iktaları elde etme sorunu, Türkmenlerin iddia sâhipleri saflarında döğüştükleri sürekli mücadelelere yol açar. Musa Yagbu'ya verilen Seistan'ı Çağrı'nın oğulları almak isterler. Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı'nın amcasıdır. Kendisini zayıf hisseden Musa Yabgu, yeğenlerini Tuğrul'a şikâyet eder. Tuğrul'un müdahalesiyle Musa yerinde bırakılır ama, Tuğrul'un ölümü üzerine, sultanlık dâvasına kalktığı sanılan Musa Yabgu soyunun Seisan egemenliğine Alparslan son verir. 1057 yılında Huzistan'da egemenlik peşindeki Kutalmış'ın kardeşi Resül-tegin ayaklanır. Ayaklanma bastırılır. 1063 yılında İstahr'da bulunan bir para üzerindeki yazıdan Resül-tegin'in Fars'ta egemenliğini ilân ettiği anlaşılır[264]. Fars, 1054 yılında Tuğrul'un vasali Buveyhoğulları soyundan bir prensin elinde-

dir. Burada daha sonra Kürt Şebankâre emirlerinden birinin eline geçerek Selçuklu egemenliğinden çıkar. 1062 yılında Fars'ı Çağrı Bey'in Kirman egemeni olan oğlu Kavurd ele geçirir. Kavurd, Tuğrul'un vasali olur. Ama bir süre sonra Resül-tegin Fars egemenidir. Resül-tegin, kardeşi Kutalmış'a katılarak, Tuğrul'dan sonra da mücadelesini sürdürür. Vezir Kündürî'nin bir ara Hamedan'da umutsuz durumda kuşatılmış bulunan Tuğrul'un yerine Selçuklu sultanı yapmaya niyetlendiği Enuşirvan da Yukarı Mezopotamya'da iki kalenin sâhibidir. Bunu yeterli bulmayan Tuğrul'un üvey oğlu ayaklanır. Tuğrul'un köle komutanı Ay-tegin, Türkmenlerden yeteri kadar desteği bulunmayan bu kişiyi tutsak alır. Bir kaleye kapatılan Enuşirvan, kendini kaleden aşağı atar.

BAĞDAT ŞİÎ HALİFENİN OLUR

Görüldüğü üzere, Tuğrul, Doğu ve Batı'nın, yâni bütün İslâm ülkesinin sultanıdır, ama Selçuklu Devleti oturmuş olmaktan çok uzaktır. Tuğrul, Bağdat'tan ayrılıp Hamedan bölgesinde İbrahim Yınal ile ölüm-kalım mücadelesine girişirken, 1058 yılı sonlarına doğru Türk köle komutan Besasirî, müttefiki Ukayloğlu ile Bağdat'ı alır. Besasirî, Fatımî Devleti'ne karşı Tuğrul'un kartını oynayan ve onu Bağdat'a çağıran vezir İbn Mesleme'yi öldürür. Bağdat'ta hutbe, İsmailî halifesi adına okunur. Besasirî, halifeyi de öldürmek ya da Mısır halifesine teslim etmek niyetindedir. Müttefiki Ukayloğlu buna cesaret edemez. Halife, Bağdat dışında ufak bir eyaletin egemeni olan bir Arap emîrinin gözetimine bırakılır. Bu tutsaklık sırasında, halifenin Bağdat'a dönmesine izin verilmesini Ukayloğlu ve Besasirî'den istediğine bakılırsa, onun Tuğrul'un geleceğinden umudu kestiği anlaşılır. Tuğrul'un İbrahim Yınal sorununu çözümlediği haberi, Bağdat'a 14 Mayıs 1059'da gelir. Fakat Tuğrul'un Bağdat'a dönmek ve halifeyi kurtarmak yolunda hiç de aceleci davranmadığı gö-

rülür. Bağdat yerine Hamedan'dan daha uzaktaki Isfahan'a gider. Âsi vasali Ukayloğlu'na uzlaşıcı mektuplar yollar. Tuğrul ancak 1059 yılı sonunda Bağdat'a doğru harekete geçer. Tuğrul'un yola çıktığı haberi gelince, bu kez kentin şiî halkı telâşlanır, bunlar kenti boşaltmaya koyulurlar. Şiîler, sünnî Bağdatlıların ve ayyarların yağmasına uğrarlar. Her biri üç bin altın dinar değerinde 1200 konak yakılır. Besasirî, daha önceden Bağdat'tan ayrılır. Bağdat Güneyindeki Vasıt kentine gider. Bağdat'ı yöneten oğulları ve adamları da Tuğrul'un yaklaştığını öğrenince kentten ayrılırlar. Tuğrul Bağdat'a girmeden Şubat 1060'ta, yakınlarda bir yere konaklayan halife ile buluşur. Halifelik çadırını görünce, sultan atından iner ve çadıra kadar yaya yürür. Halife huzurunda yedi kez yeri öper ve geciktiği için özür diler. Sonra askerlerinin de halifeyi görmesini ister. İki yıl önce Sultan Tuğrul bile halifenin huzuruna kabulü, ancak aylarca uğraştıktan sonra başarabilmişti. Bu kez sultanın askerleri hemen halifelik çadırına alınır. Çadıra giren askerler yeri öperler ve ayrılırlar. Sonra Bağdat'a yola çıkılır. Tuğrul, Bağdat'a kadar halifenin önünde yaya yürümek isterse de, halife buna izin vermez. Kente gelinince, sultan, halifenin atının dizgininden tutarak onu odasının kapısına kadar getirir.

SÜNNİ HALİFENİN YENİ STATÜSÜ

Bağdat'ta halifelik statüsü yeniden düzenlenir. Tuğrul bu işi veziri Kündürî'ye bırakır. Vezir, ortadan kalkan halifelik devletini yeniden Sultan Tuğrul'un canlandırdığını ve güçlendirdiğini belirttikten sonra, halifenin ödeneğini saptama işine koyulur:

«— Halife Râzıbillâh'a (934-940) sarayının gideri için her gün 50 dinar verilmesi kararlaştırılmıştı. Muktefî (902-908) zamanında da Türk komutanı Tüzün ona aynı ödeneği vermişti. Geri kalan orduya harcanı-

yordu. Oysa şimdi halifenin bizden başka, ayrıca ordusu yoktur. Zâten orduya ihtiyacı da kalmamıştır. Ama biz, ödeneğini günde 500 dinara çıkarıyoruz».

Halife, bu paranın yetmeyeceğini söyler. Vezir, ödeneği bin dinara çıkarır. Halife bunu da az bulur. Meliklere, emirlere, kadılara, eşrafa ve çeşitli sınıftan halka hil'atler ve ödüller vereceğini, tören ve protokol giderlerinin çok yüksek olduğunu söyler. Sonunda halifeye günde 2 bin dinar verilmesi kararlaştırılır. Bu para nakit olarak verilmez. Ödenek, arazi geliri iktaı (gelir fief'i) yoluyla karşılanacaktır. Gelirini alacağı arazinin seçilmesi, halifeye bırakılır. O da yıllık geliri 720 bin dinara ulaşan yerleri kendisi için seçer. Karar, sicillere işlenir. Halifeye ayrılan arazi, kuramsal olarak, Selçuklu Devleti'ne aittir. Halife, herhangi bir ikta sâhibi gibi bu arazinin gelirinden yararlanma hakkına sâhiptir. Prof. Köymen, bu ikta işini «İslâm dünyasının dinsel şefinin siyasal bakımdan Selçuklu Devleti'nin vasali durumuna gelmesi» diye yorumlar[265]. Fakat Buveyhoğlu Devleti zamanında da durum farklı değildir. Siyasal bakımdan da hutbelerde ve bastırılan paralarda halifenin adı önce yazıldığına ve sultanlık halife tarafından tevcih edildiğine göre, onun simgesel de olsa, metbuluğu sürer. Halife ayrıca hemen vezir atayarak, divanlar kurarak, «dünya egemenliği»nden vazgeçmeye pek niyetli olmadığını gösterir. Nitekim Tuğrul Bey ölünce, halife, onun adına okunan hutbeyi keser ve başka biri adına okutmaz. Çoğu Selçuklu Devleti vasalliğini kabul etmiş Kürt ve Arap yöresel egemenleri, kendi vasalleri sayarak huzuruna çağırır. Yâni o, dünya işleriyle ilgili yetkilerini yeniden kazanma çabasındadır.

YETMİŞLİK TUĞRUL, HALİFE DAMADI OLUR

Yaşı yetmişe yaklaşan Sultan Tuğrul, halife kızı ile evlenmeye büyük önem verir. Bâzı tarihçilerimiz, bu isteği, halife soyundan bir Selçuklu evlât edinmek

ve onu halife yaparak halifelik ile Selçuklu Sultanlığını birleştirmek isteğine bağlarlar. Oysa Tuğrul yetmiş yaşındadır ve çocuksuzdur. Evlenme isteği daha çok, halife damadı olarak şeref ve ün kazanmakla ilgilidir. Tuğrul üzerinde büyük etkisi olan ve onun baş danışmanlığını yapan karısı Harizmli Hâtun da, öleceğine yakın onun halife kızı ile evlenmesini vasiyet eder. Hâtun servetini, Irak'taki iktalarını sultanın evleneceği halife kızına bırakacağını açıklar. Sultan Tuğrul, Rey kadısını halifenin kızı Seyyide'yi istemek için Bağdat'a yollar. Halifeye bu çok ağır gelir. «Halifelik tarihinde benzeri yok» diye isteği geri çevirir. Böylece üç yıl süren bir halife-sultan mücadelesi başlar. Fatımî Devleti ile savaş, geri planda kalır. Tuğrul, Besasirî'yi köle komutanlarına kovalatıp yakalatmakla yetinir ve yöresel Arap ve Kürt egemenleriyle uzlaştıktan sonra Rey'e döner. Suriye ve Mısır seferinden vazgeçişte Selçuklu Devleti'nin iç karışıklıkları daha önemli bir rol oynasa gerektir. Fakat halifenin kızı sorunu, bütün işlerin başında görünür. Tuğrul, halifenin direncini kırmak için çeşitli baskılarda bulunur. Sultan, daha Rey'e giderken halifenin karısı olan Çağrı Bey'in kızını yanında götürür. Halife elçi yollayıp istediği halde, karısını geri vermez.

Ağır baskı altında tutulan halife, Tuğrul'u isteğinden vazgeçirmek için Rey'e elçi yollar. Vazgeçirme «af isteme» diye açıklanır. Eğer af isteği için uygun bahane bulamazsa, elçi, yerine getirilmesi güç koşullar ileri sürecektir. Bunlar 300 bin dinar* başlık istenmesi, Vasıt eyaletinin halifeye bırakılması, sultanın ölen karısından kalan bütün mülkünün verilmesi ve halifenin daimî olarak Bağdat'ta oturması gibi koşullardır. Koşullar, vezir Kündürî'ye duyurulur.

* O tarihlerde bâzı yerlerde hıristiyanlardan 150 ilâ 300 dinara bir köy satın alınabilmektedir. İşçi aylığı 1 dinarın altındadır.

Rey'de koşullu kabul bile, halifenin kızını vermeye râzı olduğu biçiminde yorumlanır. Tuğrul, halife kızını istediğini halka açıklar.

Vezir Kündürî, Tuğrul'un yanında alıkoyduğu halifenin karısı Arslan Hâtun ile birlikte, işi sonuçlandırmak için, çıkı çıkı altınlar ve mücevherlerle Bağdat'a gider. Halife kızını vermeyeceğini, baskı yapılırsa Bağdat'ı terkedeceğini bildirir. Vezir, sert davranır :

«— Koşul ileri sürdükten ve koşullar kabul edildikten sonra vazgeçmek, kan dökülmesine çalışmaktır».

Vezir, çadırlarını Bağdat kenti dışına çıkartır. Abbasî halifeliğinin simgesi olan siyah giysilerini çıkartıp beyaz giysiler giyer. Bu savaş tehdidi, hanefî baş kadısı ile büyük tüccar Ibn Yusuf'un aracılığıyla geçiştirilir. Bunların her ikisi de halifenin kızını Tuğrul'a verilmesi yanlısıdır. Hanefî baş kadı ve Bağdat'ın etkin ve kudretli tüccarı, halife üzerinde baskı yaparlar, vezirin eli boş dönmesinin yaratacağı tehlikeyi anlatırlar. Halife, bu baskı altında, nikâhın dört yıl sonra kıyılması koşuluyla evlenmeye râzı olmuş gibi görünür. Fakat bu kez sorun, hanefî ve şafiî hukuk bilginleri arasında hukuksal bir tartışmaya yol açar. Şafiîler, İslâm hukukuna göre, «şartlı akid»in bâtıl olduğunu söylerler. Hanefî hukukçular ise, şartın bâtıl, akdin ise geçerli olduğunu ileri sürerler. Sonunda halife, kızını vermeye yanaşmaz. Vezir, eli boş döner. Tuğrul, Bağdat'taki Selçuklu yöneticiye halifenin iktalarını kesme buyruğunu verir. Geliri kesilen halife, sonunda evlenmeye rıza gösterir. Bunun üzerine iktaları geri verilir. Nikâh, 1062 yılında Tebriz yakınlarında kıyılır. Tuğrul, halifeye at üzerinde 30 Türk köle, yine at üzerinde 30 câriye, hâdimler, 30 eyerli at, değerli mücevherlerle süslü altın eyerli at, 10 bin dinar verir. Bu işi gerçekleştirmekte önemli rol oynayan kudretli tüccar İbn Yusuf'a da yıllık 10 bin dinar maaş bağlar. Ertesi yıl halifeye, 100 bin dinar, 150 bin dirhem ve alâmetlerini taşıyan 4 bin giysi yollar. Karısı Seyyide'ye ölen Hâtun'un Irak'taki iktaı ile birlikte büyük armağanlar sunar.

Ebu'l Ferec, işittiklerine göre, düğünün Türk usulü yapıldığını, Tuğrul ve Selçuklu ileri gelenlerinin halaya benzer oyunlar oynadıklarını, türküler söylediklerini yazar :

«Söylendiğine göre, kız evine gönderildiği zaman Sultan ile Türk eşrafı ayağa kalkarak kendi âdetlerine göre raksetmişler, sonra diz üstü oturarak kalkmışlar ve Türk şarkıları söylemişlerdi. Gelin için altından bir taht hazırlanmıştı. Sultan içeri girerek yere doğru eğilmiş, karısını selâmlamış ve içeride kalmayarak dışarı çıkmıştı. Sultan yedi gün bu biçimde davranarak kadının yüzünü görmek için peçesini açmamıştı».

Tuğrul Bey evlendikten kısa bir süre sonra hastalanır. Çadırdan Rey kenti dışındaki yazlık sarayına taşınır ve 1063 sonbaharında orada ölür. O artık askeri ile aynı zahmeti çeken, onların içinde yaşayan ve onlarla senli benli konuşan Türkmen beyi değildir. Tuğrul, Nişapur'a 1038 yılında ilk girdiği günün sabahı Nişapur kadısını huzuruna kabul ederken, Türkmen savaşçılarıyla çevrilidir. Bu savaşçılar, düzensiz biçimde dururlar, her isteyen serbestçe ve yüksek sesle Tuğrul ile konuşur. Gazneli ordusunun disiplin ve düzenine alışık Nişapur eşrafı, bu «demokratik» kargaşalığa pek şaşarlar. Fakat artık bu durum geride kalır. Sultan Tuğrul'un binlerce köle askeri vardır. Türkmen savaşçılarının yerini köle askerler ve komutanlar alır. Ebu'l Ferec, Tuğrul'un askerleriyle ilişkileri konusunda, Gazneli tarihçilerin yazdıklarından çok farklı bir tablo çizer :

«Askerleri küme küme gelirler ve ona saygı gösterirler. Belli bir mesafede attan inerler ve yeri öperek dimdik dururlardı. Yanındaki adamlardan biri (herhalde köle askerlerin komutanı) selâmın kabul olunduğunu anlatan bir işaret yapınca, askerler yeniden yeri öperler ve atlarına binip giderler, yerlerine başkaları gelir. Hiç kimse ona yaklaşamaz ve onunla konuşamaz».

O artık klasik bir islâm sultanı olma yolundadır. Fakat Selçuklu İslâm Devleti onun zamanında biçimlenmiş olmaktan uzaktır. Tuğrul, bozkırın askerî-demokratik gelenekleri ile yerleşik İran-İslâm düzeni arasında bocalar. Selçuklu Devleti, İranlı vezirlerin çabalarıyla Melikşah döneminde biçimlenir. Tuğrul, henüz bozkır geleneklerini korur. Yetmiş yaşında halay çeker. Okuma-yazma bildiği çok kuşkuludur. Türkçeden başka bir dil bilmez. Öleceğine yakın son sözleri bir bilge çobanın sözleri olur :

«Benim durumum bir koyuna benziyor: Yününü kırkmak için ayakları bağlandığı zaman boynunun kesileceğini sanır ve acı çeker, serbest bırakılınca sevinir. Sonra kesilmek için bağlanınca, yünü kırkılmak için bağlandığını sanır, rahatlık bulur, fakat boynu kesilir. Yakalandığım bu hastalık, boynu kesilmek üzere bağlanan koyunun durumuna benzer».

ÜÇÜNCÜ KİTAP'IN SONU

DÖRDÜNCÜ KİTAP'TA :

ANADOLU'DA VE ORTA ASYA'DA
TÜRK İSLÂM DEVLETLERİ

DÖRDÜNCÜ KİTAP'IN NOTLARI

1. J. A. Boyle, The history of the world conqueror, 1958, s. 239
2. İslâm Ansiklopedisi, Câhiliye maddesi
3. Maxime Rodinson, Hazreti Muhammed, s. 25
4. İslâm Ansiklopedisi, Allah maddesi, cilt I, s. 361
5. İslâm Ansiklopedisi, Mekke maddesi
6. y.a.g.e.
7. Maxime Rodinson, Hazreti Muhammed, s. 46
8. Ebul'ulâ Mardin, İslâm Ansiklopedisi, Beytülmal maddesi
9. M. Rodinson, Islam et capitalisme, 1960, s. 37
10. İslâm Ansiklopedisi, Cihad maddesi
11. İslâm Ansiklopedisi, Cennet maddesi ve Hür maddesi
12. M. Rodinson, Marxisme et Mond musulman, 1972, s. 459
13. Cambridge History of ıslam, I, s. 585
14. A. Christensen, L'Iran sous les sassanides, 1931, s. 496
15. Ann K. S. Lambton, Landlord and peasant in Persia, 1969, s. 16
16. Halil Cin, Mirî Arazi ve Bu Arazinin Mülk Hâline Dönüşümü, 1969, s. 49
17. M. Rodinson, Marxisme et Mond musulman, s. 171; El-iştirakî ez-zâhid Ebu Zerr al Gıfarî, Kahire 1943; Müslüman Kardeşler örgütü kurucusu Hasan al-Bannâ'nın önsözü
18. İslâm Ansiklopedisi, Ebu Zerr maddesi
19. Claude Cahen, L'Islam - des origines au début de l'Empire Ottoman, 1968, s. 29
20. M. Rodinson, Islam et capitalisme, s. 38; Kur'an, 17 : 21/22
21. Lammens, İslâm Ansiklopedisi, Muaviye maddesi
22. G. Levi della Vida, İslâm Ansiklopedisi, Emevîler maddesi
23. Şemsettin Günaltay, Belleten 60, s. 700
24. R. Housseinov, Turcica II, 1970, Superpositions ethiques en Transcaucosie
25. VI. Türk Tarih Kongresi, s. 100
26. Zeki Velidî Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, 1946, s. 11
27. İslâm Ansiklopedisi, Amu Derya maddesi

28. Minorsky, İslâm Ansiklopedisi, Turan maddesi
29. Zeki Velidi Togan, Reşidettin Oğuznâmesi çevirisi, s. 124
30. H. A. P. Gibb, The Arap conquests in Central Asia, s. 3
31. Barthold, Four studies in the history of Central Asia, Minorsky çevirisi, Londra 1962, s. 88
32. Minorsky, Hudud ul-âlâm, s. 120
33. Chavannes, Documents sur les Tou-kiue, s. 161
34. Minorsky, Hudud ul-âlâm, s. 288
35. Prof. F. Köprülü, İslâm Ansiklopedisi, Halaç maddesi
36. Belleten 133, Halaçca, s. 52
37. Bosworth, The Ghaznavids, 1963, s. 35
38. P. B. Golden, The migrations of the Oguz, Archivum Ottomanicum, s. 58
39. Klyaştornıy, Kengü'nün Kavmî Yer Adı, Belleten 69, s. 98
40. Prof. Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 36
41. Besim Atalay çevirisi, III, s. 149-150
42. Marc Bloch, La societé féodale, 1973, s. 551
43. Tolstov, Ourartou, Neapolis des Scythes, Kharezm, Rusçadan çeviri, Paris 1954, s. 136
44. y.a.g.e., s. 139
45. Orta Asya'da Muşkale hafriyatında bulunan vesikalar, Belleten 27, s. 616
46. Barthold, Turkestan down to the Mongol invasion, Londra 1928, s. 180
47. Christensen, L'Iran sous les sassanides, s. 316
48. B. Zahoder, Selçuklu Devleti Kuruluşu Sırasında Horasan, Belleten 76, s. 497
49. Gibb, The Arab conquests in Central Asia, s. 5
50. Barthold, Turkestan, s. 184
51. y.a.g.e., s. 181
52. Chavannes, Documents, s. 133-134
53. Prof. Bahattin Öğel, Türk Kültür Tarihi, s. 177
54. y.a.g.e., s. 201
55. Chavannnes, Documents, s. 134
56. Prof. B. Öğel, Türk Kültür Tarihi, s. 189
57. y.a.g.e., s. 190-191
58. Hamilton, Les Ouighours, s. 50
59. Chavannes, Documents, s. 200
60. René Giraud, L'Empire des Turcs celestes, s. 182
61. Ann K. S. Lambton, Land lords and peasant in Persia, 1969, s. 24
62. Barthold, Turkestan, s. 190
63. y.a.g.e., s. 187
64. Gibb, The Arab conquests in Central Asia, s. 36
65. Richard N. Frye ve Aydın Sayılı, Selçuklulardan Evvel

Orta Şarkta Türkler, Belleten 37, s. 109
66. Belleten 27, s. 619
67. Hartmann, İslâm Ansiklopedisi, Çin maddesi, s. 409
68. S. P. Tolstov, Le Kharezm ancien, s. 113
69. Barthold, Turkestan, s. 187
70. Gibb, The Arap conquests in Central Asia, s. 47
71. Belleten 27, s. 619
72. Gibb, The Arap conquests in Central Asia, s. 66
73. İslâm Ansiklopedisi, Cüz 42, s. 249
74. Zeki Velidi Togan, İbn al-Fakih'in Türklere ait haberleri, Belleten 45, s. 13
75. Prof. F. Köprülü, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 107 ve Barthold, Turkestan, s. 190
76. Gibb, The Arab conquests in Central Asia, s. 84
77. C. Cahen, L'Islam - des origines au début de l'Empire Ottoman, s. 50
78. Şemsettin Günaltay, Abbasoğulları İmparatorluğunda Türklerin Rolü, Belleten 23-24, s. 186
79. Liu En-Lin, Talas Seferi, Türk Tarih Kongresi 1970, I, s. 414
80. y.a.g.e., s. 416
81. y.a.g.e., s. 419
82. Barthold, İslâm Ansiklopedisi, Ebu Müslim maddesi
83. Siyasetnâme, çeviren: M. Şerif Çavdaroğlu, s. 218
84. Minorsky, Hudud ul-âlâm, s. 61
85. Barthold, Turkestan, s. 202
86. Prof. F. Köprülü, Belleten 31, s. 425
87. Bosworth, The Ghaznavides, s. 209
88. Belleten 31, s. 429
89. Saleh Ahmed el-Ali, Islamic City, 1970, s. 100
90. The Cambridge history of islam, I, 1970, s. 116
91. Saleh Ahmed el-Ali, Islamic City, Oxford 1970, s. 117
92. İslâm Ansiklopedisi, Hadis maddesi, s. 48
93. C. Cahen, l'Islam, s. 63
94. İslâm Ansiklopedisi, Fıkıh maddesi, s. 607
95. C. Cahen, l'Islam, s. 65
96. M. Rodinson, Islam et capitalisme, s. 119
97. Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 34
98. M. Rodinson, Marxisme et Monde musulman, s. 112
99. İslâm Ansiklopedisi, cüz 42, s. 315
100. İslâm Ansiklopedisi, Allah maddesi, s. 368
101. P. Kraus ve S. Pines, İslâm Ansiklopedisi, cüz 98, s. 642
102. y.a.g.e., s. 644
103. C. Cahen, l'Islam, s. 74
104. Zikreden: Şemsettin Günaltay, Belleten 23-24, s. 183

105. Zikreden: Fuat Köprülü, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 327
106. Mercimek Ahmet, Kâbusnâme, Tercüman Yayınları, II, s. 103-104
107. Christensen, L'Iran sous les sassanides, s. 297
108. C. Cahen, l'Islam, s. 79
109. Lambton, Land lords and peasant in Persia, s. 46
110. Prof. Köprülü - Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 30
111. S. D. Goitein, Studies in islâmic history and institutions, 1966, s. 55-56
112. Sur les societés précapitalistes, textes choisis de Marx-Engels-Lenin, s. 191
113. M. Bloch, La societé féodale, s. 99 ve s. 386
114. M. Rodinson, Islam et capitalisme, Paris 1966
115. Zikreden: Z. V. Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, s. 76
116. M. A. Cook, Studies in the economic history of the Middle East, s. 68
117. W. Heyd, Yakın Doğu Ticaret Tarihi, s. 57
118. C. Cahen, l'Islam, s. 137
119. M. Rodinson, Islam et Capitalisme, s. 24
120. Bousquet, Textes economiques, s. 23
121. M. Rodinson, Islam et Capitalisme, s. 51
122. C. Cahen, l'Islam, s. 140
123. Goitein, XI. Yüzyılda Akdeniz Ticareti, s. 53: Studies in the economic history of the Middle East
124. M. Rodinson, Islam et Capitalisme, s. 69-72
125. Cook, Studies in the economic history, s. 148
126. y.a.g.e., s. 148
127. C. Cahen, Papers on islamic history, I, Islamic City, s. 59
128. M. Bloch, La societé féodale
129. E. Bosworth, The Ghaznavids, s. 199
130. Cook, Studies in the economic history, s. 76
131. Zahoder, Selçuklu Devleti Kuruluşu Sırasında Horasan, Belleten 76, s. 506
132. Hourani ve Stern, Islamic City, s. 18
133. Belleten 76, s. 509
134. Yakubovsky, İslâm Ansiklopedisi, Merv maddesi
135. J. A. Boyle, The history of the world conquerants, s. 153
136. M. Rodinson, Islam et Capitalisme, s. 71
137. C. Cahen, l'Islam, s. 125
138. y.a.g.e., s. 126
139. Bosworth, The Ghaznavids, s. 191
140. K. S. Lambton - N. Kaymaz, Sancar İmparatorluğunun Yönetimi, Belleten 147, s. 387
141. M. Bloch, La societé féodale, s. 491
142. S. M. Stern, Islamic City, s. 15

143. Barthold - Köprülü, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 161
144. B. Zahoder, Selçuklu Devleti Kuruluşu Sırasında Horasan, Belleten 76, s. 501
145. Sur le féodalisme, Centre d'Etudes et de Recherches Marxistes, 1974, s. 213-235
146. M. Bloch, La societé féodale, s. 255
147. y.a.g.e., s. 344-345
148. Siyasetnâme, Çavdaroğlu çevirisi, s. 50
149. Engels, La Marche, Sur les societés précapitalistes, s. 362-363
150. M. Bloch, La societé féodale, s. 193
151. Poliak, Feodalism in Egypt, Syria, Palestine and the Lebanon, s. 70
152. Zahoder, Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan, Belleten 76, s. 506
153. Lambton, Land lords and peasant in Persia, s. 25
154. y.a.g.e., s. 29
155. M. Bloch, La societé féodale, s. 611
156. R. Coulborn (ed), Feodalism in history, 1965
157. M. Wever, The theory of social and economic organization, 1947, s. 355
158. P. Naville, La Chine future, Paris 1952, s. 89-93
159. M. Godelier, Sur les societés précapitalistes, s. 32
160. y.a.g.e., s. 45
161. Engels'e 2 Haziran 1853 tarihli bir mektup
162. Sur les societés précapitalistes, s. 39 ve s. 176
163. Marx, Vera Zassoulitch'e mektup, 1881, üçüncü müsvedde
164. M. Godelier, Sur les societés précapitalistes, s. 338
165. y.a.g.e., s. 133
166. L'homme et la societé, sayı 12
167. M. Godelier, Asya Tipi Üretim Tarzı, s. 69
168. M. Dobb, Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Süreci, s. 110
169. M. Rodinson, Islam et Capitalisme, s. 82
170. S. Amin, Le developpement inégal, s. 36
171. Birikim, sayı 3, s. 46
172. M. Rodinson, Islam et Capitalisme, s. 83
173. y.a.g.e., s. 82
174. M. Bloch, La societé féodale, s. 267
175. y.a.g.e., s. 344
176. İbn Haldun, Mukaddime, I, İkinci Bölüm, 14 fasıl
177. y.a.g.e., Önsöz
178. M. Bloch, La societé féodale, s. 274
179. Sur le féodalisme, s. 62
180. M. Rodinson, Islam et Capitalisme, s. 81-83

181. P. Anderson, Les passages de l'antiquité au féodalisme, s. 189
182. y.a.g.e., s. 196
183. Sur le féodalisme, P. Vilar'ın yazısı, s. 35
184. K. S. Lambton, Atabetü'l-ketebe, Belleten 147, s. 371
185. Cahiers internationaux de sociologie, 38, s. 187
186. M. Rodinson, Histoire économique et Histoire des classes sociales dans le monde musulman; M. A. Cook, Studies in the economic history, s. 150 (Sınıflar konusunda bu incelemeden geniş ölçüde yararlanıldı).
187. İslâm Ansiklopedisi, Mazdek maddesi
188. K. S. Lambton, Land lords and peasant in Persia, s. 48
189. M. Rodinson, Marxisme et Monde musulman, s. 214
190. İslâm Ansiklopedisi, Hamdan Karmat maddesi
191. İslâm Ansiklopedisi, Cennabî maddesi
192. S. M. Stern, Islamic City, I, s. 35
193. B. Lewis, Studies in classical and Ottoman islam, s. 150
194. C. Cahen, l'Islam, s. 155
195. M. Rodinson, Marxisme et Monde musulman, s, 214
196. S. M. Stern, Islamic City, I, s 21
197. C. Cahen, l'Islam, s. 172
198. y.a.g.e., s. 149
199. y.a.g.e., s. 150
200. Barthold, Turkestan, s. 212
201. Barthold, Saffariler Tarihi Hakkında, Belleten 26, s. 333
202. Barthold, Turkestan, s. 226
203. C. Cahen, l'Islam, s. 173
204. İslâm Ansiklopedisi, Deylem maddesi
205. Lambton, Land lords and peasant in Persia, s. 51
206. C. Cahen, l'Islam, s. 179
207. A. Y. Yakubovsky, Gaznelî Devletinin Menşei ve karakteri, Ülkü Dergisi, Haziran 1939
208. Barthold, Turkestan, s. 289
209. Bosworth, The Ghaznavids, s. 98
210. Barthold, Turkestan, s. 291
211. Bosworth, The Ghaznavids, s. 50
212. y.a.g.e., s. 172
213. Pritsak, İslâm Ansiklopedisi, Karahanlı maddesi
214. Prof. Faruk Sümer, İslâm Ansiklopedisi Tokuz Oğuz maddesi
215. Minorsky, Hudud ul-âlâm, s. 91 ve 277
216. M. Bloch, La societé féodale, s. 236
217. A. Dilaçar, Kutadgu Bilig İncelemesi, s. 109
218. y.a.g.e., s. 111

219. M. Grignaschi, Les guerrièrs domestiques dans le féodalité Turque, VI. Tarih Kongresi, s. 206
220. Prof. F. Köprülü, Kay Kabilesi, Belleten 31, 427-428
221. Zeki Velidî Togan, İslâm Ansiklopedisi, Biruni maddesi, s. 636
222. Prof. Akdes Nimet Krat, İslâm Ansiklopedisi, Peçenek maddesi
223. Prof. F. Sümer, Oğuzlar, s. 36
224. y.a.g.e., s. 24-25
225. Prof. M. Ergin, Şecere-i Terakime, s. 56
226. Vernadsky, Essai sur les origines russes, I, s. 155
227. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi, s. 102-103
228. P. B. Golden, Archivum Ottomanicum, IV, 1972, s. 46
229. Prof. M. Ergin, Şecere-i Terakime, s. 56
230. Prof. F. Sümer, Oğuzlar, s. 202-203
231. Zeki Velidî Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, s. 428
232. Prof. M. Ergin, Şecere-i Terakime, s. 93
233. R. Housseinov, Les sources syriaques, Turcia, Tome VIII-I, 1976, s. 23-24
234. Werner, Büyük Bir Devletin Doğuşu: Osmanlılar, özel çeviri
235. Dunlop, The history of the jewish Khazars, s. 261
236. Klyaştorniy, Belleten 69, s. 96
237. Barthold, Four studies, s. 94
238. Barthold, Turkestan, s. 240
239. L. Massignon, İslâm Ansiklopedisi, Hallac maddesi
240. Minorsky, Marvazî, s. 61
241. Pritsak, İslâm Ansiklopedisi, Karahanlı maddesi
242. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi, s. 105
243. Prof. Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 52
244. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi, s. 95
245. Prof. F. Sümer, Oğuzlar, s. 75
246. Abu'l Ferec Tarihi, I, Ömer Rıza Doğrul çevirisi, s. 292
247. Barthold, Turkestan, s. 267
248. Bosworth, The Ghaznavids, s. 87
249. M. Altan Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 33
250. Bosworth, The Ghaznavids, s. 88
251. B. Zahoder, Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan, Belleten 76, s. 518
252. Bosworth, The Ghaznavids, s. 168
253. y.a.g.e., s. 263
254. y.a.g.e., s. 190
255. B. Zahoder, Belleten 76, s. 516
256. K. Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, s. 4
257. B. Zahoder, Dendanekan, Belleten 72, s. 587

258. Bosworth, The Ghaznavids, s. 260
259. C. Cahen, l'Islam, s. 181
260. M. Bloch, La societé féodale, s. 95
261. Ebu'l Ferec Tarihi, I, s. 299-302
262. Abbas Hamdani, Fatimid background to the battle of Manzikert, Tarih Araştırmaları Dergisi, sayı 10-11, s. 10
263. Ebu'l Ferec Tarihi, I, s. 310
264. Erdoğan Merçil, Salgurlar, s. 4
265. M. Altay Köymen, Selçuklu Devri Tarihi, s. 187

TEKİN YAYINLARI

..... Türklerin Tarihi 1	Doğan Avcıoğlu	110.00
..... Türklerin Tarihi 2	Doğan Avcıoğlu	70.00
..... Türkiye'nin Düzeni 1	Doğan Avcıoğlu	120.00
..... Türkiye'nin Düzeni 2	Doğan Avcıoğlu	120.00
..... Millî Kurtuluş Tarihi 1	Doğan Avcıoğlu	80.00
..... Millî Kurtuluş Tarihi 2	Doğan Avcıoğlu	60.00
..... Millî Kurtuluş Tarihi 3	Doğan Avcıoğlu	50.00
..... Millî Kurtuluş Tarihi 4	Doğan Avcıoğlu	50.00
..... Böyle Gelmiş Böyle Gitmez 1	Aziz Nesin	60.00
..... Böyle Gelmiş Böyle Gitmez 2	Aziz Nesin	60.00
..... Yaşar Ne Yaşar Ne Yaşamaz	Aziz Nesin	35.00
..... Ölmüş Eşek	Aziz Nesin	20.00
..... Biraz Gelir misiniz (oyun)	Aziz Nesin	40.00
..... Pırtlatan Bal (oyun)	Aziz Nesin	20.00
..... Tut Elimden Rovni (oyun)	Aziz Nesin	20.00
..... Hadi Öldürsene Canikom (oyun)	Aziz Nesin	20.00
..... İnce Memed 1	Yaşar Kemal	75.00
..... İnce Memed 2	Yaşar Kemal	75.00
..... Orta Direk	Yaşar Kemal	75.00
..... Yer Demir Gök Bakır	Yaşar Kemal	75.00
..... Ölmez Otu	Yaşar Kemal	75.00
..... Baldaki Tuz	Yaşar Kemal	75.00
..... Kölelik Dönemeci	Kemal Bilbaşar	75.00
..... Memo	Kemal Bilbaşar	Tükendi
..... Irgatların Öfkesi	Kemal Bilbaşar	Tükendi
..... Cemo	Kemal Bilbaşar	50.00
..... Cevizli Bahçe	Kemal Bilbaşar	50.00
..... Başka Olur Ağaların Düğünü	Kemal Bilbaşar	50.00
..... Ay tutulduğu Gece	Kemal Bilbaşar	Tükendi
..... El Kızı	Orhan Kemal	90.00
..... Yalancı Dünya	Orhan Kemal	75.00
..... Üç Kâğıtçı	Orhan Kemal	75.00
..... Sokaklardan Bir Kız	Orhan Kemal	75.00
..... Vukuat Var	Orhan Kemal	80.00
..... Hanımın Çiftliği	Orhan Kemal	80.00

BİRİNCİ KİTAP'TA

Ulusal tarih anlayışları: Atatürkçü tarih, Turancı tarih, toplumcu tarih, Türkmenler, Anadolu'nun Türkleşmesi ve Türk ulusunun meydana gelmesi. Orta Asya Türklerinin ekonomik, kültürel, dinsel ve toplumsal yaşamları. Asya Hunları, Avrupa Hunları ve Çin'deki Türk Devleti: To-ba'lar.

İKİNCİ KİTAP'TA

Göktürkler, Uygurlar, Rusya ve Avrupa Türkleri (Oğurlar, Sabarlar, Bulgarlar, Avarlar, Hazarlar, Macarlar, Peçenekler, Oğuzlar, Kumanlar) ve göçebe feodalizmi (Cengiz Han) inceleniyor ve ayrıca Doğu Avrupa yahudiliğinin Türk Kökenli olup olmadığı sorunu tartışılıyor.

ÜÇÜNCÜ KİTAP'TA

Türklerin tarihi, X. Yüzyıldan sonra islâm tarihi çerçevesinde yer alır. Selçuklu ve Asmanlı tarihi, islâm toplumunun sosyo-ekonomik gelişmesi içinde anlaşılabilir. Bu nedenle, Üçüncü Kitap, islâm dininin doğuşu ve islâm toplumunun biçimlenmesi sorununa, Türklerin tarihi ile bağlantılı olarak geniş yer verir. İslâm devleti kurma çabaları günümüzde de güncellik kazandığından, islâm devletinin ve toplumunun ögeleri incelenir, islâm toplumunda sınıflar ve sınıf mücadeleleri, islâm açısından feodalizm, kapitalizm, sosyalizm ve Asyagil toplum tartışmaları ele alınır. Bu çerçeve içinde, ilk Türk-islâm devletlerinin meydana çıkışı anlatılır.

100 LİRA